ВОЛЬГА ІПАТАВА

Залатая жрыца Ашвінаў

kamunikat
Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка

Вольга Іпатава

ЗАЛАТАЯ ЖРЫЦА АШВІНАЎ

Раман

Ад аўтара

У томе III «Живописной России» («Литовское и белорусское Полесье»), што выйшаў у 1882 годзе ў Санкт-Пецярбургу, у артыкуле А.Кіркора «Следы язычества» ёсць цікавы сказ: «2 траўня і 24 ліпеня, у пачатку і ў канцы палявых работ, народ святкуе памяць заступнікаў земляробства, князёў Барыса і Глеба, якія ўспрынялі ў народным уяўленні некаторыя рысы старажытных блізнят Асвінаў».

Здавалася б, браты-блізняты Ашвіны, якім у старажытнай «Рыгведзе» адведзена вельмі пачэснае месца (па ліку ўспомненняў яны ідуць пасля Індры, Агні, Сомы), не маюць ніякага дачынення да беларускай міфалогіі. Але ці так гэта? Той жа А.Кіркор піша, што ў Беларусі іхні культ існаваў яшчэ ў пачатку XIX стагоддзя.

Навука наша даволі мала даследуе індаэўрапейскія карані бела-русаў, аднак жа зусім невыпадкова, што той жа А.Кіркор даволі часта згадвае пра культуру і міфалогію старажытных арыяў, уплеценую ў нашы паданні, старажытныя святы. Сучасныя даследнікі таксама гавораць пра індаэўрапейскія карані нашай цывілізацыі.

Культ Блізнят — адна з асноўных рысаў старажытнаіндыйскай арыйскай цывілізацыі, нездарма ж у «Рыгведзе» Ашвінам прысвечана ажно 54 гімны, а таксама адведзена шмат месца ў «Махабхараце», «Шатапатха-брахмане», «Брыхадзеваце» і іншых помніках старажыт¬най індыйскай культуры эпохі арыяў. Думаецца, што менавіта іхні культ да сёння праіснаваў у выглядзе канькоў на нашых дахах, конскіх галоў на вышыўках.

Гэты, засыпаны попелам забыцця, культ светлых, сонечных братоў-лекараў мае права на ўспомненне. І я, выкарыстоўваючы даступныя мне матэрыялы, паспрабавала рэстаўраваць гэтую незвычайную

старонку нашай культуры.

Кніга першая

...Кажуць дасюль, што ў прадоннях,
Над якімі бяжыць чарот,
Жывы ў гарадах падводных
Стары палескі народ.
Жывыя яго паданні,
І песня, і мовы строй
У недасяжных глыбінях,
Пад сіняй азёрнай вадой.
Яны зберагаюць скарбы
За сябе і за нас усіх,
А мы цягнем свой крыж штодзённы,
І мы забываем іх.

У. Караткевіч, «Званы ў прадоннях азёр»

Дзень выспяваў нетаропка, як выспявае пад гарачым сонцам на бяскрайняй ніве колас. І, нібыта колас, яго нетаропка падрэзаў залаты сярпок маладога месяца, што на змярканні завіс над Храмавым горадам. Спачатку празрыста-зіхоткі маладзік спакваля наліваўся жоўта-залатым святлом. Яно струменілася ўніз, на ўвесь агромністы трохкутнік горада з яго пасыпанымі чыстым пяском дарожкамі, з двума храмамі, адзін з якіх, большы, стаяў непадалёк ад увахода, а меншы хаваўся сярод дубоў на ўзвышшы, з постацямі грозных багоў ля брамаў, ля якіх даўно тоўпіліся людзі, што прыйшлі на сённяшняе набажэнства.

У сваёй святліцы на самым версе каменнай вежы напружана ўзіраўся ўдалячынь маг-звяздар Вакула. Маладзейшыя жрацы з дубовымі галінамі ў руках стаялі каля абедзвюх брамаў, праз якія маглі праходзіць вернікі. Трэцяя, за храмам багіні ранішняй зары Аўшры, адчынялася толькі для жрацоў, і ля яе збіраліся ўсе жрацы Храмавага горада, каб пасля першага ўдару

меднага біла спусціцца ў храм Ашвінаў, дзе вярхоўны жрэц Святазар сёння, у ноч летняга раўнадзенства, запаліць агонь, якім павінны ачысціцца ўсе навакольныя селішчы. У гэтую ноч ніхто не павінен заснуць — менавіта сёння могуць хаця троху прыадчыніцца дзверы, за якімі багі хаваюць ад смяротных людзей будучыню, а таксама таямніцы жыцця і смерці. Таму з раніцы пад спевы свяшчэнных гімнаў гатавалі спецыяльныя служкі напітак багоў — сому, якою напалам з малаком будуць апырсканы ахвярныя вогнішчы і якую перад усходам сонца будуць піць самі жрацы, каб адчуць Неадчувальнае...

Паўтараючы сам сабе словы гімнаў, высокі танклявы юнак з пукатым ілбом і вузкімі шэрымі вачыма нібыта ўвесь час чакаў. І калі з-за каржакаватага недалёкага дуба паказалася невысокая дзявочая постаць, ён сцяўся, залаты медальён на грудзях нервова ўздрыгнуў. А дзяўчына, хутка заняўшы сваё месца ў ланцужку жрацоў, прамовіла вінавата:

— Купалася, мабыць, задоўга. Сонца так прыгожа садзілася ў Менцязь.

Старэйшы жрэц не паспеў сказаць сваё строгае слова — працяжна прагучаў над горадам таямніча-нізкі рык біла, і ўсе паспяшаліся да храма.

Высокі драўляны храм, дзе апорныя слупы зробленыя з костак ахвярных коней, упрыгожаны з верху да самай зямлі цудоўнай драўлянай разьбой, а на даху горда глядзяць на поўнач і поўдзень дзве вялікія конскія галавы. Такія ж, толькі меншыя, любяць майстраваць на дахах сваіх хатак і тутэйшыя людзі; знак таго, што тут пакланяюцца святазарным і магутным братам-блізнятам Ашвінам. Нездарма сярод розных багоў, чые постаці ў шаломах і латах стаяць па баках храма, найбольшыя і найбліжэйшыя да ахвярнага агню яны, чые ногі схаваныя разьбянай сцяной калясніцы. Ім першым прынясуць дары і жрацы, і простыя людзі.

Стоячы на адкрытай пляцоўцы каменнай вежы, дзе кожную раніцу спяваюцца гімны-малітвы Сонцу, Багіні

ранішняй зары і Ашвінам, стары маг-звяздар глядзеў, як паволі цягнецца да храма тонкі ланцужок жрацоў. Суровы, пакрыты страшнымі шнарамі твар яго, каб хто мог бачыць, ледзь памякчэў, калі на вочы яму трапілася Жывена, што ішла, нібы ляцела над шурпатай пясчанай сцяжынкай, мабыць, ужо аброшанай вільгаццю. Самая здольная вучаніца Вакулы, яна, здаецца, яшчэ нядаўна тупала па гэтых жа сцежках маленькім двухгадовым камячком ружовай плоці, і яму заўсёды здавалася ў хвіліны, калі звяздар адрываўся ад неба і рабіўся звычайным слабым чалавекам, што такою была б ягоная дачка.

Тонкім смалістым пахам, пахам сонца і жывіцы, пацягнула ў святліцу — яшчэ нядаўна каля яе праносілі паленцы, што ўжо складзеныя ў храме на высокім алтары ў тры акуратныя стосікі і палітыя тлушчам. Вакула заплюшчыў вочы і ўбачыў да драбніц знаёмую карціну: нямоглы, як напоены празрыстай старэчай жаўцізной вярхоўны жрэц Святазар уздымаецца ўверх па прыступках алтара, кожная з якіх адпавядае пэўнаму месяцу і вершаванаму памеру патрэбнага гімна, да першага кола цаглін, якімі абкладзенае месца вогнішчаў і дзе ўмацаваны паміж зажымамі кавалак сухога дрэва са свярдзёлкам. Але спачатку ён будзе маліцца — ціха, нячутна, пасля гучней стане дапамагаць яму бубен і спевы жрацоў. Затым Святазар стане круціць свярдзёлак, а людзі навокал будуць сачыць за кожным ягоным рухам. А пасля... пасля з-пад кашчавых ягоных рук вырвецца маленькі, трапяткі, нібы матылёк, агеньчык, і радасна-гучна адгукнецца на тое люд. А Святазар беражліва пасадзіць чырвонага матыля на першае вогнішча, пасля на другое, трэцяе, і вось ужо шугае вогнішча, трашчаць смалякі і бярвенцы са свяшчэннага гаю, дзе не ступае нага простага чалавека, і на вогнішчы, а таксама па баках алтара, праступяць таямнічыя знакі, у якіх разбярэцца, бадай што, сёння толькі Святазар ды ён, маг-звяздар Вакула... Гэта розныя фазы Месяца і Сонца, знакі былых і будучых зацьменняў, пагражальныя шляхі свяцілаў. Але людзям, якія абступілі алтар, не да таго: яны радасна крычаць і ўздымаюць рукі, а жрацы працягваюць спяваць гімны

Агню-Агні, у якога тры іпастасі — сонца, маланкі і ахвярнага вогнішча.

Вытанчаным слыхам мага Вакула пачуў у хоры чысты, светлы голас маладой дзяўчыны, адчуў хваёвы пах. І карціна перад унутраным яго зрокам змянілася: убачыліся магутныя, напоеныя густой смалою сосны. Яны гудзелі ад ветру, зялёныя мітуслівыя цені кладіся на цёплую сухую зямлю, дзе ляжаў ён з першай і апошняю сваёю жанчынай. Як жа клікалі яе? Сярмяжкай? Так, Сярмяжкай. Яна прыходзіла на запаветнае месца ў сухой лагчыне патаемна і заўсёды атрымлівала ад яго падарункі... Да знямення, да звону ў вушах лашчыў ён тады на аксамітавай посцілцы імхоў зваблівае жаночае цела, адчуваючы, што яго нібыта нясе ў жывую гарачую бездань, дзе — пагібель, нішто. Жаданне знікнуць хавалася там, у самых глыбінях асалоды, і Вакула, калі пастарэў, зразумеў, што каханне і смерць сапраўды ходзяць побач. Мужчына, пакідаючы семя ў лоне жанчыны, вычэрпвае сябе. Не, яшчэ застаецца абавязак абараніць новы парастак ад згубы. Ён, Вакула, свайго мужчынскага абавязку не выканаў: калі яе родзічы даведаліся, што будзе дзіця, ёй забаранілі хадзіць у сухую лагчыну, бо новаму чалавеку племені патрэбны былі спакой і абарона, а ён, жрэц, не мог гэтага ёй даць. Племя лотва, з якога была Сярмяжка, вымірала, а таму, калі ён, увесь як мярцвяк, тулячыся, выцікаваў яе ў лесе, яна спакойна распавяла, што жрэц прынёс шчасце, і да яе пасватаўся лепшы паляўнічы, бо яна — не ялаўка, дзіця аказалася моцным і вялікім, так што няхай цяпер ён спакойна служыць свайму богу.

Вакула каля года блукаў, тулячыся, па лясах, час ад часу цікуючы за сваім сынам і ёю, а пасля прыціх, паспакайнеў і аднойчы, лежачы пад загадкавым зорным небам, адчуў, што туга адпусціла яго, а ўзамен прыйшоў вялікі спакой і жаданне як мага меней думаць аб зямным.

...Тая дзяўчына была моцная, спакойная і, помніцца, рудая. Дык вось чаму ён успомніў яе! Падумаў пра

Жывену — у яе таксама адметныя і нязвыклыя для тутэйшых валасы. Не рудыя, не, і не жоўтыя. Хутчэй, яны як залацістая салома, якая пахне ветрам і дажджом. Жрэц уздыхнуў, пайшоў да паліцы, дзе стаяў вялікі сярэбраны кубак з выявай багіні плоднасці, і наліў сабе салодкага кіпрскага віна, чакаючы, пакуль сонечнае цяпло не пабяжыць па жылах. Жанчына на кубку была мажная, шырокая, і жрэц, доўга гледзячы на яе, пагразіў пальцам. Вабіш аддаць табе сваё семя, а пасля выганяеш? Хрыпла засмяяўся і закашляўся. Зорка Зверыніца вісела проста перад акном, холадам цягнула ад яе, а хацелася, каб нейкае добрае дзіця, такое, як гэтая дзяўчына, пагладзіла касматую, ссівелую ягоную галаву, і пад мерныя гукі гімнаў Вакула ўсё цягнуў віно, радуючыся, што і зоркі сёння занятыя разам са жрацамі набажэнствам; можна патраціць хвіліну на сябе.

У гэты ж час служкі, што стаялі з дубовымі галінамі каля брамаў, рыхтаваліся ўздыхнуць з палёгкай: апошнія тубыльцы таропка заходзілі ў Храмавы горад, і толькі чатырох прыйшлося перапыніць. Звычайна не пускалі тых, хто залішне перабраў медавухі, таму што такім свяшчэннае вогнішча не толькі не дапамагала — наадварот, на віноўнага магло абрынуцца бяспамяцтва. Бывалі і моцна апантаныя злымі духамі — такім трэба было прайсці дадатковы абрад ачышчэння. Але якраз у той момант, калі служка Яр рыхтаваўся пакласці на зямлю ўжо звялае дубовае галлё, ля брамы спыніўся дарагі пародзісты скакун.

Коннік спрытна саскочыў на зямлю, і па адным гэтым руху спрактыкаванае вока служкаў магло згадаць выдатнага наезніка, да таго ж багатага: на ім быў аксамітавы каптан з дарагімі гузікамі, боты ільсніліся, як блішчыць толькі скура тонкага вырабу. Але, прыгледзеўшыся, можна было заўважыць, што адзін гузік выдраны разам з лапікам аксаміту, бронзавая фібула на плячы пагнутая, нібыта змятая няўмелымі пальцамі. І твар незнаёмца — яшчэ юначы, пульхны — нагадваў васковы злепак, па якім жорстка, ды ўмела прайшлася рука Творцы, але які, аднак, можа

скамянець ці расплысціся, у залежнасці ад абставін. Цяпер гэты твар быў амаль прыгожым, ды неспакой дробнымі дрыжыкамі час ад часу прабягаў па ім.

Служкі трывожна пераглянуліся, убачыўшы скураныя, расшытыя нітамі похвы, адкуль тырчэў кінжал. Адзін з іх перагарадзіў незнаёмцу дарогу, але той з напружаннем вымавіў:

— Я... айн рэйтар[1]... пры князі Раман Данілавіч...

Яр агледзеў госця, раздумваючы; пасля ветліва пакланіўся і павольна, каб той зразумеў, папрасіў усё ж пакінуць кінжал пры кані, якога адвядуць у храмавую стайню і добра пакормяць. Немец незадаволена нахмурыўся, аднак падпарадкаваўся і пругка пайшоў да храма, дзе, мяркуючы па напружанай цішыні і гучных спевах, вось-вось павінен быў з'явіцца агонь. А Яр, падабраўшы дубовае вецце, подбегам пасяшаўся да звездара Вакулы, каб падзяліцца трывогай — што спатрэбілася ў храме аднаму з нямецкіх рэйтараў, якія з часу перахрышчвання ў каталіцтва былога вялікага князя Міндоўга ўжо не пакідалі Новагародка? Можа, князь Раман Данілавіч задумаў зачыніць новыя язычніцкія храмы, як хацеў гэта зрабіць сын Міндоўга Войшалк?

Але захмялелы і ад таго вясёлы Вакула адмахнуўся:

— Раману Данілавічу цяпер не час пра язычнікаў думаць. Над Галічам, дый і над намі, татарская навала навісае. А гэты малойчык прыехаў, я думаю, не да нас з табою.

— Ведаю, што не да нас, — нецярпліва занерваваўся Яр. — Ды і вялікага жраца зараз не папярэдзіш.

— І не вялікага жраца прагне ўбачыць немчык, — пасміхаўся Вакула.

— Каго ж тады? — няўцямна перапытаў Яр, неадабральна касавурачыся на кубак з рубінавымі кропелькамі, што паўзлі па мажнай жанчыне з

кветкамі. Хацелася, ох як хацелася віна і яму, але толькі Вакула карыстаецца сярод іншых многімі недаступнымі для жрацоў і служкаў прывілеямі.

— Я думаю, яго сюды дзяўчына прывабіла.

— Дзяўчына? — недаверліва прыжмурыўся служка. — Калі ён камандзір, значыць, крыжак. А крыжакам, як вядома, жаніцца нельга, яны ж рыцары-манахі, ці не так?

— Нельга, нельга... Прыгажосць — страшная сіла, еўнух ты візантыйскі! Жаніцца нельга, а прыгажосць цягне... Толькі вось дзяўчыне нашай гэткі закаханы ці патрэбны? Дай я зірну. А ты не чакай. Віна не дам табе, колькі ні прасі.

Яр з прыкрасцю махнуў рукой, выходзячы, і толькі на парозе азірнуўся і трывожна перапытаў:

— Дык ён прыехаў да Жывены? Ты напэўна ведаеш, што чужынец не прычыніць храму ніякай шкоды?

Але Вакула ўжо забыўся на яго, паглыбіўшыся ў свае патаемныя вылічэнні, і нейкі час у святліцы было так ціха, што асмялелая мыш заскрэблася ў кутку. Пасля звяздар падняў галаву, прычыніў дзверы за Ярам і глыбока задумаўся. Затым выйшаў на пляцоўку, адкуль лепей было аглядаць неба.

Тысячамі вачэй-зорак глядзела на яго ноч, лёгкія белыя аблокі, падсветленыя залацістым святлом, плылі над лесам, над храмамі. «Як грыва адвечнага тысячавокага каня з сямю павадамі, што абходзіць Сусвет», — падумалася яму. Выява такога каня была высечаная на каменнях малога храма, куды часта прыходзіў Вакула, каб пастаяць пад велічэзнымі ялінамі, што атулялі кашлатымі галінамі з'едзеныя часам камяні.

Найболей жа, праўда, любіў ён сядзець у сваёй святліцы — і цёмнымі зорнымі начамі, назіраючы, як плывуць у бяскрайняй бездані велічныя планеты, і вечарамі, калі зоркі, як маладыя дзяўчаты, нясмела праціскаліся

скрозь вечаровыя аблокі. І ніколі не пераставаў здзіўляцца строгай гармоніі, якою жыве неба. Тысячагоддзі назад такія ж, невядомыя нікому жрацы вылічылі, калі павінна з'явіцца ў нейкім кутку нябеснай бездані пэўная зорка, і яна з'яўлялася ў той самы, строга вылічаны час... Часта, углядаючыся ў планеты, ён загадваў, колькі ж нарадзілася зараз людзей і якія яны. Вось блакітная Чагір, чыё пульсаванне падобнае да трапяткіх штуршкоў у жылах: народжаныя пад ёю будуць вечна шукаць любові і прыгажосці. А тыя, хто з енкам правальваўся ў гэты свет пад чырвонай зоркаю вайны, будуць прагнуць перамогі і бітваў... Вось як зараз, калі лягла яна, зорка вайны і няшчасця, разам з Чорнай Поўняй, вялікай Маці — разбуральніцай, на шляхі бесклапотнай маладой дзяўчыны, якая так лёгка слізганула ў храм Ашвінаў, каб там наліць у драўляную чашу цёплага малака, змешанага з сомай, і пырснуць гэтай духмянай вадкасцю на ахвярнае вогнішча, а пасля спяваць, як спявае яна зараз, і голас нясецца высока-высока:

Прыязджайце на ладдзі нашых думак[2]*,*
На трохмеснай, трохчленнай, цудоўна ўпрыгожанай
Калясніцы — прыязджайце, о Ашвіны!

Можа таму, што багі даруюць яму магчымасць зазіраць у будучыню, якая недаступная іншым, прыходзіць падчас невымернае шкадаванне і смутак, што смокча грудзі, як атрутная змяя?

На двары пачуліся крыкі. Людзі круціліся, выносячы некага з храма, нейкая кабета была загаласіла, але тут жа і змоўкла. А-а, гэта нехта з малельшчыкаў кінуўся ў вогнішча, каб разам з дымам і малітвамі Агонь перадаў яго багам. Нездарма раней у храме гадалі перад бітвамі, куды пацягнецца дым ад ахвярнага вогнішча. Калі схіляўся ён у той бок, дзе стаяў запытальнік, значыць, перамога дастанецца яму. Цяпер князі рэдка прыязджаюць да Ашвінаў, хіба толькі калі ад хвароб не дапамагаюць ні заморскія лекары, ні іншыя, больш знаёмыя багі: Пярун, Сварог, Вялес. Усё меней становіцца тых, каму дапамагаюць вялікія лекары

Ашвіны, што намазваюцца святлом, як маззю, і аблятаюць свет на сваёй калясніцы, каб знайсці пакутнікаў і дапамагчы ім. Так, людзі навакол звяртаюцца да новых багоў, апошнім жа часам — да аднаго, чые храмы ўзводзяцца паўсюдна і дзе забараняюць звяртацца да зорак, каб спытацца пра нейчы лёс. Мабыць, той, хто толькі што ўзляцеў да багоў лёгка, нібы пёрка ці іскрынка, трапіў у вырай, але яму, Вакуле, хочацца жыць і жыць на гэтай зямлі, дзе так пакутліва-добра адчуваць хуткаплыннасць і непаўторнасць свайго існавання! І ён выпіў яшчэ віна, хаця трэба прачнуцца на дасвецці, калі схаваецца за небакраем Зверыніца і заціхне наваколле, чакаючы, пакуль жрацы запрагуць сваімі спевамі каня, што вязе сонца. А выпіўшы, вырашыў, што нічога не скажа маладой жрыцы пра нядобрага незнаёмца, які, па прадказанні зорак, стане на яе шляху, каб скрывіць яго і закруціць вузламі. А іх ох як нялёгка разблытваць слабому зямному чалавеку!

Жывена і сапраўды напачатку не заўважыла маладога германца, таму што адразу пасля абраду выйшла праз маленькія дзверкі, што туліліся ў глыбіні храма, адразу за драўлянымі постацямі Ашвінаў. У яе быў сёння вялікі дзень — упершыню дазволена будзе на ранку, пасля гімна ранішняй Зары, лячыць людзей адной, без Святазара. Дзевяностагадовы вярхоўны жэц сапраўды саслабеў: кашчавыя рукі яго дробна дрыжалі, калі круціў свярдзёлак, таму дзяўчына, гледзячы на адтуліну, усім сэрцам, усёй істотай жадала, каб «сын моцы», як называюць у гімнах свяшчэнны агонь, таму што здабываецца ён праз сілу рук і сілу духу — каб Агонь хутчэй затрапятаў над кавалкам дрэва. Нягледзячы на сваю маладосць, яна добра заўважыла, што іншыя жрацы таксама нібы стараліся дапамагчы Святазару. Але які нядобры позірк быў у Істра! Яшчэ паўгода таму, як рыхтаваліся яны да сённяшняга летняга раўнадзенства, а Святазар выкінуў прыгатаваныя гэтым жрацом травы, сказаўшы, што яны не маюць гаючай сілы, бо рвалі іх без любові, працадзіў Істр услед вярхоўнаму жрацу:

— Шкада, не дажыве ён да дасканалай мудрасці[3]!

Але ў голасе не было шкадавання, а была патаемная прыкідка, і Відэвут, чые зёлкі былі адобраныя Святазарам, ціха засмяяўся:

— Табе не быць пасля Святазара вярхоўным жрацом, выкінь гэта з галавы, брат!

— Я табе не брат, — агрызнуўся Істр; Відэвут ласкава пагладзіў яго па плячы, і той замоўк, затаіўся, у позірку, скіраваным на Жывену, прамільгнула нешта цёмнае, змрочнае, але яна таксама ўсміхнулася маладому жрацу. Ён жа зямны цень аднаго са светлых Ашвінаў! Так, Відэвут не брат-блізня Істра, больш таго, нават не ягоны равеснік. Але абодва яны, як таго патрабуе звычай, нарадзіліся блізнятамі. Вось толькі Істраў брат памёр, а Відэвутаў загінуў, калі немцы палілі прусаў. Святазар не раз казаў, як цяжка цяпер знайсці для храма Ашвінаў братоў-блізнят: нованароджаных найчасцей хрысцяць, таму што ўсё болей хрысціянскім робіцца недалёкі Новагародак. Іншым свяцілішчам лягчэй, яны туляцца ў непраходных лясах, а тут, ля Менцязі, усё болей радзеюць лясы, і аднойчы з цяжкасцю ўгаварыў стары жрэц вялікага князя Міндоўга пакараць двух святататнікаў, што насмеліліся купацца ў свяшчэнным возеры, дзе могуць плаваць толькі жрацы.

Успамінаючы той дзень, Жывена лёгка тупала ўсьмовымі[4] вышытымі пантофлікамі па вільготнай дарожцы, што зычліва рыпела і крэхкала, як старая бабуля, якую размінаюць пальцы жрацоў. Але, выходзячы да Менцязі, дзе месціліся драўляныя святліцы жрацоў, яна адступіла назад: чорныя крылы кажана нібы прарэзалі паветра, у тонкім свісце гэтай вястункі няшчасця была пагроза. Некалькі разоў за сваё кароткае жыццё дзяўчына выразна чула гэткі свіст, хаця звычайным людзям не дадзеная такая здольнасць — і заўсёды нешта здаралася, нібы з глыбіняў Хаасу нехта пускаў у чалавека чорную стралу. Але на гэты раз стралу пусцілі ў яе, і таму юная жрыца прыспешыла крокі, а рукі скрыжавала на грудзях, дзе

вісеў медальён з Ашвінамі, і ціха зашаптала:

О Ашвіны, прывязіце да нас сваю сілу,
Акрапіце мядовым кнутом, падмацуйце,
Павялічце жыццё, а цялесныя раны сатрыце,
І адрыньце чужую варожасць, сябрамі надзейнымі стаўшы!

Нязвыкла сцішаная, паднімалася яна ў сваю святліцу, і прыслужніца Юрна, якая падрыхтавала да ранішняга абраду адзенне і амулеты, спахмурнела.

— Ці не Агонь што нядобрае напрарочыў? — спыталася яна, у той час як лоўкія рукі яе імгненна сцягнулі з дзяўчыны белую сукню і кашулю. Кінуўшы на шырокую лаву калматую мядзведжую шкуру, яна дастала шкляны сподак з пахкім бабровым струменем, халцэдонавы флакон з маслам чабору, сакрэт вырабу якога быў вядомы толькі тут, у Храмавым горадзе. Жывена лягла на шкуру, што пахла яшчэ бярлогай і хвояй; Юрна, калываючы вялікімі грудзямі і пругкімі сцёгнамі, пачала расціраць мяккае атласнае цела жрыцы, гнуткае, як ліяна. Але словы ліліся з вуснаў прыслужніцы, як ліецца вада з бяздоннага жарала крыніцы:

— Кажаш, Агонь паказаў, што гэты год будзе ўдалым. Тады што цябе азмрочыла? Не таіся, кажы. Ці воран каркнуў не ў час, ці свяшчэнныя вужы вузламі паскручваліся? Ці сычы і совы завухкалі?

І яна лёгенька патрэсла Жывену, нібы гляк з зернем, каб вытрасці адтуль словы-зернеткі. Юрна дамаглася свайго: дзяўчына расказала пра тое, што адбылося.

— А яшчэ, скажу табе, проста ўвесь вечар нешта гняце. А я ж павінна радавацца, тым болей — захаваць сваю сілу да раніцы!

Рукі прыслужніцы заварушыліся хутчэй, нібы яна хацела перадаць паненцы сваю моц.

— Не-не! — запратэставала Жывена. — І не думай! Твая

сіла інакшая, ёю не лечаць. Суцяшаюць, дапамагаюць, прадметы ў хаце пераварочваюць, але...

Юрна паслухалася, зменшыла намаганні. Уздыхнула:

— Усё ты разумееш. Але не смейся з мяне, залацінка мая. Я ж не пра сябе клапачуся. Тваю сілу сапраўды берагчы трэба, а ты ж, нябось, сёння ізноў старому Святазару дапамагала? Хай ратуе яго Радзігаст[5], але баюся я, што Істр перасіліць яго і цябе заняволіць. А тады і Відэвута з храма выжыве.

— Ашвіны не могуць быць злоснымі і карыслівымі, не кажы мне нічога благога пра Істра. Да таго ж ёсць у нас Вакула, ёсць Сава... Калі пойдзе Святазар у Ірый[6], камусьці з іх вярхоўная ўлада дастанецца.

— Хаця і гавораць табе багі свае таямніцы, але занадта ты мала зямныя справы ведаеш, залацінка мая! І Сава такая ж: не заўважае, што апранае. Каб не служкі, хадзіла б у рыззі! А Вакула... Той з неба вачэй не спускае. А тут моцная рука патрэбная, каб цуглі моцна трымала! Пусцеюць нашы клеці, усё меней багатых ахвяраванняў. Трэба, каб жрэц да князёў часцей запрашэнні дасылаў, коней нашых паказваў. Сама ведаеш, якія ў нас коні — як нідзе!

— Хопіць, ты ад абурэння пратрэш ува мне дзіркі, — строга сказала Жывена, скідваючы з сябе рукі прыслужніцы. — Я не хачу думаць пра ўсё гэта. Мне б хворым дапамагчы, а колькі злых духаў асядае на чалавеку, ты і не ведаеш. І веды мае, і чысціня, і спакой — меч для іх, дзіда вострая. А ты мне тут байкі апавядаеш!

Пакуль яны гутарылі, у храме Ашвінаў заканчвалася набажэнства, і чырвонае святло на трох ахвярных кастрышчах пацьмянела, кідаючы над цагляным колам жмені іскрынак. Багі каля сценаў стаялі нерухома, жалезныя латы на Перуне грозна выблісквалі. Вернікі выходзілі на пляцоўку перад храмам, дзе ад новага агню распалена яшчэ адно вогнішча: туды можна кідаць шпулькі нітаў, пасмы лёну. Гэта сімвалы ўсяго, ад чаго

хацеў бы выбавіцца кожны з прысутных — іхнія трывогі, жахі, хваробы. Некаторыя ўжо выходзілі з Храмавага горада, забіраючы гаршэчкі, што стаялі ля брамы. Там тлела вуголле ад свяшчэннага вогнішча; людзі панясуць новы агонь у хаты і зямлянкі і будуць старацца падтрымліваць яго ў сваіх ачагах нязгасным. Тыя ж з набажэнцаў, хто хацеў, каб іх агледзелі жрацы і выгналі злых духаў, што насылаюць хваробы, усаджваліся перад вогнішчам. Яны будуць чакаць ранішняй зары, каб пайсці ў маленькі старадаўні храм.

Маладзік, прапорваючы вострым рогам неабдымную цемру начы, плыў высока ў небе, калі апошні жрэц услед за Святазарам выйшаў з храма Ашвінаў і пайшоў да сябе, каб змыць стому і пераапрануцца. Святазар жа затрымаўся каля вогнішча. Ціхім голасам сказаў ён да прысутных, каб не гаманілі яны паміж сабой, а сядзелі ціха, паглыбляючыся ў думкі аб вечнасці душы і хуткаплыннасці жыцця.

— Спагадайце ўсім, каго вы пакрыўдзілі, хаця здаецца вам, што вінаваты іншыя. Тады лягчэй будзе змагацца з цёмнымі духамі ўнутры вас.

Яны сядзелі, хто — уважліва, а хто і няўцямна гледзячы на старога чалавека, а калі той пайшоў, нейкі час сядзелі моўчкі. Аднак праз нейкую хвіліну хтосьці выціснуў з сябе слоўца, што пякло душу, пасля сарокай застракатала на вуха суседу кабета, цыкнуў на яе муж. І ўсе яны ўпотай сачылі за маладым германцам, якому не сядзелася ля вогнішча. Ён нервова расхаджваў паміж храмамі, паспрабаваў зазірнуць у вузкую аканіцу меншага, прыцягнены мігатлівым ззяннем свечкі. Але гэта ўсяго толькі служка раскладаў на сярэбраных падносах зёлкі. Затое другі служка ціха папярэдзіў госця, каб не заходзіў ён, крый яго Ашвіны, на каменную дарожку, што вядзе да Менцязі.

— Можа, адвесці цябе ў нашыя святліцы для прыезджых? Яны збоку ад усходняй брамы. Жрэц Святазар не можа цябе прыняць, яму трэба рыхтавацца да абраду, — Яр, гаворачы гэта, не зводзіў дапытлівага позірку з бледнага твару германца. Але той, здавалася,

амаль не слухаў.

— Ваша жрыца... яна зноў будзе там, на абрадзе? — запытаўся ён раптоўна.

— Пра каго ты гаворыш? — Яр прыкінуўся някемлівым.

— Пра ўнучку баярына Агапія, — з цяжкасцю вымаўляючы тутэйшыя словы, прамовіў прыезджы, і бледны твар яго, каб мог бачыць у паўцемры Яр, выдаў ягоны стан: ён раптоўна пабарвавеў.

— Ты кажаш пра Жывену? Але яна будзе займацца лячэннем. У храме Лялі... — Яр паправіўся, — Аўшры прымаюць хворых. Сёння прымаюць, — зноў паправіўся служка.

Штосьці бянтэжыла яго ў нерухомым твары госця; вачніцы яго здаваліся ў месяцавым святле глыбокімі, як у мерцвяка, абглыданага агнём, — Яру час ад часу даводзілася выносіць з полымя людзей, што кідаліся ў кастрышча. Вось і сёння той, хто задыхнуўся ў дыме, ляжаў у яго на руках. Яру здавалася, што ён ніколі не прывыкне да гарэлага паху чалавечай плоці і да таго, як пакутліва выходзіць з яе душа.

— Я хацеў бы пабачыць яе да абраду...

У месяцавым святле бліснула, як рыбка на вудзілішчы, сярэбраная манета. Служка адступіў. Нямецкая марка! Сярэбраны паднос, на якім ляжаць зёлкі ў храме, каштуе дзве такія манеты — цяжкія, як капыты дзіка.

— Мяне выганяць з храма, — амаль умольна прашаптаў ён. І зноў адступіў, матляючы галавой: — Яна рыхтуецца, а Юрна сцеражэ яе, як ваўчыца. Крый мяне Ашвіны. каб я ўзяў грошы ад немца.

Ён крута павярнуўся, амаль пабег па дарожцы. Вочы любай сястры, Нары, паглядзелі на яго з дакорам. Ёй хацелася замуж за Дубіну, самага дужага хлопца ў селішчы, а бацька Дубіны сватаў Каліну, у якой чатыры каровы і 6 грыўнаў срэбрам. А за іх жа... 300 аўчын альбо 2 кабылы, альбо 2 каровы — вось што можна было

купіць за такі пасаг! Але, бегучы, Яр усё матляў галавой, і сестрыны вочы хутка зніклі, засlаліся ў ягоных думках іншым — сённяшнім абрадам і ўсімі справамі, звязанымі з ім. Падрыхтаваць ручнікі, драўляны посуд для напояў, крэмневыя нажы, глякі, забегчы на стайню да любімага жарабка Жывены, на якім яна сёння выедзе да вернікаў...

А тым часам Ашвіны выконвалі сваю звычайную працу — перапраўлялі людзей праз Ноч да раніцы. Так прасілі іх кожны вечар жрацы храма. І багі, упрыгожаныя зорнымі бранзалетамі, добразычліва прынялі сённяшнія ахвяры: багіня ранішняй зары, Аўшра, імкліва ўспарола сваім мячом пярыну аблокаў, і па першым яе ружовым слядку пацягнуліся на каменную вежу жрацы. Старажытны гімн выконваўся, як многія стагоддзі, на санскрыце, але рэчытатывам падхопліваў рытм Істр, прагаворваючы гімны на мясцовай мове:

Як вецер неаслабны, як рачная плынь,
Прылятайце да нас, о Ашвіны!

Знікла ў ружовым святле будучага дня Зверыніца, і адразу ўдарыла меднае біла, знак для вернікаў, што хутка пачынаецца абрад.

Яр, які ўжо чакаў жрацоў на вежы, падняўся на прыступку з сярэбраным падносам, на якім стаялі драўляныя чашы. У кожнай плёскалася свяшчэннае пітво, выціснутае яшчэ пазаўчора і ўжо збрадзелае, прызначанае менавіта для гэтай гадзіны. Гэтае пітво не п'юць простыя людзі, ды і жрацам дазваляецца рабіць гэта толькі некалькі разоў у год, бо варта зрабіць колькі лішніх глыткоў і тым наблізіцца да багоў на смяротную для чалавечых істот адлегласць — і ніштo не верне неасцярожнага назад, у гэты свет[7].

Істр заспяваў адпаведны ўрачыстай хвіліне гімн; усе адпілі па колькі глыткоў, пасля сцішыліся, уздымаючы рукі насустрач сонцу.

Імкліва разгараўся ўсход, але вакол маленькага храма было яшчэ цёмна. Велічэзныя дубы, што затулялі яго,

здавалася, хочуць схаваць яго ад знявечаных хваробамі і нягодамі людзей, што паспешліва падыходзілі да гладка абчасаных велічэзных гранітных валуноў, з якіх быў складзены некалі высокі, а цяпер глыбока ўрослы ў зямлю чатырохкутнік з плоскім дахам. Якія велеты-волаты ставілі адзін на адзін гэтыя ружова-шэрыя кубы, якіх не вытрымлівала на сваёй паверхні зямля, нібыта стараючыся вярнуць у свае нетры каменне, некалі гвалтоўна вырванае ў яе? Адкуль быў прывезены чорны паліраваны камень-квадрат, што стаяў на даху і быў таксама звернуты на ўсход, хто прарэзаў у ім тонкую, нібы валасок, адтуліну? Менавіта перад ім узнікла цяпер тоненькая постаць маладой жрыцы Жывены, нібы ўзнесеная на дах нейкай даўняй, таямнічай сілай, якою дыхаў увесь будынак свяцілішча. Яна стаяла спіной да вернікаў, і яны застылі як прыкутыя да сваіх месцаў.

І тады нібыта і сапраўды вялікая Багіня-Маці на імгненне адшмаргнула заслону, што аддзяляе багоў ад людзей, і жрацы, як аслепленыя, заплюшчылі вочы. І перад кожным праплыло тое, пра што ён думаў ці хацеў спазнаць. Святазару адкрылася: ён пражыве васемнаццаць гадоў, што аддзяляюць яго ад узросту дасканаласці; Жывене — той кавалак лугу, дзе расце трава, што вылечыць хворую дзяўчынку з селішча. Брутэн жа пакутліва сагнуўся, нібыта яго ўдарылі пад дых, і тут жа спалохана выпрастаўся. Пабляднеў, але рашуча закусіў вусны Істр, а Вакула ўздыхнуў з палёгкай...

Другі раз загучала біла. Тады жрацы сталі спускацца з вежы, толькі бубен працягваў рытмічна выварваць са свайго чэрава гукі, нібыта выкідаць круглыя гулкія мячы. Жывена ж усё стаяла тварам да ўсходу, працягнуўшы рукі да чорнага рассечанага прамавугольніка. І раптам першы, тонкі, як лязо, праменьчык дакрануўся да круглага медальёна, што быў умацаваны на металічным абручыку вакол галавы жрыцы, і тады разляцеліся ва ўсе бакі зіхоткія і ясныя, як маленькія маланкі, зігзагі святла, высветліўшы яшчэ цьмяную ў густым ценю постаць жрыцы.

Залатая парчовая сукня яе і доўгія валасы — усё нібыта ўспыхнула разам з медальёнам, — адкінуўшы ў глыбіню дрэваў яшчэ схаваную там цемру, і прысутныя закрычалі вітанні так голасна і ўзнёсла, нібыта і сапраўды сама багіня ранішняй зары з'явілася перад імі ўвачавідкі.

Калісьці, як запісана ў храмавым летапісе, яе клікалі Сур'яй, дачкой бога сонца. Але паступова імя перамянялася на Аўшру, пра якую ўжо тут складалі казкі — і пра тое, як закахаўся ў ранішнюю зорку-зараніцу ясны месяц, і пра тое, як, раззлаваўшыся на здраду, рассякло сонца ягоныя грудзі надвое. Але апошнія стагоддзі ўсё часцей мясцовыя славяне клікалі багіню Ляляй, і дзяўчаты прасілі ў яе прыгажосці і вабнасці. Вось і зараз сярод вітальных клічаў гучалі розныя імёны багіні, але ўсе аднолькава радаваліся прыгажосці, гэтаму нябеснаму дару, і ўсе, хто тут сабраўся, праглі, каб багіня дапамагла, упрасіла прыляцець Ашвінаў, бо толькі адна яна жыве паміж імі — сынам ночы і сынам світання.

У храме, пакуль яшчэ закрытым, пяшчотна пачала весці сваю прыхаматлівую мелодыю жалейка, яна пацякла, нібы струмень крыніцы, што прабіўся на паверхню, і жрыца, што стаяла наверсе, пачала спускацца ўніз, у храм, дзеля чаго адсунулася адна з плітаў, адкрываючы металічную лесвічку. Нібы падпарадкоўваючыся жалейцы, натоўп пачаў ціха, пасля ўсё гучней мармытаць свае просьбы:

Вялікія Ашвіны, Зара-зараніца, дапамажыце!
...Каб ножанькі мае пайшлі...
...Каб замуж мяне сёлета ўзялі...
Каб маё чэрава стала плодным...

Вогненна-чырвоная зара, што ахапіла паўнеба, здавалася, пульсавала ў рытме музыкі і спеваў, якія паступова падпарадкоўвалі сабе ўсіх, хто тут сабраўся. І тады трэці раз нібы пракацілася па галовах меднае: «Гу-у-ух!»

Заварушыліся цяжкія гранітныя кубы; адпаўзаючы

ўбакі, яны адкрывалі чэрава храма. Там, уверсе, скрозь вузкае акно з featuresрознакаляровымі шклінамі цякло святло, адлюстроўваючыся ў бронзавых люстэрках, якія, нібы збіраючы праменні ў адно, факусіравалі іх на трох барэльефах, што выступалі на шурпатай сцяне. Гэта былі два юнакі і дзяўчына з доўгімі валасамі, што трымаліся за рукі. Гірлянды кветак віселі на іх шыях, валасы дзяўчыны развяваліся — нібы вецер нёс іх высока над людскімі клопатамі. Але яны ўсміхаліся людзям. І тыя ўкленчылі перад боствамі, кладучы ля іх ног свае дары. Зноў загучала жалейка, жрацы павярнулі бронзавыя люстэркі. Нібыта выступіўшы са сцен, выйшлі пад святло трое: дзяўчына ў доўгай парчовай сукні і два юнакі ў чырвоных шаўковых кашулях з залататканымі паясамі. Узяўшыся за рукі, як на барэльефе, яны пайшлі з храма, ведучы за сабою натоўп, які, апроч тых, хто не мог ісці, пацягнуўся за імі — енчачы, усхліпваючы, плачучы. Абышоўшы тры разы вакол храма, дзе ля сцен служкі паспелі паставіць мноства васковых свечак, троіца спынілася зноў ля ўваходу. Тут ужо стаялі тры крэслы з высокімі разьбянымі спінкамі; Жывена села пасярэдзіне.

Сёння быў яе дзень, таму Відэвут і Істр дапамагалі ёй: аглядаючы хворых, яна загадвала даць кожнаму свае лекі — пук зёлак, сцябліны, мох. Служкі дапамагалі жрацам: мазалі маззю ці мёдам барвова-сінія з'едзіны на скуры, бінтавалі палатнянымі сувойчыкамі і карою бяроз вывіхнутыя на паляванні рукі ці ногі. Цестам мазалі раны, што доўга не хацелі гаіцца. Але і той, хто атрымаў дапамогу, не адыходзіў, толькі садзіўся ў большай ці меншай аддаленасці ад храма і чакаў.

Жывена даўно прыгледзела сярод цяжкахворых таго, на кім яна павінна будзе сёння паказаць сваё ўмельства. Гэта была маладая дзяўчына з запалымі ліхаманкавымі вачамі, з доўгімі нерухомымі нагамі, што цягнуліся па пяску, калі яе, трымаючы пад пахі, падвалаклі да храма. Цёмныя валасы яе, спушчаныя над вухам у выглядзе пятлі, абярог, што вісеў на падраным сухажыллі, тоўсты карычневы андарак — усё выдавала застарэлы адчай і разам з тым выяўляла надзею, якою жыла гэтая, па ўсім

відно, надзвычай уражлівая істота: у валасах скамечылася барвовая разетка шыпшыны, на андараку былі нашытыя тоўстымі барвовымі нітамі такія ж кветкі. Таму, калі ўсім, апроч тых, хто нерухома сядзеў, не маючы відавочных пашкоджанняў, была аказана дапамога, Жывена ўстала з крэсла.

— Я малюся за ўсіх вас, — сказала яна, — я за ўсіх прашу цудадзейных Ашвінаў, якія вяртаюць жыццё памерлым, вылечваюць сляпых і кульгавых, дастаюць з бездані тых, хто згубіў надзею. Але цуд знаходзіць толькі таго, хто адкінуў прэч свае правіны і гатоў душою ачысціцца...

Яна гаварыла, а сама нібы адначасна звярталася да дзяўчыны:

— Усё, што ёсць у табе жывога, устрасяніся! Усё, што дасць табе каханне і свет, радасць і мацярынства — паўстань!

Сіла, якую яна песціла доўгімі пакутлівымі маленнямі і ачышчэннямі, гадавала ў сабе пад прыглядам мудрага Святазара, абудзілася ў ёй і з кожнай хвілінай мацнела, нібы сыходзіла на яе з самых глыбінь Сусвету... Нібы Ашвіны, якія, як казала вучэнне, былі народжаныя ад смеху маланкі, узнялі яе рукі і сказалі яе голасам:

— Падыдзі да мяне!

Ногі ў скураных поршнях заторгаліся, моцнымі рукамі хворая абаперлася на сваіх суправаджальнікаў... і раптам устала і, хістаючыся, пайшла да Жывены. Служкі паспелі падхапіць хворую за плечы, калі яна, спатыкнуўшыся, пачала падаць, зайшоўшыся ў істэрычна-радасным:

— Іду-у!

Знямелы ад убачанага, натоўп загаласіў, загалёкаў, заплакаў на розныя галасы, і раптам сярод бязладзіцы галасоў пачулася:

— Залатая жрыца! Залатая жрыца! Ляля! Люба!

Жывена перавяла дыханне, вочы заіскрыліся радасцю. Кожная жрыца Ашвінаў павінна была праводзіць абрад вылечвання ў дзень летняга сонцастаяння, а калі ён праходзіў няўдала, гэта зачыняла перад ёю дзверы храма на год, да наступнага разу. І год гэты быў суровы: пасты, ачышчэнні, падземныя храмавыя маленні гадзінамі, цэлымі днямі, а то і начамі. Яна перавяла вочы на Відэвута і заружавелася: ён глядзеў на яе захоплена, вузкія вочы свяціліся сінім, тавусінавым[8] колерам, як у самацветаў на скураных шчытах Перуна і Вялеса. Кажуць, гэткі ж камень упрыгожвае алтар у Дзесяціннай царкве хрысціян у Кіеве.

Вернікі зноў заходзілі ў храм — дзякаваць Ашвінам і Аўшры, а таксама каб абкурылі іх духмяным дымам з бурштыну — празрыстага жоўтага каменю, што прывозяць з берагоў мора балтаў. Дым гэты адганяе злых духаў, нездарма абкурваюць ім у багатых сем'ях немаўлят і маладых перад першай шлюбнай ноччу.

Жывена павярнулася, каб ісці, але ногі яе нібы прыраслі да пяску — пад дубовымі шатамі, што засцянялі дарогу да ўсходняй брамы, стаяў нямецкі госць. Бясстрасны і нерухомы, нібы хваёвая іглінка, што застыгла ў бурштынавай смале раніцы, і такі ж колкі, ён глядзеў на яе здаля, і нельга было зразумець, што было ў позірку тэўтона: ухвала ці пагроза. Відэвут і Істр ужо спусціліся ў падзямелле храма, каб пакінуць там свяшчэннае адзенне, што апранаюць толькі для абрадаў. Юрна ціха шапнула ёй на вуха:

— Пасляшайся!

— Пазаві яго сюды, — гэтак жа ціха адказала Жывена. Юрна здзіўлена ўскінулася, але дзяўчына ўладна зірнула на яе, і прыслужніца нехаця падышла да нежаданага госця.

— Цябе кліча жрыца.

І, убачыўшы крыж на ягоных грудзях, адхіснулася з непрыязнасцю:

— Што ад нас трэба крыжакам?

Тэўтон не слухаў прыслужніцу, ён павольна, але ўпэўнена падыходзіў да Жывены.

— Ты выглядаеш, як чорны вястун няшчасця, рыцар Райнер. Што-небудзь здарылася з маім дзедам? Кажы хутчэй.

Рыцар адмоўна паківаў галавой.

— Тады з маёй цёткай Апфіяй?

— Наколькі я ведаю, яна таксама здаровая.

— Тады, значыць, ты прыехаў да вярхоўнага жраца, — з палёгкай уздыхнула Жывена. — Што ж, раз у нашай сям'і ўсё добра...

— Ты забылася на Яўлампію, жонку твайго дзеда.

— Так, я забылася на яе, — нецярпліва згадзілася Жывена. — Але, спадзяюся, і з ёю не спяшаецца ўбачыцца багіня Мара[9]?

— Ты ўсё смяешся... А я прыехаў... прыйшоў, каб падарыць табе вось што. Я еду адсюль у Рыгу.

З кашаля на поясе ён дастаў белую шаўковую хустку, разгарнуў — і дзяўчына ледзь не ўскрыкнула: рэдкай прыгажосці камень, густога аксамітава-чырвонага колеру, падобны да галубінага яйка, прымацаванага да сярэбранага ланцужка, зайграў адшліфаванымі гранямі, таямнічай глыбінёй, што, здавалася, не мела дна.

— Адкуль ён? Гэта, здаецца, піропас[10]? Але я ніколі не бачыла такога!

— Ён з Багеміі і вельмі старажытны. Бачыш, грані пашчэрбленыя.

— Аддай яго ў храм Аўшры. Толькі багіня можа насіць такое.

Райнер адмоўна пахітаў галавой.

— Я хрысціянін і даў клятву выкараняць паганства дзе магу і як магу.

— Але да нас ты прыйшоў.

— Я прыйшоў да цябе, унучка хрысціяніна. Госпад даў табе вялікі дар, але душа твая яшчэ не асветленая.

Дзяўчына нахмурылася.

— Мне няма часу гаварыць з табою. Ведай: я не прыму твой падарунак. У мяне няма нічога свайго, я толькі жрыца Ашвінаў.

Твар яго здаваўся выразаным ужо не з воску, а з каменю.

— Прашу цябе, вазьмі. Мне будзе прыемна думаць, што гэты камень упрыгожвае цябе яшчэ болей...

— Не!

Тады ён спакойна, без напружання, узняў цяжкі каменны падсвечнік, у якім аплывала вялікая свечка і які стаяў ля парога, і з усяе сілы апусціў яго на камень, што кінуў на парог. Пырснулі барвовыя аскабалкі, адзін з іх упіўся Жывене ў руку. Пацякла кроў.

— Ён апанаваны Лядашчыкам[11]!— спалохана прашаптала Юрна, але тэўтонец, сцяўшы сківіцы, крутануўся на месцы і хутка накіраваўся да брамы, не азіраючыся. Жывена працягнула руку і, гледзячы на пунсовы парэз, што струменіўся крывёю, пачала ціха шаптаць замову. Набажэнцы, якія яшчэ заставаліся перад храмам, глядзелі на яе спалохана і сцішана, як бы зноўку чакаючы цуда. А калі парэз на іхніх вачах стаў зацягвацца, нібы раствараючыся, яны ўкленчылі перад дзяўчынай, і было відно, як не хочацца ім ісці адсюль у свой звычайна-будзённы свет, дзе падсцерагаюць іх Карачун і Лесавік, альбо Аўсенік ці Лазнік, альбо казытлівыя русалкі, а над усімі — злавесная багіня смерці Мара. Тут, у храме, ім абяцалі і давалі абарону і дапамогу, і яны, падпаўзаючы да Жывены і стараючыся пацалаваць яе руку ці дакрануцца да сукні, шапталі:

— Залатая жрыца, думай пра нас!

— Цябе чакаюць, — зноў прашаптала ёй Юрна. — Святазар павінен зачыніць свяцілішча.

Тады маладая жрыца схамянулася. Яна ласкава адарвала ад сябе чэпкія рукі вылечанай ёю хворай і, развітаўшыся з усімі, накіравалася ў падзямелле, дзе, выйшаўшы з пакоя, куды мог уваходзіць толькі ён адзін, чакаў яе Святазар.

— Нядобрыя прыкметы, дзіця маё? — запытаўся ён, не чакаючы тлумачэнняў. — Я буду маліцца Ашвінам, каб яны перанеслі цябе праз нягоды.

Яна кіўнула галавой і, падышоўшы, пацалавала ягоную руку, як заўсёды адчуваючы пры ім прысутнасць яшчэ кагосьці, нібыта сапраўды багі ці нехта з іх апякаў вярхоўнага жраца, не бачны нікому, апроч яго самога. Святазар пачакаў, пакуль Юрна ў спецыяльна для Жывены адведзеным пакойчыку не пераапране сваю паненку ў доўгую льняную кашулю, а пасля разам з імі выйшаў з ніжняга храма, старанна зачыніўшы дзверы, каваныя ўзорыстым жалезам, сваім ключом. Так павялося яшчэ пры ранейшым вярхоўным жрацы, калі аднойчы цікаўны служка, што парушыў запавет і зазірнуў у святая святых храма, памёр пакутлівай смерцю.

Калі яны накіраваліся да ўсходняй брамы, да іх наблізіўся Яр. У прыгаршчах ён трымаў вогненныя аскабалкі граната, і было падобна да таго, што ён нясе распаленае вуголле.

— Можа, упрыгожыць імі калясніцу ў храме? — запытаўся ён. — Там справа як бы не хапае ўзораў...

Святазар запытальна паглядзеў на Жывену, дакрануўся да зіхоткіх крышталікаў.

— Падарунак даваўся з пяшчотай, але цяпер ён напоўнены крыўдай і гневам, — яго словы прашалясцелі, як зямля, што асыпаецца пад рыдлёўкай.

— Аднясі іх далёка ў лес, і каб побач не праходзіла ані сцяжынкі, ані дарожкі. Ты нарадзіла гнеў, — дакрануўся ён да пляча маладой жрыцы, — а гэта нядобра. І так усе тыя, каго багі заклікалі дапамагаць ім, мы, хто прыйшоў служыць светлым сілам, не паспяваем абясшкоджваць усю тую атруту і чарноцце, якія насылаюць адзін на аднаго людзі.

— Але, мудры Святазар, — з адчаем загаварыла Жывена, — я прасіла яго аддаць гэты дар Аўшры, а ён адмовіўся. Ён ненавідзіць нашых багоў і яе, багіню ранішняй зары і прыгажосці, дачку Сонца і Агню!

— Адкрытае сэрца, каму б яно ні адкрывалася, нельга зневажаць. Трэба было падзякаваць і прыняць. Ты магла б пасля аддаць камень у храм. А ён паехаў бы ў свой край суцішаны. Цяпер жа Зло стала працаваць, і толькі багі ведаюць яго шляхі.

Яны ўжо выйшлі да Менцязі. Таямніча-глыбокае, атуленае агромністымі дубамі і ялінамі, возера пералівалася пад ранішнім, ужо гарачым сонцам безліччу лускавінак, якія здаваліся жывымі.

— Яны жывыя, — нібы адказаў на думкі дзяўчыны стары жрэц. — Ты ж гэта ведаеш. У свеце няма нічога мёртвага. Што ж... Ты пагавары з імі. А я адпачну, шчурачка[12] ты мая...

Яр, што нячутна ступаў ззаду, падхапіў Святазара пад локаць і беражліва павёў да асобнай святліцы, якая ўся, з ганка да даху, глядзела ў возера вачыма дзіўных звяроў і птушак, драўляныя выявы якіх пацьмянелі ад дажджоў і шматгадовых зімаў, але затое набылі ў сабе нешта як бы жывое. Істр не раз казаў, што не здзівіцца, калі якое-небудзь стварэнне сыдзе з бэлькі і ашчэрыцца на непаслухмянага...

Жывена трохі пастаяла на беразе, стараючыся, каб неспакойны яе дух злавіў тое рытмічнае трапятанне, якім жыве возера (як, зрэшты, і любое дрэва, і нават камень), каб увайсці ў яго і тым памагчы сабе зноў набыць сваю звычайную ціхамірнасць. Ды

ўсхваляванасць ад сённяшніх падзей была мацнейшаю. Яна пайшла да сябе ў тым жа гарача-ўзрушлівым настроі, які не адпускаў пасля сустрэчы з Райнерам, і, лежачы на ложку, сярод белых фіранак, што ўздымаліся ветразямі бачаных ёю толькі ў кнігах лодзій, успамінала сваё кароткае шаснаццацігадовае жыццё і людзей, што ўваходзілі ў яго то светла і радасна, то трывожна і загадкава... Яна зазірала і ў сваё пераджыццё, думаючы аб тых, чыя кроў пульсавала ў ейным юным целе і чые лёсы так ці іначай клаліся рознакаляровымі метамі на яе жыццё.

Стары Святазар таксама думаў пра яе. Але ён ведаў болей і болей бачыў у мінулым, чым іншыя. Таму, праз стому і боль у бязважкім, як асенняе лісце, целе, ён убачыў такі ж бязмерна-светлы і калыхлівы, як Менцязь у берагах, дзень, калі на гадавое свята Ашвінаў прыехаў у храм літоўскі князь Міндоўг. Ён любіў прыязджаць у Новагародскае княства, таму што тут заўсёды сустракаў прыязнасць, якою абдзялялі яго родзічы ў Дайнове, Нальшчанах, Дзяволтве дый іншых суседніх княствах, баючыся там узвышэння гэтага баявітага, натапырлівага і ўпартага валадара Руты. Святазар ведаў, што адной з першых жонак гэтага язычніка была хрысціянская князёўна аднекуль з Цверы, чаму яму і давярала новагародскае баярства. Аднак ведаў ён і тое, што Міндоўг моцна верыць старым багам і стараецца ўсюды, дзе бывае, прыйсці на пакланенне ці то багіні кахання Мілдзе, ці Перуну, ці ўсім тым больш-менш значным багам, якія альбо дапамагаюць, альбо перашкаджаюць чалавеку: Ненадзею і Целявелю, Лайме альбо Цёці, а яшчэ — стыхіям вады і зямлі, лесу і перакрыжаванняў. Любіў ён і гаданні, таму пры двары часта бывалі то заклінальнікі змеяў, то жрацы-гадальнікі па печані барана, па птушках і звярах, па дыме свечкі і па вадзе. Таму прыняў Святазар князя з вялікай пашанай, аднак багі ў той дзень маўчалі і не азваліся на просьбы жрацоў. Міндоўг, азмрочаны іх няміласцю, можа, і з'ехаў бы з Храмавага горада, каб не прыгледзеў тут прыгажуню — жрыцу.

Рысы яе, дый і імя, амаль сцерліся з памяці Святазара,

аднак у гэтую ноч ён успомніў яе так ясна, нібыта ўсё гэта было не семнаццаць гадоў таму, а ўчора. І, лежачы, ён раптоўна нібы скочыў у той час, тыя хвіліны і ўвачавідкі ўбачыў, як усё адбывалася...

Жрыца стаяла перад Міндоўгам, абрысы яе гарачага, моцнага цела трапяталі ў зыркім, ярасным агні кастрышча, раскладзенага непадалёку ад возера. Сквірчэла, дымілася туша дзіка, упаляванага пад вечар, кроплі тлушчу падалі ўніз бліскучымі дымлівымі струменьчыкамі, і яліны нібы адмахваліся ад іх, калыхліва гайдаючыся паабапал вогнішча.

— Святазар прыслаў табе зёлкі, якія ты прасіў, — дзяўчына працягнула яму палатняны мяшэчак, Міндоўг махнуў грыдню, каб той прыняў яго. Сам жа прагна ўглядаўся ў вабны твар, на якім выдзяляліся пульхныя вішнёвыя вусны.

— Падыдзі бліжэй, не бойся.

Жрыца сарамліва зірнула на яго і тут жа адвяла вочы. Яе нястрымна цягнула да гэтага грубага, як каменны ідал, мужчыны, ад якога пахла крывавымі вантробамі толькі што растрыбушанага дзіка. Слава ўдачлівага воя суправаджала яго ўжо многія гады, яшчэ дзяўчынкай чула яна сказы-пераказы пра ягоныя перамогі над тэўтонамі, палякамі ды яцвягамі, і, як дзяўчынка, трапятала перад ім.

— Я не баюся.

— А сама дрыжыш! Гэта табе стары Святазар загадаў, каб ты адразу назад ішла?

Яна кіўнула, а ён ужо схапіў яе за локаць магутнай далонню. Усадзіў каля вогнішча амаль сілком.

— Зараз павячэраем і пойдзеш.

Яна адмаўлялася, але ён наліў ёй моцнай медавухі. Угаварыў выпіць глыток, пасля яшчэ і ўсё кранаўся яе гэтымі моцнымі, шурпатымі, як яловая кара, далонямі, сціскаў, спачатку лёгенька, пасля ўсё мацней і гарачэй

яе плечы, пасля сцёгны... некуды зніклі слугі-воі, нахіліліся над ёю і схавалі ад усяго свету яліны... Ад усяго свету, ад Святазара...

— Вярхоўны жрэц заб'е мяне! — тузалася яна, каб устаць, а ён смяяўся і, агладжваючы яе, як наравістую кабылку, прыгаворваў:

— Нашто ж пасылаў цябе вярхоўны жрэц сюды? Ён ведае, што я люблю прыгожых.

— Ты папрасіў...

— Мала што я прашу!

— Але ж ты князь...

— Я найперш мужчына. І ён ведаў, што ты зачаравала мяне, нібы берагіня. А ты такая ж, як яны... белая, празрыстая, мяккая...

Ён шаптаў, нібы трызніў, і яна забылася на ўсё, гайдаючыся ў яго рытме, рытме шалёным, як біццё сэрца ў разгарачанага паляваннем драпежніка... і на кароткае імгненне, калі яна яшчэ раз паспрабавала вырвацца, увачавідкі ўбачыла, што іскрынкі ад вогнішча нібы ператварыліся ў белыя пёркі, нібы коршун ірваў галубку, і гэтай галубкай была яна.

Святазару, што выклікаў гэтую карціну з мінулага, памроілася таксама: белае пёрка закружылася над мужчынам і жанчынай, нейчая душа прагне ўвасобіцца ў жывую плоць быцця і пачаць сваё існаванне на зямлі. І ён адчуў радасць, смутак і палынны прысмак віны адначасна. Радасць і смутак былі ад таго, што бясконца, з веку ў век, наканавана чалавеку нараджацца, паміраць і зноўку ўваскрасаць у бліскавічна-хуткім коле, што не спыняецца ні на імгненне. Віна ж ягоная была перад маладой жанчынаю, якую ён сапраўды згадзіўся паслаць да слодычалюбнага князя з зёлкамі. Думалася — а раптам назаўжды прывяжа да сябе маладая жрыца гэтага воя і ўладара і, стаўшы княгіняй, дапаможа храму і язычніцтву ў краі. Міндоўг страціў

жонку-хрысціянку з Цверы, і яму патрэбная была б такая, якая не забывае старых багоў. Але не атрымалася нічога з ягонага жадання: хутка пачалася нейкая вайсковая звада ці то з палачанамі, ці то з пляменнікамі Міндоўга, і ён болей не зазіраў у храм. А пасля нарадзілася Жывена, а маці яе памерла пры родах, нібыта выканаўшы свой зямны абавязак.

На пахавальным кастрышчы ён, вярхоўны жрэц, адчуваў, што паліць разам з целам жанчыны і сваю ганьбу, хавае яе ў нетрах памяці і часу. Аднак і цяпер, кожны раз, калі глядзеў на Жывену, успамінаў, як маці яе прымала ад яго лекі, а вочы глядзелі даверліва-радасна, бязмерна аддана; яму, старому і мудраму настаўніку, яна, мабыць гэтак жа пакорліва падставіла б і горла... яно, помніцца, было дрыготка-белае, як у толькі што народжанага ягняці.

Зарубка на свяшчэнным дубе; страла ў драўляных грудзях Перуна; незгаральны касмыль лёну на кастрышчы — вось чым была для яго гэтая гісторыя. А ўсю яе ведалі толькі звяздар Вакула ды Сава, але апошняя, відаць, забылася на яе. Як забываецца часам, на якім яна свеце... А Вакула вылічыў па зорках, што набліжэнне да князя Міндоўга стане для дзяўчынкі пагібельным. Аднак хіба могуць слабыя, як саломінкі на ветры, людзі затрымаць ход зорак альбо магутную навальніцу жыцця? Калі, вярнуўшыся з паломніцтва да Афона, прыехаў у храм знатны баярын Агапій, каб пабачыцца з дачкою, і даведаўся аб усім, адно схаваў ад яго Святазар — імя бацькі. Сказаў толькі, што ў свяшчэнную купальскую ноч панесла маладая жрыца, і, хутчэй за ўсё, дапамаглі ёй у тым багі. І папярэдзіў, што прынясе ягонай унучцы пагібель літоўскі князь.

І хто мог тады прадбачыць, што Міндоўг стане хрысціянінам і прыедзе ў Навагародак, дзе адным з самых магутных баяр будзе якраз Агапій? Агапій, які палюбіў унучку і бясконца браў яе з храма да сябе, каб яна разам з ягонай дачкой вучылася ў настаўніка-грэка? І стары жрэц думаў пра тыя часы, калі ён разам з бацькам Агапія пачынаў служэнне ў храме Ашвінаў, і

стараўся ўбачыць тыя непрыкметныя на першы погляд падзеі, якія завязваюцца вузламі для наступных пакаленняў і заўсёды маюць не толькі прычыну, але і следства...

Можа, таму што пра яе ў гэтую ноч думаў стары Святазар, начныя роздумы і трызненні юнай Жывены былі надзвычай яркія і аб'ёмныя, нібыта яна бачыла іх праз павелічальнае шкло, якое толькі падчас самых вялікіх і складаных абрадаў даставаў з патаемных глыбінь храма вярхоўны жрэц.

Вераснёўскім днём 1246 года, калі маленькая Жывена ўслед за жрацамі толькі паспела даспяваць урачысты гімн Аўшры, служка Яр узяў яе ў прыхапак і знёс з каменнай вежы, каб пасля пасадзіць у вазок, дзе чакаў дзяўчынку стольнік Нар, спецыяльна пасланы сваім гаспадаром, баярынам Агапіем. Разгрузіўшы вазок з дарагімі падарункамі — кавалкам парчы, сасудамі з бабровым струменем і ружавым маслам, грабянцамі з самшыту, якімі прычэсвалі ільняныя пасмы багіням Аўшры і Мокашы, Нар хацеў быў ехаць назад, але нечакана напала на яго трасца, якую ўдалося выгнаць толькі пасля апоўначы. І цяпер ён спяшаўся — накрыў чатырохгадовую Жывену футрам, абцягнутым шаўковай тканінай, каб, не дай Пярун, не прахапілі б яе ні Трасца, ні Ліхаманка, ні Начніцы, якія, пэўна, не ўсе ўцяклі яшчэ ў свае лясныя бярлогі.

Як ні борзда ўздымаў ранішні пыл сыты баярскі конь, аднак сонца добра набрала сілу, калі ўязджаў вазок у Новагародак, і стольнік вырашыў кіраваць адразу да старажытнай царквы Барыса і Глеба. Там павіна была вось-вось пачынацца падзея, якою жыў сёння ўвесь горад, дый, бадай што, і ўсё Новагародскае княства: хрышчэнне новага вялікага князя Міндоўга з сям'ёй і многімі ягонымі знатнымі людзьмі. Але праехаць да самой царквы стольніку не ўдалося. Таму, адпусціўшы кучара, ён узяў за руку маленькую Жывену і, з праклёнамі і пагрозамі расчышчаючы шлях, прабраўся нарэшце да самой храміны, спецыяльна пабеленай да ўрачыстасці.

Агапій, высокі, плячысты, узвышаўся над субяседнікамі, сярод якіх стольнік убачыў дзьмухаўцова-белага старца Давілу, родзіча памёршага князя Ізяслава, які гадоў з дваццаць нікуды не выходзіў, а таксама многіх славутых людзей новагародскіх, апранутых па-святочнаму: у кашулі з атласу чырвонага, сіняга, зялёнага колеру, высокія шапкі, аблямаваныя футрам; і на кожным было то асляпляльна-бліскучае, то высакародна-матавае багатае карзно-плашч, што замацоўваецца на плячы сярэбранай ці бронзавай фібулай. Палюбаваўшыся на плашчы і зайздросна ўздыхнуўшы, Нар перадаў Агапію ўнучку, але той уладна махнуў рукой, і тут жа падбегла да яго дачка Апфія і адвяла дзяўчынку да купкі знатных жанчын Новагародка, што таксама стаялі непадалёк. Стольнік толькі пакруціў галавой, агледзеўшы баярынь: парчовыя і шаўковыя хітоны, упрыгожаныя залатой тасьмой, паласой з жэмчугу ці проста абшытыя каштоўнымі камянямі, што яны пераліваліся на сукнях, як кропелькі ранішняй расы. Кароткія каптанчыкі, таксама падбітыя футрам, альбо накідкі — футры былі самых наймодных колераў, гэтак жа як і павоі на жаночых галоўках, і вяночкі, і бісерныя павязкі. І трымаліся жанчыны ганарліва, з годнасцю, як і належала тое жыхаркам багатага прыгожага горада, што вёў гандаль з самой Візантыяй і далёкімі ўсходнімі гарадамі.

— Кажуць, Міндоўг сам аглядаў кожнага са сваіх вояў, каб не з'явіўся каторы на хрышчэнне са звярыным лобам аблупленым[13] заместа шапкі, — казалі між сабой жанчыны, мужчыны ж болей гаварылі пра тое, ці прынясе карысць новагародцам укняжаванне чужога, не спадчыннага князя.

Тым часам з боку замчышча пачуліся вітальныя крыкі, яны набліжаліся, і цівуны сталі вызваляць дарогу для шэсця, адпіхваючы простых людзей уніз, да падножжа ўзгорка, на якім стаяла царква, а пярэднім загадваючы стаць на калені.

Загулі доўгія жамойцкія драўляныя трубы, а таксама валынкі, затахкалі бубны; ад замка да царквы

накіравалася святочнае шэсце. Наперадзе на шэрым у яблыках кані ехаў Міндоўг, побач — княгіня Мілена, за імі, насцярожана ўзіраючыся ў твары навагародцаў, воі літоўскага князя. Па тварах некаторых адчувалася, што ім моцна не хацелася ўдзельнічаць у абрадзе. Маладзейшыя ж глядзелі весела і зыркалі па баках, нібыта ўжо зараз вышуквалі тут сваю долю. Апранутыя яны былі ў большасці ў белыя льняныя кашулі з вышыўкамі, закрытымі спераду скуранымі шчытамі, у чорных альбо шэрых портках, са скуранымі ж абручамі вакол бялявых галоваў. Былі сярод іх і цёмнавалосыя — мабыць, яцвягі. Святочны аршак прыезджых выглядаў значна больш сціплым, чымся натоўп, што сустракаў іх ля царквы. Аднак сёдлы пад імі, а таксама мячы і кінжалы, што выглядалі з похваў, прымацаваных да конскіх шыяў, красамоўна сведчылі аб вайсковым шчасці і зухаватасці, і народ, спачатку нясмела, стрымана, а пасля ўсё болей гучна стаў крычаць:

— Міндоўг! Міндоўг! Люба!

Міндоўг, выставіўшы наперад плячук, трымаўся на кані ўпэўнена, але чэпкія рукі яго неспакойна перабіралі конскія павады. Трохі пасівелыя валасы з-пад шапкі, абшытай перламі, не хавалі вострых зялёных вачэй, гэтак жа як барада і вусы — няроўных белых зубоў, моцных, як у ваўка, што адкрывала, нястрымна наплываючы на ягоны твар, усмешка задаволенасці. Яму хацелася думаць аб хрышчэнні — галоўны святар Новагародскай зямлі тыдзень біўся, тлумячы сабе голаў імёнамі паганскіх багоў, якіх хацеў выгнаць з душы гэтага язычніка — але бачыліся твары родзічаў, далёкіх і блізкіх, якія думалі забраць ягоную зямлю, цешачыся надзеяй, што пасля паразы пад Амботэнам ён, Міндоўг, саслабеў і не зможа абараняцца. Зласліва думалася аб тым, як ён неўзабаве пачне рыхтаваць да вайны навагародскае войска, і тады мацнеў белы няроўны выскал усмешкі.

Княгіня Мілена таксама ўсміхалася. Але ейная ўсмешка была роўна такая, якой і належала быць усмешцы жонкі валадара: стрыманая, як бы ўзнесеная над людствам.

Яе разглядалі з прагнай цікаўнасцю: дзеля гэтай жанчыны забіў Міндоўг яе мужа, булевіцкага князя Вішымунта, а таксама ягоных братоў Едывіла і Спрудэйку, якія б маглі за гэта помсціць. Разглядалі доўгую белую сукню з сярэбранымі пранізкамі, што віліся па падоле спіраллю, і тую ж спіраль на сярэбраным з ланцужкамі поясе, што шчыльна ахопліваў амаль дзявочы стан, тоўстую попельную касу, замацаваную на патыліцы шпількамі з эмалевымі галоўкамі, што выглядалі з-пад шытага срэбрам каптурыка — невысокай шапачкі з вушкамі, таксама нязвыклай для мясцовых прыгажунь. Але ні на кім не спыняліся яе вялікія блакітныя вочы, што адлівалі дзіўным адценнем, нібы і да іх таксама дадалі серабра, якога так багата было на ёй. Каля царквы да яе працягнуліся рукі знатных новагародскіх баяр, каб дапамагчы сысці з каня, але яна, спакойна абвёўшы ўсіх вачыма, працягнула рукі да невысокага сухарлявага юнака, які ехаў за ёю і Міндоўгам і, здаецца, не зважаў на яе аніякай увагі. Той, убачыўшы скіраваныя на яго вочы, сумеўся, падняў галаву і, увесь успыхнуўшы, хацеў быў адвярнуцца.

— Войшалк! — нягучна прамовіў Міндоўг.

Тады юнак, нялоўка скочыўшы з каня, прыняў княгіню, якая спакойна гэтага чакала. Кароткае імгненне здавалася, што юнак не здолее ўтрымаць маладую жанчыну і ўпадзе разам з ёю, ды баяры дапамаглі, падтрымалі абаіх. Шаленства палыхнула ў зялёных вачах Міндоўга, але не знік белы няроўны выскал усмешкі, калі, узяўшы жонку за руку, павёў яе ў царкву, куды за імі пайшлі астатнія, і амаль апошнімі ўціснуліся туды Апфія са сваёй маленькай пляменніцай ды маці яе Яўлампія, якая затрымалася, каб апырскаць сябе ружавай вадой і паправіць вялікі залаты крыж на высокіх пульхных грудзях. Аднак Апфія, гнуткая і вёрткая, як яшчарка, змагла неўзабаве праціснуцца ажно да царскай брамы, ледзь не ўпрытык з маладым княжычам Войшалкам. Яна так упарта і цікаўна сачыла за кожным ягоным рухам, што ён урэшце і сам стаў час ад часу пазіраць на незнаёмую дзяўчыну, амаль

падлетка, якая трымала за руку чатырохгадовую дзяўчынку. Побач з Войшалкам стаяла ягоная сястра — худзенькая дзевяцігадовая князёўна з заплеценымі на скронях тонкімі коскамі, з прадзетымі ў валасы колцамі, у кашулі, вышытай белымі ж нітамі, упрыгожанай шыйнай грыўнай і такімі ж, падобнымі да манжэтаў, бранзалетамі, нашытымі на тканіну. Відаць, нядаўна ўзятая за жонку прыгажуня не надта песціла падчарку: тая неспакойна зіркала навокал і непрыкметна для сябе самой як бы старалася трымацца наводдаль ад княжацкай пары. Амаль прытуліўшыся да Апфіі і маленькай Жывены, яна нагадвала маленькага спалоханага звярка.

Дачка імянітага баярына заўважыла гэта. Яна падбадзёрліва пагладзіла дзяўчынку па плечуку, як бы здымаючы ў той нябачную пушынку, і ветліва паказала вачыма, што трэба пасунуцца бліжэй да царскай брамы. Князёўна слаба ўсміхнулася ў адказ, тварык яе, як бы сціснуты напружаннем, страхам памыліцца і ўвогуле бояззю перад чужымі, паружавеў і паспакайнеў. Войшалк, спачатку таксама напружаны і як бы зацяты, злагоднеў: ён пасунуўся, вызваляючы сястры зручнейшае месца, так, каб паміж княжацкай сям'ёй і натоўпам баяр заставалася даволі месца, і ўвесь астатні час, пакуль ішоў абрад, апекаваўся сястрою.

Калі, добра апырсканыя вадою, з залатымі крыжыкамі на грудзях, яны выйшлі з царквы ўслед за Міндоўгам і ягонай жонкаю, Войшалк абвёў вачыма натоўп і, выгледзеўшы Апфію, паклікаў да сябе.

— Вы чые?

— Баярына Агапія дачка. А гэта, — Апфія паказала на Жывену, — унучка.

— Так... — Войшалк раздумваў. — Як цябе завуць?

— Апфія.

— Гэта што — грэцкае? Нязвыклае тут... Дык, значыць, бацька добры хрысціянін. Нябось, хадзіў паломнікам?

— Хадзіў, княжыч.

— У манастыры паслушнікам жыў, але пасля перадумаў, вярнуўся на радзіму, — салодка заспявала, усміхаючыся княжычу, Яўлампія, што таксама далучылася да іх.

— Я скажу... папрашу бацьку, каб цябе ўзялі ў двор. Маёй сястры патрэбна такая, як ты.

— Калі мой бацька згодзіцца... — пачала Апфія.

— Ён згодзіцца! — абарваў яе Войшалк.

Апфія наравіста тарганулася, хацела змоўчаць, але не сцярпела:

— Новагародцы, княжыч, не падобныя да твайго ляснога народу...

Бровы княжыча грозна ссунуліся:

— З сённяшняга дня бацька мой і сярод новагародцаў першы!

— Твой бацька так не гаворыць з баярамі, ён клянецца паважаць вольнасць нашу!

Супраціўленне падлетка, відаць, раз'юшыла княжыча, ён схапіў дзяўчыну за руку, нібыта збіраючыся шпурнуць на зямлю. Але тут маленькая Жывена падбегла да яго і, абшчаперыўшы ручкамі ягоныя калені, загаварыла, ледзь не плачучы:

— Апфія добрая, а ты... злы! Ты як Лядашчык!

Княжыч апамятаўся, моцна пабляднеў. Некалькі імгненняў, згасаючы тварам, глядзеў на дзеўчаня, што, задраўшы золатавалосую галоўку, грозна зіркала на яго. Моўчкі, непрыветна пазіралі на маладога княжыча і тыя з баяр, якія затрымаліся ля царквы і не спяшаліся ўслед Міндоўгу.

Тады хлопец нахіліўся, узняў Жывену перад сабой і

сказаў, пачціва схіляючы перад ёю галаву:

— Ты перамагла мяне, маленькая рачніца[14]. Я, канешне, пагарачыўся, але я вельмі хачу, каб твая Апфія дапамагала маёй сястры. А ты згодная?

Усе з палёгкай заварушыліся, засмяяліся. Яўлампія голасна праспявала:

— Прабач, княжыч, маю дачку, яна, як і я, таксама з княжага роду, продкі нашы...

Войшалк не слухаў баярыню, неадрыўна глядзеў на дзяўчынку, якая таксама не зводзіла з яго вачэй.

— Дык я Лядашчык, злы дух?

Жывена, не адводзячы пагляду, раптоўна пахітала галавой:

— Ты не злы. Ты нейкі... няшчасны.

І, пацягнуўшыся ручкамі да шыі княжыча, раптоўна абвіла яе, прыціснулася да грудзей, а ён, уражаны, як і ўсе навакольныя, таксама нечакана для сябе моцна прыціснуў пяшчотнае, пругка-гарачае цельца, але тут жа, як засарамаціўшыся, апусціў малую на зямлю і буркліва загадаў-кінуў Апфіі:

— З заўтрашняга дня.

Агапій, паслухаўшы аповед аб тым здарэнні, пакруціў галавой, задумаўся, пасля парашыў:

— Мне ў двары свой чалавек патрэбны. Бач ты, як семя Міндоўгава на нас узлезці хоча! Ды мы крамяністыя, а на крэмені не надта пасееш!

Так Апфія перайшла жыць у княжы драўляны замак, дзе раней жыла сям'я Ізяслава, якая цяпер пераехала ў новы мураваны дом ля дзяцінца. Міндоўг, агледзеўшыся тут і абжыўшыся, вырашыў будаваць на гары, велічэзна ўзнесенай над усёй навакольнай зямлёй, харомы, вартыя князя, што паяднаў Літву і Навагародскую

зямлю. Хаця тое паяднанне толькі пачыналася, і нездарма на хрышчэнне не прыехалі родзічы-язычнікі, што спадзяваліся захапіць ягоныя землі, а цяпер трымцелі перад новым узвышэннем моцнага, як ніколі, князя, сам ён не сумняваўся, што даб'ецца свайго. Яго дзяржава будзе магутнай, яго продкі, сярод якіх былі і вешчуны, нездарма ведалі старое родавае паданне аб тым, што нехта з іх праславіць сябе навекі. Цяпер нібыта збывалася тое...

Сабе ён узяў пакоі, вокны якіх выходзілі на даліну, а на горад — толькі адно. Войшалку ж жадалася глядзець на горад — часта ўставаў уначы і слухаў, як ходзіць варта, пераклікаецца, перараззаючы цемру вогненнымі палосамі смалякоў.

Сястра яго, Ваверыца, што атрымала ў хрышчэнні імя Алены і моцна ад таго перажывала, таксама спала блага, хваравітыя яе ночы былі запоўнены трызненнем, плачам, ад чаго Апфіі не часта даводзілася начаваць у роднай хаце. Але паколькі баярскі дом быў непадалёку, яна ўпохапкам адведвала маці і бацьку; Яўлампія прагна, нібы далоні пад лузгавінне, гатова была падстаўляць цікаўныя вушы пад вадаспад навінаў аб тым, што любяць і носяць новыя ўладары. У сваю чаргу Ваверыца-Алена таксама прагна распытвала сваю прыдворную аб жыцці новагародцаў, і нават сама Мілена, якая не хацела забыцца на былое сваё імя багіні кахання Мілды, часцяком выпытвала бойкую і паслужлівую Апфію, як спадабаецца ганарлівым модніцам-баярыням яе новы ўбор. Ад вострых вачэй княгіні не схавалася нейкая асаблівая пяшчота пасынка яе Войшалка, якую той адчуваў да маленькай Жывены, якая зрэдзь разам са сваёй маладой цёткай завітвала ў княжы замак.

— Яна ж язычніца, слаўны мой Войшалк! — казала яна, прыжмурваючы вочы, як прыгожая пушыстая кошка. — І не проста язычніца, а будучая жрыца. Як жа ты, такі хрысціянін, не грэбуеш гэткім чарцянём?

Войшалк звычайна адгаворваўся альбо ішоў прэч. Ён не казаў нікому, што баярын Агапій адмовіў княжычу, калі

той настойваў на хрышчэнні дзяўчынкі:

— Як ні ганарова для нас мець за хрышчонага бацьку самога княжыча, але даваў я брату свайму, жрацу Ашвінаў, клятву, што нехта з нашага роду заўсёды будзе служыць храму. А бацька мой, якога я страціў малым, такую ж клятву даваў прадзеду нашаму. Як я на Дзяды продкаў сустракаць буду?!

Войшалк сам не ведаў, чаму яго так цягне да дзяўчынкі. Часам, калі княгіня, нявінна гледзячы на яго блакітнымі, з сярэбрана-металічным бляскам вачыма, пацвельвалася з таго, што, мусіць, сумуецца княжычу па ўласнай сям'і, ён гатовы быў агрызнуцца так, каб ніколі болей не хацелася гэтай гнуткай, як змяя, жанчыне кранаць тое, што стараўся схаваць глыбока-глыбока ў душы. Так, малады княжыч некалі марыў аб сям'і і ўласных дзецях, але ніводная з жанчын, з якімі быў блізкі, не зацяжарыла ад яго. Жрацы ж, да якіх звяртаўся, прадраклі страшнае — ніколі, ніколі не будзе ў яго дзяцей, нічыё каханне не запаліць у ім свяшчэннага агню, ад якога злятаюць на зямлю душы, што прагнуць увасобіцца ў чалавечую зямную істоту. А калі так, то нашто заводзіць сям'ю і выстаўляць перад усімі патаемнае? І княжыч усё болей цікавіўся манастырамі, цэрквамі, боскім, душою як бы адварочваўся ад нялёгкіх справаў княжання. Міндоўг жа, наадварот, прагна спрабаваў захапіць паболей улады, яму хацелася б цэлы свет засяліць сваімі нашчадкамі, але княгіня, мабыць, не хацела шмат раджаць: яна, як магла, ухілялася ад шлюбнага ложа, але рабіла гэта ласкава, угаворліва, асцерагаючыся мужа. У замку, аднак, яе хутка сталі баяцца нават болей, чымся Міндоўга, і Ваверыца-Алена, змушаная сядзець насупраць мачыхі, скардзілася Апфіі, што кавалкі ежы застраюць у ейным горле кожную раніцу... Міндоўг, аднак, не надта спрабаваў да чаго-небудзь прымушаць княгіню — можа таму, шапталіся слугі, што толкам не ведае, даравала ці не яна забойства свайго мужа, якога, па чутках, кахала. Апфія аднойчы на свае вушы чула, як падчас спрэчкі, калі князь выгнаў усіх слуг і якія, аднак, стаіліся пад дзвярыма, раз'юшаны

валадар, гахнуўшы кулаком па дубовым стале, зароў так, што задрыжалі вялікія каляровыя вазы на паліцах:

— Захачу — будзеш ногі мне цалаваць!

А ў адказ прамурлыкаў сярэбраны голас:

— Тады твае сыны, што народзяцца, будуць не ільвамі, як ты, а манахамі, як вось ён...

Тады ж упершыню пачулі прыдворныя шалёны рык Войшалка:

— Назавеш яшчэ раз манахам — заб'ю!

Тады жанчына, як кінуўшыся ў ваду, загаварыла чужым, незнаёмым голасам (нібы рвалася палатно, падумала Апфія):

— Вы мяне і так забілі, твой бацька забіў!

— Мілда, замаўчы! — зноў стукнуў па стале Міндоўг.

— А я так прасіла цябе пакінуць Вішымунта жывым! Жывы-ым!

— О, як ты шкадуеш яго! Мяне ты так не пашкадуеш! — голас князя асеў на самыя нізкія, з гудзеннем, гукі. Войшалк жа выскачыў са святліцы, стукнуўшы дзвярыма так, што адвалілася жалезная клямка, мусіць, нядбайна прыбітая, і заенчыў стольнік Мікіта, што не паспеў адскочыць ад дзвярэй.

Пакуль усе стаялі, чакаючы поклічу князя, самая харобрая, Апфія, зноўку падкацілася пад дзверы, прыадчыніла іх. Тады слугі ўбачылі, што Міндоўг цвёрда падышоў да як бы пераламанай плачам княгіні і ўсхапіў яе на рукі.

— Калі б застаўся жывым Вішымунт, прыйшоў бы забіць мяне. А мёртвы не ўстане. Затое ты не нейкая там булевіцкая княгіня, а навагародская. Но-ва-гарод-ская!

Пасадзіў яе на магутнае, як сцягно вепрука, калена,

стаў гайдаць, як дзіця. Убачыўшы прыадчыненыя дзверы, схапіў шкляную вазу і штосілы шпурнуў у шчыліну. І зноў аскабалкамі пабіла цікаўнага стольніка, што, адпіхнуўшы Апфію, уплішчыўся ў шчыліну.

— Кроў цурком па твары, тата! — расказвала дзяўчына. — Аддала яму хусціну з залатой камкай, бо ён бы і так выцяг яе з кішэні!

Агапій жа гнуў на іншае.

— Хай бы хто з нашых самых разумных баярынь павучыў бы яе, га? Ды не проста так, яна толькі гневацца пасля будзе. А вось, як збярэ вас княгіня на якое вышыванне ці на манер нямецкі на спевы якія запросіць — тут вы пра каханне і пагаварыце, ды якой прытчай і давядзіце ёй, што стол новагародскі вышэйшы і што ёй не след брыкацца, успамінаючы свайго Вішымунта...

— А сам ты! — не ўтрымалася Яўлампія. — Сваю Каліну колькі год у сне ўспамінаў!

— Агонь цябе ведае, калі ты ўгамонішся, перастанеш раўнаваць да мёртвай! — з сэрцам прагаварыў Агапій.

— Язычнікам і застаўся са сваім агнём, хаця імя ў Афоне перамяніў! — не сунімалася баярыня. — Думаеш, не ведаю, што тваё імя «люблю» значыць па-грэчаску і што не пра Бога ты думаў тады ў Афоне! А што дазволіла табе і Апфію назваць імем вогненным[15], дык ад таго, што маладая была і дурная!

— Хопіць! — цвёрда супыніў яе Агапій. — Перад Богам сам за ўсё адкажу.

— І праўда, мама, даўно ўсё тое было, не тачы бацьку! — заступілася за яго і дачка, якая ўжо чула неаднойчы пра першую бацькаву жонку і не ўхваляла матчынай рэўнасці. Тады баярыня змоўкла, але размова тая ўскалыхнула ў сэрцы даўно ссівелага і сагнутага часам Агапія даўняе, амаль забытае...

Ноччу ён пайшоў у свой пакой, дзе трымаў кнігі і

запісы, але замест таго, каб перачытаць Эклезіяста, як хацеў, перагарнуў калярова-ўзорыстую старонку там, дзе кінаварам выведзеныя блішчэлі на цвёрдым пергаменце Саламонавы словы пра жанчыну, чые грудзі падобныя да вінаградных гронак.

Даўно, о як даўно лашчыў і ён, нібы садоўнік крамяны яблык, аксамітава-цвёрдыя грудзі каханай! Параўноўваў і ён, толькі на свой, мясцовы лад, яе гнуткае і гарачае цела — не з вінаграднай лазой, а з маладой ліпкай, якая ўся трапеча пад веснавым ветрам. А валасы ў яе былі бледнажоўтага, саламянага колеру, і ён ніколі не называў іх залатымі, таму што золата ўбачыў толькі паехаўшы адгэтуль...

У маленькай дачушкі валасы былі цёмнымі, як у яго, але вочы нібыта «падабрала» да драбочка ў маці — такія ж фіялкавыя, бяздонныя, як у братак, што распускаюцца на веснавых схілах. Якім жа шчаслівым бацькам пачуваў сябе тады малады дзяцюк Куп, вясёлы язычнік і вой княжацкай дружыны, што хадзіў з усімі новагародцамі на галічан ці чарнігаўцаў, мазоўшан альбо полаўцаў! Не ўсе паходы былі шчаслівымі, але свой апошні паход запомніў навекі: у памежных сутычках з тэўтонамі атрымаў меч у грудзі, а калі амаль нежывога прывезлі яго назад у Новагародак, там ужо не чакала мужа, як звычайна, каханая жонка: папалілі ў час кароткага нападу новагародскія пасады яцвягі. Князя не было ў той час у горадзе, але прагналі новагародцы ворага; аднак жа сярод тых, хто загінуў альбо згарэў у пажарышчах, была і Каліна. Можа, і пакінуў бы гэты свет ад гора і адчаю Куп, калі б не даслаў яму брат вестку з храма Ашвінаў, што дачушку, хаця і моцна абгарэлую, уратавалі; калі ж трохі ачунялы Куп дабраўся да Храмавага горада, даведаўся, што патрабуе галоўны жрэц прысвяціць малую багіні Зараніцы-Аўшры. Іначай не выжыве яна, а калі і выжыве, то застанецца караваю, з рубцамі ды апёкамі... Не вагаўся Куп, тым болей што і брат яго на тым настойваў. Аднак жа лячыць самога параненага воя ў храме не сталі. Доўга раіліся жрацы, а пасля разважылі, што занадта глыбока ў сэрцы Купа засела чорная

страла нянавісці, і пакуль не растворыцца яна, не аздаравее пахолак, што і паранены не выпускае мяча з далоні. Тады, пакінуўшы дачку ў храме, пайшоў неўтаймоўны вой да гарадскога храма, і там параіў стары святар вандроўку на Афон, каб суцішылася сэрца і не рвалася ў бой, у той час як слабое, параненае цела патрабуе супынку.

З таго часу завіхурыла, закруціла па свеце навагародца, як бы Карачун зацьмяніў яму вочы: спачатку, не дайшоўшы да Афона, стаў матросам на венецыянскай галеры, але не здужаў цяжкай працы і, выкінуты на бераг, прыбіўся да генуэзскай рыбачкі-ўдавы. Пражыў што-кольвечы, ды закарцела ўсё ж у Афон. Але і там, тры гады, дзень-дзённа спяваючы дзямесцікам[16], падпяваючы манахам падчас псалтыра дзесяціструннага, молячыся, перад самым пострыгам ірвануў на радзіму, дый так, што толькі пыл курэў пад босымі парэпанымі пятамі. Не мог адмовіцца ад уцех свету зямнога, як не мог і забыцца на пакорлівыя фіялкавыя вочы той, першай, любай... Таму і імя выбраў адпаведнае, калі хрысцілі яго ў царкве, калі акунуўся ў купель, як магутны сом у цесны глячок, прасіў-маліў хрысціянскага Бога забраць у яго памяць пра мінулае.

* * *

На зваротным шляху кідаў грамабітны Пярун стрэлы ў адступніка. Кіпела ключом-варам Рускае мора і старалася разламаць ладдзю, дый толькі патрапала ветразі, а Мара-Марэна ўсё дыхала новаспечанаму хрысціяніну ў патыліцу, насылаючы на дняпроўскія парогі клубкі туманоў дый вятры несціхальныя. Вялікага страху набраўся Куп-Агапій, пакуль дабраўся да берага і ступіў на тупкае месца, адкуль пехам паклыпаў па спрадвечным шляху паломнікаў-навагародцаў назад, у родны, вабны, як кліч маладосці, горад. Убачыў здаля, сярод цяжкай зеляніны дрэў, лёгкую залатую макаўку царквы — лёг на зямлю і адчуў, як сціхае ў вушах нейкі бесперапынны за гэтыя гады свіст, нібы Карачун нарэшце стаміўся важдацца з яго прагна-шукальнай душой, адпусціў са сваіх чорных

прастораў.

Але жанчына, Марэна, помслівым, смяротным дыханнем усё хукала ззаду, і таму, дабраўшыся да храма Ашвінаў, даведаўся Агапій, што цяжка хварэе, прастудзіўшыся, яго дзяўчынка.

Тады прынёс ён у храм Ашвінаў усё, што зарабіў за вандроўныя гады, асабліва па вяртанні, дапамагаючы купцу-грэчніку[17]: залатыя ланцужкі, зашытыя ў плашч з валю — грубага сукна, манеты-дырхемы і траянкі[18], запампаваныя ў посах вандроўніка, якім адмерваў шлях і на якім хітрэц-майстар прымацаваў разьбяную ручку з сакрэтам. Прынялі багі-лекары шчодрае ахвяраванне, вярнулі малой здароўе, а ён пакляўся і перад Ашвінамі, і ў хрысціянскім храме, каб крапчэйшаю была клятва, што ніколі больш не выедзе з Новагародка надоўга, каб не пакідаць родную істоту без апекавання. Мабыць, не хацелі багі, каб ён пакідаў Новагародак, таму раз'юшыліся і помсцілі насланнём — хваробай альбо смерцю. І яшчэ даў сабе зарок былы вой — не прывязвацца душою без астатку да анікога, каб не цалялі старыя багі ў самае дарагое і блізкае, бо і сам не ведаў, хто ж мацнейшы — новы, хрысціянскі ці яны, старыя і звыклыя. Таму жаніўся ён не па сэрцы, а па розуме, і ніколі не шкадаваў пасля аб тым, бо адразу трапіў у мужы імянітыя, паступова прыйшло гаіла[19] на спакутаваную душу, а Марэна таксама адступілася, Трасцамі ды Ліхаманкамі губячы іншых, а за ім ужо не наглядаючы, не гмырачы. Дый надта стараўся Агапій не церабіць жыццё за крысо, патрабуючы зашмат, бо добра засвоіў, што не любіць яно, жыццё, настырных, таму часцей пасылае да людзей адбіраць, чым даваць што-кольвечы.

Яўлампія сталася заўзятаю хрысціянкай, але дачка ад гэтага шлюбу, Апфія, надта гарнулася да бацькі, таму часцяком брала ягоны бок, калі ўсчыналася ў хаце гаворка пра язычнікаў, якіх усё болей цясніла новая рэлігія.

Апфію ж часцяком браў з сабою Агапій, калі ездзіў у храм Ашвінаў з багатымі падарункамі, якія яго дачка,

жрыца, нязменна аддавала Святазару. З цягам часу баярын адразу вярнуў свой вазок да храмавай скарбніцы, дзе гладкаязычны[20] Нар, прыцмокваючы і вохкаючы, прымаў скруткі з дзібай, — з яе, шаўковай тканіны, шытай золатам ці срэбрам, шылі заслоны ў храме — альбо скрынкі з шкляным посудам, які выраблялі майстры ў Новагародку, альбо, часцей, аксамітавы кашэль з манетамі. Гледзячы ў фіялкавыя, бліскучыя вочы дарослай дачкі, якая рабілася прыгажуняй на вачах, стараўся Агапій не даваць волі любасці, якая ўспыхвала ў ім. Аднак раўнівая Яўлампія здагадвалася аб тым і незалюбіла, што ўласная яе дачка брыдчэйшая за тую, язычніцу. Таму ніколі не запрашаў у свой дом Агапій старэйшую дачку, дый тая, мабыць, і не прыехала б: затуленая дзіка-прыгожым чараўнічым возерам і храмавым жыццём, яна калыхліва гайдалася ў зацішку, як пярэлка ў ружовай ракавіне, схаванай на марскім дне. Ішлі гады, зманлівы спакой загойдваў і Агапія, аднак жа нездарма бачыў ён у сваіх падарожжах страхотлівыя грымасы-маскі глумцоў — вандроўных акцёраў: але яны выказваюць праўду жыцця, якое таксама глуміцца дзе і як можа з беднага чалавека.

Не захлынуўся горам Агапій, калі паміраў ягоны брат-жрэц; апошнім часам той пераехаў на капішча, што ляжала на поўнач ад Новагародка і якое называлася Ашватха — конская стаянка. Нягледзячы ні на што, паспеў баярын закрыць вочы старэйшаму брату, развітаўшыся з ім у гэтым зямным жыцці, паабяцаўшы сустрэчу ў іншым і цвёрдай рукой запаліўшы развітальнае вогнішча. Дзеля павагі да памерлага аднавілі на капішчы старажытны абрад спальвання каня разам з нябожчыкам, і дым пацягнуўся якраз на поўдзень, дзе ляжыць краіна памерлых. Пасля прывялі яшчэ аднаго каня, тройчы абвёўшы яго вакол ахвярнага слупа, следам за пярэстым казлом, і закалолі, а пасля і разабралі па строгіх правілах, бо, як вядома, правільнае ахвярапрынашэнне дае жрацам уладу над багамі. Агапій еў конскае мяса і ўспамінаў аповеды брата аб тым, што ў старажытнасці, выбіраючы сабе зямлю, князі ці ўладары спачатку выпускалі каня, а той блукаў

месяцы ці гады, пакуль не спыняўся на сталым месцы. Тады там рабілі алтар, арыентаваны на ўсход, унутры ж усё было так, як і ў сённяшніх храмах — тры рытуальныя вогнішчы, на ўсходзе — алтар з ачагом у выглядзе птушкі. Такія ж алтары рабілі і тады, калі ўладар не меў нашчадкаў. Казалі ў старажытнасці, што сто рытуалаў, калі прыносілі ў ахвяру каня, маглі даць уладу над светам...

Не гараваў Агапій на тым пахаванні, але яго кароткая адлучка прыйшлася на Купалле, і, як высветлілася пасля, тады зацяжарала старэйшая дачка. Ён і не здагадваўся ні аб чым, калі апошні раз прыязджаў у Храмавы горад, падзівіўся толькі са змучанага выгляду сваёй пястункі: запалі яе фіялетавыя вочы, твар пацьмянеў, расплыўся. Толькі калі прыслалі па яго служку з жахлівай навіной, калі таяла яна на вачах васковай свечкай і не адказвала на ягоныя пытанні, а глядзела з нейкай далечыні, нібыта стаяла ўжо на другім беразе, які імкліва аддаляўся — вось тады ўспомніў, што апошнія глыткі ахвярнай каніны падаліся згарчэлымі, ажно не мог іх даесці.

Калі ж падносіў галаўню да яе пахавальнага кастрышча, рукі трэсліся так, што ледзь не папаліў на сабе адзенне, ажно Святазар ушчуваў за тое, што перашкодзіць баярын лёгка-імклівай душы несціся ў свой незваротны вырай, бо нашто гараваць, калі неадменна настане і твая чарга? Багоў не папракаюць; застаецца схіліць галаву перад іхняй воляй.

Толькі праз паўгода прыехаў Агапій глянуць на ўнучку. Зазірнуў у вочы — з фіялетавай глыбіні іх глядзела нешта грозна-бяздоннае, нібыта прыляцелая душа не асвойталася яшчэ з навакольным светам і раздумвала, а ці не варта вярнуцца назад. Нібыта іржавая піла разанула па жывому — адхіснуўся баярын, застагнаў, а дзяўчынка няўцямна-мудра глядзела на яго, не міргаючы. Тады як заслона спала з вачэй: уцяміў раптоўна сэнс кола з дванаццацю спіцамі, узнесенага над храмам Ашвінаў. Вечна паўтараецца ўсё на зямлі, таму што не спыняецца, як бег крыві, кругазварот неба і

Зямлі. А там, дзе, як агромністы конь да кола, прывязаны да Кол-зоркі[21] Сусвет, там корань усяго. Адтуль адпраўляюцца людзі, рэчы і першапродкі на віткі касмічнай спіралі, сюды яны і вяртаюцца пасля таго, як прайшлі свае колцы быцця, непаўторна-вялікія для іх і такія маленькія для бяздоннай варонкі Быцця. Пра гэта талкаваў колькі разоў брат, дый малады Куп прапускаў жывую ваду складанай і простай той мудрасці, як рачны пясок празрыстую хвалю, не затрымліваючы яе. А ўсплыло, бач, калі... Толькі ён не народжаны для мудрасці, яму б супыніць тахканне неслухмянага сэрца, якое рванулася да маленькага, ружовага камячка плоці, з якога, як рассыпаныя па схіле браткі, глядзяць неўміручыя вочы ягонага кахання, якое, аказваецца, ніколі ў ім не памірала.

...Апамятаўся стары Агапій, сплішчыў паміж цвёрдымі дошкамі цёплыя лісты перагменту, над якімі праседзеў ноч, беражліва паклаў кнігу ў чэрава абабітага жалезам куфра, зверху атуліў кавалкам ватолы[22]. Успомніў прароцтва Святазара аб тым, што нельга набліжацца ягонай унучцы да княжага двара, і вырашыў трымаць яе на адлегласці ад Новагародка, каб зберагчы ад няшчасця.

Неспакойнымі для Новагародка, але і габіннымі[23] выдаліся наступныя гады. Вялікі князь Міндоўг рыхтаваў войска, шмат грошай даставалі кавалі і збройнікі, чаканшчыкі і сядзельнікі, але і ў княжацкую скарбніцу цяклі пенязі і ваверыцы, грыўны і талеры, бо набіраў сілу гандаль іншаземны, а багіня плоднасці Цёця, альбо, як казалі жрацы, Жытняя Баба, папрацавала напоўніцу: адным рукавом дажджы на глебу сыпала, другім хмары адхіляла, каб сонейка хапіла зярнятам. І так тры гады запар. Як зацяжаралі клеці і еўні, глякі і бочкі, свірны і катухі ў падклецях; куфры і сундукі пацяжэлі, хаты ад прыбудовак ушыр раздаліся. На замку высокая каменная вежа пастала, замест дубовай сцяны вырасла таўшчэзная валуновая. Спакойна спаў баярын Агапій: у стругах купецкіх, што ішлі па Дняпры да Рускага мора, а па Нёмане праз валокі да Балтыйскага, нямала было ягонага дабра. Дый

у ладдзях, што плавалі да Хвалынскага мора, таксама сёе-тое месцілася. Ад яго перападала і храму Ашвінаў; новагародскія ж святары, ведаючы тое, маўчалі, бо шчодра адорваў баярын і старую, і новую цэрквы таксама.

Аднак у месяц бярозазол, калі распускаюцца вербы залатымі бубкамі, адразу пасля поўначы, калі прыйшоў у грузнае ўжо цела баярына макавым малаком сон, выгнаў яго адтуль прыслужнік. Сам Святазар прыехаў у горад, шапаценнем ссохлага ліста пранік у ложніцу, каб паведаміць, што забілі на конскай стаянцы Ашватха, у самім капішчы, хрысціянскага старца Елісея, які спрабаваў не дапусціць ахвярапрынашэння. Не, забілі, вядома ж, не жрацы, а людзі, што сабраліся дзеля абраду. Раніцай збіраецца княжыч Войшалк імчаць з атрадам вояў на капішча, а ад яго, вядома, не будзе літасці нікому, бо ад сваёй маці, княжны цвярской, набраўся княжы атожылак нянавісці да веры бацькоўскай. Міндоўг жа, як вядома ўсім, хацця і абрад грэчаскі прыняў, але не крыўдзіць і старых багоў. Аднак не стане ён пярэчыць сыну, бо новагародскія баяры ўжо амаль усе хрысціяне, і не асмеляцца яны захіліць сваёй уладай капішча.

— І я не асмелюся, — развяжыў баярын. — Елісей блізкі да Войшалка чалавек, мо таму і асмялеў да таго, што абрад перарваў і тым учыніў святатацтва. Люд жа там, у лясах, такога не сцярпеў, іх таксама зразумець можна. Не, празарлівы старац, не змагу я за капішча заступіцца...

— Якраз ты і зможаш, — уладным голасам, нібы на яго, голас, была нанізаная, як лісце, уся ссохлая плоць жраца, запярэчыў той.

— Гэта чаму ж — я? — прадчуваючы нейкую пастку, затрывожыўся Агапій.

— Табе Міндоўг не адмовіць.

— Ну, што там у цябе за пазухай, шаноўны старац? Якія загадкі, пра якія я не ведаю? У які венцер ты хочаш

мяне злавіць?

— Ты не карась, баярын, каб цябе лавіць. Памятаю, у дзяцінстве ты быў такім жа нецярплівым. А загадка мая такая: твая ўнучка, Жывена, народжаная ад Міндоўга. Можа, калі ён дазнаецца пра тое, не стане караць гілеўшчыкаў[24], і капішча Ашвінаў не кране.

— Чаму ж ты мне ніколі пра тое не казаў? — толькі і прашаптаў ашаломлены баярын.

— Час не настаў. А цяпер нябесная Чаша павярнулася, і тайнае стала явай.

— Міндоўг мне не паверыць.

— Дай яму гэта, — Святазар дастаў берасцяны карабок, шчоўкнуў застаўкай. Пакой напоўніў водар свежай скошанай травы і яшчэ нечага востра-пахкага. Церушлівую шчопцю травы стары жрэц паклаў на стол.

— Хай ляжыць, і цябе не кране ні Начніца з яе мроямі, ні Стрыга, якая любіць прыходзіць не толькі да дзяцей, але і да старых, бо яны вяртаюцца ў сваё вусце. А Міндоўгу зелле верне памяць аб начы, на якую ён забыўся.

— Ён зняславіў маю дачку, а ты пра гэта ведаў і маўчаў?!

— Чалавек спрабуе ўплесці ў свой лёс узоры Неба і Зямлі, але гэта яны ўплятаюць яго ў свае, нам не падуладныя шляхі.

— Я не пайду прыніжацца перад Міндоўгам! А забіць яго ў мяне ўжо не стае сіл. Ды і хрысціянства забараняе тое.

— Капішча Ашвінаў — апошняя справа твайго брата. Ты пакляўся яму… Што тваё ці маё ў параўнанні з месцам, дзе мы, жрацы, абраныя нейкай невядомай нам самім сілай, можам час ад часу слухаць і разгадваць таямніцы быцця, пульс Сусвету? Цьмянее чалавечы дух ад стагоддзя да стагоддзя, гнецца ніжэй да зямлі, а

раўнавага толькі пасярэдзіне...

Баярын, цяжка тупаючы па цёплай падлозе, качкай перавальваўся з нагі на нагу, нібы калыхала яго нястрымна-раздзіральная сіла. Жрэц сачыў за яго няўклюднымі крокамі, маўчаў. Нарэшце Агапій прахрыпеў амаль умольна:

— А ты сам?

— Мы пойдзем разам. Я скажу, што Войшалк не можа забіць сястру, бо і так зоркі кладуцца нешчаслівым узорам на лёс ягонай сям'і.

— Жывена — там? — схаладнеў баярын.

— Ужо — там.

— Ты адправіў яе на смерць?! Закрыў ёю капішча?!

— Калі мы пераканаем Міндоўга, то не.

— Для цябе і сапраўды жыццё чалавечае як пылінка, святы старац, — горка паскардзіўся Агапій, адчуваючы, як чэпка, умела, нібыта і сапраўды вудзільнам падлавіўшы карася, трымае яго Святазар. Адчуў і даўні свой дзіцячы страх перад вярхоўным жрацом, зноў вярнуўшыся ў маленства...

Міндоўг сапраўды спыніў Войшалка, які раз'юшана рваўся разам з вярхоўным ваяводам Астафіем Канстанцінавічам пакараць гілеўшчыкаў, што ўсчалі бунт супраць дарагога княжычу святара, а пасля і сцялі яго горла[25].

Шапталіся ў горадзе, што адседзеў княжыч тры дні ў падзямеллі, ахалоджваючы тым палкую кроў і душэўнае клекатанне, і быў моцна незадаволены бацькам. Навагародскую ж баярскую раду супакойваў Агапій, які даводзіў, што неразумна цяпер, перад вялікім паходам Міндоўга на сваіх родзічаў-ворагаў, уздымаць супраць князя чорную чадзь, ды дзе — на межах княства! Хадзіў баярын і да княжыча і супакоіў амяцежаны дух Войшалка тым, што ўнёс у абедзве навагародскія

цэрквы вялікія ахвяраванні на супакой душы і на ўспамін і маленні аб Елісею. А яшчэ параіў Войшалку, калі той некалі збярэцца ў манашаства, як абяцаў не раз бацьку ў гневе, то няхай возьме сабе манаскае імя свайго настаўніка ў веры.

Ні аб чым не даведаўся княжыч, хаця чуйна-насцярожаная душа яго недаверліва ўспрыняла і нязвыклую бацькаву мяккасць, і гарачае заступніцтва за язычнікаў-забойцаў імянітага баярына. Горка наракаў пасля Войшалк на тое, што прымусілі яго ў рэшце рэшт скарыцца, і разарыў-такі праз колькі гадоў капішча, калі давялося Міндоўгу, пакінуўшы новагародскі пасад, вяртацца ў свой стольны горад Руту, у маленькае сваё родавае княства. А яшчэ ўзяў малады княжыч, стаўшы манахам, імя Елісея, і пад тым імем пісаў у Лаўрышаве, якім названае было праз многа гадоў месца ахвярапрынашэнняў, летапіс, а таксама перапісваў Евангелле.

Нічога не сказаў аб патаемнай размове з Агапіем і Святазарам вялікі князь нікому. Быў асцярожным і хітрым, а хто ведае, чым абернецца для княства, дый і для самой сям'і, з'яўленне маладой жрыцы як ягонай дачкі. Хісткая шахматная дошка яго жыцця, з усіх бакоў ворагі-сапернікі, а новая постаць — не проста пешка. Любіў вялікі князь гульню ў варцобы[26], крумкачом у засадзе выглядаў, як цікаваў за кожнай фігурай на дошцы альбо калі кідаў косці, спадзеючыся, што выкінутая колькасць будзе дзяліцца на чатыры і ён выйграе. Любіў выйграваць, але не раз даводзілася, як і ў жыцці, пятляць загнаным зайцам, вяртаючыся на свае ж сляды. Адно заўважылі, падглядаючы за чужым шчасцем, баяры: цяплейшым да Агапія стаў Міндоўг, а той, мабыць, не надта цаніў літасць князя, бо меней, як заўсёды, бываў пры двары. Затое жонка ягоная ласіцай улезла ў прыдворнае кола баярынь, зацьміла ўборамі ды лёстачкамі нават жонку Астафія Канстанцінавіча, ваяводы. Дый тое сказаць, была Яўлампія прыроджаная новагародская імянітая баярыня, дый не абы-якога, а княжацкага дрэва атожылак. Княгіня надта прыслухоўвалася да яе, хаця і пацвельвалася часцяком,

што надта падмалоджваецца немаладая ўжо кабетка. Апфія ж таксама прыкмеціла, што надта неахвотна стаў браць у дом яе бацька Жывену, нібы лацвей было яму самому ездзіць у Храмавы горад. Падзівілася з таго, але лёгка жылося ёй пры двары, дзе грыдні і сыны людзей вятшых нямала за ёй прылягалі, асабліва ж спявак пры дружыне княжай Раман. Круцілася кола жыцця, апускаючы адных і ўздымаючы на вяршыню тых, каму прыходзіў час адпрацоўваць сваё і тым выконваць прызначэнне. Уздымаўся, рос Новагародак, трашчалі путы ягонага васальства і торгаўся хрыбет Галіцка-Валынскага княства, аточанага татарамі. Дзікая іх сіла ламала ўсё на сваім шляху, падбіраючыся да Эўропы, і трывожыліся каралі і герцагі, біскупы і просты люд, асабліва калі ў кароткіх маланкавых набегах спустошаныя былі берагі Віслы і Дуная, заліта крывёй Унгарыя. Яшчэ ў 1246 годзе спрабаваў папа дамовіцца з дзікунскім тым народам, падобным да Гогаў і Могаў, што паўсталі з самых нетраў зямлі, раз'юшанай людскімі грахамі: пасылаў да іх паслоў на чале з Джаванні да Плана Карпіні, і яны, праязджаючы праз зруйнаваны Кіеў, напісалі аб тым з жалем і страхам. Аднак ні францысканцы, ні дамінікане, што былі сярод паслоў, не знайшлі слоў, каб заваяваць давер кагана: татары сталі пагражаць і папе.

Трэслі папскі стол звады паміж Інакенціем і германскім імператарам Фрыдрыхам II, таму, склікаўшы Ліёнскі сабор у 1245 годзе, сярод пяці скрух, што тузалі ягонае сэрца, як пяць язваў распятага на крыжы Збаўцы Свету, назваў папа наступныя: татарская навала, раскол у Грэцыі, нашэсце хаварэзмійцаў на Святую Зямлю, поспех ерэтычных вучэнняў і непаслушэнства імператара. Калі кардыналы, якія першы раз апранулі чырвонае аддзенне, як сімвал таго, што гатовыя заўсёды праліць сваю кроў дзеля ісціны, выступілі наперад у час адлучэння Фрыдрыха, а папа і біскупы нахілілі свечы ўніз у знак праклёну — адчай ахутаў Германію, бо Генрых, ландграф Цюрынгскі, якому папа загадаў перадаць імператарскую карону, меў меней уплыву і ваеннай сілы, чымся непакорны Фрыдрых. Бурлівыя хвалі эўрапейскіх звадаў мала трывожылі б

новагародцаў, калі б не татары — грозны іх вал каціўся з Усходу і, не баючыся Эўропы, мог змесці, адно за адным, тутэйшыя княствы, як раз'ятраны вецер зрывае з дахаў дзерціцу-дранку, рупліва пакладзеную гаспадаром.

Таму ведалі імянітыя людзі і пра тое, што на пачатку 1253 года кароль франкаў Людовік IX таксама паспрабаваў дамовіцца з мангола-татарамі, паслаўшы фламандца Вілема Рубруквіса да хана Мункэ, каб прыцягнуць таго да ўдзелу ў крыжовым паходзе на заняты сарацынамі Святы горад, абяцаючы багатыя падарункі і здабычу, сам жа шукае славы вызваліцеля хрысціянскіх святыняў і збірае грошы для паходу сярод усіх краін Эўропы, але не ўсе адгукаюцца на ягоны прызыў, як і на заклік папы. Аднак жа тым часам разбітыя Міндоўгам князі разам з галіцка-валынскімі князямі сабралі сілы, каб пайсці на яго вайной, і Тэўтонскі ордэн стаў на іхні бок, бо добра супадалі ягоныя планы з заклікам рымскага прастола распаўсюджваць веру Хрыстову сярод язычнікаў.

Схіліліся ў тыя гады вагі нізка-нізка для новагародцаў, спазналі яны цану збірання вакол сваёй зямлі навакольных княстваў. Прыходзілі пад горад пераможаныя Міндоўгавы родзічы, прыводзілі тэўтонаў і полаўцаў, жамойтаў ды яцвягаў, палілі Ваўкавыйск, Слонім ды іншыя гарады. А вакол іх усіх мацней, неадольней сціскалася тэўтонская пятля, адрывала князёў ад любага імі язычніцтва: шукаючы ў немцаў дапамогі, хрысціўся Вікінт, жамойцкі князь, следам за ім Таўцівіл, Міндоўгавы братаніч. Магістр Лівонскага Ордэна Андрэй Стырлянд нястомна пашыраў свой уплыў, ягоныя пасланнікі атабарваліся амаль пры кожным княскім двары — у Дзяволтве, Жамойтах, Нальшчанах і Крэве.

Зачасцілі крыжакі і ў Новагародак часцей, чым у іншыя двары; разам з імі прыходзілі ў замак новыя звычкі — турніры ды розныя спаборніцтвы, падчас якіх пераможца ўручаў свой прыз даме сэрца, выбіраючы яе сярод прыдворных прыгажунь. Не раз схіляліся

ганарыстыя рыцары перад княгіняй, абіраючы яе каралевай прыгажосці, і ад таго сустракалі ў яе баярынь куды больш ветлы прыём, чымся ў Міндоўга і яго радцаў. Але мусіў і Міндоўг прымаць крыжакаў, і раздзяліўся ад таго ягоны двор на дзве часткі.

Хрышчэнне па ўсходнім абрадзе не прызнавалася тэўтонцамі, а пагроза ўсё большала; і таму, як ні стараліся праваслаўныя святары ды частка баярства, што падтрымлівала іх, усё ж у Рым было адпраўлена пасольства з просьбай даць згоду на каранацыю. Тую падзею адзначылі ў замку вялікай вячэрай, дзе, аднак, не было многіх імянітых людзей. Андрэй фон Стырлянд быў вясёлы, шмат еў вепрычыны і мядзведзіны, а закусваў хмельны мёд грыбамі валжаніцамі[27], улюбёнымі Міндоўгам, хаця княгіня Мілена тыя грыбы не прызнавала з-за таго, што гарчылі яны, нават вымачаныя. Міндоўг, аднак, не еў тых грыбоў — як шапталіся нядобразычліўцы, з-за таго што на сэрцы ў яго было так горка... У той жа дзень у замкавай віўлеофіцы[28] чытаў малады рыцар Северт радкі з паэмы Готфрыда Вайсенбургскага «Lieber Evangeliorum Domini gratia theodisce conscriptus» альбо коратка «Евангельскай гармоніі», а талмач ад сябе расказваў, што напісаў тую паэму аўтар трыста восемдзесят пяць гадоў таму ў Вейсенбургу, у Эльзасе. Княгіня неадрыўна глядзела на зграбнага юнака, аднак Яўлампія, дбаючы аб абранніку дачкі Рамане, прапанавала, каб пасля паэзіі спяваў для госця новагародскі «міннезінгер». Тады Раман выступіў наперад, але, перабіраючы струны, заспяваў ён не пра каханне, як спадзяваліся жанчыны, і не пра вайсковыя справы новагародцаў. Аб вайне паміж мазонамі і прусамі расказваў ён чамусьці:

І сказаў правадыр мазонаў
Відэвуту, каралю Брутэніі:
«Адмаўляешся нам даніну
Аддаваць — сцеражыся ночы».
...Верх узяў у бітве Антонес,
І пайшоў з багатай здабычай.
Ды сказаў вярхоўны жрэц Брутэн

Усім сабрацца на свята ў Рыкойта,
Дзе багам аддаюць ахвяры.
І прыняў Пярун прынашэнне:
Навальніца грымела магутна,
І натхніліся моцна людзі.
І Антонес разбіты быў.
Сын жа, Чанвіг, хутчэй прыехаў
У Брутэнію. Пакланіўся
Іх багам і прынёс ім ахвяры,
А яшчэ кабылу загнаў.
Так, у полі загнаў да смерці.
Быццам снег, была яна белай.
А спаліў ён яе ў ахвяру,
У ахвяру прускім багам.
З таго часу ў краіне прусаў
Боствы толькі на белых конях.
А смяротным людзям не варта
Спакушаць і багоў, і лёс...[29]

Пасля спеваў маўчанне павісла ў пакоі цяжкай заслонай. Княгіня звузіла свае вялікія вочы, адкуль як палыхнуў сярэбраны бляск. Але паспешліва ўмяшалася Яўлампія, выставіўшы пульхныя грудзі, працягнула да спевака рукі, упрыгожаныя вітымі шклянымі бранзалетамі з шкляной крошкай:

— І такіх харобрых людзей перамаглі нашы госці-тэўтоны! Малайчына, Раман, што зрабіў прыемны падарунак рыцарам!

Калі Апфія расказала аб тым бацьку, ён хмыкнуў, раздумваў нейкі час, пасля адабральна кіўнуў жонцы:

— Нашы хлопцы больш харобрыя, чым мудрыя. Прусаў перамагаюць тэўтоны, але гэта іхні лёс. Нам жа цяпер утаймоўваць трэба немцаў, моц на іхнім баку, сам Даніла на іх аглядаецца. Вунь, зяця ягонага Земавіта разам з жонкай паланіў брат, куявіцкі Казімір, і нічога парабіць магутны князь Галіцкі не можа. Бацька іхні Конрад прызваў немцаў, каб з прусамі справіцца — цяперака крыжакі каб ягоных дзяцей разам з прусамі да продкаў дымам не адправілі!

— І баярын Парнус так разважае, як ты, тата, — узрадавалася Апфія. — А дачка мужа імянітага Мікулы казала пра цябе, што ты здраднік і немцам прадаешся!

— Любім мы адзін аднаго таўчы ў ступе дый покрыўкай накрываць, каб не выскачыў! — зазлаваў Агапій. — Тут агонь яго ведае што рабіць. Мяняць веру? Але ж ужо на багоў сваіх спрадвечных забыліся, дык што цяпер, галаву класці за новых? Дый Бог рымскага абраду той жа, што і грэчаскага. Праўда, Полацак увесь праваслаўны, і, агонь яго ведае, як яно ўсё абернецца. Але я падтрымаю князя Міндоўга, хаця нават Войшалк працівіцца пярохрысту. Для мяне найлепшае тое, што лепшае для Новагародка!

— Я заказала ўжо сабе і Апфіі сукні новыя, як у Эўропе носяць, — заспявала Яўлампія. — Яны доўгія прыталеныя, з вузкімі рукавамі, а на галаву турбан альбо покрыўка празрыстая...

— Цьфу! — плюнуў Агапій. — Так і не зразумею: ці ёсць усё-ткі ў баб хаця якія мазгі?

Апошнім часам Войшалк часта прыкладаўся да гарэліцы, і таму, калі ён пагрукаў на досвітку 6 ліпеня 1253 года ў тоўстыя дубовыя дзверы Агапіевай сядзібы, сонны вартаўнік спачатку не хацеў адчыняць.

— Спіць яшчэ баярын, і каго там Лядашчык нясе! — бурчэў ён.

— Не адчыніш княжычу — засяку! — урэшце прыгразіў ранні госць, тады спалохана адчынілася брама, вартаўнік пабег наперадзе трушком, але Войшалк апярэдзіў яго, уварваўся ў ложніцу, дзе, як ведаў ён, баярын гады са два спіць адзін. Той, цяжка сапучы, сунуў цяжкія ногі ў скураныя пантофлі з высцеленым унутры футрам, загадаў прынесці вару з брусніцамі.

— Застудзіў нутро? — па-дзіцячы цікаўна нахіляючы голаў, прамармытаў княжыч. — Скажы, каб і мне кіслага квасу прынеслі.

Хлябтаў квас прагна, ажно захлынаючыся. Выцер рот шырокім расшытым рукавом, заявіў пагрозліва:

— Я заўсёды паважаў цябе, баярын, але зараз... Чаму ты настройваеш бацьку супраць мяне? Вы яго сцяной абкружылі — ты, Парнус, Астафій Канстанцінавіч. Ён і слухаць мяне не хоча.

— Таму, што ты, княжыч, хочаш выбрыкнуцца: глядзіце, які я харобры! І што было б, каб бацька зрабіў па-твойму? Таўцівіл, Вікінт, Дуцэ, Мільгернэ, Дзіндэне, сам Даніла Галіцкі з сынамі, нарэшце — і ўсе супраць нас. Ці не замнога нават для такога магутнага горада, як Новагародак? Ты забыўся, як мы тут ледзь адбіліся? Калі немцы з ворагаў стануць саюзнікамі, гэтыя князі адразу хвасты падціснуць.

— Міндоўг падпісвае грамату за граматай. Што ж застанецца мне?

— Падпісаць грамату — яшчэ не аддаць. Да таго ж тыя землі, якія нібыта адыходзяць да крыжакоў, яшчэ трэба было б павяяваць. Ты сам будзеш князем, дык вучыся мудрасці і абачлівасці, якія ты называеш здрадніцтвам.

— Я не пайду на каранацыю.

— Што ж, у Міндоўга ёсць і другі сын, хай сабе і малы. Княгіня чакае дзіця. Што, калі гэта таксама будзе сын?

Войшалк затраўлена азіраўся.

— Тады хай пашле мяне хаця б у родавую Літву. Яму застанецца Новагародак!

— Яго Літва належыць цяпер таксама Новагародку. Няўжо ты думаеш, што мы дапусцім тое? Мы, якія столькі грошай падкінулі пад ногі Міндоўгаваму каню, які нёсся праз усе бітвы і перамагаў разам з гаспадаром?

— Каню?

— І Міндоўгу.

— Ты яшчэ жартуеш... Дык вы і зусім не прымаеце мяне за патомнага княжыча?

— Калі б не прымалі, я не гаварыў бы з табою. Але май цярпенне! Думаю, ты прыйшоў да мяне таму, што цябе не падтрымалі ні Мікула, ні Ратбор, ні Векша, хаця ты на іх моцна спадзяваўся.

— Адкуль ты ведаеш?

— Пажывеш з маё княжыч... А на каранацыю — ідзі. Хітруе Міндоўг з немцамі, як хітраваў са сваімі родзічамі. А выйграе самы цярплівы.

У пакой зазірнула Жывена, але, убачыўшы Войшалка, адступіла, хацела зачыніць дзверы. Ён жа падскочыў да яе, выцягнуў на сярэдзіну пакоя, агледзеў.

— Даўно не была ў Новагародку, даўно! Нябось, прыехала на каранацыю паглядзець? Ну, глядзі, глядзі, як мой бацька новым вапленнем[30] займаецца.

Яна ўсміхалася, гледзячы на яго, падобная са сваёй шапкай ярка-залатых валасоў на дзьмухавец. Тонкае сцябло яе цела нібы калывалася ў густым летнім ветры, настояным на паху расцвілых ліпаў, худзенькі твар, рукі, ногі былі яшчэ нейкімі неакрэсленымі, струменлівымі. Падлетак, які вось-вось нальецца сокам жыцця. Фіялкавыя вочы, адцененыя пушыстымі вейкамі, здавалася, павінны былі б належаць дарослай дзяўчыне-прыгажуні, і таму дзіўнаватай, нібы з іншых земляў, здавалася адзінаццацігадовая ўнучка баярына.

— Хутка ўжо нявестай будзе. Не Апфія — у дзеўках не заседзіцца, — падкалоў Войшалк баярына, і той спахмурнеў.

— Апфія ўсё выбірае, а цяперака той, на каго заглядаецца, нешта цягне. Вось, вазьмі яе замуж. Буду чакаць унукаў, — пакпіў і баярын, ведаючы, што княжыч бяздзетны.

— Лепей ужо вось яе вазьму, — вырашыў аджартавацца той, як бы не заўважаючы куслівай старэчай завядзёнкі

гаспадара. Са здзіўленнем пабачыў, як паплыла белізна па жаўтлявым твары, калі загаварылі аб Жывене.

— Пра гэта ты і думаць не павінен. Чуеш? Ніколі!

— Што з табой? — падазрона зіркнуў на яго Войшалк і ўтаропіўся ў мутныя старэчыя вочы. — Ты нешта ведаеш?

Але той ужо спахапіўся і паспрабаваў адгаварыцца:

— Яна ж яшчэ дзіця. Да таго ж жрыца, і любяць яе Ашвіны.

— Ты нешта хітруеш, — раздумліва прамовіў княжыч. — Што?

Агапій махнуў рукой, і Жывена пырхнула за дзверы лёгкай ластаўкай.

— Не выдумляй нічога, шаноўны сын Міндоўга, — пачціва схіліўся перад ім Агапій, — лепей спяшайся да сябе, каб іншаземныя паслы не поркалі ў цябе пальцамі. Спадчынны княжыч Новагародка павінен выглядаць як мае быць. Ды і мне час апранацца. На нас гледзячы, будуць меркаваць і аб княстве нашым.

Княжыч быў падступіўся да старога, каб той патлумачыў, чаму так спалохаўся простага жарту, але той упарта стаяў на сваім, і яны разышліся, моцна незадаволеныя адзін адным, асабліва ж Агапій. Сварыўся на сябе за тое, што выдаў страх за ўнучку. Ведаў учэпісты і настырны характар княжыча, які і сапраўды зачапіўся думкаю за незвычайнае хваляванне баярына і вырашыў у рэшце рэшт даўмецца, што да чаго.

На самым досвітку таго дня пачалі сцякацца на галоўную плошчу Новагародка госці і мясцовы люд, моцна заклапочаныя нечаканымі падзеямі.

Спяшаліся туды, дзе яшчэ ўчора да глыбокай ночы шчыравалі муралі, завяршаючы капліцу-мураванку, над якой высіўся незвыклай формы крыж і ля якой меўся

быць пабудаваным першы на Новагародчыне касцёл, дзеля чаго новапрызначаны біскуп Хрысціян ужо абышоў ледзь не ўсе багатыя дамы горада, збіраючы ахвяраванні.

Ён жа, біскуп, мітусіўся ля капліцы, даючы распараджэнні служкам то пераставіць кветкі, то працерці краёчак абраза, то паправіць чырвоную суконную дарожку, па якой пойдзе да памоста новаахрышчаны князь з жонкай і сярэднім сынам. Былы ордэнскі каплан Хрысціян добра разумеў, якую ролю надае ягонай дзейнасці сам папа, і рыхтаваўся пашыраць межы свайго біскупства не шкадуючы сіл, насуперак усім высілкам спрадвечнага тут язычніцтва і за стагоддзі ўзмацнелага на тутэйшых землях праваслаўя. Мог перашкаджаць ягонай дзейнасці і рыжскі біскуп Альберт, які доўга працівіўся назначэнню каплана, але затое моцна падтрымліваў яго холмскі біскуп Генрых, дзеля чаго і прыехаў сюды на каранацыю, дабіўшыся гэтага гонару не без моцнай падтрымкі аднаго з папскіх кардыналаў, свайго брата.

З-пад свежачасанага, жоўтага, як масла, памоста выглядалі цесляры з заткнутымі за пояс склюдамі[31], якімі яны таксама да начы абчэсвалі драўлянае ўзвышша, пацеючы над кожнай дошкай, каб дзе за які сучок не зачапіўся тонкі газ[32] княжавага альбо магістравага бота.

Варта цясніла цікаўных уніз, у ручаіны-вуліцы, таўкла ў каршэнь упартых, зацятых новагародскіх рамеснікаў, якія жадалі бачыць усё да драбніц на свае вочы, дзідамі падколвала хлапчукоў, якія гронкамі звешваліся з дахаў мураванак — не дай Божа, разаб'ецца каторы, азмрочыць свята, хаця ў купцы старцаў-язычнікаў шапталіся, што ў былыя часы ахвярнай крывёю абавязкова замацоўвалі кожную падзею, каб не злавалі на няўдзячных багі.

Як хваля пракацілася па натоўпе, калі на плошчу выйшаў невялікі атрад крыжакоў і накіраваўся да памоста, стаўшы паабапал яго. У белых плашчах з нашытымі крыжамі стаялі яны нерухома, гледзячы

скрозь вузкія вачніцы шаломаў, бліскучыя накаленнікі нібы падвышалі іх, жалезныя пальчаткі, пакладзеныя на рукаяці мячоў, здаецца, гатовы былі схапіць і сціскацца на шыі ворага, не шкадуючы яго. Новагародцы, аднак, помнілі, што адчайнае супраціўленне прусаў, што доўжылася амаль сем гадоў[33], было адкінула гэтую грозную сілу і добра пашчапала яе; многія з тых, што і самі сутыкаліся з тэўтонамі ў баі, глядзелі на іх з цікаўнасцю, але без боязі.

* * *

Ля памоста пачалі збірацца людзі імянітыя, набліжаныя да князя, іхнія сем'і — кожнага, расхінаючы перад імі дзіды, прапускала на плошчу сцярожкая варта, абмацвала вачыма. Мужчыны ішлі да памоста, жанчыны тоўпіліся наводдаль.

Жывена пайшла на плошчу з Яўлампіяй, якая ўсю дарогу крыўдавала, што не ёй, а дачцы ейнай Апфіі выпала суправаджаць княжацкую сям'ю, трымаючы за Аленай доўгую белую накідку. Яе ж, якая магла б ісці за княгіняй, адцясніла на гэты раз жонка ваяводы, якая выплакала тое ў самога князя. Аднак ганарлівая баярыня цешылася тым, што ў невялікай світце Міндоўга будзе разам з ваяводам і Парнусам ейны муж. Падыходзячы да купкі імянітых жанчын, абмацала вачыма Яўлампія ўсе парчовыя і шаўковыя сукенкі прысутных, іхнія каптурыкі і шапачкі. А відовішча было надзвычай прыгожае: смарагдамі, яшмай ці вірэламі[34] абсыпаныя паясы, наміткі, бранзалеты залатыя ці шкляныя трохгранныя, бронзавыя і медныя фібулы, сумачкі, абшытыя бісерам, тонкія пантофлікі, якія можна сціснуць у далоні, — многа багацця маюць новагародцы, ад таго ўпрыгожваюць сваіх жанчын. Промні сонца, час ад часу прабіваючыся скрозь густыя хмары, выблісквалі на залатых крыжыках, што ляжалі ля алтара, чашы і паціра, дараносіцы, а таксама на жалезных даспехах рыцараў. Прысутныя, асабліва жанчыны, з трывогай задзіралі галовы — вільготная гарачыня поўніла целы млявасцю, дождж кожную хвіліну мог абрынуцца на ўсё святочнае шэсце. У

натоўпе ж, што гудзеў, як устрывожаны вулей, таксама шапталіся, што недарэмна ад самога Вялікадня амаль не сціхае дождж і нават рыбін знаходзяць у барознах, калі ля поля блізкая рэчка, дык якога ж ураджаю можна чакаць сёлета? [35]

Голасна ўскрыкнулі трубы, загудзелі валынкі, нямецкія барабаншчыкі загрукаталі палачкамі па тоўстых чэравах сваіх барабанаў, новагародскія музыкі ў адзіным рытме затохкалі ў варганы. На плошчу ўступіў Міндоўг, па абодва бакі ад якога ехалі магістр Андрэй Стырлянд і холмскі біскуп Генрых, якія, аднак, на паўкрока адсталі ад яго, кругам праязджаючы плошчу, за імі ехала світа князя і княгіні, а таксама княжыя дзеці. Тады, па камандзе: «Das Visier lüften!» [36] знялі свае шаломы рыцары, гучна выкрыкнулі вітанні. Завыў, загалёкаў, загаласіў натоўп, схіліліся ў нізкім паклоне баяры, цяжка затрапяталі харугвы — каляровыя і белыя, а таксама бела-чырвона-белыя з коннікам, што высока ўздымаў меч.

Каля капліцы ўжо стаялі крэслы — высокая разьбяная спінка амаль схавала трохгадовага Рэпенью, альбо, як яго клікалі ў замку, Рэплю. Настуненая постаць княгіні Мілды-Мілены нібы злілася з тонкай разьбой дрэва, Міндоўг жа ўзвысіўся над крэслам, як бы падмяўшы яго пад сябе. Наводдаль ад іх стаялі Войшалк з сястрой і баяры, а таксама магістр, паслы і сястра княгіні Якса з мужам, нальшчанскім князем Даўмонтам. Цёмнавалосая, з бліскучымі вачыма-вішнямі, яна кусала вусны, каб стаяць нерухома, бо ўся як трапятала жывой, пругкай сілай, падобная ў сваім строі на вузкі каснік агню — ярка-чырвоны, зіхоткі.

Затое надта падобным да вярхоўнага жраца Святазара здаўся Жывене біскуп Генрых — у доўгай белай альбе, падпаясанай цынгулем і аздобленай карункамі, у аздобленым каштоўнымі камянямі арнаце, ён вяршыў абрад хрышчэння тым жа гучным, але лёгкім голасам, нібы спяваючы, гэтак жа ўладна пырскаў вадой на схіленыя перад ім галовы. Аднак Святазар падвязваў доўгія свае валасы толькі белай павязкай-галавізной, у

біскупа ж, апроч чатырохвугольнай шапачкі, на якую надзеты доўгі белы каўпак — мітра, белыя рукавічкі, а галоўнае — крыж, упрыгожаны празрыстымі белымі камянямі, якія — і гэта разгледзелі яе зоркія вочы — час ад часу ўспыхвалі асляпляльнымі іскрынкамі. «Гэта дыяманты», — шапнула зайздросна Яўлампія.

Глядзелі навагародцы і на яшчэ нябачаных імі манахаў — у сандалетах на босых нагах, у чорных пprasторных сукнях з шырокімі рукавамі, у капюшонах; брытыя галовы іх час ад часу выглядалі з-пад капюшонаў, калі яны азіраліся навокал, седзячы на лавах ззаду світы.

Люд жа талопіў вочы на алтар, ніжняя частка якога — антэпендыум — была, мабыць, прывезеная з самога Рыма — з рэдкім майстэрствам на металічных пласцінах, упрыгожаных яшмай і лазурытам, выбітыя сцэны з жыцця Хрыста і апосталаў; на келіх, крапіла, бурсу, што з рук у рукі перадавалі біскупу апранутыя ў белае служкі з брытымі макушкамі. У напружаным маўчанні скончыўся абрад, і Міндоўг, з палёгкай уздыхнуўшы, пругка пайшоў таропкімі крокамі, далёка пакідаючы сына і жонку, нібы рвучыся на памост, дзе яго чакаў магістр.

Андрэй фон Стырлянд трымаў карону высока, уздымаючы яе ўсё вышэй, і яна трапятала ў ягоных руках сярэбраным целам злоўленай рыбіны. Біскуп, перавальваючыся, узняўся на памост, на ягонай руцэ пярсцёнак з часцінкай святых мошчаў здаваўся вялікім чорным жуком. Міндоўг, а за ім жонка і сын апусціліся на калені, і з шоргатам, рыпеннем, уздыхам паўтарыў тое народ. Біскуп узяў карону і паволі, імкнучыся падоўжыць гэтую хвілю, апусціў яе на галаву князя, нахіленую перад ім. З натоўпу крыжакоў Стырлянду перадалі загорнуты ў празрыстую кісяю сярэбраны абруч з невялікім конусам наперадзе, у які быў упаяны крыж з бірузы. Яго, асцярожна выняўшы з абгорткі, наклаў на галаву княгіні таксама біскуп, у той час як магістр апаясаў маленькага Рэпенью скураным поясам з металічнымі ромбамі і ўклаў у похвы пры поясе мініяцюрны меч — знак таго, што прымае хлопчыка ў

рыцары. Тады крыжакі, падняўшы рукі ў жалезных пальчатках, тройчы ўдарылі далонь аб далонь.

— Каралі Свяшчэннай Імперыі заўсёды шчаслівыя атрымаць разам з каронай святое папскае блаславенне, — загаварыў Генрых. — І сёння гэтае блаславенне пасылаецца табе і твайму народу, які разам з табою ўступае ў сям'ю, прасветленую ісцінным вучэннем Хрыстовым. Ад гэтага часу ўсе хрысціяне Эўропы абавязаныя дапамагаць табе, кароль Міндоўг!

Зноў загрукаталі барабаны, звонка заспявалі ля капліцы служкі. Міндоўг сышоў з памоста, ля якога ўжо стаяла лава, засланая сінім аксамітам, куды ўселася княжацкая сям'я. Ваяводзіна і Апфія, стоячы ззаду, за княгіняй і дачкой, трымалі іхнія белыя накідкі. Світа тоўпілася ззаду.

На ўзвышша амаль узбег танклявы, гнуткі Раман, следам за ім узнеслі цымбалы. Перабіраючы струны, хлопец заспяваў складзены ім славаслоў у гонар князя. Паслы зашапталіся: голас спевака, высокі, звонкі, з няўлоўна аксамітава-мяккім адценнем, заварожваў, варушыў у сэрцах нешта патаемна-тонкае...

Апаясаная воямі плошча застыгла, змоўкла мурашліва-бязладнае варушэнне на ніжніх вуліцах, дзе тоўпіліся новагародцы. Жывена абвяла позіркам твары крыжакоў: круглы твар Северта з тоўстымі пажадлівымі вуснамі ільсніўся задавальненнем, магістр заплюшчыў вочы, немалады яго, з глыбокімі зморшчынамі лоб схіліўся; нейчыя вочы перахапілі ейны позірк, скрыжаваліся погляды, не адпускаючы адзін аднаго.

Малады, жаўтлявы як воск твар, на якім разцом выразаны рысы прыгожыя, жорсткія, уладныя. Нібы чуе Жывена, як нерухомы рот загадвае апусціць вочы, але яна не адводзіць.

— Ты што, закамянела на гэтым рыцары? — тарганула за рукаў Яўлампія. Жывена няўцямна перавяла на яе позірк, як не пазнаючы: нешта праціяло грудзі, не ўздыхнуць.

— Перапудзілася, ці што? — дыхала заморскімі пахкасцямі, цясніла пульхнымі грудзямі цікаўная жанчына. — Ты лепей на князя, ой, на караля, зірні: ён жа ўсё касавурыцца на гэтую… нашай княгіні… каралевы сястру. А людзей! Хоць лыжкай мяшай!

Міндоўг, як ніколі падобны да ваўка са сваім белым няроўным выскалам усмешкі, сядзеў, выставіўшы правы плячук, і позірк яго стоена раз за разам абягаў Яксу, яе высокія грудзі пад пунсовым адамашкам, чорныя кудзеры над белым ілбом. Маладая жанчына была амаль адбіткам сваёй сястры, але адбіткам маладым, стоена-гарачым, у той час як цяжарная каралева агрузнела і, мабыць, пачувала сябе нездаровай: халодна-блакітныя вочы затуманіліся, пачырванелі.

— Трымайся роўна! — раздражнёна сказала яна Алене-Вавёрыцы. — Ты дачка караля!

Тузанула галавой, так што медная шпілька, якой была прыколатая да чапца кісяя, да крыві драпанула рукі ваяводзіны, тая вохнула.

— Даруй, княгіня Мілена, — зашаптала спалоханая жанчына, — не ўтрымала за табой убор!

— Ці ты не чула: мяне ахрысцілі Мартай. І я каралева!

— Даруй, каралева Марта, — схілілася ваяводзіна, а слёзы ад болю і крыўды так і пакаціліся па ейных шчоках…

Баярын Агапій, калі Апфія пераказвала здарэнне, дакараў дачку і жонку:

— Ці вы, агонь вас ведае, не бачыце, што цяжарная жанчына змаглася? І Міндоўгу не да сестрыных спадніц: мабыць, думае, ці дапаможа холмскі біскуп улагодзіць Данілу Галіцкага? Той усё-ткі да Ордэна прыслухоўваецца, самога хрысцілі і каранавалі. Таўцівіла мы з гульні выкінулі… Прынясіце лепей варцобы, дый отрака паклічце. І не пайду я на плошчу, бо і так ногі баляць…

На плошчы ўвечары народу было як маку, хаця цяжарныя дажджом аблокі ледзь не дакраналіся да смалякоў, якія скрозь матляліся вогненнымі венікамі, прыбітыя да слупоў, пад якімі нястомна чэрпалі з бочак і разлівалі ў чашы і брэцьяніцы хмельны мёд і піва княжацкія слугі. На кастрышчах угіналіся пад зубрынымі тушамі на пожагах моцныя рагаткі, сабакі грызліся з-за костак альбо, ацяжэлыя, драмалі пад памостам, сквірчэла мяса, шугаючы ў насы пахам сытасці і свята. Гаманілі, меркавалі, спрачаліся новагародцы:

— Каб жа кожны дзень так, а то кугеня[37] абрыдла!

— Працуй, дык дастанеш і гуся з грыбамі! А то як верабей жывеш.

— Рад бы, братка, дый раны не загойваюцца, вайна не дае.

— А мне дык вайна добра здабычы ў клець натрэсла...

— Добра, што Міндоўга за князя ўзялі — зух!

— Гэта, як малады быў... А цяперака зух — супраць мух. Во з крыжакамі танцуе, а ім пальца ў раты не кладзі... Даніла зубы на нас точыць. Дый хто толькі не лезе, і ўсе — чортава семя, воўкава племя...

На трэці дзень свята прызначаныя былі стрэльбы ў замку, дзе сапернічалі рыцары і знатныя воі новагародскія. Рознакаляровымі вапамі намалявалі ўмельцы на ліпавых дошках зуброў і аленяў, баброў і векшаў, а то і дробных птушачак. Цалялі стралкі хто як мог, але пераўзышоў Міндоўг магістра Андрэя. У конных жа скачках удзелу яны не прынялі, затое, усеўшыся на памосце, разам глядзелі, як, зрабіўшы чатыры кругі вакол гарадзішча, урываюцца на плошчу коннікі, дапінаючыся як хутчэй да запаветнай рысы, намаляванай ці, хутчэй, налітай кінаварам на ўтаптанай зямлі.

Першымі, як прастрачыўшы пыл капытамі, праляцелі,

амаль пыса ў пысу, гнедая і шэрая ў яблыкі кабылы, на якіх сядзелі рыцар Райнер і, як перадалі князю, Гастамысл, сын баярына Мікулы. Аднак жа, калі Гастамысла падвялі да памоста (бо ягоная кабыла на паўгалавы апярэдзіла немца) і збіраліся павесіць яму на шыю сярэбраны медальён з выявай Міндоўга, разгледзелі ўсе, што гэта зусім не Гастамысл, а пераапранутая ў яго адзенне ўнучка баярына Агапія, Жывена. Як жару ўхапіўшы, упаў перад памостам на калені галоўны наглядальнік за скачкамі Дубравец. «Ахці-хці-хці», — запрычытаў княжацкі канюшы Пелка. Кароль жа Міндоўг, разгледзеўшы худзенькага няскладнага падлетка, падобнага да дзьмухаўца з шапкай вогненна-залатых валасоў, раптоўна разрагатаўся, і яўна адабральны той смех абурыў не толькі рыцара Райнера, які не мог зразумець, як дазваляюць такое ў каралеўскім горадзе, але і самога магістра. Тады кароль загадаў аддаць медальён Райнеру, а Жывену адвесці да дзеда, які заўтра прынясе прабачэнне за яе неразумны ўчынак. Аднак жа магістр палічыў такую мяккасць абразай для гасцей, ажно пакуль назаўтра не змякчыў ягонае сэрца стары Агапій, заявіўшы, што толькі захапленне ўмельствам крыжакоў штурхнула ягоную ўнучку на такую дзёрзкасць.

— У яе дар на коней, — тлумачыў баярын, паказваючы на ўнучку, што, сціпла апусціўшы вочы, стаяла за ім, у вяночку і доўгай вышыванай кашулі зусім не падобная да распаленага гонам конніка, што пластаўся на кабыле, абганяючы маладога крыжака. — Яны яе слухаюцца як нікога ў храме.

— Мая кабыла яе не паслухаецца, — заявіў Северт. — Пяць гадоў я прыручаў яе, і нікому не дасць яна над сабой волі, апроч мяне.

— А давайце паспрабуем, — нарэшце падала голас Жывена.

Зацікаўленыя тэўтоны гуртам паваліл на стайню, адкуль Северт вывеў прыгажуню-кабылу, зацугляў і пабег па кругу. Яна, лёгка перабіраючы сухімі, як вытачанымі з охрыстага каменю нагамі, рухалася за ім,

нібы ляцела. Северт нарэшце спыніўся, пагладжваючы ільсняны бок жывёлы, чакаў, пакуль падыдзе дзяўчынка. Яна ж, не набліжаючыся да іх, ледзь чутна прысвіснула і, калі кабыла ўтаропілася ў яе, стала нешта шаптаць, ледзь варушачы вуснамі.

— Donner vetter[38], падобна да таго, што твая Эльке яе слухае! — раздаўся голас. І сапраўды — кабыла схіліла грыву, вушы яе заторгаліся; нібы раздумваючы, яна стала ціхенька заграбаць капытом пыл, зафыркала, пасля ізноў супакоілася.

— Хадзі сюды! — паманіла яе дзяўчынка.

Уражаныя рыцары не верылі вачам: Эльке ціха падышла да Жывены, абнюхала яе, ледзь чутна заіржала і пачала торкацца разумнай, таксама як выразанай з рудага каменю пысай у худы дзявочы плячук.

— Дзядуля, падсадзі! — папрасіла Жывена.

Седзячы бокам на кабыле, яна павольна аб'ехала круг па двары, лёгка саскочыла, зноў нешта зашаптала, і Эльке пайшла да Северта — трохі вінавата, нібы разумеючы, што падвяла гаспадара.

— Мы рыцары Хрыста, — нахмурыўся Стырлянд. — А тое, што мы бачылі — гэта чарадзейства. Перакладзі яму гэта, талмач.

Рыцары адступілі ад Агапія і ягонай унучкі, якая ясна і спакойна глядзела на іх.

— Я хрысціянін, такі ж, як і вы, — не збянтэжыўся баярын. — Думаю, што адзін Усявышні адорвае людзей. Мой брат таксама любіў коней, і яны адказвалі яму тым жа. Любоў — гэта дар, без яе не можа быць жыцця. Скажы, аб чым ты прасіла кабылу, унучка.

— Я сказала толькі, што яна ад ветру, а я ад зямлі. Што яна ведае, як ляцець па зямлі, а я ведаю, куды. І мы патрэбныя адна адной, бо я ніколі не пакрыўджу ніводную жывую істоту. І яна мне паверыла...

Пасля таго як талмач пераказаў яе адказ, наперад выступіў рыцар Райнер і працягнуў Жывене медальён, атрыманы ўчора на скачках.

— Гэта твой.

Яна адмоўна паківала галавой, гледзячы на яго знізу ўверх фіялкавымі вачыма, у сваёй белай сукні падобная да кветкі, пастаўленай у дарагую шкляную вазу.

— Ты наш госць, і хай застаецца табе на памяць, рыцар. Твой меч моцны, але я толькі хацела паказаць, што ёсць нешта мацнейшае за сілу...

Моцна сварыўся тады Агапій на сваю ўнучку, дакараў яе. Апфія ж найболей шкадавала Гастамысла, якога за тое, што дазволіў дзяўчынцы скакаць замест сябе, пакараў ваявода вялікім штрафам. Быў бы чорнай чаддзю, засеклі б, можа, да смерці; пры двары ж шапталіся аб тым, што надта прыслухоўваецца Міндоўг да Агапія і шануе яго — нават не карае за дзёркасць унучкі. Жанчыны ж меркавалі, што тут умяшалася Апфія, упрасіла каралеву Марту, абяцаючы, што не пусціць болей сваю ўнучку Агапій ні на якія ўрачыстасці пры двары.

Ад'ехаў Войшалк — правіць ад імя Міндоўга самымі багатымі гарадамі Панямоння Ваўкавыйскам і Слонімам. І з ягоным ад'ездам як закруціліся, завіравалі вакол Новагародка розныя, благія і добрыя, падзеі.

Сын Данілы Раманавіча Шварн пасватаўся да Алены, і паехала яна з бацькоўскім блаславеннем і багатым пасагам да яго ў Галіч, забраўшы з сабою Апфію і Рамана, якія абвянчаліся ў той жа дзень, што і княжацкая пара. Яўлампія была і ўсцешаная тым, і пакрыўджаная, што не ўдалося ёй паказацца ў новай сукні, дзе ўстаўка на грудзях была вышытая прадзеным золатам, каляровай фольгай і залотнымі блішчынкамі. Аднак жа ад'езд дарослай дачкі дадаў бляску яе цікаўным вачам, і, як ніколі раней, наведвала яна двор, дзе каралева Марта, ледзь паспеўшы нарадзіць другога сына, ладзіла то чытанні аб прыгодах Трышчана і Ізоты,

то спевы салодкагалосыя, а то і глумцоў, вандроўных актораў, запрашала, не шкадуючы на тое грошай. Любілі бываць на тых зборышчах тэўтоны, атрад якіх застаўся ў Навагародку, найболей жа рыцар Северт, аб чым ужо шапталіся па завуголлях замка, вакол якога будаваліся дзве новыя каменныя вежы, і дзе, як тоўстагалоўкі-мухі, поўзалі па рыштаваннях глафеі[39], муляры і каменячосы.

Стары ж баярын пачаў згінацца ў крук ці то ад скрухі, ці то ад хвароб. Дарэмна піў ён адвар з таўкачыкаў, які даў яму княжы лекар, дарма шапталі над ім замовы жрацы, а замест смажаніны падавалі яму найболей драчону посную ў макавым малацэ. Балюча перажываў ён нязгоды паміж Галіцка-Валынскім і Навагародскім княствамі, а сам, калі ўдзельнічаў у перамовах, тарокаўся[40], раздражняўся, што ні на макулінку не думаюць іншыя пра Навагародак. Калі ж прыязджаў у храм Ашвінаў, дзе, ужо зусім не выязджаючы ў Навагародак, жыла і сталела Жывена, нібы маладзеў: борзда тупаў да вежы, там малады жрэц-вяжар[41] даваў яму глядзець на неба праз крышталёвы пацік[42], падоўгу стаяў на каленьках перад ахвярнымі агнямі, як бы стараючыся нешта ўбачыць праз зменлівыя абрысы чырвані.

— Жыццё ўжо гарэлага шэлегу не варта, — казаў Жывене. — Душачка мая і так на адной нітцы тут затрымалася, можа, каб убачыць, што з нашай зямлёй станецца. Агонь яго ведае, што татары надумаюць і што галіцкія князі праз іх утвораць...

Жывена чакала яго і разам з тым заўважала, што вечны яго клопат аб Навагародку раздражняе душу. Яна прагна вучылася ўсяму, што ўкладаў у яе Святазар, а вучэнне тое амаль не закранала хуткаплынных зямных праблем. Храм стаяў далёка ад дарог, па якіх ішло на Навагародак войска, якое як сарвала Міндоўга са стала і шпурнула яго назад у Руту, вярнула ў замак Войшалка, які пачаў перамовы з магутным некалі сапернікам. Цяпер, як нястрымная паводка падточвае жаралістыя камлі дрэў, падточвала татарская навала сілы Галіцка-

Валынскага княства, тым даючы надзею Новагародку скінуць з сябе, як апрыкрае лапікла, васальную залежнасць. Але пакуль цягнуўся, ахінаючы крысом бацьку, маладняк: дачка Данілы Перaслава княжыла ў Мазовіі і Куявіі, пабраўшыся з сынам Конрада Мазавецкага Земавітам, сын жа Раман ажаніўся з Гертрудай, пляменніцай герцага аўстрыйскага. Патрабаваў Даніла новагародскую карону для Шварна...

Тое, што ярыла дзеда, выслухоўвала Жывена, але горкія яго прыкідкі пакідалі яе раўнадушнай, і не раз стрымліваўся Агапій, каб не расказаць унучцы аб усім. Адчуваў, што пакідае яе адну, безабаронную перад хітрасплячэннямі Лёсу, які недарэмна ўзвышае князёў над усімі, але тым і прымушае іх плаціць па асобным рахунку. Аднак помніў старажытны выраз: «Вагай валодаюць словы, і цягнуцца лёсы за Словам», а таму баяўся сурочыць унучку і маўчаў.

У год, калі Жывене споўнілася чатырнаццаць, у храм прыехаў Міндоўг.

Толькі што прайшла Сёмуха, калі ў храм прыносілі зеляніну, вянкі з маладых красак, а ў селішчах плялі для самай прыгожай дзяўчыны карзно-плашч з зялёных галінак, у якім яна сядзіць пад бярозай, дзе скачуць хлопцы і дзяўчаты, спяваюць-гукаюць шчасце, раз-пораз выкрыкваючы «Мая, о Мая!» альбо «Дзід-Лада!». Песні даносяцца да храма, а Святазар апавядае сваёй вучаніцы пра глыбінны сэнс культу Маі, багіні расліннасці і буяння, а разам з тым падману і ілюзій. Так, у багоў дзве абалонкі: адна, зразумелая для ўсіх, другая ж, патаемная, для жрацоў, якія вучацца пранікаць за абалонку, каб дазнацца пра волю багоў і няўмольны поступ лёсу. У Лады, славянскай багіні кахання, як і ў літоўскай Мілды, свае таямніцы, як і ў Жытняга Дзядка, у іншых багоў і, паўтараючы прыпевы, звяртаюць людзі на сябе ўвагу багоў, спрабуюць іх улагодзіць. На Сёмуху былі добрыя прыкметы: ярка гарэлі вогнішчы, і мабыць, данесліся да багоў з дымам памкненні вернікаў, таму што сонца ўперамешку з гаючымі дажджамі нібыта выцягвала з зямлі кожную,

самую слабую раслінку, песціла яе, і радасна завіхаліся на палетках агнішчане і простая чадзь.

І да свята Ашвінаў, альбо першага Конскага Вялікадня, рыхтаваліся па селішчах: рвалі рагоз, фарбавалі тканіны з цыбульнага шалупіння ці з яловых шышак, разводзілі для чырвані іржавае жалеза. Ды ў якой гаспадыні няма пад рукой валошак ці сухой дубовай кары альбо алешыны, каб прыйсці на свята ў новапафарбаванай кашулі? Ткалі лён на белыя наміткі, ручніковыя ўборы, вышывалі іх альбо аблямоўвалі сярэбранымі і жалезнымі бляшкамі. Для коней жа таксама стараліся: грукалі па селішчах кавалі, бразгацелі падковамі, каб абнавіць старыя; у стайнях чысцілі і прыбіралі, вешалі бразготкі, каб адагнаць нячысцікаў; драўлянымі грабянцамі разбіралі грывы, бо, бывала, яны ў струкі пакачаюцца ад натруджанасці. Дастаецца сялянскім конікам, ірвуць яны жылы на лядах, дык стараліся хаця б на свята агледзець іх як найлепей навакольныя гаспадары. Да таго ж перад Конскім Вялікаднем звычайна аб'язджалі селішчы жрацы з храма, каб абкурыць хворых коней зёлкамі, а здаровых апырскаць вадой са свяшчэннага возера. У апошнія гады надта прасілі прысылаць Жывену: светлая ўсмешка дзяўчыны, заўсёды радасны настрой і гатоўнасць дапамагчы прыцягвалі да яе сэрцы. Да таго ж заўважылі людзі, што коні цягнуцца да яе, і самыя наравістыя заціхалі пад ласкавымі пальцамі маладой жрыцы, калі дакраналася яна да вахлакоў[43] ці выцятых месцаў. Таму ў дзень ахвярапрынашэння яна ледзь паспела вярнуцца з аб'езду і, выкупаўшыся ў возеры, пераапрануўшыся ў святочнае адзенне, стаяла ў канцы купкі жрацоў каля ахвярнага кастрышча, сярод якога высіўся грамозны[44] разьбяны конь з устаўленымі замест вачэй агатамі. Калісьці ў час вялікай ахвяры палілі жывога каня, але цяпер усё часцей карысталіся драўляным; у многіх вернікаў на ланцужках альбо вяроўках матляліся на шыі маленькія драўляныя альбо гліняныя конікі.

— Вялікі князь! Міндоўг! — прашалясцела ад брамы.

Яр, трымаючы аберуч гліняны гаршчок з вуголлямі ад

жывога агню, куды жрацы павінны былі ўторкнуць свае смалякі, каб падпаліць ахвярнае вогнішча, спыніўся каля Святазара, але ціха загадаў вярхоўны жрэц:

— Пачакаем князя.

У натоўпе прыгнечана зашамацелі: чаканне, хаця і кароткае, было нядобрым знакам — ці захочуць багі прыняць ахвяру? Усе моўчкі глядзелі ў бок брамы, на мошчаную каменем дарожку, дзе, шоргаючы ботамі, падбітымі сярэбранымі цвікамі, у чырвоным карзне, з-пад якога выглядала белая кашуля з залатым мулетам-змеевіком на грудзях, велічна ішоў Міндоўг. За той час, як не бачыла яго Жывена, ён пацяжэў, асунуўся і пажаўцеў тварам, але па-ранейшаму нешта непакорліва-воўчае было ў яго зялёных вачах і выстаўленым наперад правым плечуку. Жрэц благаславіў яго схіленую перад ахвярным кастрышчам галаву, а слуга падаў авечы пузыр, ад якога моцна запахла бабровым струменем. Князь выліў каштоўнае змесціва на ногі драўлянага каня, чые вочы-агаты загадкава зіхцелі зверху. Тады Святазар запаліў свой смаляк і ўрачыста прагаварыў цвёрдым голасам-стрыжнем, на які, здавалася, была нанізаная яго шапаткая, стончаная плоць:

— Прыміце ахвяру, светлыя Ашвіны! Дайце нам добрых памочнікаў-коней! Ахініце нас усіх сваім залатым адзеннем!

І жрацы падхапілі хорам:

Бо вы — два лекары з гаючымі сродкамі,
І два каляснічыя з крылатай павозкаю,
Вы, два грозныя богі, уладай надзеліце
Таго, хто шануе вас ад душы.

Ярка страпянуўся агонь, загулі, запалалі паленцы, сінявата-аранжавая заслона паднялася, калыхаючыся, накрыла сабою каня, і, прабіваючы яе, ляцелі ў кастрышча прынашэнні — пацеркі, бранзалеты; пырскаліся жоўтымі кроплямі мёд і хмельнае пітво, якія таксама лілі ў агонь, даючы яму спажыву, людзі,

узбуджаючыся, гаманліва скакалі вакол кастрышча, падпяваючы жалейцы і варгану.

— Радасць — гэта таксама пітво багоў, — заўважыўшы трохі грэблівы выраз на твары князя, загаварыў Святазар. — Ты ж гэта ведаеш, высокі наш госць... Ці адвык ужо ад прадзедаўскіх звычаяў?

Міндоўг, не адказваючы, паглядзеў яму ў вочы.

— Можа, твая жрыца Жывена паглядзіць майго каня? Ён нешта капрызіць...

— Твая дачка, прасветлы князь, сапраўды валодае дарам разумець гэтых высакародных жывёл. Нездарма самі Ашвіны называюць сябе сынамі кабылы, хаця мы шануем іх — аднаго як сына чыстай дзевы Сумахкі, другога як сына неба, — гаворачы гэта, Святазар зусім невыпадкова падкрэсліў «твая дачка».

Міндоўг хмыкнуў, запытаўся шэптам:

— Яна пра гэта ведае?

— Не.

— Чаму ж ты ёй не сказаў?

— Зоркі гавораць, што ты прынясеш ёй няшчасце, можа, нават пагібель, як прынёс яе той, другой... Нашто ж ёй ведаць?

— Я? Прынясу ёй няшчасце?

— Ты, князь. Слаўны ты вой, але старасць не дадае табе развагі. Гатовы ты і сёння змагацца за навагародскі стол, за ўладу. І не можаш пакласці яе, як галінку, пад калясніцу, каб праехаць якое топкае месца...

— Жорстка ты гаворыш са мною. Не баішся?

— Багі даўно адвярнуліся ад цябе, і цяпер ты нездарма зноў шукаеш у іх падтрымкі. Калі ты быў з імі, яны заўсёды табе спрыялі.

— Дык хай жрыца паглядзіць каня, — перавёў размову Міндоўг.

Святазар кіўком паказаў Жывене, каб яна пайшла ўслед за князем. А той, выйшаўшы з храма, загадаў:

— Калі ты такая разумная, як кажуць, то адкажы, што з канём?

Жывена ўважліва агледзела невысокага, але зграбнага скакуна нязвыклага рудога колеру з чорна-бурым «рамянём» па ўсёй спіне і белай плямай на пысе. Мясцовыя ж коні былі ўсе цёмна-шэрыя, цяжкія целам — мабыць, уздзейнічала парода заходніх, ардэнскіх скакуноў альбо барбансонаў, на якіх так любяць ездзіць нямецкія рыцары. Міндоўгаў скакун, хаця і наравіста касавурыўся на дзяўчыну, дазволіў падняць капыты і палюбавацца на сярэбраныя цвікі, якімі былі падбітыя падковы, пагладзіць сябе па кароткай грыве.

— Я не знаходжу ў яго ніякай хваробы, — мовіла яна нарэшце.

— Значыць, цябе дарэмна хвалілі.

Дзяўчына схілілася перад ім у нізкім паклоне.

— Даруй, вялікі князь, што не змагла табе дапамагчы. Можа, ты папросіш паглядзець твайго каня каго іншага?

Напружаны позірк князя, якім ён нібы абмацваў танюткую дзявочую постаць, відавочна змякчыўся, зялёныя вочы пад ссівелымі брывамі пасвятлелі, вызначыўся няроўны выскал моцных белых зубоў:

— Не забылася, што я вялікі князь...

Шчоўкнуў пальцамі, слуга падаў яму бяроставы карабок. Міндоўг працягнуў яго Жывене. Расчыніўшы вечка, тая няўцямна падняла на дароўцу фіялкавыя вочы з пушыстымі вейкамі:

— За што мне падарунак?

Князь нягнуткімі пальцамі дастаў пярсцёнак з карабка. Дзівоснай сінечы лазурыт падобны быў да кветкі.

— Іншая б прыдумала хваробу, каб паказаць, на што здатная. А ты праўду сказала — здаровы мой Вецер.

І ўжо ўсеўшыся на каня, сказаў зверху:

— Хто твае бацькі?

Дзяўчынка паціснула плячыма, сказала спакойна:

— Усе мы дзеці Зямлі і Неба, толькі не ўсе ведаюць гэта.

— Аднак дзеда ты любіш.

— Я люблю ўсіх, бо мы ўсе душы, што прыляцелі сюды, каб зрабіць наканаванае.

— Як па-пісанаму чэшаш, Юр цябе разбяры! — развесялелы князь зграбастаў павады, загадаў: — Калі хто будзе крыўдзіць — перадай мне. Дзед твой мне верным застаўся, і ўнучку ягоную не пакрыўджу.

Жывена яшчэ раз лёгка схілілася ў паклоне і, нахіліўшыся над ёю, амаль прашаптаў князь:

— А ты не надта схіляйся, чуеш! Не надта!

Крануў павады, паехаў, не азіраючыся. Дзяўчынка жмурыла вочы пад млявым сонцам, гледзячы ўслед.

Вясновы дзень набіраў моц: трапяталі жаўранкі ў пераменліва-кіянітавым[45] прасторы, зялёным сокам наліваліся ля дарожак сцябліны прыварратня[46] дый серабрыстага палыну, удалечыні слалася пад ветрам маладое жыта.

— Ого, як цябе ўважыў князь Міндоўг! — зайздросліва пачулася ззаду.

Да дзяўчынкі падыходзіў Істр, прагна разглядаючы падарунак.

— Калі падабаецца, бяры! — працягнула пярсцёнак

Жывена.

— Княжацкімі падарункамі не раскідваюцца!

— Гэта толькі мёртвая рэч, хаця і прыгожая.

— Мёртвая... Ты ж ведаеш: дотык любых рук, а тым болей княжацкіх застаецца.

— Ведаю... але...

— Мне дык не пашанцавала, як вось яму, — кіўнуў Істр услед князю. — Нарадзіўся простым служкам.

— Аднак жа ты мог нарадзіцца і вось гэтым... — Жывена паказала на скручанага хваробаю старога, што паціху клыгаў з храма, аберуч трымаючыся за пашмальцаваны вярэнь[47], у якім, мабыць, прыносіў падарунак багам, у падраных лапцях з вязелля[48].

— Тады б мне і не хацелася нічога апроч якой-небудзь поснай драчоны з макавым малаком дый мяккага рыззя пад бок. А калі кроў кіпіць, калі галава поўная задумаў? У нас усё так ціха, як... як у дубовай калодзе[49].

Калі ж прагудзела біла, заклікаючы да абеду, і яны ішлі назад, запытаўся Істр зменлівым ад унутранай напругі голасам:

— Ці праўда, што цябе нарадзіла маці ад Міндоўга?

Жывена шырока расплюшчыла вочы ад здзіўлення:

— Ад Міндоўга?! Хутчэй ад Купалы. А можа, ад Вялеса.

— Ты, значыць, нічога не ведаеш. Альбо... прытвараешся, — прамармытаў жрэц, хутка пераводзячы размову на іншае.

Калі ж пасля абеду запытаўся ў Жывены Відэвут, ці пойдзе яна ў стайню, а пасля на бегавыя дарогі, Істр зазлаваў:

— Мяне вы ніколі не клічаце. А людзі не любяць, калі жрэц калюхаецца на кані, як пусты мех.

Відэвут і Жывена пераглянуліся, заўсміхаліся.

— Ты ж сам не любіш надта абівацца на конях. Яны гэта адчуваюць.

— А цяпер буду! — з сілай сказаў Істр, падазрона гледзячы на падлеткаў. Але яны глядзелі на яго яснымі поглядамі, і ён вырашыў назіраць за імі. У галаве стаяла адно:

— Калісьці яна будзе выбіраць кагосьці з Ашвінаў. Калі і сапраўды яе бацька Міндоўг...

З таго дня старанна выбіраў Істр з падораных храму каштоўнасцей найчасцей пахкасці і духмянае зелле, а таксама сам збіраў па лугавінах чабор і піў чароўныя слёзы пераступеня[50], для чаго з вечара рабіў на каранях незвычайных гэтых раслін надрэзы, і ніколі не ленаваўся скрэбсці белыя карані драўлянай самшытавай лыжкай, цярпліва дастаючы змесціва.

Навакольныя дзяўчаты валам валілі ў храм і дзеля таго, каб паглядзець на рослага прыгажуна-жраца з тварам гладкім і белым, як малако, з рухамі павольнымі і выверанымі, як у танцора. Ішлі гады, а ён выглядаў усё тым жа юнаком — Ашвінам, які не можа састарэць і змарнець, таму што яго люляе неба. Каржакаваты Відэвут выглядаў цяпер ягоным равеснікам, і ўсё больш раўніва клапаціўся Істр, каб малады прус і Жывена не заставаліся ўдваіх. А яна расла, выцягвалася, як стрункая сасонка на ўзлеску, і позірк Відэвута ўсё часцей спыняўся на ёй не з брацкай цеплынёй, а з гарачым захапленнем. Яна ж жыла, захопленая жыццём храма і сваімі марамі, а таксама пастаяннай вучобай, як быццам Святазар, станчаючыся як кляновы ліст, разам з часам, стараўся пераліць у яе змесціва свайго розуму і душы. І гэты год, у які ёй спаўнялася шаснаццаць і калі яна ўжо магла мець свой голас у храмавых справах, запоўніўся менавіта гэтым — замілаванасцю жыццём, якое нібы перадавалася праз Святазара.

Яны спускаліся ў нізінныя пакоі, дзе Святазар захоўваў

кнігі, а таксама старажытнейшае вузялковае пісьмо, якое павінны ведаць усе жрацы. Аднак жа з маладых толькі Жывена магла, перабіраючы пальцамі пашорхлыя ніты, разбіраць законы, па якіх будаваўся і існаваў храм Ашвінаў. Павучылі, але хутка забыліся на мову Ашвінаў і Істр, і Відэвут, а мова гэтая называлася санскрытам.

— Ашвіны нябачна прылятаюць у свае храмы, трэба ж, каб яны маглі пагаварыць са сваімі жрацамі, — гаварыў напаўжартам, напаўсур'ёз Святазар. І тут жа дадаваў, што яму не давялося сустрэцца з боскімі блізнятамі, якія за дзень на сваіх скакунах аблятаюць Сусвет, а на гэтую далёкую зямлю ніяк не збяруцца.

— Як жа і калі прыйшлі яны сюды першы раз, каб заснаваць свае храмы? — спыталася Жывена.

Яны разам перабіралі амаль спарахнелыя вузельчыкі, і нават Настаўнік не мог назваць часу, калі прыйшлі сюды перад славянамі іх папярэднікі балты. Але і тыя, і другія захавалі памяць аб далёкіх арыях і іх цывілізацыі, якая адгукаецца агульнымі словамі і звычаямі ў памяці абодвух народаў.

— А можа, Ашвіны не прылятаюць да нас таму, што мы забыліся на іх запаветы? — пыталася Жывена.

— Можа, і таму. Мы страцілі жывую радасць ад жыцця — проста жыцця, здрабнелі ў жаданнях і забыліся, што мы лісты аднаго дрэва. А яшчэ, — горка дадаў Святазар, — нават мы, жрацы, спрабуем дагадзіць сіле, аднак жа князі — гэта ўсяго толькі маленькія чалавечкі, якія падскокваюць, каб вышэй паказаць сябе.

Жывая радасць жыцця ажно перапаўняла ў той лета маладую дзяўчыну, яе нібы несла над зямлёю, як, бывала, падхоплівае шаўковы каснік ласкавы вецер. Свет раскрываўся ў незлічоных сваіх загадках — чаму пахнуць кветкі, што кіруе дрэвам ці раслінаю, калі яны з пупышак расхінаюцца ў раз і назаўсёды вызначаных формах, што рухае сок у зёлках і надае ім жыццядайную сілу. Ці праўда, што валошка альбо сіноўнік — гэта

хлопец, які не захацеў пакінуць зямлю і пайсці за прыгажуняй-русалкай у ваду, у бездань, за што і быў ёю пакараны? А чарнічнік — куст, які адзіны згадзіўся схаваць пад сабою барздукоў[51], на якіх палявалі зайздросныя да іх багаццяў людзі? А ясянец, які не згарае ў агні і застаецца зялёным? Яны лечаць хваробы, а жрацы звяртаюцца да душаў, таму што любая хвароба — гэта расплата за парушаныя законы, па якіх трэба жыць чалавеку. Як ёй хацелася адчуваць прысутнасць багоў, якія дапамагаюць у імгненне зразумець неспазнавальнае: той карэньчык зла, які прарастае нядужасцю і нядошласцю!

...Неяк уначы Жывена прачнулася ад таго, што за акном нешта ценькнула, нібы праляцела страла.

Месячык-сход, падобны на акрайчык хлеба для магутнага цара багоў — Перуна, ільсніўся амаль на мяжы неба і зямлі, бляклае жоўтае святло не даставала да зямлі, расплывалася наверсе, над дубамі; цемра была пагрозлівай, трывожнай, а на вершалінах дрэў бесперастанна вібравала лісце.

Пахі напаленай гарачым днём зямлі, калі дзяўчына выйшла з церама, здаліся гаркавымі: скошаная пожня, раструшчаны колам колас, вырваныя з зямлі і завялыя чараты, пахкі баліґалоў. У такую ноч, выходзячы на раздарожжы, чараўніцы шэпчуць закляцці і пырскаюць крывёй чорнага пеўня на чалавечы след, каб навесці на ўладальніка цёмныя сілы. След дастаюць з-пад парога альбо на пыльнай дарозе, дзе мякка ступаць босай назе. Дастаюць пасмы валасоў, зрэзаныя рагавінкі пазногцяў, каб шаптаць над імі нялюдскай чарнечай напоўненыя словы. Непамерную сілу мае Слова! Яно спыняе кроў і наводзіць сон, авалодвае ветрам і насылае градабой, знаходзіць у нетрах клад і насылае процьму злыдняў, а таксама, бывае, выклікае нябожчыкаў. Ёсць Слова вешчае і Слова нядобрае, якое, сказанае ў пэўны час, абернецца няшчасцем. О, як іх вучылі ў храме адчуваць час для дзеі і для прамаўлення! Але вучылі не шкодзіць, а дапамагаць, адводзіць зло. І Жывена зашаптала ў ноч замову, каб перабіць нейчую чорную сілу, якая нясецца

блізка-блізка на сваіх чорных крылах, несучы некаму смерць альбо калецтва:

— Пайду я ў чыстае поле, пад чырвонае сонца, пад светлы месячык, пад частыя зоркі, пад палётныя аблокі; стану я ў чыстым полі на роўнае месца, аблокамі аблачуся, нябёсамі пакрыюся, на галаву пакладу чырвонае сонца, падпаяшуся светлымі зараніцамі, абтычуся частымі зоркамі, што вострымі стрэламі — ад усялякай злой немачы...

Не паспела дашаптаць апошняе слова, як вострымі іголкамі закалола ў грудзі, замлелі каленькі. «Як жа я? — мільганула думка, — не памыўшыся, не памаліўшыся Зары-зараніцы і Ашвінам? Таму зло не спаліла, а на сябе прыняла...»

На яе крык падхапілася Юрна, спрасонку ніяк не магла запаліць смаляк, пасля стала хутка расціраць дзяўчыну маслам з ружовага каменнага сасуда.

— Што ты, зярнятка маё, — дапытвалася лятонка, — што ты не так сатварыла? Маленькая ты яшчэ, а сілы нячыстыя ой якія моцныя!

— Ніколі шчэ такі ўдар не атрымлівала, — прамармытала Жывена. — А Настаўнік не раз папярэджваў, што хаця і перапаўняе жаданне перамагаць чорную сілу, трэба добра да таго рыхтавацца...

— Блага гэта, ой, блага!募араўніца чуе, як трава расце, а ты гэткую яруху[52] пакуль што не супыніш...

— На сходзе замовы не шапчы, — засынаючы, успомніла Жывена, а сход струменіўся і струменіўся на заціхлую зямлю, і пагрозліва несліся скрозь ноч вядзьмарскія злыя заклёны...

Перад самымі Дзядамі бесперапынныя абложныя дажджы скончыліся, бог маразоў Зюзя лёгенька прыклаўся сваёй ледзяной паліцай да дарог, да тужлівых самотных палёў, і яны застыглі, заледзянелі.

Тонкімі шклянымі нітамі зазвінелі пад ветрам чараты, шэрань, як малако, папаўзла па дарогах, і начны снег, растаючы на полі, усё гусцей залягаў пад ялінамі.

З Навагародка прыслалі вазок з наказам ад баярына Агапія прывезці ўнучку. Адчуваў ён смяротную знямогу і хацеў развітацца з ёю, бо, па ўсім відаць, Апфія не прыедзе, не паспее пабачыць яго жывым, а значыць, Жывена развітаецца за дваіх... Дзяўчына як чакала гэтай страшнай абвесткі — перад гэтым бачыла, як малады, вясёлы Агапій гахкае сякерай і радуецца новаму цераму, які будуе.

Праязджаючы цераз рэчку, Жывена спынілася на мастку, угледзелася ў ваду, непрыветную, як бы ўжо абыякавую да ўсяго жывога. Плыткая рачулка вірылася дзе-нідзе глыбокімі ямінамі, і дзяўчыне ўбачыўся на імгненне касматы, тоўсты і з'едліва-пасміхасты Вадзянік, а вакол коратка рагатнулі і звіліся клубкамі зялёныя цягучыя водарасці.

З шоргатам, спачатку рэдкая, пасля ўсё гусцейшая, паплыла з неба каламуць, зацягваючы наваколле. Справа ад дарогі, дзе, матляючы галінамі, старыя кашлатыя яліны нібы вартавалі шалом-курган, раздаўся хрыплы крык319 гругана. Ён нешта кляваў, злобна косячыся чорным вокам на няпрошаных гасцей. Тут, успомніла Жывена, ляжыць багатыр Рагаты Сокал, які знёс вогненнай паліцай галаву Вогненнаму Змею і чый посвіст з коранем выдзіраў магутныя дубы.

— Нядобрай будзе паездка, — ціха прагаварыла ззаду Юрна.

Паездка сапраўды была цяжкай — коні паволі прабіваліся скрозь заслону ветру, нібы бесперастанку дзьмуў насустрач грамозны змей.

Навагародак, які звычайна прыветна свяціўся ў змроку агнямі княжага замка і таўшчэзнымі смалякамі, якімі асвятляліся вуліцы, быў таксама як затулены ў калматы кажух непагадзі, а таму цёмны і непрыветны. Коні нават праехалі былі церам баярына, давялося

разварочвацца на вузкай гарыстай вуліцы пад замкам.

Агапій ляжаў у ложку, згаслыя вочы хаваліся за калматымі брывамі, завастрыўся, выставіўся наперад доўгі нос. Абняўшы яго і ўдыхнуўшы знаёмы пах мятнай вады, Жывена адчула, што спакутаванае ад болю цела перайшло мяжу жывога і цяпер дацягвае, напінаецца з апошняга.

— Што, вырабіўся твой дзед у смык? — слаба ўсміхнуўся Агапій, не выпушчаючы ейнай рукі і з любасцю гледзячы на ўнучку.

— О, хай тое на звей-вецер будзе сказана! — прамовіла яна звычайныя ў такіх выпадках словы, але ён перапыніў:

— Не ўжо, вырабіўся. Жыццё маё гарэлага шэлегу не вартае, бо надта замучыўся я. Таму і не шкада пакідаць гэты свет. За цябе толькі і баюся, дзеля цябе хацеў бы пражыць троху, каб уладкаваць цябе, мая шчурачка. Яўлампія маладая яшчэ, ажно праг яе бярэ. Пражыве.

— Але мяне любяць у храме. Клічуць у селішчы. Чаго мне баяцца?

— Шлях твой не просты. Раздумваў я — ці варта табе казаць праўду? Але няма часу на адвалоку[53], а з таго свету сюды не прыбяжыш.

Ціха адчыніліся дзверы, у пакой праслізнула чаляднiца, у драўлянай карчазе прынесла гарачае мятнае пітво для баярына. Яны перачакалі, пакуль яна пойдзе, і тады, перадыхваючы і спыняючыся, расказаў Агапій унучцы пра ейную маці. І пра князя Міндоўга, які забыўся на прыгажуню-жрыцу. І пра тое, што мучыцца віною стары Святазар.

— Значыць, гэта праўда… — раздумліва прагаварыла Жывена. — Чаму ты не казаў пра тое раней?

— Можа, ужо сёння цябе не было б у жывых. Альбо кружыла б галаву, хацелася б таго, што дае ўлада — людскіх лёстачак, пакорлівасці.

— А цяпер ты не баішся за мяне, дзядуля?

— Баюся. Але толькі абставін. За тваю душу я ўжо спакойны. Адчуваю: ты вышэйшая за той парог, аб які спатыкаецца большасць. Таму я бязмерна ўдзячны храму і Святазару. Тут, пры мне, ты, можа, была б іншай. Бо грэшны я: падабалася мне літасць Міндоўгава, хаця дбаў я найперш пра Новагародак. Табе адно магу завяшчаць: любі нашу зямлю, аддай ёй лепшыя сілы душы...

Зняможаны, адкінуўся на ўзгалоўе. Боль праходзіла па ім сутаргамі, па твары прабягалі цені, нібы баярына неслі ўздоўж дрэваў, а святло клалася збоку. Стыла пітво ў карчазе.

Абое яны не чулі, як, стоячы за дзвярыма, уважліва слухала чалядніца шчырае прызнанне Агапія. Пасля яна лоўка слізганула па калідоры і далей — за браму, у замак, дзе ўсё пераказала даверанаму чалавеку Войшалка. Не ведаў Агапій, калі жонка яго прымала тую чалядніцу на працу, што княжацкая рабыня павінна была атрымаць адпушчэнне на волю, калі раскрые тайну баярына. Не забываўся Войшалк ні на што, таму, злавіўшы неасцярожнае слова, што вылецела неспадзявана і бойка, як верабей, некалі з вуснаў баярына, пастараўся ўлавіць мудрага Агапія ў сплеценыя ім цянёты. Таму, занатаваная на бяросце, назаўтра ж у торбе ганца пырхнула таямніца Жывенінага нараджэння шукаць Войшалка, — і знайшла яго ў Палонінскім манастыры, дзе смірэнным манахам Елісеем перапісваў ён святыя кнігі і працаваў у садзе. Хрысціўся Елісеем у гонар забітага язычнікамі духоўнага настаўніка, і, каб застаўся жывым, нарадавацца не мог бы на яго Елісей: колькі ні віравала вакол віжаў-даносчыкаў, ніводзін так і не змог адпісаць Данілу праўду: што пільна сачыў смірэнны манах за ўсім, што дзеецца ў Новагародку. Вось і зараз, калі сустрэў ганца-новагародца брамнік, і, пакуль той ставіў каня ў стайню, абгледзеў ягоную сумку, пабачыў ён толькі пергамент, у якім паведамлялася, што спакойна ў горадзе і шануюць новагародцы Данілавага сына, які

па волі Войшалка і з ягонай згоды атрымаў княжанне. Калі ж манах Елісей застаўся адзін, нагрэў ён ліст на агні і прачытаў іншае: прагна глядзіць Раман Данілавіч на захад, на герцагства аўстрыйскае, а жонка ягоная Гертруда ўводзіць пры двары парадкі нетутэйшыя, ад таго праваслаўная царква ў занядбанні, а primi proceres[54] спадзяюцца вярнуць князю спадчынны стол. Калі ж прачытаў пра споведзь Агапія, доўга хадзіў па прасторных сваіх пакоях ціхмяны ўдзень манах-князь, раздумваў і прыкідваў. Як пры гульні ў варцобы, расстаўляў ён постаці князёў нальшчанскага і дайноўскага, жамойцкага і новагародскага, а бацьку свайго Міндоўга то адстаўляў убок, то зноў пасоўваў наперад. Пакуль малыя зводныя браты Рэпік і Рукля, сваё адыграе на палітычнай дошцы і Міндоўг, толькі вось на чыім баку? Многа думаў ён і пра Жывену. Танклява-юная, як маёвая сцяблінка, дзяўчынка магла, нечакана для сябе і для Войшалка, павялічыць ягоныя шанцы ў дакладны час адразу дапяць да каралеўскага стала, абышоўшы ўсіх сапернікаў і недружалюбцаў. І ён ставіў яе то на адно, то на другое месца, нібы і сапраўды яна была паслухмянай касцяной фігуркай, якую проста перастаўляюць, як таго захоча ўладар-князь. І неяк забывалася, што яна — сястра яму, і бацькава кроў у ёй можа клекатаць гэтак жа, як яна струменіць у ім — штуршкамі, выбухамі, нечаканасцямі, і даводзіцца ціхамірыць яе то пастом, то чаканнем, то халодным, цвярозым розумам...

* * *

На хаўтуры ў дом баярына Агапія прыехаў вялікі князь новагародскі Раман Данілавіч.

Толькі селі мужы імянітыя за памінальны стол, як унізе, ля брамы, усчалася мітусня. Баярыня Яўлампія, у сваёй карычневай сукні і чорнай намітцы падобная да тоўстага хрушча, жвава патрусіла па лесвіцы, вокамгненна, з кішэні дастаўшы маленькае люстэрка, зіркнула ў яго, азірнуўшыся, каб не пабачыў хто ейнай слабасці. У вялікай стольніцы, дзе сцены былі размаляваныя фрэскамі, лавы абцягнутыя чырвоным

сукном, а вялікія вітыя свечы ў сярэбраных падсвечніках былі ў тон талеркам, на якіх па сталах раскладзены быў багаты пачастунак, усё змоўкла, і ў паветры павіс урывак размовы паміж стогадовым старцам Аленем і васьмідзесяцігадовым ягоным сынам:

— ...раней такіх людзей хавалі з канём і рабамі, а побач клалі рысіныя і мядзведжыя кіпцюры, каб на Шкляную гару, на суд багоў, лацвей было караскацца, а зараз што? Апусцілі ў дубовай калодзе дый ручнік з грабянцом толькі і паклалі...

Хрысціяне ж былі задаволены тым, як хавалі Агапія: адпяванне ў царкве ішло амаль дзве гадзіны, на магіле быў пастаўлены вялікі крыж, зрублены з моранага дуба. Аднак жа пасвяціў магілу ўслед за праваслаўным епіскапам і біскуп Хрысціян, якога некалі пасвячаў у сан папскі легат Альберт і які старанна пашыраў межы каталіцкага біскупства. Адбылося ж тое па жаданні Яўлампіі, якая сталася блізкай і пры двары Гертруды. Таму моўчкі гадалі прысутныя, каго прывядзе на памінкі князь Раман — самога біскупа ці, можа, каго з заморскіх паслоў?

Аднак за Раманам ішоў толькі малады крыжак у кароткім ордэнскім плашчы з нашытым на ім чорным крыжам. Жывена амаль не звярнула на яго ўвагі: стоячы ля дзвярэй, яна разам з родзічамі схілілася перад князем Раманам, паспеўшы заўважыць насцярожаны позірк і моцна высунутыя сківіцы, а таксама рэдкія русявыя валасы, што віліся па шчоках. Ён упэўнена прайшоў на пачэснае месца, побач пасадзіў крыжака, і Яўлампія, віючыся ўсім сваім мажным целам, пачала частаваць знатнага госця.

Пасля, калі добра нагаварыліся пра нябожчыка і стол напалову апусцеў, а на двары падняўся брэх з-за аб'едкаў зайчаціны, вепручыны, дзічыны, якія выкінулі гончым і вартавым сабакам, князь, заядаючы кіпрскае віно мігдалавымі бубкамі, пачаў распавядаць пра нядаўні паход разам з бацькам на Апаву, дзе атрымаў перамогу над войскам чэшскага караля Пшэмыслава II Атакара, жанатага з пляменніцай герцага

брандэнбургскага. Той таксама аспрэчваў правы на аўстрыйскае герцагства, аднак на гэты раз адступіўся.

— Твой бацька заключыў з Ордэнам дамову, па якой за дапамогу табе аддаў немцам трэцюю частку Яцвягіі? — пыталіся баяры.

— Гэта не ён, а швагер мой Земавіт, — адказаў Раман. — Што ж, ён толькі працягвае палітыку свайго бацькі, Конрада Мазавецкага. Таму таксама моцна дапамагаў Ордэн.

— За тое і паланіў Земавіта разам з князёўнай Пераславай твой родзіч, а ягоны брат Казімір? — дапытваліся людзі імянітыя.

— Нічога, Земавіт моцны, княства Новагародскае не можа баяцца Казіміра. Нашы сябры крыжаносцы ў апошняй бітве паказалі сябе, як заўсёды, лепшымі воямі хрысціянскага свету. Рыцар Райнер, напрыклад, выратаваў мне жыццё, за што атрымаў павышэнне. Цяпер ён камандзір атрада, хаця і малады.

Тады толькі Жывена, якая сядзела непадалёку, пазнала рыцара. Ён змяніўся: жаўтлявы твар яго набыў выразнасць, каля вуснаў лягла жорсткая складка, кароткая барада хавала шнар на сківіцы. На погляд дзяўчыны ён павярнуў галаву. Зрэнкі яго звузіліся, як быццам перад ім палыхнула маланка, і маладая дзяўчына адчула, нібыта яе пругка штурхнула ў грудзі нейкая хваля. Яна таропка апусціла позірк, чамусьці спалохаўшыся.

— У той бітве загінуў баярын Вышата, а колькі было паранена, — гаварылі за сталом. Раман нахмурыўся:

— Такое жыццё воя. Сёння ён абдымае жонку і дзетак, а заўтра яго жыццё праз горла дымам вылятае, а подзвігі застаюцца сярод храбрацоў.

— Гэта калі за сваю зямлю ваюеш... — пачуўся голас.

Рамана перасмыкнула. Ён хацеў крыкнуць, але, зірнуўшы на Яўлампію, стрымаўся.

— Новагародцы цяпер заадно з Галіцка-Валынскім княствам, — коратка абрубіў князь, і ўсе зноў прымоўклі, а пасля, занурыўшыся, смакталі заедкі, думаючы аб хуткаплыннасці чалавечага лёсу і аб тым, што як васалы галіцка-валынскіх князёў зноўку пойдуць у бітву лепшыя сыны Новагародчыны. А што, калі прыйдзецца змагацца на баку татар, манголаў — гэтых дзікіх народаў, якія не прызнаюць ніякай дыпламатыі, перамоў, а пруць і пруць наперад, агнём заліваючы ўсё перад сабой? Нездарма ж яны ўсё болей згінаюць шыю гордага і магутнага Данілы, і, верагодна, могуць, калі што не так, пераламаць яму і хрыбет. А разам з ім — і залежнаму ад яго Новагародку...

Калі князь выходзіў, родзічы Агапія зноўку падняліся, каб праводзіць іх. У той момант, калі Раман аб нечым загаварыў з удавой, Райнер падышоў да Жывены.

— Я спачатку не пазнаў цябе. Ты стала прыгажуняй.

Гаварыў ён павольна, але на мясцовай гаворцы, а яна знарок адказала на мове лацінянаў:

— А ты стаў сапраўдным крыжаком, забіваеш людзей.

Райнер здзівіўся:

— Ты выглядаеш на сапраўдную высакародную даму. Але я не бачу на табе крыжа. Ты што, усё яшчэ не хрысціянка?

— Не.

— У такога дзеда? — цяжка глянуў на яе Раман Данілавіч. — Значыць, не надта трымаўся сапраўднай веры Хрыстовай.

І дадаў, не стрымаўшыся:

— Новагародак такі: адразу надвое думаюць і робяць.

Але адчуўшы, як пагрозліва замоўкла застолле, адпусціў натужна:

— Я жартую.

І ўсміхнуўся. Абвёў вачыма агромністы стол, на якім стаялі сярэбраныя падносы з заморскімі ласункамі — фінікамі, разынкамі, вяленым інжырам, зацукаранымі пластамі згусцелага вінаграднага соку, павярнуўся і патупаў уніз па лесвіцы. Райнер, спускаючыся за ім, зноўку азірнуўся на Жывену, і зноў яе нібы ўдарыла ў грудзі пругкая хваля, ад якой стала млосна.

— Што са мной? — здзівілася яна, — Я не буду думаць пра яго, і хай ахінуць мяне светлыя Ашвіны сваім залатым покрывам, уратуюць ад цікаўнасці яго і пажадлівасці!

...Вось аб чым думала маладая дзяўчына ў вечар, калі раз'юшаны тэўтон патрушчыў цёмна-пунсовы камень на ейных вачах. Адчувала, што, сама таго не жадаючы, закранула ў жорсткім маладым вою нешта глыбіннае, балючае.

А пасля зноўку закруцілі, завіравалі падзеі, і яна старалася не ўспамінаць пра Райнера, які, вярнуўшыся ў Навагародак камандзірам атрада крыжакаў, служыў пры двары Рамана. Жывене не было цяпер патрэбы ехаць у горад; Яўлампія жыла як маладая прывабная ўдава, уборы яе здзіўлялі раскошай і як бы выдавалі прагу да ўсяго чужаземнага.

З Галіча, а пасля Холма прывозілі час ад часу праз ганцоў лісты ад Апфіі, яны былі сумнымі. Моцна перажывала маладая жанчына разлуку з Навагародкам, сумавала па ягоных магутных кручах і па родным доме. Шкадавала, што не Шварну давялося княжыць у Навагародку з княгіняю. А яшчэ гаравала, што ў маладой пары няма дзяцей, а значыць, ніколі не зможа яна, Апфія, вярнуцца дадому, бо застанецца Навагародак нашчадкам Рамана. Войшалк жа пайшоў у манахі, і ці стане ён дапамагаць братам ці камусьці з іх сесці на стол у княстве альбо ў Руце?

Як толькі прасохла зямля пасля зімовай наледзі і пырснулі жоўтым пупышкі на вербах, у храм прыехала з

Новагародка немаладая жанчына ў скураной шапачцы з набітымі на ёй дробнымі сярэбранымі бляшачкамі, у суконным сарафане пад ватолай[55]. Яна шукала жраца Відэвута. Але той паехаў у селішча лячыць некага з хворых, і да жанчыны выйшла Жывена.

— Мой сын Відэвут расказваў пра цябе, — загаварыла жанчына. — Табе, як і яму, бог Аўшайтэ[56] даравaў здольнасці гаварыць з багамі. Дык скажы, чаму мне вось ужо два гады сніцца карабель мёртвых Нагльфар?

— Нагльфар?— Жывена з цяжкасцю прамовіла нязвыклае слова.

— Гэты карабель змайстраваны з пазногцяў нябожчыкаў, і вязе ён нябачных ужо ў гэтым свеце. Але той, хто любіць і трывожыцца аб адсутных, можа ўбачыць на ім дарагіх людзей, калі... калі яны там. Дык вось, я бачу, як мой сын, другі сын, не Відэвут, а Брутэн плыве на караблі, але раптам нейкая сіла вырывае яго адтуль, ён падае ў ваду і плыве да берага. Але ж я на свае вочы бачыла — ён мёртвы.

— Я перадам тваю просьбу Святазару. Для таго, каб адказаць, ці жывы твой сын, трэба правесці спецыяльны абрад.

Святазар згадзіўся на тое, і тыдзень асабліва старанна пасцілі і раніцай распявалі свяшчэнныя гімны будучыя ўдзельнікі абраду. Маці ж Брутэна рабіла на кухні чорную працу — падмятала, перабірала ячменныя крупы, а па вечарах чытаў над ёю Відэвут асаблівыя — ачышчальныя — малітвы.

У прызначаны дзень у падземным капішчы яшчэ да світання ярка гарэлі спецыяльныя васковыя з духмянымі зёлкамі свечы, пастаўленыя ў бронзавых падсвечніках па кутах вялікай залы. Правёўшы ў сваіх пакоях бяссонную ноч, сюды выйшаў Святазар, на якім была надзетая тонкая белая ільняная кашуля, а на шыі вісеў вялікі залаты медальён сонца з гравіроўкай, дзе на адным баку была пяціканцовая, на другім — шасціканцовая зоркі ў колах. Істр падаў галоўнаму

жрацу булаву. Зробленая з няплоднай ляшчыны ў час прырастання Месяца, яна была раздзеленая на тры часткі, пафарбаваныя ў чырвоны колер. Перамычкі ж на булаве, канец якой упрыгожвала ручка з яшмы, былі жоўтымі.

Жывена прынесла драўляныя брэцьяніцы са свяшчэнным напіткам — сомай, а пасля ўвяла ў залу і пасадзіла на драўлянае крэсла маці Відэвута. Прама перад вачыма жанчыны вісеў на тонкім залатым ланцужку бліскучы шар з адпаліраванага горнага крышталю — пацік. Маленькай бронзавай лыжачкай Жывена правяла па вуснах жанчыны, пасля намачыла лыжачку ў напоі і дала пакаштаваць яго. Праз імгненне галава яе ацяжэла, яна падала, але Святазар загадаў:

— Глядзі сюды!

Дакрануўшыся да шара, жрэц прымусіў яго лёгка гайдацца, а сам, узняўшы булаву, стаў чытаць заклінанні, павышаючы голас. Жрацы стаялі ў куце, вакол іх было абведзенае белаю фарбай кола. Празрыстая глыбіня шара відавочна пачынала пераліваціцца рознакаляровымі агнямі, ажываць. І цяпер ужо жанчына не магла адвесці вачэй ад магічнага шара. Як прыкаваная, глядзела яна перад сабой нерухомым поглядам, толькі зрэнкі яе адблісквалі матава-светлым. Прайшла хвіліна, другая, трэцяя.

— Што ты бачыш? — булавой пацэліў у грудзі жанчыне вярхоўны жрэц.

— Бачу агонь і хаты, і людзей у белых плашчах з крыжамі... Яны забіваюць. Мой муж... О! Дзіда ўпілася ў ягоныя грудзі, ён упаў.

— Кажы далей!

— Я і мае сыны ляжым сярод мёртвых, і кроў цячэ, цячэ па кашулі, яна робіцца цяжкай, душыць мяне.

— Дзе твой першы сын?

— Ён ляжыць пад маім бокам, паранены, яго твар белы,

як мука.

— А другі сын?

— Брутэн уздымаецца, ідзе, спатыкаючыся аб трупы!

— Што далей?

— Я нічога не бачу — кроў залівае мне твар. Але нейчы голас гаворыць: «Забяры яго, фон Шонвальд, ён будзе добрым пастухом для тваіх свіней!»

— Кажы, не змаўкай! Паўтары імя!

— Шонвальд, фон Шонвальд! «Забяры дзіця, яно будзе добрым пастухом для тваіх свіней!»

— Што яшчэ?

Жывена неўпрыкметкі зірнула на Відэвута. Ён стаяў спакойна, але яна заўважыла — рукі хлопца дробна дрыжаць.

— Чую ягоны плач, а на нас з Відэвутам падае сучча, яно цісне на грудзі, о, я задыхаюся! Горача, паліць агонь, няма ратунку! О!

Яна здрыганулася, пачала енчыць, а вочы яе не адрываліся ад крыштальнай глыбіні патыка.

— Што ты бачыш там яшчэ?

— Толькі кроў! О, як шмат крыві! Яна не дала нам згарэць у кастрышчы! Я ўзяла сына, і мы пайшлі... Далёка, у чужыя землі...

— Досыць! — гучна перарваў яе Святазар. — Прачніся! І забудзься на гэта, не ўспамінай.

Ён стукнуў булавой па шары, той працяжна зазвінеў, і пыркі святла ад яго здаліся Жывене кроплямі нейчай крыві.

Жанчына расплюшчыла вочы, дзіка агледзелася навокал. Яна не пазнала сярод жрацоў сына, а той

стаяў, пакуль Святазар не дазволіў жрацам выйсці з намаляванага ім кола. Мінулае б'е — і хто ведае, якія сілы і духі хаваюцца ў ім? Таму вярхоўны жрэц узяў усё на сябе, а яны да дробязей запаміналі кожны ягоны рух. Жывена падышла да жанчыны, дала кубак з адварам зёлак. Маці Відэвута прагна піла.

— Што са мной было?

— Ты ўбачыла ўсё, што было з табой калісьці. Твой сын жывы.

Відэвут падышоў да іх. Разам з Жывенай яна вывелі маці з храма. Яна цяжка дыхала і ўздрыгвала, пасля пачынала плакаць.

— Брутэн жывы! Мой сын жывы!

— Але яго забралі крыжакі, маці, — стрымана прагаварыў Відэвут.

Яна не слухала.

— Нездарма я аддала Відэвута ў храм блізнятаў! Відэвут і Брутэн — боскія блізняты і ў нас, прусаў. Гэты храм даў мне радасць і надзею. Мы знойдзем Брутэна. Дзе ён?

— Але багі не сказалі нам гэтага, маці. Яны толькі паведамілі, што Брутэн жывы.

Жанчына глядзела няўцямна, пасля ізноў заплакала.

— Калі ж яны скажуць, дзе ён?

— Гэтага не знае ніхто. Мы ведаем толькі, што яго забраў фон Шонвальд.

Чырвань макавымі пялёсткамі клалася на яе збялелы твар. У вачах засвяцілася надзея.

— Я дапрашуся ў багоў, дзе ён. Я выратую свайго сына...

Жывене здалося раптоўна, што вецер таркаю абдзёр

ейныя шчокі, і пачулася, як на выспе білі крыламі качкі. «Вешчая хвіліна, знак багоў, што яны тут, — падумалася ёй. — Толькі чаму ні Відэвут, ні ягоная маці не адчулі нічога? Гэты невядомы Брутэн для мяне ніхто — але дзе ўсё-ткі гэты падхоплены крыжакамі для пацехі хлопец?»

Відэвут наняў для маці фурманку ў селішчы, а калі адправіў яе ў Новагародак, прыйшоў да Жывены.

— Яна патрабавала, каб я кінуў храм і разам з ёю пайшоў шукаць брата.

— А ты? — яе працяла трывога.

— Я не магу пайсці з храма, хаця кожная жылка ўва мне дрыжала, як маці расказвала пра смерць бацькі і кастрышча, у якім мы ледзь не згарэлі.

— Табе дарагі наш храм?

Тады Відэвут упаў перад ёю на калені.

— Мне дарагая ты. Ты, залатая жрыца! Я шчаслівы, што ў нашым храме не забаронена каханне да жрыцы, як у іншых свяцілішчах. Я хачу, каб у Дзень Ашвінаў ты выбрала мяне.

— Я... я не гатовая! — хацела сказаць Жывена, але словы яе, як вадою, заліло шкадаванне да хлопца, якога палілі ў кастры, везлі па чужых дарогах далей ад радзімы і які пачуваў сябе такім адзінокім тут, дзе ёй так утульна і лёгка. І яна пагладзіла яго па мяккіх валасах, сабраных вакол галавы белаю стужкай. Ён шчасліва ўткнуўся галавою ў ейную сукню, потым падняў галаву, хочучы нешта сказаць, але словы як душылі хлопца, а яна разгублена глядзела на яго зверху, і шкадаванне — цёплае, як дотык сонца да рукі ў летні поўдзень, усё расло і расло...

Праз сядміцу[57], калі Жывена сядзела на беразе возера і бяздумна назірала, як калыхлівы вецер чуйнымі пальцамі дакранаецца да чарацін, з кустоў прама на яе выйшаў чалавек у чорным манаскім уборы. Дзяўчына

адхіснулася, а ён сказаў знаёмым голасам:

— Не бойся, Хрыстос з табой.

— Войшалк! Вялікі князь!

Яна ўстала, хацела схіліцца ў паклоне, але Войшалк, схуднела-жаўтлявы і ад таго нібы вышэйшы, чым звычайна, спыніў яе:

— Табе не трэба кланяцца, сястра.

Жывена здрыганулася, але сказала спакойна:

— Я чула, што ў манастыры хрысціян так называюць усіх жанчын. Ці не так, вялікі князь?

— Я цябе не пазнаю. Ніколі ты не была такой... змяіна-вёрткай, як мая мачыха, а зараз... прыкідваешся перада мной? Ты таксама дачка Міндоўга, а значыць, мы родныя.

— Калі ты прызнаеш мяне як родную табе, то дазволь запрасіць цябе...

— Не. Я на кані, і мяне чакаюць. Там, — ён махнуў рукой у напрамку пералеска. — Я хачу з табой пагаварыць. Нас тут ніхто не ўбачыць?

— Наўрад ці. Сярод гэтых вербаў мы непрыкметныя. Але чаго ты баішся, вялікі князь?

— Я просты манах. Вялікі князь цяпер Раман Данілавіч.

Ноткі горычы ўпляліся ў ягоны спакойны тон, нервова ўздрыгнулі вусны.

— Наш бацька Міндоўг хацеў адразу ўсё — вялікія землі, вялікую ўладу. Трэба было не так спяшацца. А цяпер мы амаль страцілі Навагародак...

— Мы?

— І ты таксама, сястра. Нашчадкі Рамана стануць тут валадарыць. А мы? Маленькае княства бацькі,

неўтаймоўныя і хцівыя родзічы, якія цікуюць за ўсімі, мае браты... Што будуць мець твае дзеці?

— Я ніколі не думала пра гэта. Калі я выберу кагосьці, то хачу аднаго — каб ён кахаў мяне.

Войшалк з прыкрасцю махнуў рукой:

— Каханне? Прыдумкі для слабых, для верабейчыкаў, якія шчабечуць, варта прыгрэць сонцу. Ты яшчэ такая юная, амаль дзяўчынка. Я хацеў бы прасіць цябе — дапамажы мне зараз. І я ніколі не забуду табе гэтага. Ты не пашкадуеш, даверся мне.

— У чым, вялікі князь?

— Ніяк не можаш сказаць — брат... Нічога, прывыкнеш. Паслухай! Мне патрэбны саюзнікі. І аднаго, самага надзейнага, я мог бы займець праз цябе.

Яна маўчала, бо нядобрае прадчуванне халоднай змяёй запаўзала пад грудзі.

— Алена замужам за маім ворагам і ворагам Новагародка. Але твой будучы муж... Са сваім войскам і вернымі нам новагародцамі...

— Ты падабраў мне кагосьці? Каго ж?

— У Таўцівіла ёсць сыны. У жамойцкага Выкінта таксама сын і два пляменнікі. Ды найбольш важны мне цяпер полацкі Таўцівіл. Бачыш, я выкладваю табе зараз свае планы, але я давяраю табе, сястра. Іначай... тваё жыццё зараз у маіх руках, помні.

Гарачая, шалёная хваля так моцна ўзмыла ў ёй, што Жывена здрыганулася, а ён палічыў, што гэта — ад перапуду, і зноў паўтарыў сваё «Не палохайся».

Стараючыся ўтаймаваць сябе, свой гнеў, Жывена са страхам адчула, колькі ў ёй нейкага дзікага, безразважнага, бясстрашнага агню, які гатовы спапяліць чалавека, што стаяў побач.

«Гэта мой брат, брат!» — паўтарала яна сабе раз за разам, дакараючы сябе і за гэты неўтаймоўны, незнаёмы ёй самой агонь, і за недастойную жрыцы Ашвінаў злосную сілу. А ён усё пытаўся аб нечым, і нарэшце яна пачула:

— Ці згодная ты дапамагчы Новагародку?

Жывена нарэшце падняла вочы на Войшалка, зірнула на яго ясна і спакойна. Знерваваны, бледны пад асляпляльна-гарачымі промнямі сонца, з раннімі зморшчынамі вакол упалых вачэй, у чорным пакамечаным манаскім уборы з наліплай конскай валаснёй, ён здаваўся нейкім прывідам, чужым спакойнай, раўнадушнай да чалавечай мітусні раніцы і ўсёй навакольнай прыродзе. І ёй стала сорамна свайго гарачага гневу, а ў сэрцы нарадзілася шкадаванне. А яшчэ — цішыня. Тады, стараючыся перадаць свой, з такой цяжкасцю набыты спакой, яна загаварыла:

— Мяне многаму тут вучаць, брат, а найперш таму, што ўсё наканаванае ўжо існуе ў будучым, жыве яно і ў мінулым пасля таго, як адбылося, бо Час не рухаецца. І мы, толькі мы, праходзячы скрозь ягоную вось, сутыкаемся з падзеямі, а яны сцерагуць нас, выпрабоўваюць на нешта, што вядомае толькі багам ці вагам, на якіх узважваюцца пасля смерці ўсе нашы грахі.

— Я пытаюся ў цябе не пра гэта. Я хачу ведаць, ці дапаможаш ты мне? І Новагародку?

— А Новагародак будзе існаваць — з табой ці без цябе. Калі ты любіш яго, то ўсё тое, што ты зробіш для яго, пакладзецца на ягоныя — і твае таксама — вагі і будучыню. Але зробіш без насілля, хітрасці, адчаю...

— Магу я паабяцаць тваю руку сыну альбо пляменніку Таўцівіла?! Калі ты хочаш, ты можаш пасля адмовіцца. Але цяпер... цяпер... Сястра! Я апошні раз кажу табе...

Яго рука сутаргава лягла на чорную расу, і яна выразна ўбачыла пад ёю абрысы похваў. Тады яна стала блізка

ад яго, і левая рука яе сціснула ягоную, напоўненую варожасцю і жаданнем забіваць:

— Наш бацька забіў шмат нашых родзічаў, а колькі ён пасылаў на смерць, нават не задумваючыся над тым! Цяпер ты, князь, будзеш рабіць тое самае. Але мяне... мяне вы не прымусіце браць ва ўсім гэтым удзел. Калі не верыш мне і думаеш, што я пайду да тваіх... нашых ворагаў, калі хочаш мяне прылучыць да тваёй прагі і нянавісці... тады забі мяне тут, зараз...

Чамусьці Жывене выразна ўбачыліся два клінкі, скрыжаваныя над іхнімі галовамі. Яны ажно трымцелі, напоўненыя сілай, якая перапаўняла іх, такіх блізкіх па крыві і такіх розных. І раптам як пераламаўся ягоны клінок. Войшалк глыбока ўздыхнуў.

— Хрыстос з табой, сястра. Я ўсё ж не вой, я воін Хрыстовы, і забіваць магу толькі ворагаў.

Адступіў ад дзяўчыны, зірнуў на яе з павагай.

— Я ніколі не думаў, што ты... такая. Не сярдую, што не захацела дапамагаць. Мабыць, такая ўжо воля Божая; аднак жа нешта гаворыць мне, што буду я на сталі новагародскім...

Князь павярнуўся і знік у прыбярэжным кустоўніку так хутка, што Жывене магло б падацца, што ўсё памроілася ёй, каб не глыбокія сляды на шаўкова-светлым азёрным пяску ды конскае іржанне, на якое адгукнуліся кабылы ў храмавай стайні.

Яна яшчэ доўга стаяла ля возера, думаючы аб віхурах, якія месцяцца ў чалавечай душы і ўтаймоўваць якія так невыносна цяжка. Гады посту, роздумаў, самаачышчэння часам змятаюцца сакрушальным ураганам страсцей так лёгка, як пярынка — навальнічным ветрам... Так не раз гаварыў ім Святазар, але адчула яна гэта ўпершыню. І ёй было сорамна. Што ж казаць пра людзей простых, якія жывуць, не задумваючыся над наступствамі, жывуць, як пагоняць іх жаданні ці голад, калі яна, жрыца, якой багі час ад часу

давяраюць патаемнае, гатовая была сарвацца ў шалёны віхор? І яна дзякавала Ашвінам, стараючыся ізноў зліцца з прыродаю, загайдацца ў хвалях спакою і чысціні, якімі дыхала навакольнае...

Яўлампія не прыслала ў належны час дары храму, і Жывене давялося самой ехаць у Новагародак.

Баярыня, хаваючы вочы, доўга гаварыла аб гандлёвых стратах сям'і: татары захапілі ладдзю з шаўковымі тканінамі, што плыла з Кіева, знік, захапіўшы выручку, гандлёвы госць Каўрон. Дый сама яна хварэла, бо прыслала Апфія з ганцом нядобрыя звесткі: нядаўна яна скінула дзіця, а так спадзявалася на сына! Як бы не стаў муж пахаджваць да віслен — гуляшчых жанчын, шмат іх развялося ў Галічы. Шварн таксама крыўдуе на жонку, хаця ні ў чым не вінаватая Алена; гэта брат яе, Войшалк, пажадаў перадаць новагародскі стол Раману, хаця, вядома, змушаны быў зрабіць тое. Але чаму не Шварну? Была б тады Алена новагародскаю вялікай княгіняй, жыла б сярод блізкіх людзей, а не паміж недаверлівых, а часта і варожых да яе галічанаў. Яшчэ перадавала Апфія маці, што Даніла Галіцкі, які спачатку спадзяваўся на немцаў і нават каранаваўся дзеля таго, разарваў саюз з крыжакамі.

Аднак жа калі Жывена, як навучыў яе Святазар, загаварыла аб тым, што пойдзе да біскупа Хрысціяна і святара Гаўрыіла, якіх прызначыў Агапій перад смерцю сваімі душапрыказчыкамі і якім даручыў раздзел сваёй маёмасці, адразу змякчылася Яўлампія: папрасіла пачакаць гадавіны, пасля якой зоймецца справамі нябожчыка-мужа. А пакуль аддала Жывене вялікі кашэль з залатымі манетамі і падарыла ёй стужку, вышытую сярэбранай каніцеллю.

Перад тым, як вяртацца ў храм, пайшла дзяўчына ў гандлёвыя рады, што месціліся непадалёку ад замка, каб прывезці з сабою патрэбнае для службаў — ружавай вады, якою мыюць алтары, розных араматаў[58]: белай, як снег, камфары, залацістага шафрану, мушкатных бубкаў, зялёных, чырвоных і вохрыстых раслінных алеяў, што поўняць гандлёвую плошчу хваёвымі,

бэзавымі і ўвогуле дзіўнымі пахамі далёкіх краін. Цудоўныя пахкасці, як вядома, адганяюць злых духаў, якія любяць усё смярдзючае, чым гідзяцца добрыя людзі.

Калі возчык Вялет перанёс усё накуплянае ёю ў вазок, а Жывена, стоячы ля яго, раздумвала, ці ўсё патрэбнае храму яна ўспомніла, паказаўся непадалёку рыцар Райнер. Ён нават не павітаўся з дзяўчынай — проста стаў перад ёю, не спускаючы вачэй, і маладой жрыцы давялося сабраць у адно ўсю волю, каб павітацца з ім прыязна і адкрыта:

— Апошнім часам, калі ты прыязджаў у храм, я пакрыўдзіла цябе. Даруй. Ты ездзіў у Рыгу?

— Гэта ўсё запозна, усё запозна, — прамармытаў крыжак незразумелае. Пасля дадаў выразна:

— Ваш князь Раман, як і ягоны бацька, адмаўляецца ад святога хрышчэння, ад блаславення папы... а мы едзем у Святую зямлю, дапамагаць сваім братам.

— Вы з'язджаеце?

У голасе Жывены прагучала радасць, якую яна не змагла схаваць.

Тады ён спытаўся павольна, але са стоенай сілай, ад якой абцягнуўся жаўтаўлявай скурай малады, быццам выразаны на камені, твар:

— Скажы, залатая жрыца: ты магла б... хаця калі-небудзь... пакахаць такога, як я? Я не магу заводзіць сям'ю, але вашы багі дазваляюць любіць вольна, шчасліва. Ты — магла б?

І зноў, перш чым падумаць, яна адказала вокамгненна:

— Не!

І тут жа кроў збянтэжанасці прыліла да шчок. «Светланосныя Ашвіны, калі я навучуся развазе!» — падумалася з адчаем. Яна працягнула руку, каб нешта

патлумачыць, дадаць, перакананаць... але ён павярнуўся, пайшоў, глянуўшы на яе так страшна, што сэрца дзяўчыны затахкала бязладнымі штуршкамі, а возчык Вялет перасмыкнуўся:

— Можа, правучыць яго добра, каб не палохаў цябе?

Яна ўскочыла ў вазок, падагнуўшы белую ільняную сукню, махнула рукою, каб ён ехаў. Вялет падпарадкаваўся, але доўга яшчэ бурчэў сабе пад нос, што, будзь ягоная воля, правучыў бы крыжака. Але Жывена, успамінаючы размову, бачыла скрозь нешматслоўнасць Райнера пачуццё, якое палохала, як чужая немач, гатовая абрынуцца на цябе, прымушала сціскацца ў прадчуванні нядобрага. Здавалася, у тым напружанні душы, якое апанавала яе, нешта прыйдзе зараз на дапамогу, падасць аб сабе знак. І знак прыйшоў: калі вазок спускаўся з гарыстай вуліцы, на велічэзную ліпу, што ўся як бруілася пад маладым летнім ветрам безліччу зялёных лістоў, камяком упалі дзве птушкі. Па вохрыста-шэрых рулявых пёрах, сінаватай дзюбе і чорных кіпцюрах маладая жрыца пазнала ястраба, які ўпаляваў галубку. Але яна не здавалася: упаўшы, імгненна перакінулася ў гушчу сучча, так што ястраб, залопаўшы шырокімі крыламі, узмыў над дрэвам, нібыта выглядаючы страчаную здабычу. Жывена закрычала Вялету, каб спыніў вазок — хацелася бачыць, што будзе далей, але коні не змаглі адразу спыніцца, а калі павярнулі ізноў да ліпы, птушак не было відно. Не то ўпаляваў ястраб нарэшце сваю здабычу, не то яна змагла, забіўшыся ў якую шчыліну, схавацца ад бязлітасных чорных кіпцюроў...

А яшчэ праз дзве сядміцы, перад самым днём летняга раўнадзенства, маг-звяздар Вакула паклікаў да сябе Жывену і маладога жраца-пруса Відэвута.

Юнак з пукатым ілбом, няспешны, сарамліва-збянтэжаны, з любасцю глядзеў на Жывену, шэрыя вочы яго свяціліся. А тая, у белым вяночку і белай сукні, здавалася самой багіняй прыгажосці Ляляй, што спусцілася ў гэты ціхі куточак беларускай зямлі, каб суцішыць здрабнелых душою людзей, занятых цяжкай

чорнай працай.

— Праз тры дні ты, Жывена, хочаш назваць імя твайго абранніка. І гэта — Відэвут. Так? — загаварыў Вакула.

Твар яго ў страшных шнарах быў, як ніколі, падобны да шурпатай драўлянай выявы Перуна, але ў вачах, запалых і пакутліва-пранізлівых, бачылася спачуванне.

Відэвут зірнуў на Жывену, яна суцішыла яго вачыма і адказала за абаіх:

— Так.

— Не рабі гэтага, дзіця.

— Чаму? — ускінуліся маладыя людзі.

— Вам не суджана быць разам. Магчыма, пазней зоркі павернуцца да вас. Але не цяпер, не.

— Але чаму?! — прастагнаў Відэвут. — Што ці хто перашкодзіць?

— Ты, жрэц, пытаешся: «Чаму»? Я магу сказаць табе толькі адно: «Таму што».

— Што яшчэ адкрылі табе зоркі? — спахмурнела запыталася маладая дзяўчына.

— Што ў цябе вялікая цёмная паласа, але што ў ёй — прачытаць я не магу. Сама ведаеш: багі даюць нам толькі часам прыадчыніць заслону, і то мы доўга думаем, ці так мы зразумелі іхнюю волю. На цябе палююць, як... як на белую курапатку. Будзь асцярожнаю.

— Я так і думаў, што няпроста будзе пражыць, нават у такім ціхім кутку, як наш, дзяўчыне з княжацкаю крывёю. Крывёй Міндоўга. Можа, і ён, як брат твой Войшалк, хоча ўцягнуць цябе ў свае звады за навагародскі стол? — гаварыў з Жывенаю ў сваёй святліцы, дзе аблічча багоў здаваліся тварамі жывых і цікаўных людзей, вярхоўны жрэц Святазар.

— Вялікі Святазар, але чаму нават табе не адказваюць Ашвіны? І я пыталася ў іх пра свой лёс, а яны маўчалі. Але хто я — пясчынка на беразе Менцязі. А ты...

— І я не заўсёды быў вярхоўным жрацом, а чалавекам з палкаю крывёй. І, можа, грахі мае зацьмяняюць бачанне, — станчэлы на кляновы асенні ліст часам і жыццём, стары Святазар нячутна даклыпаў да выявы Зары-Зараніцы Аўшры, пяшчотна пагладзіў па плечуку драўляны барэльеф, ад чаго, здавалася, выразаная майстрам-разьбяром галоўка багіні выпрасталася і зірнула на яго з затоенай смяшынкай.

— Ты зразумела, што яна сказала?

— Не, вярхоўны жрэц. А ты?

— Але ці чула ты яе голас?

— Я толькі чула, як нешта празвінела над возерам, нібы ўпала ў яго сярэбраная кропля...

— А гэта і быў голас багіні. Чым старэйшым раблюся, тым, бывае, у большую ўпадаю горыч: усё вакольнае гаворыць, смяецца, тужыць. Кожная птушка расказвае адна адной пра нешта. А я так і сыйду з гэтага свету, чуючы толькі, можа, адну макавінку з цьмы цем[59] таямніц быцця...

— Калі так гаворыш ты, то што ж могуць сказаць пра сябе іншыя, асабліва людзі простыя?

— Яны над тым не думаюць, і ў гэтым іхняе шчасце. Нашто сляпым ведаць пра тое, што яны сляпыя? Бывае, што і гаварыць пра тое не выпадае, а выпадае настрашыць і прымусіць рабіць так, каб чалавек не ачарніў вакол сябе прастору — забойствам, зайздрасцю, проста зласлівасцю. А калі я стамляюся страшыць і забараняць, я іду да багоў, і яны суцяшаюць мяне тым, што, хаця шлях да дасканаласці цяжкі, яго трэба прайсці. Іншага выйсця няма. І пройдзем мы яго разам, толькі разам.

— Але, светлы ўладыка, ніколі не змогуць людзі

простыя так разумець шляхі багоў і людзей, як мы, жрацы!

— Гавораць мне Ашвіны, калі адкрываюць свае твары, што некалі будзе так. А значыць, трэба не траціць надзею.

— Але як быць і чаго пільнавацца мне? Цяпер, сёння ці заўтра?!

— Пільнуйся святла. А астатняе ад цябе не залежыць. Лёс усё роўна шпурне цябе туды, куды патрэбна не табе, але — Яму...

Так і скончылася начная гутарка Жывены і вярхоўнага жраца. Калі паднялася на вежу спяваць ранішнія гімны Зараніцы, дзяўчына пабачыла, што Відэвут увесь як пацямнеў аблiччам, шчокі ягоныя запалі, а вочы былі поўныя невымернай тугі. Белае наплечнае яго пакрывала, зашпіленае бронзавай фібулай, з'ехала на плячо, а тонкія пальцы, узнятыя ў вітальных гімнах, як бы струменіліся ў рытме, далёкім ад агульнага настрою ўзнёсласці. Таму Святазар, перапыніўшы славасловы, адправіў Відэвута з вежы:

— Сюды трэба прыходзіць, толькі выбавіўшыся ўсяго свайго, акрамя ўдзячнасці багам.

Пільным позіркам упіўся ў Жывену, і яна дазволіла гэтаму позірку як пралыгаць сябе наскрозь, прамацаць усе куточкі душы. Відаць, вярхоўны жрэц застаўся задаволеным, таму што даў знак працягваць спевы.

На вільготных пасля начной расы каменнях вежы мітусіўся, ладзіўся вязаць сваю бела-шаўковую сетку вёрткі павучок, не зважаючы на тое, што кожны з прысутных незнарок, а можа, і спецыяльна, мог у імгненне змясці крысом ці даланёй увесь плён ягоных намаганняў. Жывене ўспомніліся ўчарашнія словы Святазара. Так, трэба рабіць сваё, настройваць душу ў лад са светлымі струнамі быцця, а ўсё астатняе ад цябе не залежыць. І яна пацягнулася ўвысь, стараючыся пераліць сябе ў спеў, каб, пачуўшы яго, зірнулі боскія

блізняты Ашвіны на маленькі куточак зямлі, дзе жывуць і паміраюць людзі са сваімі маленькімі, але для іх саміх вялікімі патрэбамі — здароўя, шчаслівага кахання, заможнасці...

Надвячоркам у храм прыехаў ганец. Цёмныя кругі пад пахамі яго шэрай шарсцяной світы, збітыя ў лямец валасы пад ваўнянай павязкай, асабліва ж парэпаная скура сядла, з-пад якой выглядаў драўляны арчаг — аснова — усё гаварыла аб доўгім і нялёгкім шляху. Перш чым узяць з ягоных рук світак, Жывена звярнула ўвагу на жарабка: з больш кароткай, чым у тутэйшых коней, але моцнай спіной, з грубай галавой і пукатымі нагамі, ён быў не падобны да мясцовых. Адрозніваўся і моцнымі капытамі, на якіх не было падковаў.

— Адкуль конь? — коратка запыталася, ламаючы пячатку на скрутку пергаменту.

— Мангольскія коні ўсе такія, — стомлена буркнуў даўгалыгі, з чорнымі, зрослымі ў адну паласу брывамі ганец, пацёпваючы плячамі, як бы размінаючыся. — Дзе б тут вады папіць?

— Пачакай, прачытаю спярша пасланне.

Чытала з цяжкасцю: на паскрэбанай паверхні цялячай скуры новыя літары, хаця і выведзеныя кінаварам, клаліся цяжка. Апфія паведамляла, што, мабыць, прыйшоў яе час: нясцерпныя болі нічым не здымаюцца, нават макавымі адварамі і опіем. «Абецадла было ад лекараў, што чарнобыл тоўчаны ды змешчаны з вадою апіевай травы камень з пузыра выведзе[60], — чытала Жывена, — але не дапамагло і тое». Надта прасіла яна прыехаць Жывену — мо гэта прынясе палёгку. Калі ж не, то хаця развітаюцца яны на гэтым свеце, бо на тым, невядома, сустрэнуцца ці не, таму што рознае месца ім, відаць, адведзена на тым свеце.

Усё як быццам не выклікала падазрэнняў. Але дзяўчына ўсё разглядала дый разглядала кавалак пергаменту, як бы хочучы тым выклікаць вобраз любай цёткі. Тады ганец пакорпаўся ў капшуку і падаў пярсцёнак. Жывена

пазнала сярэбранае колца з зялёнай кропляй акінфа[61] — Апфія амаль не здымала ўпрыгожанне з пальца.

— А хто пісаў?

— Лекар, што ходзіць за ёю, — левае вока даўгалыгага было з касабочынкай, пальцы кароткія, як абрубленыя. І ўвесь ён быў як ахутаны шчыльнай татарскай кальчугай — баданай. Дзяўчыне не ўдавалася адчуць, ці праўду ён кажа.

На роспыты аб тым, як жывецца ў Галічы, коннік адказваў коратка, але дакладна. Высветлілася, што ён паспеў пабываць у Новагародку, але Яўлампія ці то не пажадала, ці то і папраўдзе не змагла выбрацца ў дарогу. На словах яна перадала Жывене просьбу: калі толькі яна зможа, хай адведае Апфію. «У памяць дзеда», — прасіла яна. І словы тыя як схілілі вагі, што няўпэўнена калываліся паміж падазронасцю і жаданнем дапамагчы. Святазар сказаў ёй адно — калі не адгукнецца на покліч дарогі, нешта ўсё роўна прыйдзе па яе. Дазволіў узяць з сабою маладога служку Лямца — той не так даўно быў воем, ды пажадаў служыць людзям не зброяй, а лекарскім умельствам. А яшчэ даў вярхоўны жрэц Жывене куфэрак з дубовых дошчачак, у якім месціліся арамаціцы[62] з пахкімі алеямі і лекі: шэры парашок з атрутных грыбоў, якім праганяюць трасцу, чорная мазь з бяросты, якою лечаць артэты — хваробы суставаў, і многае іншае, што ва ўмелых руках прынясе палёгку, а ў няўмелых — пагібель.

Ледзь заружавела неба, пакрысе праяўляючы сонны і амаль нерухомы яшчэ свет, па дарозе, дзе не астыў мяккі пыл і над якою схіліліся высокія травы ў буйнай расе, што як маціцай[63] паслалася па лузе, памчаліся тры коннікі. Паміж двума мажнымі мужчынскімі постацямі доўга бачыў з храмавай вежы Відэвут спіну танклявага юнака ў барвовым каптане, які мільгаў з-пад шэрага ваўнянага карзна. Яшчэ раз падзівіўся малады жрэц, як лоўка сядзіць у сядле Жывена, а пасля сышоў з храма ажно да самага вечара, і Святазар не сварыўся за тое, хаця і сказаў неадабральна, што жрацы тым і

адрозніваюцца ад простай чадзі і нават людзей імянітых, што цвёрда сустракаюць выпрабаванні, якія на іх насылае Лёс.

Жывена ж і двое яе спадарожнікаў тым часам вячэралі пад веліканам дубам, што шапаткім духмяным буданом раскінуў свае таўшчэзныя галіны непадалёку ад дарогі.

Садзілася сонца, усё глыбей утыкаючы свае чырвоныя промні-спіцы ў зямлю, Лясун ужо колькі раз вухнуў у гушчары, прачышчаючы шурпатае горла, каб пасля цэлую ноч галёкаць па лесе, гукаючы Балотніка ці Вадзеніка і разам з імі качацца па махавінах; цені ад бяроз, станчаючыся ў чарацінкі, цягнуліся па зямлі, як постаці дванаццаці сясцёр Трасцы. Лямец прыціх, жаваў хлеб, спалохана касавурачыся. Жывена слухала галасы лесу і назірала за коньмі — яе белы, з чорнаю грывай Рос спакойна шчыпаў траву, мангольскі ж скакун фыркаў, азіраўся. Можа, чуў дзе Кумяльгана — злыдуха з чалавечым тулавам і конскай галавой, што адводзіць коней у лес на згубу, падманваючы іх ціхім іржаннем? Але яго гаспадар ладзіў начлег — збіраў суччa для вогнішча, шчапаў сухія кавалкі дрэва на трэскі.

— Хацеў бы я пабачыць Драгічын, — раптоўна азваўся Лямец. — Мой бацька гадоў трыццаць таму быў ля яго, калі войска Данілы Галіцкага рыцараў Дабжынскага ордэна і іхняга магістра Бруна добра пасекла, ажно сам ордэн распаўся, а тыя, хто жывымі засталіся, да тэўтонаў падаліся. Бацька шмат дабра тады прывёз, сёстры дасюль шаўковыя каптурыкі з тых тканін носяць...

— Мы не заязджаем у Драгічын, — буркнуў ганец. — Ты б, чалавеча, для дзяўчыны сетку наверх закідаў. А то ваўкі недзе выюць.

— То не ваўкі — Кадук пачуў жывых людзей у лесе, — са страхам зашаптаў Лямец. — Ты ж нас тут, у глухім месцы, абароніш, залатая жрыца?

Жывена кіўнула, устала. Яна абышла дуб тры разы, шэпчучы замовы, каб не ўселася на сонных людзей ні

Мара, ні Стрыга, ні Лядашчык, а ні Паўночнік, каб не мучылі іх ні прахі, ні паралікі, ні хто іншы, ласы на жывую, гарачую кроў і чалавечае цяпло. Рос, кінуўшы скубсці траву, ішоў за ёю, як аберагаў ад подыху начы і небяспекі, які нібы ішоў з лесу.

— Першы раз бачу, каб конь так слухаўся дзяўчыну, — буркнуў даўгалыгі, цікуючы за абодвума.

— Яна не проста дзяўчына. Ведаеш, як яна лечыць? — загарачыўся Лямец. — Я, можа, дваццаць гадоў у храме пражыву, а толькі макавінку ад таго, што яна ведае, спасцігну. Ёй, кажуць, самі Ашвіны ў сне падказваюць, што да чаго.

— У нас няма такіх багоў, — азваўся ганец. — Сварог, Пярун, Вялес, Мокаш — усе яны ёсць. Дзед, праўда, казаў, што пакланяліся раней Спарышам — братам, але цяпер больш да Перуна ходзяць, а княжацкія ды баярскія сем'і — да Хрыста.

Цямнела. Жывена, стомленая вялікім дзённым пераездам, заснула адразу, як толькі забралася ў вераўчаную сетку, падвешаную да галіны, і, зірнуўшы на ганца, што сеў спіной да дрэва. нібы абліты барвовым водбліскам кастрышча, заплюшчыла вочы. Ёй снілася, што яна нястрымна ляціць наперад, а Рос амаль не дакранаецца капытамі зямлі, аднак жа пошчак тых капытоў такі гулкі, што напаўняе прастору. Ці не Ашвіны гэта лятуць у паднябессі, громам распорваючы перад сабою аблокі? Ці не іхняя гэта залатая калясніца, ззяючы, як гарачае летняе сонца, падскоквае на грудкаватай лясной дарозе, якая вядзе... куды? Куды віецца тая мяккая, гулкая, як бубен, дарога, па якой цэлы дзень скакаў яе конь? Што крычыць яна — кожнай сваёй увагнутасцю і грудком?

— Трывога! Ратуйся, Жывена!

Ускінуўшыся злоўленай у цянёты рыбінай, Жывена адным позіркам ахапіла тое, што адбывалася вакол дуба: Лямец, прыхінуўшыся спіною да ствала, адбіваўся мечам ад двух воінаў у жалезных латах і аплеччах,

поршні яго дыміліся. Мабыць, малады служка, адступаючы, прайшоў праз вогнішча, якое курэла і слалася па зямлі дымным покрывам, кідаючы мігатлівыя водсветы на недалёкі лес, куды паспешліва адводзіў двух коней ганец. Белы яе Рос, мабыць, падсечаны пятлёю, курчыўся на зямлі, спрабуючы вызваліцца, але яго моцна трымаў, натужваючыся з усяе моцы, трэці з нечаканага гэтага нападу. Але ці нечаканага? Жывена, спрабуючы выбрацца з сеткі на ствол дуба, выразна ўбачыла ў святле мігатлівага касніка полымя, як ганец тузае за руку чацвёртага з нападоўцаў, пальцам паказваючы якраз на тое месца, дзе выкарасквалася з сеткі яна, імкнучыся не пабегчы наверх, як крычаў Лямец, але кінуцца на дапамогу яму — насуперак розуму, насуперак усяму, што хацела ў ёй жыць і ратавацца.

Яна саслізнула з шурпатага, як вялізная тарка, ствала якраз у тое імгненне, як адзін з воінаў выбіў меч з рук Лямца і спакойна, нават неяк зняважліва, дзелавіта, усадзіў свой доўгі меч у грудзі маладога служкі, які, захлынуўшыся, грузна ўпаў проста пад ногі Жывене, прахрыпеўшы апошняе:

— Бяжы!

Але яна не бегла — дый нашто? Не міргаючы, глядзела на забойцу, на акрываўлены меч, які той хацеў выцерці аб спіну Лямца; на бліскучую сталь у руках другога — Жывене здалося, што гэтая бязлітасная, упітая чужой крывёй вузкая паласа зараз увап'ецца ў яе сэрца, забіраючы ад яе ўвесь гэты жорсткі, страшны і такі невымоўна-вабны свет... Аднак воін проста працягнуў меч за яе спіной і тым як бы адсек шляхі назад. А той, забойца, ужо з азартам паляўнічага працягнуў меч так, каб ёй давялося ісці наперад праз цела Лямца.

— Хто вы і што вам трэба? — спыталася дзяўчына, але тут жа зразумела, хто перад ёй: пачулася нямецкая гаворка, ганец паслужліва злавіў кінуты яму кашэль і, ускочыўшы на свайго каня, схапіў за повад кабылу Лямца.

— Цябе праз год заб'юць твае сыны, якія будуць шукаць гэтыя грошы, — Жывена, нібы чытаючы напісанае недзе там, на світку часу, гаварыла выразна і жорстка. — Здрада не прынясе табе таго, на што ты спадзяваўся.

Ганец коратка ўзвыў і з плачам і праклёнамі кінуўся ў цемру, у дарогу, дзе, магчыма, паспрабуе знайсці паратунак ад страшнага лёсу, не то прадказанага, не то насланага на яго служкай незнаёмых яму багоў... А Жывена схілілася над целам Лямца, прыўзняла яго.

— Можаце мяне забіць, але я пахаваю яго, перш чым вы зробіце тое, што вам загадана, — па-нямецку сказала яна, і воіны адступіліся, але цікавалі за кожным яе рухам.

Можа, таму яны не паспелі нават паварухнуцца, як здарылася нечаканае: Лямец расплюшчыў вочы і, ускінуўшыся, з дзікай сілай выхапіў меч з рукі свайго пераможцы. Мабыць, багі кіравалі ім, таму што меч увайшоў у цела воіна так лёгка, як уваходзіць нож у кругляк масла, і абое яны пакаціліся назад, прама ў вогнішча.

Тады ўсе трое нападоўцаў кінуліся да іх, але той, хто стаяў паблізу, паспеў тузануць яе за крысо так, што і яна апынулася на зямлі. Ударыўшыся галавой аб дуб, дзяўчына страціла прытомнасць. Яна ўжо не бачыла, як немцы пахавалі свайго таварыша, са страхам гледзячы на Жывену і паўтараючы «ведзьма», як паклалі ў нагах нябожчыка Лямца, скурчанага і са звязанымі рукамі, як знак служэння ў нябеснай Асгардзе, дзе рай для абраных — Валгала — павінен прыняць маладога Гетца, што загінуў так неспадзявана, забіты мёртвым.

Ачомалася яна ад таго, што вецер, які пругкай халоднай сцяной выгінаўся насустрач, дабраўся, мабыць, да яе здранцвелай душы, камячком скарчанелай у знясіленым целе. Колькі часу яна, хапаючы ротам паветра, якое, здавалася, запоўніла яе ўсю вярталася ў гэты свет; у ім, туга абвязаная вяроўкамі, як лялька, яна сядзела на Росе, які нёсся паміж двума коннікамі ў нейкую апраметную чарнату. Відаць, адчуўшы, што яна

ачуняла, верны конь коратка і ласкава заржаў, як супакойваючы, і ад таго на вочы дзяўчыны наплылі слёзы, якія высыхалі на шчоках, шчыпаючы іх.

На прывале да яе падышоў трэці з воінаў, чыю постаць Жывена заўважыла каля Роса. Быў гэта немалады, з вялікім віслым носам і нечакана-ясным позіркам чалавек. Ён разблытаў вяроўкі на яе нагах, даў напіцца, выцер падалом ейнай сукні заплаканы, засцябаны ветрам дзявочы твар. Маладыя глядзелі на яе ваўкамі, гэты ж усяляк клапаціўся аб дзяўчыне, нібыта прыслужніца яе Юрна.

— Куды ты вязеш мяне? — па-нямецку запыталася Жывена, але ён адказаў так, як гаварылі ў Новагародку:

— Ты не пазнаеш мяне, юная конніца? Я дзядзька Райнера, Бруна.

Яна адмоўна пахітала галавой.

— Маладосць ніколі не глядзіць на старых, — зазначыў чалавек. — А я памятаю цябе, калі ты абагнала пана майго, рыцара Райнера. Я некалі вучыў ратнай справе бацьку ягонага, пасля — сына. Прыязджаў разам з ім у храм, бачыў, як ты шпурнула назад каштоўны гранат. Дарэмна ты тое зрабіла... Камень гэты — з іхняй фаміліі, сям'і, значыць. Райнеру дастаўся тады, калі ад чумы ўвесь замак перамёр, а старэйшы брат недавумкам стаў.

— Я не ведала таго, — са шкадаваннем прамовіла Жывена. — Наш вярхоўны жрэц на мяне сварыўся. Але ці не большае зло робіць твой пан зараз, палюючы на мяне?

— Я казаў яму тое, — блакітныя вочы старога пацьмянелі. — Але ён упёрся, як Охсэ[64]. І маленькім быў упарты. Ты прынізіла яго — цяпер яму трэба расплаціцца з табою. Але найгорш, што ён кахае цябе, а жаніцца яму нельга: уступаючы ў Ордэн, кожны рыцар дае зарок, што застанецца цнатліўцам...

— Досыць гаворак! — перарваў іх пануры, з жорсткімі,

як у драўлянага ідала, рысамі тэўтонец. Другі, вёрткі і рыжы, як лісіца, ужо трымаў коней напагатове. Рос зноў каротка заржаў, калі Жывену садзілі на яго і зноў мацавалі да сядла, але цяпер яна ўстрымалася ад слёз, толькі з любасцю нахілілася наперад і звязанымі рукамі пагладзіла яго на чорнай грыве.

Абыходзячы нейкае селішча, яны нарэшце павярнулі на захад і паімчаліся насустрач сонцу, што садзілася за лес гэтак жа, як рабіла яно ўчора. Учора... Як далёка было ўсё, што яе акружала раней — пачцівы і радасна-захоплены позірк маладога служкі Лямца, які біўся за яе да апошняга, хцівы позірк даўгалыгага, які прадаўся за тыя манеты, якія шпурнулі яму зняважліва — добра, што не забілі; пачуццё свабоды, якое распірала грудзі, калі са спіны трапяткога свайго скакуна глядзела яна на дарогу, што рассцілалася перад ёю, абяцаючы нешта новае, нязведанае!

Нібыта абламалі крылле, якое так лёгка несла яе дасюль па жыцці, — так забалела ў грудзях Жывены, калі дабраліся яны ўчацвярых да прыземістага мураванага будынка: ён стаяў у такой глушэчы, што болей нагадваў гняздо разбойнікаў, чым карчму: каржакаватыя ліпы і дубы раслі вакол агароджы густа, аб'ехаць гэты пастаялы двор можна было толькі добра абадраўшыся аб шыпшыннік, лазоўе ды карчы — вывернутыя нейкай нялюдскай сілай, яны скрозь вытыркаліся з бур'яну ды крапіўя. Магутная дубовая брама неахвотна расчынілася перад імі, і так пажадліва-радасна зарыпелі вароты, калі падарожныя зайшлі ў гладка вытаптаны двор, што, здавалася, яны ніколі не выпусцяць адсюль сваю ахвяру. Каля трыццаці крыжакоў — хто ў каптане, хто ў латах ці кальчузе, а некаторыя ў шэрых сваіх плашчах з чорнымі нашытымі на іх крыжамі — стаялі ля доўгага драўлянага карыта з вадой, якую прагна пілі іхнія коні, некаторыя ж валаклі ў дом featureнае дабро: сувоі палатна, бочкі з зернем, кадоўбцы мёду, адзенне. Жывена азірнулася на немаладога свайго спадарожніка, але ён адводзіў вочы ўбок, а пасля, разблытаўшы яе, павёў у будынак пад агульны рогат і салёныя жартачкі мужчын, што

тоўпіліся ў двары.

Пах затхласці, бруду і няшчасця як ударыў у Жывену, калі яна спусцілася ўніз па склізкіх прыступках і ўвайшла ў вялікі пакой, запоўнены людзьмі, дзе не было вокнаў, толькі чадзілі смалякі, устаўленыя ў зажымы, што тут і там гняздзіліся ў адсырэлых каменных сценах. На яе мала звярнулі ўвагі — прыгнечаныя палонам і страхам, жанчыны, якіх было найболей тут, сядзелі, збіўшыся ў чараду, як качкі на вадзе. Мужчыны і хлопцы, у акрываўленых лахманах, стагналі ў куце, дзе дзве маладыя дзяўчыны суцішалі параненых. Жывена прысела ля жанчын і дзяўчат. Блізка ля яе туліліся адна да адной трынаццацігадовая зграбная дзяўчынка ў скураной шапачцы і сарафане, і старэйшая — падобная да яе кабета з раннімі зморшчынкамі ля вачэй, чырвоных ад слёз.

— Мамачка, а хто ж татку пахавае? Яго ж душа блукаць па свеце будзе без прытулку! Я папрашуся ў іх, яны ж людзі! — загаварыла дзяўчынка.

— Сціхні ты, не тузай у маці душу! — прыкрыкнула на яе светлавалосая маладзіца.

Мужчыны перажывалі раптоўны напад на іхняе селішча, успаміналі, як хто з тутэйшых абараняўся, а хто, як заяц, пятляў між хатамі, спрабуючы ўцячы і тым уратавацца. Але ўратаваліся нямногія: тэўтоны абкладвалі селішчы па ўсіх правілах ваеннай навукі, і мужчыны, аратаі, бондары ці кавалі, засягнутыя знянацку, не мелі ні сіл, ні ўмення, каб адбіцца ад ворагаў. Толькі лютасць. І яна клекатала ў іх, нібыта крынічная вада ў жарале. Таму адзін з параненых крыкнуў Жывене, што, адкінуўшы галаву ў лямцавай шапцы, сядзела з заплюшчанымі вачыма, спрабуючы сабрацца з духам і ўтварыць вакол сябе хаця б нейкае падабенства спакою:

— А ты, малойчык, што прысеў ля баб? Можа, хочаш спадніцу надзець? Бач, цалюткі ўвесь: мабыць, сам у палон пабег?

Светлавалосая маладзіца штурхнула Жывену ў бок, і тая расплюшчыла вочы. Уцяміўшы, чаго ад яе чакаюць, яна замест адказу зняла шапку, адкалола касцяныя шпількі. Залатыя валасы, як цёплая хваля, упалі ёй на плечы, грудзі. У пакоі ўсталявалася цішыня, і ў гэтай цішыні жрыца спакойна адказала юнаку:

— Твае раны павінны зажыць, а тады думай над тым, хто вінаваты. Няшчасным заўсёды хочацца зрабіць навакольных яшчэ больш нядошлымі духам, чымся яны самі.

Людскія вочы глядзелі на яе — хто з адчаем, хто з раптоўнай надзеяй, а хто — і дзяўчына ўбачыла гэта выразна — з нянавісцю.

— Хто ты, каб вучыць нас? — крыкнула светлавалосая кабета, пагрозліва насоўваючыся на маладую жрыцу.

— Гэта Ліпец вінаваты, ён заснуў на варце! — захрыпелі ў куце.

Але паранены юнак, кульгаючы, прабраўся наперад, паклаў Жывене руку на плячо:

— Яна гаворыць праўду. Нас чакае рабства, а то і смерць. Дык будзем добрымі адзін да аднаго.

Бразнула клямка, завіскаталі засовы. У пакой увайшла маладая жанчына ў чэпчыку, у белай адкрытай кофце з карсажам, які падпіраў высокія напаўадкрытыя грудзі. Яна несла ладны кавалак тлустага жаўтаватага сыру і дзве вялікія лусты хлеба.

— Хто тут жрыца Жывена? — запыталася яна, абводзячы ўсіх позіркам, і спынілася каля дзяўчыны. — Гэта табе перадалі.

Але Жывена пахітала галавой, убачыўшы галодныя позіркі вакол.

— Я не буду есці адна, — сказала яна. — Прынясі ўсім.

— Усім! — засмяялася жанчына. — Да іх чарга дойдзе.

Можа, вечарам, а можа, і заўтра. Бяры!

Ціхі стогн раздаўся ля ног жрыцы. Трынаццацігадовая дзяўчынка глядзела на хлеб, рукі яе дробна трэсліся. Тады Жывена ўзяла хлеб і сыр. Жанчына задаволена засмяялася, пайшла прэч, паўз воіна, які старанна зашчапіў за ёю дзверы.

— Аддамо хлеб самым слабым, — сказала Жывена, а юнак, які стаяў побач, паўтарыў яе словы. Тады светлавалосая кабета папаўзла да яе, абняла за ногі.

— Даруй мне, жрыца, — заплакала яна. — Я веру, што твае багі пакараюць іх. Мабыць, яны самі баяцца цябе. Але пакуль... Дай мне кавалачак...

— І мне! І мне! — пачуліся галасы. Людзі паўзлі да яе, да хлеба, які яна трымала ў руках. Тады яна здалася: раздзяліла ўсё прынесенае на роўныя, у пазногаць, кавалачкі, і толькі тады супакоіліся і зноў памірыліся паміж сабою людзі... Не ўзялі хлеба толькі юнак і тры ягоныя сябры, аддаўшы свае долі дзяўчатам. Затое Жывена, як магла, дапамагала параненым — яна загаварыла кроў у Берасця дый супакоіла страшэнны боль у пераламанай ключыцы ў каваля Пуцілы.

А тым часам набліжаўся вечар, і нешта ныла-торгалася ў яе ўсярэдзіне, пад сэрцам. Недарэмна: пакуль, працягнуўшы руку, шаптала яна замовы над маладзіцай, што выгіналася на падлозе ў крыках і калатні, дзверы ізноў расчыніліся, і знаёмы голас працяжна сказаў:

— Табе пра сябе думаць трэба. Пра сябе, чуеш?

Яна рыхтавалася да гэтай размовы, збірала ў адно свой дух, але крыжак усё ж захапіў яе знянацку. Таму зневажальны тон Райнера, яго несхаваная варожасць і адначасна радасць, што так і праменілася з твару, як ніколі ажыўленага і нават паружавелага, хаця жаўтлявы лоб рэзка кантраставаў з румянкам, — усё гэта як садрала з яе ахоўную абалонку, і яна адказала дзёрзка:

— І табе, рыцар, трэба думаць пра гнеў багоў. Хаця… што я кажу: «рыцар». Вы, я бачу, звычайныя рабаўнікі.

— Не, мы звычайныя воіны, якія бяруць здабычу там, дзе яна дрэнна ляжыць.

— Не баішся Новагародка? Ці Данілы Галіцкага, чыю зямлю ты папаліў? Сваіх жа саюзнікаў?

— Не баюся. Мы едзем у Сіцылію, у войска Хрыстова. А вашы князі — здраднікі і вераадступнікі. Таму што саюз не мы — яны разарвалі. Але мы ўтаймуем іх. Як я ўтаймую цябе.

Яна апамяталася. Некалі ён пацягнуўся да яе, а яна… гэта яна зрабіла з маладога крыжака свайго асабістага ворага. Аднак жа ўспомніліся ёй словы дзядзькі Райнера: «Ён кахае цябе». Настроненая і ваяўнічая імгненне назад, яна раптоўна як апала. Немец задаволена ўсміхнуўся, паклікаў:

— Казінта, забяры яе ў мой пакой!

Маладая жанчына ў чэпчыку паслужліва пасунулася да Жывены, пацягнула яе за сабой, па слізкай лесвіцы, наверх, дзе прыступкі былі меней сцёртыя. Казінта штурхнула дзверы аднаго з пакояў, увяла туды дзяўчыну, павярнулася, каб ісці.

— Чакай, — ласкава дакранулася да яе Жывена. — Ці не магла б ты даць мне вады? Простай вады.

Казінта глядзела на яе моўчкі, вочы нядобра блішчэлі; зялёны шоўк гарсажу, шэрая спадніца рабілі яе падобнай да пліскі, якая шашэрыць пер'е, каб здавацца большай і важнай. Зноў ні слова не прамовіўшы, яна пайшла з пакоя, зачыніўшы яго звонку на ключ. Жывена агледзелася.

Закратаванае вузкае акно выключала ўсялякую магчымасць выбрацца адсюль праз яго. На пабеленай сцяне вісеў крыж, пад ім стаяў прыземісты стол з белым абрусам. У куце месціўся ложак, чорны зашмальцаваны полаг ахінаў яго, хаваючы ўзгалоўе. Дзяўчына

здрыганулася, ізноў, як зачараваная, падскочыла да акна — там была воля, дарога, якая магла б вывесці яе адсюль! Задрыжалі рукі, закалацілася сэрца. На імгненне захацелася з усяе сілы ўдарыцца ў дзверы, каб навекі ўпасці ля іх непрытомнай... Але тут загучалі ў ёй словы Святазара: «Чалавек ведаў не можа не быць цвёрдым і рашучым, бо ноша ягоная цяжкая, а шлях далёкі». Яна паўтарала і паўтарала іх, а вочы няўважна глядзелі на тое, як крыжакі ў двары гучна выкрыквалі нешта Казінце, як адзін з іх, узяўшы гляк, у які яна набірала ваду, другой рукой пацягнуўся да яе падбародка, а яна, адкінуўшы назад галаву, выставіўшы грудзі, нешта млява гаварыла, пажадлівасці навакольных не толькі не жахаючыся, а наадварот, як бы ўзбуджаючы іх. Тады нейкая думка, далёкая, як кропля вады, што страсае на другім беразе з крыла качка, таўканулася ў ёй. Жывена ўгледзелася ў Казінту — попельныя кудзеркі ў той былі амаль той жа даўжыні, што і пасмы на плячах Жывены. Амаль аднолькавы рост, нейкае падабенства ў тварах — па-славянску круглых, з крыху ўздзёртым носам. Вось толькі чэшка больш мажная, пругкая, як калядная булка. Напасці на яе ззаду, звязаць і, апрануўшы ейны ўбор, выслізнуць пад вечар з карчмы ці што там гэта ў іх — патаемнае сховішча рабоў і здабычы?

Але яна тут жа зразумела, што гэтага не зробіць. І не таму, што можа не справіцца з кабетай — яна, Жывена, лоўкая і хуткая, на скаку дастае галавой зямлі і вяртаецца назад у сядло. Проста нават дзеля свабоды яна не можа ўчыніць гвалт над нявіннай. «Нявіннай?!» — загаварыла ў ёй абурэнне. «Ды яна ж прадажная жанчына, віслена, альбо, як казалі агнішчане і простая чадзь, прасталытка!» І нейкі ўнутраны, спакойны, як сумленне, голас сказаў рашуча, як убіўшы кол у разгарачанае месіва думак: «Не!»

Казінта ўнесла гляк, паставіла яго на стол і накіравалася да дзвярэй. Жывена ўстала на яе шляху.

— Дапамажы мне. Ты ж славянка, як і я. Адчыні мне дзверы. Я заплачу табе. Дай мне збегчы адсюль!

Зеленаватыя вочы жанчыны шырока раскрыліся:

— Ты хочаш бегчы?!

Яна гаварыла на мове, якая была зразумелая Жывене, хаця асобныя словы вымаўляліся іначай.

Дзяўчына хутка заківала галавой, а душа яе рванулася прабіць сцяну непаразумення паміж ёю і гэтай жанчынай, ад якой магло залежаць яе выратаванне. І нешта як скранулася ў Казінце, вочы яе пацяплелі:

— Мне сказалі, ты застанешся ў нас. Можа, будзеш таксама абслугоўваць гасцей. А ў мяне дзеці — хлопчык і дачушка. Ты — прыгажэйшая, і ў цябе няма дзяцей...

Тады Жывена зразумела прычыну варожасці Казінты, і шкадаванне заліло ёй грудзі варам:

— Я лепей памру — ты верыш мне, Казінта?

Жанчына няпэўна паціснула плячыма, пасля, павагаўшыся, дадала:

— Мабыць, так... Але я не магу табе памагчы — мяне заб'юць.

— Я звяжу цябе... ты скажаш — я заспела цябе знянацку!

Але цяпер Казінта сказала цвёрда:

— Яны заб'юць мяне, а куды дзенуцца мае дзеці? Я шкадую цябе, я была такая ж маладая і гордая. Але мне хацелася жыць — хай у палоне, сярод насільнікаў... Толькі б жыць. І вось жыву.

Жывена зняла з грудзей запаветны залаты медальён з выявай Ашвінаў — «Яны даруюць мне святатацтва, яны добрыя».

— Я не вазьму яго, — Казінта адхіснулася. — Мае дзеці...

— Тады замяні мяне, — патрабавальна глянула на яе

Жывена. — На сённяшнюю ноч. І прынясі кварту медавухі.

Медальён вісеў перад вачыма Казінты, яна пераводзіла позірк то на яго, то на Жывену.

— Ты... ты атруціш яго, Райнера?

— Абяцаю табе... як называецца ваша багіня прыгажосці? Ляля?

— Красопані альбо Лада...

— Клянуся ёю і маці-Зямлёй, што ён застанецца жывым і нават здаровым. Можа, будзе піць разам з усімі — кінь шчопцю ў кварту. Тады ён не здолее адрозніць цябе ад мяне. Памажы мне — і нашы славянскія багі дапамогуць і табе. Ты згодная, калі я не памру да вечара альбо не збягу адсюль, легчы замест мяне ў гэты ложак?

Казінта асцярожна пагладзіла медальён. Уздыхнула.

— Яны не ўзялі ў цябе нават твой сярэбраны бранзалет, — яна дакранулася да запясця жрыцы. — Падары мне яго і пажадай калі-небудзь выбрацца адсюль. — А медальён, — дадала кабета, — пакінь сабе. Я не хачу крыўдзіць багоў-блізнят — ім пакланяліся і мае продкі.

Яны абгаварылі прыдуманы Жывенаю план і, здаецца, зразумелі адна адну. Жрыца не памылілася: тут, сярод глухой пушчы, заезны дом-карчма прызначаны быў для ліхіх малайцоў, хто хацеў хутчэй збыць нарабаванае. Сюды звозілі палоннікаў, каб прадаваць іх далей — у краіны ісламу, Міжземнамор'е. Разлік крыжакоў на тое, каб, ад'язджаючы з земляў сваіх былых саюзнікаў, пацешыцца там вайною і рабаўніцтвам, не вельмі выяўляючы сябе, быў хітрым: як разбірацца на папялішчы, хто яго ўтварыў — разбойнікі, татары альбо крыжакі? Тым болей што Міндоўг хітрыў: адпісваў немцам землі, якія яму не належалі, часам паказваў, можа, і не хочучы таго, як апрыкралі яму пагрозліва-буйныя германцы, якія, аднак, пагардліва глядзелі на

новаахрышчанага князя, што не хаваў сваёй даўняй адданасці язычніцтву. Жывена ведала пра тое, таму не хацела, як спярша збіралася, раскрыць таямніцу свайго нараджэння рыцару Райнеру. Падумаўшы, яна вырашыла, што можа тым толькі пашкодзіць сабе.

Вечар густа мазаў спачатку барвовымі, пасля ружова-бледнымі, затым сіне-шэрымі фарбамі вапнавую сцяну насупраць акна. Цені сцякалі па ёй туды, дзе нараджаюцца ўсе формы быцця, што прыходзяць спраўджвацца на зямлю. Знізу паднімаліся ўсё гусцейшыя пахі цыбулі, кропу, смажаніны і дымнага, п'янага застолля, чуўся грукат посуду і рогат, загудзела валынка. Пасля, мабыць, з падзямелля вывелі дзяўчат і маладзіц — заенчылі, заскуголілі, як прапашчыя душы, тонкія галасы. Але хто мог дапамагчы няшчасным тут, дзе кожная бэлька і дошка крычма крычалі аб пакутах і злыбедзе, гвалце і крыві? Пітво рабіла сваё: дзікія крыкі мацнелі, яны паднімаліся наверх — мабыць, немцы цягнулі пакутніц па пакоях-логавах. Плач і лаянка, хрыплае галёканне, тупат і рыпенне дошак напоўнілі, здаецца, усё навокал. Яна ціха сядзела ў цёмным пакоі, дзе чорнымі струменямі мільгацелі па кутах злыдухі, якія так любяць спажываць чалавечую нянавісць і страх, ад таго селяцца толькі там, дзе яны ёсць. Мышыны іх, зласлівы піск выразна чула Жывена, але не было ў яе ні агню, які прымушае адступаць усе чорныя сілы, ні магічнага жазла, а самае галоўнае — душа яе ніяк не магла сабрацца ў адно і адкінуць прэч дробную калатню страху, а без таго не справіцца ёй з пошасцю, якая кіруе і гэтымі нячысцікамі, і ўчынкамі Райнера. Спалоханай душы не дадзена прабіць і варожую каламуць хмараў, што шчыльнай заслонаю ахінулі гэты злашчасны дом і яго насельнікаў... Усё разумела Жывена, але глядзела на амаль непрыкметны ў цемрадзі жоўты круг месяцовага святла і пачувала сябе звязанай путамі чужой, варожай чалавеку волі, пакінутай светлымі сіламі, такімі спачувальнымі да яе раней...

Ад лязгату ключа ў жалезным замку амаль падскочыла маладая дзяўчына, але Райнер, які грузна ўваліўся ў

пакой, на шчасце, не ўбачыў таго, бо ў паядынку, які пачынаўся між імі, першы крок, першае слова маглі вызначыць усё.

— Дзе яна тут? — прамармытаў ён невыразна, і Жывена зразумела: той гран[65] парашку балігалову, які яна дала Казінце, ужо дзейнічае. — Агню! — закрычаў ён.

Не падаючы голасу, палонніца стаяла за полагам, і крыжак, спатыкаючыся ў цемры, расставіўшы рукі, пайшоў да ложка. Але Жывена лёгка слізганула да дзвярэй, намацала ключ.

— Нашто тут агонь? — голасна сказала яна, каб заглушыць рыпенне замка, заміраючы ад думкі, што Казінты не акажацца за дзвярыма. Але тая, як толькі прыадчыніліся дзверы, вёрткай ласіцай праціснулася ўнутр, шчыпнула дзяўчыну.

— Зжалься, рыцар! — хуценька прагаварыла жрыца, зразумеўшы, што ёй цяпер трэба як мацней замацаваць свой вобраз і голас у свядомасці гвалтаўніка. — Пашкадуй мяне! Дзеля нашага дому, у якім цябе прымалі як дарагога госця, дзеля майго дзеда Агапія!

Райнер, які, абмацаўшы ложак, ішоў да дзвярэй, на імгненне прыпыніўся. Здавалася, у яго замутнелай галаве нешта праяснілася. Ды толькі на імгненне. Ён зласліва засмяяўся.

— Ты думаеш абагнаць мяне і тут?— прагаварыў крыжак.— Не спадзявайся. Я мужчына і воін, не горшы за астатніх! Не горшы, чуеш ты!

Постаць Казінты захіліла сабою Жывену, якая здолела выціснуцца з дзвярэй і тут жа прыкрыць іх за сабою.

— А-а, ты думала збегчы ад мяне? — перахапіўшы Казінту ля дзвярэй, крыжак растапыранай пяцярнёй ледзь не ўпаяў яе ў сцяну, правай жа рукой зноў павярнуў ключ у замку і на гэты раз апусціў яго ў кішэню каптана. Кабета, як бы змагаючыся з ім, нахілілася, укусіла яго за плячо. Тады раз'ятраны

мужчына кінуўся на яе, як раззлаваны доўгай пагоняй коршун падае на зняможаную зайчыху, когцячы яе без жалю і спяшаючыся глытнуць свежай, гарачай крыві...

Скурчыўшыся ў камяк пад цёмным сваім карзном у кутку калідора, ледзь асветленага смаляком, і кожную хвіліну чакаючы, што нехта з п'яных крыжакоў альбо вартавы, што тырчаў ля лесвіцы, якая вяла ўніз, заўважыць яе, чакала маладая жрыца, калі выйдзе Казінта, і ці ўдасца ёй ашукаць Райнера, замглёнага моцнай медуніцай і парашком.

— А што, калі не атрымаецца? — пыталася яна ў сябе і не знаходзіла адказу. Не для таго доўгія гады вучылі яе ў храме, каб у найгоркі час яна шукала смерці як выбаўлення. Колькі разоў паўтараў ім, юным, шапаткі, як стончаны часам кляновы ліст, Святазар, што ўсе жахі жыцця прыцягваюцца самім жа чалавекам, і ў сабе, верачы багам і светламу пачатку жыцця, трэба шукаць паратунку. Але адным не валодае чалавек — уласным жыццём, бо яно даецца багамі па іхняму, невядомаму смяротнаму плану і не можа абрывацца па прыхамаці самога чалавека.

— Але калі здзекуюцца, калі хочуць зламаць душу? — помніцца, наіўна запыталася аднойчы Жывена, ніколі не думаючы, што некалі сутыкнецца з тым сама.

— Калі ты сама не пагодзішся на тое, душу не зламаюць ніколі! — цвёрда адпрэчыў вярхоўны жрэц.

Тады, помніцца, гаворка цягнулася доўга, але менавіта гэтыя словы ўсплылі зараз у Жывене, і чамусьці стала лягчэй дыхаць. Якраз тады ціха расчыніліся дзверы; пільна агледзеўшы калідор і вызначыўшы, дзе Жывена, Казінта, тулячыся да сцяны, падкралася да яе.

— Спіць, — прашаптала ледзь чутна. — Не бойся ўжо...

Можна было разгледзець пад плашчом разарваную кашулю і пісягі на шыі, але жанчына, махнуўшы рукой, паказала: «Ідзі!» Толькі калі жрыца схавалася за дзвярыма, прыслужніца выпрасталася і пайшла да

выхаду, дзе, убачыўшы яе, ажывіўся і радасна загергетаў вартавы. Калі ж ён, пажадліва ўхапіўшы за плячо, запытаўся ў Казінты, ці спадабаліся ёй нямецкія мужчыны і ці прыйдзе яна да яго пасля вахты, жанчына, шчыльней кутаючы плашчом грудзі, адказала па-нямецку клічам, які неаднойчы вечарам ужо гучаў унізе, у карчме, дзе яны пілі напачатку:

— Sturm und Drang! [66]

Тады вартавы жартоўна адсалютаваў, падняўшы ўгору меч, а кабета дадала:

— Пасля вахты прыйду, але гэта будзе каштаваць тры манеты!

Ён зморшчыўся, павагаўся, кіўнуў, а яна, гідліва моршчачыся, пачала спускацца ўніз, у сваю каморку, дзе спалі дзеці. Але, падышоўшы да дзвярэй, пайшла ў двор, да студні, дзе доўга і захлёбіста піла ваду з драўлянага цэбра, абкаванага вобадам, ад якога ў яе чамусьці, нібы ў сцюжу, мерзлі рукі…

Жывена, наадварот, уся як палымнела, заходзячы ў пакой, дзе пад чорным полагам ложка чулася соннае булькатлівае дыханне Райнера. Той спаў цяжкім, пакутлівым сном, стогнучы праз зубы, так што, асвойтаўшыся з цемрай, дзяўчына паклала яму ў кішэню каптана, што валяўся побач, узяты ключ — паклала з горкім шкадаваннем, з надзеяй усё ж выкарыстаць яго дзеля волі. Пераканаўшыся, што крыжак не прачнецца да раніцы, яна стала на калені перад акном і, сціскаючы ў руках медальён, з адчайным маленнем стараючыся прабіць імгліста-непрыветную цемрадзь, стала, гімн за гімнам, звяртацца да Ашвінаў. Сілы пакрысе вярталіся да яе. Першая, хаця і маленькая, зусім няпэўная перамога акрыліла жрыцу. Яна не ведала, колькі прайшло часу, аднак у нейкі момант, калі малітва зрабіла яе лёгкай, як пёрка, гатовае ўзляцець ад непрыкметнага подыху ветру, між вязкімі, як шэрая гразь, аблокамі выбліснула сузор'е Ашвінаў[67] — дзве яркія, як агні ў начы, зоркі глянулі ў пакой. Тады рыданне вырвалася з грудзей жрыцы, і яна

распасцёрлася на падлозе. Калі ж падняла галаву, сузор'е зноў зацягнулі хмары, але цяпер ёй не было страшна, яна ведала, што знойдзе сілы, каб змагацца.

Таму, даручыўшы сябе боскім блізнятам, яна, захутаўшыся ў карзно, лягла ў куце далей ад ложка і неўзабаве заснула таксама. Была страпянулася, калі ўставаў Райнер і няўцямна мармытаў не то праклёны, не то малітвы, апранаючы даспехі, а пасля, не падышоўшы да яе, грузна патэпаў да калодзежа, дзе ўжо рыпеў калаўрот, але тут жа заснула ізноў, ажно пакуль не загукаў да ўсіх рог і нейчы голас унізе не пракрычаў, што прыехалі купцы.

Тады дзяўчына ўстала, зазірнула ў акно, адкуль чуліся іржанне коней, рыпенне падэшваў, лязганне ланцугоў. З будынка выводзілі першых палоннікаў. Дзяўчынку, што сядзела побач з Жывенай у падзямеллі, пазнаць можна было толькі па сарафане ды скураной шапачцы — твар яе, ссінелы і распухлы, здаваўся маскай глумца, рухі былі запаволеныя; маці ж, наадварот, увесь час торгалася, нібы ад узмётнага нядужання[68]. Светлавалосая маладзіца закрывала далонямі голыя грудзі — апратка яе вісела рыззём. Каваль Пуціла ішоў скасабочаны, пачарнелыя плямы крыві на кашулі закарэлі. Каржакаваты, у чорным валоссі, нібы жук-гнаявік, чалавек біў молатам па маленькай накавальні, заклёпваючы на нагах нявольнікаў першыя цяжкія ланцугі. Адзін з мужчын-нявольнікаў, што стаяў непадалёку ад сцяны, вялізнымі скачкамі, мабыць, разарваўшы вераўчаныя путы, ірвануўся да яе, спадзеючыся пераваліцца праз перашкоду, але вартаўнік заспеў яго на сярэдзіне — гакнуў меч, перасечаны амаль напалам чалавек асунуўся на зямлю, таргануўся колькі разоў і заціх. Крыжакі адабральна зараўлі. Захадзілі па плячах і сцёгнах знямелых людзей цяжкія бізуны. Купцы аглядалі жывы тавар, таргаваліся, завязвалі ў вузлы тканіны і мяхі, бразгацелі манетамі і сярэбранымі брускамі. Жывена выглядала Роса, але яго не было відаць, і яна зразумела, што яе не стануць прадаваць разам з астатнімі.

Звонку ў дзвярах павярнуўся ключ, і ўвайшла Казінта.

— З цябе трэба было б яшчэ пару манет, надта ён дурны, — азірнуўшыся, прашаптала карчмарка. — Што, ні разу не быў з жанчынай?

Жывена паціснула плячыма, вымавіла з горыччу:

— Ты магла б мне дапамагчы. Загавары вартавога, я праслізну міма, а там...

— Маю папярэдніцу засеклі толькі за тое, што развязала ногі цяжарнай жанчыне, якую трое сутак трымалі ў падзямеллі без ежы. Усё, што я магу — прынясу табе абцугі, можа, спатрэбяцца ў дарозе. Бруна сказаў, што павязе цябе следам за атрадам.

— А куды яны едуць? — узбурылася Жывена. — У Сіцылію, далучацца да крыжовага паходу? Праз нявольніцкія рынкі ў Дэбрцэне і Венецыі?

— Не ведаю, — спагадліва прамовіла Казінта. — Адно скажу — нічога добрага ад іх чакаць нельга. Я ўжо іх ведаю...

Яна яшчэ некалькі разоў заходзіла да жрыцы — то прынесла паесці, то падарыла ёй маленькія, як цацачныя, абцугі, якія, відаць, засталіся ад кагосьці з нявольнікаў-палонных, то папрасіла бронзавую спражку і скураны пояс, якія надта ўпадабала. А пасля абеду, калі сонца схавалася за вершаліны змрочных навакольных дубоў, у пакой завітаў Бруна. Ясныя вочы яго вінавата зіркнулі на Жывену.

— Збірайся! — коратка кінуў некуды ўбок і паспяшаўся за дзверы, не адказаўшы на яе таропкія пытанні. Адтуль ужо, з калідора, праз хвіліну гаркнуў па-нямецку:

— Ком! [69]

Двор быў амаль пусты, толькі ля брамы стаяла фурманка з расцярушаным па дошках сенам. Звераваты каваль ладзіў над ёю заслону з палатна і выгнутых арэшын, забіваючы апошнія цвікі. Знаёмы ўжо крыжак

— вёрткі, рыжы, як ліс, — вывеў з будынка таго параненага юнака, які падтрымаў маладую жрыцу. Збіты на горкі яблык юнак, аднак, усміхнуўся Жывене разбітымі вуснамі, патрос звязанымі наперадзе рукамі. Рыжы моцна штурхнуў яго да фурманкі, падхапіў за ланцугі на нагах і падсадзіў у воз, ды так груба, што хлопец тыцнуўся тварам у драўляную сценку. Жывена падскочыла да фурманкі, дапамагала юнаку сесці. Рыжы змрочна сачыў за ёю. Коратка сказаў нешта кавалю — той стаў таропка біць малатком па канцы доўгага, больш цяжкага ланцуга, да якога як прыкляпалі юнака, а потым Жывену, на ногі якой таксама надзелі калодкі. Апошнім пасадзілі ў фурманку каваля, які ўласнымі рукамі накінуў на сябе калодкі, а ключ ад іх узяў, замкнуўшы ўжо самога каваля, рыжы крыжак. Ён жа ўладкаваўся ў фурманку, каб сцерагчы палоннікаў, а Бруна сеў за фурмана. Тады прывялі Роса, якога прывязалі ззаду.

Калі ўжо расчынялася, як нехаця, брама, да вазка падскочыла Казінта, якая паклала на ногі Жывене скрутак.

— Тут хлеб і сыр. Маліся за маіх дзяцей, жрыца, як я буду маліцца Багародзіцы за цябе, — шапнула яна, а на пагрозлівы рык рыжага выцягнула вусны трубачкай, як бы цалуючы яго:

— Der Schurke! [70] — буркнуў той, аднак падабрэў і, разгарнуўшы скрутак, вярнуў назад кавалак жоўтага круглага сыру і паўбохана.

Жывена не зводзіла вачэй з любімага каня, а Рос бег, лёгка перабіраючы нагамі ўслед за вазком, і час ад часу, нібы перагаворваючыся з ёю, коратка іржаў.

— Ты сапраўды чараўніца, — заўважыў юнак. — Аднак жа немцы, мабыць, мацнейшыя за нашых славянскіх багоў. А як цябе завуць, дзяўчына?

Яны пазнаёміліся. Юнака клікалі Заяц, ён, як і Жывена, быў язычнікам, лепшым гаршкалепам у селішчы, дзе крыжакі ўзялі і каваля Няжылу, што ехаў разам з імі. Іх

абодвух забраў сабе Бруна, які, як і Ота, служыў камандзіру крыжакоў — высокаму, з нейкім нежывым тварам.

На першым жа прывале, калі Бруна, адамкнуўшы калодкі Жывены, стаў даглядаць яе, пакінуўшы абодвух мужчын Ота, а той шпурнуў ім толькі сухі праснак, які яны ламалі звязанымі рукамі і прагна глыталі, Няжыла мармытнуў:

— Хай бы мне лепей памерці, як я перажыў сваіх сыноў. Хай бы Веляс уцягнуў нашых ворагаў жыўцом у сваё падземнае царства да нячысцікаў, а тыя б распорвалі ім жываты так, як яны паролі нашым. І дзеўцы гэтай туды ж дарога...

Бруна, пакінуўшы Жывену, якой ён даваў вады з біклагі, падышоў да каваля, ударыў яго ў жывот, той сагнуўся, заенчыў.

— Не гавары пры ім нічога, ён разумее па-нашаму, — з жалем да няшчаснага прамовіла жрыца. Заяц жа злосна таргануўся:

— Што ў славян за звычка — каб кожны побач няшчаснейшым за цябе рабіўся! Ты ж паглядзі, якая яна прыгажуня — няўжо і ёй праснак коўтаць, як нам?!

Але ў Жывены зноў, як і ў падзямеллі, звяло сутаргай горла, і яна настояла, каб тое, што было ў скрутку, падзялілі пароўну паміж усімі палоннікамі.

— Куды вы везіцё нас? — каторы раз задавала яна пытанне старому дзядзьку-збраяносцу, і той нарэшце неахвотна прамовіў, што Райнер загадаў везці ўсіх траіх у ягоны родавы замак, бо старэйшы брат — уладарнік баронскага тытулу і сеньёр — не будзе клапаціцца ні пра разбураныя часам масты і равы вакол замка, ні пра паўднёвую сцяну, прабітую падчас вайны з князем Манфрэдам, калі той паўстаў супраць улады Ордэна.

— А дзе ваш замак? — пыталася Жывена, і Бруна, ізноў адмаўчаўшыся, урэшце працадзіў, што на мяжы з

франкамі. Куды больш ахвотна апавядаў ён на другім прывале, зробленым пад вечар, аб сыне Фрыдрыха II — Генрыху VIII, які паўстаў супраць свайго бацькі, праклятага папам Інакенціем IV. Праклёцце тое лягло, як злавесны водгук, і на сына Генрыха, Конрада Чацвёртага, які загінуў зусім нядаўна, якіх тры гады назад, і на ўсю Германію, дзе цяпер пануе вялікі Інтэррэгнум[71], калі гарады набываюць сілу і сплочваюцца ў саюзы, якія не хочуць падпарадкоўвацца манархам. Рыцарам цяпер таксама цяжка — вольнасць іх моцна абмяжоўваюць уладары ўдзельных княстваў, бадай што, свабодным па-сапраўднаму застаўся толькі Нямецкі Ордэн, Тэўтонскаму ж, які пануе паблізу ад славянскіх земляў, пакуль не пагражае княжая ўлада, і ён дапамагае папе ператвараць язычнікаў у хрысціян.

Апавядаючы ўсё гэта, зброяносец Райнера нібы рыхтаваў Жывену да яе новага жыцця, аднак зняць ланцугі з яе адмовіўся наадрэз:

— Мой уладар верыць, што я выканаю яго загад. А ты не дзяўчына — агонь, і калі я ўпушчу цябе…

Рыжы Ота неадабральна касіўся на Бруна, які, развязаўшы ўвечар рукі Жывене, дазволіў ёй паесці адной пад разложыстай ліпай, а пасля трохі паляжаць. Аднак жа ніхто з немцаў не абшукаў яе і не знайшоў маленькія абцугі, якія яна паклала ў патайную кішэню каптана. А яны грэлі яе, як надзея на выратаванне, якая то згасала, то разгаралася нястрымным, зыркім полымем душы, гатовай ахвяраваць жыццём дзеля волі. Аднак жа не выпадала рызыкаваць дарэмна, а Бруна на прывалах амаль не зводзіў з яе вачэй. Цяпер усё часцей за фурмана сядзеў Ота, таму Жывена і не магла ні аб чым дамаўляцца з Зайцам, які, мабыць, таксама абдумваў планы ўцёкаў, бо пры кожным прывале перш за ўсё чэпка абмацваў вачыма наваколле, як прыкідваючы нешта, на што рыжы Ота злавесна і пагражальна штурхаў яго ў плечы і гразіў мячом.

Дзень за днём ехалі яны ўглыб Нямеччыны, мінаючы вялікія дарогі. Ехалі лясамі, як разбойнікі, бо, патлумачыў Бруна, рабавалі якраз на вялікіх шляхах,

асабліва на памежных землях княстваў. І толькі ў канцы другога тыдня выдалася нагода, аб якой даўно марылі і Заяц, і Жывена, і маўкліва-панылы Няжыла, які цяпер зацята маўчаў, не гледзячы на дзяўчыну і свайго напарніка, ды неадменна стараўся ўхапіць кавалак большы, чым у Зайца. Але, хаця і марыў Няжыла аб волі, аднак, калі Заяц выклаў яму свой план пабегу, рызыкаваць не захацеў:

— Сілком зброю ў іх не захопіш, яны воі, а мы...

Тады Жывена і Заяц згаварыліся зрабіць па-свойму. Дзяўчыне ўдалося непрыкметна перадаць свайму спадарожніку абцугі, і ўвечары, калі моцна заснуў Бруна, які заўсёды клаў непадалёку ад сябе давераную яму дзяўчыну, а Ота, які дзяжурыў у тую ноч, падкідваў галлё ў вогнішча, да яго ззаду падпоўз малады гаршкалеп. Усё адбылося імгненна: выхапіўшы меч з похваў вартаўніка, хлопец з усяе сілы ўсадзіў яго ў ворага. Кароткі хрыплы крык прымусіў ускочыць Бруна, але, калі ён кінуўся з кінжалам на Зайца, Жывена лоўка схапіла яго за нагу, і ён грымнуўся на карчы, як вяпрук, з рыкам, аднак ускінуўся і пачаў бой. Заяц, нягледзячы на маладосць, уступаў старому вою ў сіле і спрыце, але Жывена закрычала па-нямецку:

— Бруна, ён не заб'е цябе, толькі дай нам уцячы!

Няжылы ўжо не было тут — ён паўзком пакінуў сваё месца, падаўся, відаць, у лес. Чуваць было ў цемры, як гнеўна заржаў Рос — мабыць, бегляк спрабаваў усесціся на яго.

Жывена бездпаможна азірнулася — Заяц адступаў, хаця і адчайна супраціўляўся. Меч Бруна ў похвах ляжаў ля яе ног, выблісквала дзяржальна ў выглядзе змяі. Яна з агідай схапілася за халодную змяіную галаву, выцягнула даўгі, цяжкі меч. Закрычала яшчэ раз з адчаем:

— Бруна, я заб'ю цябе, чуеш? Адыдзі ад яго!

— Лепей не падыходзь, дзяўчына, іначай я прывязу

Райнеру толькі твае залатыя валасы! — з натугай, здзекліва прасіпеў ахоўнік, не адводзячы вачэй ад маладога свайго саперніка, але, мусіць, супакоіўшыся наконт яго вайсковага ўмельства. Бачна было, што ён ужо выбіраў хвіліну, калі можна будзе параніць таго ў руку, каб, выхапіўшы меч, канчаткова з ім расправіцца.

Жывена ўбачыла — ён не дасць падысці і ёй, не дазволіць нават падняць меч. І адначасна са страхам, разгубленасцю раптам з самых глыбінь душы ўзнялася ў ёй шалёная, неўтаймоўная прага вызвалення. І позірк яе ўпаў на два камені, што ляжалі ў вогнішчы — на іх ставілі гаршчок з варывам. Яна скочыла да іх так хутка, што Бруна не паспеў ухіліцца ад каменя, які ўдарыў яго па вуху так моцна, што прымусіў вохнуць і схіліцца ад болю. Тады, адначасна з крыкам Жывены «Не забівай!» Заяц зверху сekануў яго мячом, і Бруна грузным мехам паваліўся яму пад ногі.

— Гатова! — задыхаючыся, вымавіў хлопец і з дакорам глянуў на жрыцу: — Яшчэ трохі, і ён бы змянташыў мяне на капусту, а ты...

Тонка праспявала страла, упіўшыся ўсім сваім жалезным, смяротным наканечнікам у яго маладое цела, і Жывена так і не даведалася, ці пашкадаваў ён у апошнія свае хвіліны таго, што не дабіў Ота, які таксама на апошнім дыханні дапоўз да калчана са стрэламі і здолеў пусціць гэтую, каб дзіка зарагатаць і тут жа памерці. Дагарала патрывожанае вогнішча, яна стаяла, працягнуўшы да памерлага Зайца апечаныя рукі, а на нагах дробна пазвоньвала жалеззе ланцугоў, і яны, ногі, здавалася, ураслі ў зямлю, дый сама яна, як казюрка ў бурштыне, застыгла ў гэтай гаротнай хвіліне, дзе былі смерць і чарната, і рогат нячысцікаў, якія падступалі ўсё бліжэй.

Мяккая пыса Роса дакранулася да пляча, і тады спала здранцвенне. Абняўшы цёплую шыю каня, дзяўчына, выпрастаўшыся, крыкнула ўсім, хто падбіраўся зараз да мерцвякоў, да яе, жывой, магічныя словы адпрэчання, і тады калыхнулася вогнішча і затрашчала вогненнымі вугельчыкамі, сціх рогат, а яна сцягнула нябожчыкаў да

кастрышча і, закідаўшы ўсіх галінкамі і суччам, прачытала замовы-суправаджэнні ў вырай, царства памерлых, дзе ім давядзецца караскацца на шкляную гару Меру на адвечны суд. А можа, немцы пойдуць у сваю Валгалу? Як бы там ні было, яна не магла пакінуць і іх без словаў жальбы, не магла адмовіць і іх душам, якія, здаецца, малілі не пакідаць на растурзанне звярам ужо скарчанелую плоць. Калі б так здарылася, асуджаная была б душа заставацца на зямлі, блукаць па свеце і палохаць жывых...

Жывена вымаўляла старажытныя, суровыя словы да Ўладара мёртвых, а душа яе плакала, ніяк не могучы прымірыцца з тым, што на зямлі, дзе ёсць усё, каб быць шчаслівымі, людзі ненавідзяць, зайздросцяць і забіваюць адзін аднаго. Бясконцай спіраллю цягнецца Зло, і дзе тое месца, якое можна было б выпаліць святлом і любоўю, як выпальваюць у храме праз крыштальны шар-пацік — страшны гнілец[72] на целе хворага?!

У куфры, што везлі з сабою слугі Райнера, яна знайшла залатыя і сярэбраныя манеты, грыўны, колты і завушніцы. Павагаўшыся, узяла іх з сабой, частку зашыла ў карзно, ад чаго яно пацяжэла. Каня, які вёз фурманку, выпрагла, прывязала да Роса і накіравалася назад.

Хутка, аднак, яна заблудзілася. Лясныя дарогі бясконца раздвойваліся, растройваліся, некаторыя, даўно не хаджаныя, зараслі хмыззём, так што раніцу Жывена сустрэла ў гушчары, з якога выбралася толькі пад полудзень.

Невялікі нямецкі гарадок чырванеў непадалёк чарапічнымі вастраверхімі дахамі, былі відны вартавыя з нязвыкла тупымі дзідамі, востры позірк жрыцы нават распазнаў герб над брамай — чорны мядзведзь на задніх лапах. Дзяўчына некаторы час вагалася — што чакае яе там? Што сказаць варце? Але ж у катомках яе няма галоўнага — ежы.

Прысела пад ліпамі, загадала на першага сустрэчнага

— ці пададуць праз яго багі ёй знак, які просіць? Коні ціха скублі траву каля пня, на якім сядзела жрыца, а яна ўсё чакала. Але нарэшце пачуўся голас; па дарозе ехаў чалавек, ён ціха напяваў праз зубы аднастайны матыў. Жывена ўгледзелася ў яго і не паверыла вачам: з-пад безрукаўкі выглядала кашуля з вышыўкай, і вышытая на ёй была Жытняя Баба з двума конямі. Кашуля была старая, але чырвоныя і чорныя ніты вышыўкі не выгаралі, нібыта ў іх усялілася душа той славянкі, якая некалі іх вышывала. Так, славянкі, таму што Жывена добра ведала таямнічыя знакі вышыўкі і ткацтва, якія лепей за словы гавораць, адкуль чалавек і хто ягоныя продкі.

Яна выйшла на дарогу, і стрэчны спачатку спалохана, а пасля супакоена сказаў, што гэта за горад. Яе мовы ён не разумеў, аднак помніў, што продкі яго з сорбаў — славян, якія яшчэ паўтара стагоддзя назад змагаліся тут супраць Альбрэхта Мядзведзя, які, урэшце, пераламаў іх супраціўленне і зрабіў гэтую зямлю нямецкай. У разрэзе кашулі выблісну ў крыж — Паўль, як звалі чалавека, быў спраўным хрысціянінам, ён з ахвотай узяўся дапамагаць падарожніку, які ўцёк ад рабаўнікоў. Зрэшты, яна і не крывіла душою, таму ёй лёгка паверыў гаспадар карчмы — родзіч Паўля, хаця і запытаўся пра другога каня — каму належаў ён?

— Майму слузе, — адказала Жывена. — Але яго забілі, і я ўцякаў адзін. Ці не дапаможаш мне прадаць яго?

— Я хацеў бы сам купіць такога, на іх звычайна ездзяць толькі рыцары-крыжакі. Але баюся, што ты запросіш зашмат.

Тады Жывена прапанавала абмен: яна аддасць каня ўзамен за пражыццё і праваднiка, які правядзе яе да межаў Брандэнбургскай зямлі. На тым і пагадзіліся. Аднак жа, хаця і дамовілася дзяўчына выехаць з гарадка праз два дні, закупіўшы ўсё неабходнае для падарожжа, атрымалася інакай.

Калі, прагуляўшы Роса, яна вярталася да карчмы паўз гарадскі калодзеж, ля якога з цэбрамі і глякамі стаялі

жанчыны, гучна абменьваючыся гарадскімі навінамі, яна пачула прозвішча, якое прымусіла спыніцца і застыць непадалёк, робячы выгляд, што правярае капыты скакуна.

— Мне прыйдзецца падаваць скаргу бургамістру, таму што фраў Шонвальд два месяцы не плоціць грошы, — шчабятала маладая румяная таўстуха ў карычневай сукні і клятчастым андараку з белымі фальбонамі.

— Не рабі гэтага, Хельга, бо іначай бургамістр усё-ткі адправіць яе ў прытулак для калек і вар'ятаў, што пры манастыры Сан-Петэр, — казалі жанчыны.

— Але грошы, цэлых паўмаркі! — гаравала таўстуха.

— Нагадай яшчэ раз, яна знойдзе чым аплаціць, яна не бедная. Слаўнай жанчыне выпалі такія выпрабаванні! — пярэчыла старая, высахлая, як стручок бобу, кабета.

— Сама вінаватая: жанчына не павінна ўмешвацца ў справы мужа, тым болей такога воіна, як фон Шонвальд, — злосна агрызнулася яшчэ адна жанчына і, падхапіўшы гляк з вадой, пайшла дадому. Адправілася з драўляным вялікім цэбрам і Хельга, а за ёю, наводдаль, каб не прыцягваць увагу, Жывена.

Назаўтра раніцай яна пайшла да маленькага, як цацачнага, дамка з чысценькім каменным ганкам і вялікім кветнікам абапал яго, пастукалася ў дзверы з металічнымі трохкутнікамі па краях. Не паспеў заціхнуць лязгат акуратнага металічнага колца, як на парозе з'явілася старая кабета са звялым, але некалі прыгожым тварам, з раўнадушнымі выцвілымі вачамі, нежывымі, як у нябожчыцы, валасамі, што неахайнымі пасмамі выбіваліся з-пад чэпчыка, таксама засаленага і зжаўцелага.

— Я шмат чуў пра подзвігі вашага мужа, рыцара фон Шонвальда, — павітаўшыся, загаварыла Жывена. — Дзе ён зараз?

Твар гаспадыні ўспыхнуў гневам.

— Подзвігі! Губіць чалавечыя душы, паліць няшчасных жанчын і дзяцей — гэта подзвігі?

З-за яе пляча паказаўся твар таўстухі. Убачыўшы зграбнага юнака з залатымі валасамі, што падалі да плячэй, яна ажывілася.

— Запрасіце госця ў дом! — загадала яна жанчыне і, не чакаючы адказу, пайшла да стала, каб паставіць там яшчэ адно крэсла. Але гаспадыня не адступалася:

— Я — законная яго жонка, і хаця біскуп дазволіў яму ўзяць другую, ён грэшнік, так, грэшнік, а не праведны хрысціянін! — амаль закрычала яна.

— Але вам без яго лепей, фраў! — лагодна зашчабятала таўстуха, усміхаючыся Жывене.

— Так, так! Хай ён сядзіць сабе зараз са сваёй... яна не жонка яму, не! Усё роўна! Канешне, яна не папракае Рыхарда тым, што ён спаліў незлічоную колькасць чалавечых душ!

— Вы гаворыце пра славян і прусаў, на якіх ён хадзіў? — запыталася Жывена.

— Як ён любіў расказваць пра тое! — не слухала нікога жанчына. — Як страляў з лука, як сек... А мне мроіліся тыя людзі, яны нібыта ўваходзілі ў наш дом, стагналі, зазіралі ў рот, калі нешта ела... Я ўскоквала, уцякала, а ён... ён рагатаў мне ўслед. І тады біскуп дазволіў яму ўзяць іншую, а мяне адправілі назад, сюды, да бацькоў.

Служанка пагардліва ўсміхнулася за спіной сваёй гаспадыні, але на словах як бы падлабуньвалася да яе:

— Добра, што ў бацькоў былі два дамы, іначай фраў засталася б зусім беднай, хаця ў фон Шонвальда шмат дабра...

— Відаць, ён прывозіў рабоў? — Жывене не хацелася весці роспыты пры служанцы, таму яна папрасіла прынесці вады. Хельга заспяшалася дагадзіць прыгожаму юнаку. Застаўшыся ўдзвюх, Жывена

запыталася:

— Фраў Шонвальд, вы не памятаеце сярод тых, каго прывозіў Рыхард, маленькага хлопчыка-пруса? Рыцары тады разграмілі свяцілішча, забралі шмат палонных. Я чуў пра гэта баладу і хачу што-небудзь напісаць пра тыя... подзвігі.

Яна задумалася, а Жывена напружыла ўсе свае сілы, каб уваскрасіць у памяці жанчыны тыя даўнія гады і твары, якія ўтрымала памяць. Нарэшце фраў Шонвальд няўпэўнена прамовіла:

— Былі хлопчыкі... А гэты быў самы маленькі. Так, быў. Бруна смяяўся, бо ён забаўна плакаў. Але я пашкадвала хлопчыка і аддала яго.

— Каму?!

Вярнулася Хельга, але Жывена не глядзела на яе. Погляд жрыцы нібы пранізваў кабету, і яна дробна затрэслася:

— Багатым, багатым людзям... Фон Бамбергам, яны былі бяздзетныя, а фраў Хільда хацела дзіця... хлопчыка. Але нашто табе гэта?

— Госць, ты павінен ісці — калі яна памрэ, я ніколі не вярну свае грошы! — сурова загаварыла служанка.

— Я не памру, не, не! — усё болей ліхаманкава казала фраў Шонвальд. — Спачатку ён, мой муж, ён! І я буду смяяцца на ягонай магіле!

Яна сама схапіла алавяную конаўку, прагна выпіла вады. Жывена падышла бліжэй, заспакаяльна паклала руку на скурчаныя пальцы няшчаснай кабеты:

— Забудзьцеся на ўсё, зараз вам стане лягчэй.

Яна зашаптала замову супраць Лядашчыка, які насылае немачы праз успаміны, і гаспадыня абмякла, яе вочы сталі заплюшчвацца. Хельга ўжо з непрыхаванай варожасцю глядзела на іх.

— Якой сілай ты лечыш, хлопец? Ці не д'ябальскай? Ты не хрысціўся, ты распытваеш пра нейкіх людзей. Я прынясу на цябе скаргу бурмістру.

— Няўжо ён будзе займацца тым, чаму ад маіх слоў фраў стала лепей? Я распытваю не дзеля таго, каб прынесці ў ваш дом зло. А лячу... Свет такі агромністы, і ўсё ў ім зразумець мы пакуль не здольныя.

Таўстуха незадаволена хмурылася.

— Я думала, ты сёння пойдзеш у карчму, там будуць танцаваць і піць піва. А ты гаворыш нешта незразумелае, як студзіозусы, што прыязджаюць на канікулы з дамініканскай школы і збіраюцца стаць манахамі.

— Я паспрабую знайсці цябе ў наступны раз, калі захачу пайсці ў карчму.

— Праўда? — недаверліва перапытала тая. — Калі мая гаспадыня ачуняе, магчыма, яна аддасць грошы, і я куплю сабе новую спадніцу...

Але Жывена, кінуўшы позірк на паружавелы твар гаспадыні, лёгка збегла па чысценькіх прыступках ганка, подбегам заспяшалася па вуліцы.

Багі падалі ёй знак, і яна пазнала яго. Так, гэтыя знакі раскіданыя па нашым жыцці, аднак бачыць і пазнаваць іх умеюць нямногія. Рэгенсбург — дзе гэта, блізка ці далёка? Адно яна ведала цвёрда — паедзе туды, нягледзячы ні на што, таму што нічога выпадковага не бывае, а ёй так ясна, так выразліва далі пачуць імя, што вырваў з глыбінных сутарэнняў памяці вярхоўны жрэц у Новагародку!

Узорыстая торба, прытарочаная да сядла, трохі пацяжэла, але Рос не адчуваў таго. Ён лёгка нёс яе па дарозе да Рэгенсбурга, а тая то адгукалася шэлестам ссохлых лістоў, то ўздымала пыл да самых вяршынь ганарыстых клёнаў. Жывена купіла тутэйшае адзенне, і цяпер на ёй былі скураныя штаны і камізэлька, чорны

суконны плашч ніжэй за калена, чорная суконная шапка на залацістых валасах. Як хлопцу ехаць было зручней. І хаця днём на дарогах было спакойна, аднак жа не перапыняліся сутычкі паміж незаконным сынам Фрыдрыха і ганарлівымі нямецкімі баронамі, якія не хацелі падпарадкоўвацца ні яму, ні тым, хто мог прэтэндаваць на імператарскую карону — Рычарду карнвальскаму альбо Вільгельму. А адзінокі спадарожнік мог патрапіць якому-небудзь ваяўнічаму атраду, якіх таксама хапала на дарогах. У мястэчку яна пачула шмат песень і балад пра колішні Ругіланд, пра люцічаў і іх браніборгскага валадара Прыбіслава, чыёй спадчынай завалодаў Альбрэхт Мядзведзь. Ёй успаміналіся размовы пра Саксонію, Цюрынгію і Баварыю, якія вялі між сабою баяры, што прыехалі разам з Раманам Данілавічам да новагародскага княжага стала. Галіцкія князі былі здаўна звязаныя з гэтымі землямі праз шлюбы, і цяпер дзяўчыне мроіліся балады, якія спявалі галіцкія спевакі аб падзеях гэтага стагоддзя, калі да маркграфства Брандэнбургскага, дзе раней жылі люцічы, далучыліся і землі шпрэвян. Помніцца, нават Раман спяваў пра тое, як саксонскі герцаг Генрых Леў пайшоў вайной на абдрыцкага князя Ніклота[73]. У той раз перамогі дабіцца яму не ўдалося. Але калі князь захварэў, яго сын не ўтрымаў бацькоўскіх уладанняў. Так узнікла герцагства Мекленбургскае.

У дарозе Жывена раздумвала пра далейшы лёс Новагародскай зямлі, княства, якое, нягледзячы ні на што, пашырала свае межы і набывала ўсё большую вагу. Што дае моцы княствам, герцагствам, вялікім каралеўскім дзяржавам? Сіла навакольнай зямлі ці магутны штуршок духу, пажадлівасць да валадарства ці ўзнёслае імкненне даць навакольным людзям абарону і спакой? І нашто даецца чалавеку княжая кроў — дзеля большай адказнасці яго за іншых ці дзеля выпрабавання яго самога? Прывабная, як салодкі мёд для казюрак, улада гэтая бывае горкай і невыноснай для чалавека, яна забірае ўсяго яго ў палон і кіруе ім так, як хочуць таго багі ці сама яна, улада...

Яна на ноч спынялася ў карчомках — нізкія бэлькі старажытных будынкаў былі цёмна-бліскучыя, як спіны хрушчоў, якіх яна любіла некалі ў дзяцінстве страсаць з бяроз, але сцены ўсюды пабеленыя і дарожкі выкладзеныя з акуратна адпаліраваных шэрых гранітных аскабалкаў. У драўляных кадках раслі незнаёмыя кветкі, гаспадыні старанна палівалі іх з вялікіх металічных конавак; вецер лагодна гайдаў на вяроўках белыя абрусы з фальбонамі.

Жывена ўглядалася ў акуратныя мураваныя дамкі з нязвыклымі чырвонымі дахамі, прыгожыя роўныя вуліцы, дзе з яркай зеляніны вытыркаліся вострыя шпілі хрысціянскіх храмаў з высокімі авальнымі вокнамі і суровымі каменнымі сценамі. Старыя багі былі адвергнутыя тут, у гэтых землях, але яны яшчэ канчаткова не пакінулі ладныя дубовыя гаі, шапаткія затокі, рачныя віры — іх галасы чуліся тут і там, і не раз у вірлівых струменях вады дзяўчына бачыла доўгія валасы русалак, а за кустом — калматую галаву лесавіка. Але ў гарадах іх ужо не было — доўгія вуліцы з дамамі-мураванкамі былі маўклівыя і ганарліва-паныла глядзелі на чужога. Раз-пораз у харчэўнях пастаялых двароў яна чула імя Бяртольда — францысканскага манаха з Рэгенсбурга, які з нечуваным поспехам змагаецца з рэшткамі паганства, так што нават старому салдату, які сварыўся «Донэргот[74] цябе пабяры!» перасталі прадаваць хлеб, пакуль ён не стаў прытрымліваць язык. Некаторыя гаварылі пра той выпадак з гонарам, але той-сёй крыў манаха як мае быць, хаця хрысціянскія храмы стаялі на ўсіх галоўных плошчах гарадкоў.

І Рэгенсбург яна ўбачыла, узабраўшыся на высокі пагорак, спярша як востры шпіль найвялікшага з усіх бачаных ёю дасюль храмаў, што аб'яўляў аб сабе за многія вёрсты ўсім падарожным. Пасля, прыгледзеўшыся, яна прыкмеціла нашмат ніжэйшую спіцу ратушы, што выблісквала з-за зеляніны, а пад'ехаўшы бліжэй, разгледзела славуты каменны мост цераз раку Данаў, пра які ёй апавядаў яшчэ Паўль.

Гарадской варце яна сказала, што прыехала здаля, каб убачыць, як будуюць Залатую вежу, вышыня якой павінна здзівіць сучаснікаў. Вартаўнікі задаволена расказалі ёй, што сапраўды сярод Патрыцыянскага квартала расце такая вежа, але яна недабудаваная, як і дамініканская царква святога Блазіуса, як і магутны дом святога Пятра. Жменя манет развязала ім языкі настолькі, што адзін з іх нават правёў яе да вуліцы, што кіравала проста да ратушы, каб разам з канём не заблудзілася яна ў вузкіх вулачках гэтага вялікага, багатага горада — некалі фарпоста рымскіх легіянераў, ад якіх застаўся Патрыцыянскі квартал і стадыён, амаль ужо разбураны. Там, ля ратушы, месцілася лепшая ў Рэгенсбургу гасцініца, адкуль зручней за ўсё было пачынаць пошукі сям'і Бамбергаў.

Каля ратушы Жывена прастаяла доўга, зачараваная не бачаным ёю раней сонечным гадзіннікам, а таксама высокімі каменнымі дамамі з дахамі паўкруглымі, выступчастымі, узорыстымі, дзе прыляпіліся каваныя металічныя балкончыкі з пакручастымі ўзорамі. Падняўшыся трохі вышэй да гасцініцы, яна разгледзела паміж дамамі даліну — сіняватая смуга стаяла над бясконцыміляснымі вершалінамі, залітымі вясёлым сонцам. Там, у даліне, калі яна на досвітку ўставала да акна і, ціха варушачы вуснамі, узносіла гімны Ашвінам, ёй здавалася, што словы яе, магчыма, далятаюць да светланосных братоў, якія нясуцца высока над зямлёю ў сваёй калясніцы. Але тут, у каменным чатырохпавярховым будынку з вежамі па краях, над якім узвышаюцца хрысціянскія храмы, — ці змогуць яе словы набраць вышыню?

З гэтымі думкамі яна заплаціла грошы за пакой і за месца Росу ў стайні, дазволіла занесці наверх цяжкую скураную сумку і прысела ля стала ў невялікай акуратнай зале, дзе гарэў ачаг і сквірчэла на пожагу курыца. Праз нейкі час да яе падышла пульхная красуня ў зялёнай сукні, аблямаванай чорнай атласнай стужкай, з высока зачэсанымі валасамі.

— Bier, Wein? [75]— загаварыла яна, а калі Жывена

адмовілася і папрасіла садавіны і салаты, служанка трохі зняважліва адгукнулася «Gut» і хутка падала алавяную талерку з зялёнай салатай і хлеб з белай мукі. Пасля, не звяртаючы на яе ўвагі, пайшла да суседняга стала, дзе, нахіліўшыся над мужчынам у пацёртым аксамітавым каптане, так што грудзі яе амаль краналіся ягонага пляча, стала пра нешта пытацца. Мабыць, ён не стаў адмаўляцца ні ад віна, ні ад піва, таму што красуня неўзабаве прынесла яму і тое, і другое. Ён наліў піва ў кубак і азірнуўся навокал, але акрамя маладога танклявага юнака не ўбачыў нікога і таму, падняўшы кубак, крыкнуў яму: «На здароўе!» — і хутка выпіў. Наліваючы зноў, ён нешта коратка сказаў служанцы, і тая хуценька паставіла перад Жывенай яшчэ адзін кубак. Незнаёмы мужчына падышоў да Жывены і, не пытаючыся, наліў ёй піва. Круглы малады твар яго быў вясёлы і бесклапотны, як у чалавека, які заўсёды радуецца жыццю і чакае ад яго толькі дабра. Жывена змушаная была ўзняць кубак і хаця б трохі адпіць. Піва было свежае, прыемнае, яно спатоліла прагу, якая стала навальвацца на яе пасля ўсяго гэтага клапотнага, неспакойнага ранку, трывогі за тое, што павінна прыйсці да яе з братам Відэвута. Ці жывы ён увогуле, гэты брат, чыё імя выплыла да яе, як быццам у іншым жыцці, у Новагародскім храме Ашвінаў, і паклікала ў дарогу — спачатку супраць волі, затым — неадольна панесла, як нясе веснавая вада падталую льдзіну? Не, да мёртвага яе не панесла б. Хіба каб сказаць нешта тою моваю, якою любяць размаўляць са смяротнымі багі — можа, толькі для таго, каб прымусіць іх думаць? А можа, каб падражніць прывідам магутнасці і ўлады?

Незнаёмец не адыходзіў ад Жывены, як быццам чакаў яшчэ нейкіх слоў, апроч падзякі. А можа, яму проста спадабаўся маўклівы юнак, што сядзеў адзінока ў харчэўні гасцініцы і думаў пра нешта сваё?

— Ніколі не бачыў такіх прыгожых пёраў слонкі, — Жывена паказала на тры калыхлівыя рудыя пёркі, што ўпрыгожвалі капялюш яе нечаканага субяседніка.

— О! Ты, юнгэ, разбіраешся ў пародах птушак? Я больш

за ўсё люблю слухаць якраз слонку, а ты?

— Харошая птушка. Яна так упрыгожвае вясновы лес.

— Так, так! Калі сядзіш з лукам у засадзе, каб упаляваць такога прыгажуна, здаецца, увесь лес табе дапамагае! Ух ты!

— Ты, мабыць, выдатны паляўнічы!

— Яно так і ёсць, але адкуль гэта ведаеш ты? Можа, ты ўжо чуў пра паляўнічага Альбрэхта — гэта значыць пра мяне?

— Пра гэта гавораць нават сцены... І твой дарагі калчан, хаця і без стрэлаў.

Альбрэхт не зразумеў іроніі, ён аж засвяціўся.

— Ух ты! Ты харошы і ветлівы юнгэ! Але, я бачу, чужаземец. Адкуль і навошта прыехаў да нас?

— Хачу паслухаць вашага славутага прапаведніка, брата Бяртольда.

Твар паляўнічага затуманіўся.

— Дык ты да гэтага чарнахвостага... Які трасе сутанай перад дурнымі жанчынамі і абяцае ім заўтра ж царства нябеснае. Ён запалохаў ледзь не ўвесь горад.

— Няўжо?

— Жанчыны па ім млеюць, значыць, іхнія сыны пойдуць на казань. А мужы таксама мусяць прыслухоўвацца. Эх, лепей пайшоў бы ты са мной увечары на ўскраек лесу. Сядзеш і бачыш — паляцелі, галубочкі, над дрэвамі, то вышэй, то ніжэй. Але нельга страляць у першую: гэта самка. Лепей у трэцюю — у яе чамусьці найтлусцейшае мяса. І смак... куды гэтым курыцам! — ён зняважліва паказаў на пожаг. — Я часцяком прыношу сюды слонак, таму сюды любяць прыходзіць багатыя гараджане і нават сеньёры.

— І якія ж сеньёры любяць сюды прыходзіць?

— Фон Хэсены — бацька і сын. Нордліген, нават часам сам бургамістр Гунвальд. Ух ты!

— А малады фон Бамберг? Кажуць, ён вельмі набажны, — як бы пусціла наўздагад стралу маладая дзяўчына. Альбрэхт задумаўся.

— Фон Бамберг? Не прыгадваю...

— Танклявы, з пукатым ілбом. Вочы вузкаватыя, шэрыя, попельныя валасы,— Жывена малявала партрэт Відэвута, спадзеючыся, што блізнец-брат падобны да гэтага, ніколі не бачанага ёю. І, мабыць, страла трапіла куды трэба.

— А-а, гэты! — успомніў Альбрэхт. — Іх дом на самай ускраіне. Калісьці быў багаты род, амаль першы ў горадзе. Але старэйшы брат пасварыўся з герцагам, замак разрабавалі. Малодшая галіна роду жыве каля прытоку Нааба. А іхні спадчыннік... уяві сабе, юнгэ, ён не палюе, як іншыя знатныя сеньёры, не шукае шчасця пры двары герцага, нават не спрабуе задзіраць спадніцы харошанькім гараджанкам!

— Чым жа ён займаецца?

— Уяві сабе, юнгэ, ён малюе! Нібы які рамеснік! Думаю, што з-за гэтага ён не знойдзе сабе пару. Якой знатнай даме захочацца шлюбіцца з такім? Ды што пра яго? Давай вып'ем, юнгэ!

Жывена паклікала прыслужніцу, загадала ёй прынесці віна. Наліваючы кубак, яна толькі падносіла яго да вуснаў, але не дакраналася да рубінавай вадкасці. А Альбрэхт, наадварот, уваходзіў у смак — яго круглы твар наліўся чырванню, ільсніўся, як намазаны маслам. І гаварыў ён бесперапынку.

— Кажуць, грэшнікаў чакае пекла. Калі тое будзе! А зараз... Смачнае мяса, добрае віно, прыгожая жанчына, — ён шчыпануў кабету ў зялёным.— Ух ты! Гэта і ёсць сапраўднае жыццё!

Ад віна ў кубку пахла гарачым поўднем, сонцам, што млява кладзецца адпачыць на схіле гары, сярод разнатраўя, перад тым прагрэўшы зямлю да самых каранёў вялікіх вінаградных лозаў, так што рудыя яе камякі ляжаць на паверхні і не разбіваюцца пад капытамі каня. Яна ўжо ехала па такой дарозе, яна бачыла і іншыя — зарослыя кустоўем, збітыя капытамі кароў, забрукаваныя — і ўсе яны вялі сюды, у вялікі і багаты горад, дзе ўсё ж знайшоўся Брутэн, брат ейнага Відэвута. Хаця... А раптам гэта простае супадзенне? І ёй стала страшна, захацелася як мага хутчэй убачыць маладога фон Бамберга.

— Я хацеў бы заказаць гэтаму маладому мастаку партрэт брата Бяртольда, — сама здзівіўшыся таму, што знайшла добрую прычыну пазнаёміцца з Брутэнам, прагаварыла яна. — Ці не змог бы ты нейкім чынам прывесці фон Бамберга на казань да манаха?

— Я?! — здзівіўся той. — Але як?

— Ты вясёлы і лёгкі чалавек. І калі ты прынясеш у той дом сваіх качак, ты лёгка дамовішся з маладым гаспадаром. Калі ж ён не захоча слухаць казань, то я сам пайду да яго з такою просьбай. Але мне хацелася б спачатку паглядзець на яго, можа, і пасябраваць.

— Ты, мабыць, не разумееш, што такое сям'я знатнага сеньёра, нават і збяднелага, і я, просты паляўнічы. Малады гаспадар не захоча мяне слухаць!

— Я думаю, што творца, калі ён сапраўдны носьбіт духу, не будзе тварыць толькі для сябе.

Альбрэхт нахмурыўся.

— Калі ў цябе ёсць грошы аплаціць мне мае клопаты і калі ты зможаш паказаць фон Бамбергу, што ты не просты вандроўнік, які лезе да яго з цікавасці, можа, ён і паверыць табе.

Жывена дастала кашалёк, падала яму сярэбраны талер. Альбрэхт падкінуў яго, прысвіснуў:

— Ух ты! Ты і праўда слаўны хлопец. Што ж, скажу табе адно: праз два дні каля ратушы, вось тут непадалёку, будзе выступаць брат Бяртольд. Спадзяюся, што змагу ўгаварыць сеньёра, бо ты моцна падштурхнуў жорны майго красамоўства. Эх, і наладжу ж я цяпер добры пачастунак сваім сябрам у гэтай харчэўні!

* * *

Раніца выдалася дажджыстая, туман попельнымі клубамі чапляўся за цёмна-шэрыя, пашчэрбленыя часам сцены манастыра святога Якава, пабудаванага, як даведалася Жывена, стагоддзя паўтара назад на грошы кіеўскіх князёў. Цяпер тут, у прыземістай трохпавярховай будыніне пад крутым чарапічным дахам, набажэнствы ішлі па лаціна-рымскім абрадзе, але старажытныя абразы былі падобныя да тых, якія дзяўчына бачыла ў Новагародскай царкве падчас адпявання дзеда Агапія, а на ляпніне, што вытанчаным поясам нібыта апаясвала храм, з радасцю пабачыла яна і постаці двух коней, чые галовы глядзелі ў розныя бакі. Такія знакі сустракаліся ў яе на радзіме, як і постаці двух юнакоў — на конях альбо без іх, заўсёды крочылі яны побач. Адкуль, з якіх глыбінь чалавечай цывілізацыі прыйшлі да розных народаў аднолькавыя сімвалы? Мабыць, гэта памяць аб арыях, чые словы адгукаюцца ў сённяшняй мове і славян, і немцаў...

Шэраю рабрынаю выгіналася пад дажджом вуліца, па якой трэба было ісці да ратушы, але варта было Жывене выйсці з-пад каменнай аркі, як дождж нібыта ўпіваўся ў яе плашч, і яна адступала назад. Сэрца яе ныла — не будзе казані, давядзецца самой ісці ў дом да фон Бамбергаў, і гэта можа скончыцца няўдачай альбо чым горшым, бо людзі, якія бралі дзіця, наўрад ці захочуць, каб яно, падросшы, ведала праўду. А можа, яно, ці, дакладней, ён, малады іх выхаванец, што-кольвечы і ведае аб сваім з'яўленні ў гэтым доме, але ведае тое, што захацелі расказаць яны, ягоныя прыёмныя бацькі.

У тую самую хвіліну, калі яна вырашыла, што слата будзе працягвацца ўвесь дзень, магутна, радасна і трошкі нібы збянтэжана з-за аблокаў зірнула сонца і,

хаця кроплі яшчэ сачыліся з прадзіраўленага рэшата нябёсаў, заззялі, заіскрыліся ручаіны, што беглі па вуліцы ўздоўж, закурылася парай брукаванка і ясна глянула з пашчэрбленай сцяны шыльда цырульніка з намаляванымі на ёй рудым тазам і нажніцамі.

Калі Жывена дайшла да ратушы, там ужо сабралася купка людзей, якая хутка павялічвалася. Драўляны памост з лесвіцай, збіты з акуратна пагабляваных дошак, стаяў непадалёк, чалавек з харугвай, на якой быў намаляваны хрысціянскі бог, вымяраў, з якога боку дзьме вецер, каб усе, хто сабраўся, маглі пачуць прапаведніка. Пераважная большасць у натоўпе былі жанчыны, яны расказвалі пра цуды, якія суправаджалі брата Бяртольда: чалавек, які пасмяяўся з ягонай апошняй казані, быў забіты маланкай на ўласным ганку. А перад тым манах напрарочыў распусніцы, што прыйшла да яго пакаяцца, месца ў царстве нябесным і тым моцна збянтэжыў набожны люд. Але праз тыдзень тая распусніца загінула, ратуючы дзіця, што танула ў Данаў і, мабыць, сапраўды такі пайшла адразу да прастола Божага...

Тым часам худы, як выпетраны постам і маленнямі, чалавек ускараскаўся на памост, адкашляўся, загаварыў, час ад часу абтрасаючы доўгімі тонкімі пальцамі касматыя, падобныя да грывы валасы, што падалі на лоб. Спачатку ціхія, словы яго паступова наліваліся сілай, яны падалі ў натоўп, як іскры з вогнішча, якое ўсё набірала і набірала моц. Хутка на плошчы запанавала такая цішыня, што было чутна, як гучна пераклікаецца каля гарадской брамы варта і як вуркочуць галубы на карнізах вузкіх брукаванак з белымі выцягнутымі чатырохкутнікамі вокнаў.

Хтосьці асцярожна дакрануўся да яе пляча. Альбрэхт, па-змоўніцку падміргнуўшы, паказаў вачыма ўбок. Жывена зірнула — і сэрца як штурханула гарачая хваля: на кані, непадалёку ад яе, сядзеў Відэвут. На ім быў ярка-пунсовы каптан з вышытым каўняром, чатырохкутная аксамітавая шапка, з-пад якой віліся крутыя локаны — мабыць, валасы былі падвітыя па

тутэйшай модзе, і, прыгледзеўшыся, дзяўчына заўважыла на шчацэ тонкі белы шнар. Каб не гэта, яго сапраўды можна было б прыняць за жраца з храма Ашвінаў. Але гэта быў ягоны брат, названы ў гонар прускага бога Брутэна, неад'емнага ад ягонага брата Відэвута, свяцілішчы якіх і цяпер яшчэ скрозь стаялі ў краіне прусаў — прынамсі, у той частцы краіны, якая яшчэ не была заваяваная тэўтонамі.

Нейкая сіла пацягнула да гэтага чалавека, і, выклікаючы незадаволеныя погляды слухачоў, яна ціха, але ўпарта рухалася да гэтага двайніка яе абранніка. А ён слухаў з нерухомым тварам, на якім толькі іранічна крывіліся вусны — танчэйшыя, як у Відэвута, які ўсміхаўся шырокай дабрадушнай усмешкай амаль заўсёды, калі не служыў у храме.

Пры апошніх словах брата Бяртольда Жывена, стоячы ля каня Брутэна, ціха прашаптала словы, якія калісьці гаварыла ў Новагародку, калі побач стаялі крыжакі:

— Ты ўмееш ляцець, а я ведаю, куды. Ты — ад ветру, а я ад зямлі, і мы можам зразумець адно аднаго...

Конь, які спачатку злосна касавурыўся на юнака, што прабраўся амаль пад ягоную пысу, раптам пацягнуўся да яго і, прыхіліўшы голаў, пацёрся аб плячо. Уражаны Брутэн утаропіўся ў незнаёмца; калі ж Бяртольд скончыў сваю казань, нахіліўся да Жывены і прагаварыў:

— Ты не надта ўважліва слухаў манаха, незнаёмец. А між тым гэта, відаць, ты хацеў заказаць мне ягоны партрэт?

Ён яўна браў пяршынства ў размове; Жывене даводзілася адказваць. Яна кіўнула галавой, згаджаючыся.

— Адкуль ты пачуў пра мяне і хто ты такі?

Дзяўчына памарудзіла з адказам. Трэба было альбо сплятаць праўдападобны аповед альбо, спадзеючыся на

боствaў, якія прывялі сюды, казаць праўду. І яна, гледзячы проста ў вочы хлопцу, вымавіла выразна:

— Я пачула пра цябе далёка-далёка адсюль, у славянскай зямлі.

— Пачула? Дык ты — дзяўчына? Скажы…

Але Жывена працягвала:

— Твая маці пыталася ў багоў, ці ты жывы, Брутэн, і яны адказалі ёй, што цябе не спалілі тэўтоны, як яна думала раней.

Твар чалавека, што сядзеў на кані, імгненна змяніўся — кроў адхлынула ад твару, як запалі вачніцы, а ў голасе пачулася скрыгатанне каменных жорнаў:

— Маё імя — Сігурд фон Бамберг.

— Але раней, калі ты нарадзіўся, маці назвала цябе Брутэнам.

— І дзе я нарадзіўся?

— У зямлі прусаў, пад Ромавам.

— Але ты кажаш, што мая маці на славянскай зямлі?

— І твой брат Відэвут. Яны беглі да нас, славян, каб застацца жывымі, і мы прытулілі іх, таму што няшчасце можа чакаць любога.

— Але чаму прыехала ты, жанчына? Хто ты?

— Багі вучаць нас — калі патрэбна падаць вестку, то з ёю прыпаўзе і мураш. Захочаш выслухаць мяне, я раскажу ўсё, што магу.

— А калі не захачу?

— Што ж… Мураш, падаўшы вестку, пойдзе сваім шляхам.

— Я — Сігурд фон Бамберг! — сказаў юнак з выклікам.

— Мая сям'я можа навекі схаваць цябе ў цямніцы горада за вар'яцкія чуткі, якія ты распускаеш пра нас.

— Тады ўсе даведаюцца пра гэтыя чуткі. А ты... ты ніколі не дазнаешся пра тую незвычайную казку, якую спляло для цябе жыццё.

Жывена павярнулася і пайшла, не прыспешваючы свой пругкі крок. І сапраўды — ён дагнаў дзяўчыну.

— Дзе ты спынілася?

Яна паказала на гасцініцу.

— Ты прыехала адна?

— Калі ты хочаш паслухаць тое, з чым я прыехала, прыходзь. Астатняе цябе не тычыць.

— Значыць, адна... Ну што ж, я буду тут заўтра.

Яны развіталіся. Але, калі Жывена падыходзіла да гасцініцы, Сігурд-Брутэн зноў дагнаў яе.

— Я хацеў спачатку дапытацца ў маці, ці праўда, што я няродны ёй... Але нешта гаворыць мне, што ты не лжэш. Тады раскажы ўсё зараз. Тут.

Выслухаўшы аповед Жывены, ён доўга маўчаў, абшчаперыўшы галаву рукамі, і праз попельныя кудзеры яна ўбачыла светлыя слязіны, што павольна пакаціліся па твары.

— Мне трэба ненавідзець усё, што люблю, — вымавіў хлопец з горыччу, ад якой у яго зводзіла рот.

— Вораг хацеў зрабіць цябе свінапасам, але тыя, хто ўзяў цябе, назвалі сваім сынам. За што ж іх ненавідзець?

— Лепей бы я нічога не ведаў. Ты не павінна была прыязджаць! — Сігурд-Брутэн усё каўтаў сліну, нібы і сапраўды яго апаілі палыннай вадой.

Гнеў успыхнуў у ёй зноў, і яна не змагла авалодаць ім:

— Ты адракаешся ад маці, што і праз гады не хоча забыцца на сваё дзіця? Ад брата, да якога падобны, як падобнае на нас адлюстраванне ў вадзе! А што ты скажаш свайму сумленню, калі яно пераверне тваю душу? Сваім дзецям, якія, магчыма, пойдуць на зямлю прусаў, каб заваяваць яе і дашчэнту знішчыць магілы ўласных прашчураў?!

— Мне трэба падумаць... — прамармытаў ён, паднімаючыся, выходзячы з яе пакоя, як ахмелены.

Уначы яна зноў стаяла на каленях тварам да ўсходу, узіраючыся ў тонкі сярпок маладзіка і пытаючыся ў Ашвінаў знаку. Прыхаматлівыя абрысы ратушы, храмаў Пятра і Блазіуса праглядваліся з акна ейнага пакоя як выразаныя на жаўтавата-цёмным агаце неба з падсветленымі срэбрам аблокамі, і яна чакала часу, калі над зямлёю ўстаюць багі-блізняты ў гронцы свайго цёплага сузор'я. Яны павінны былі прыйсці там, дзе стромкаю ялінай уздымалася ўвысь хрысціянская храміна прарока Пятра, і таму Жывена баялася, што не ўбачыць зоркі. Але ў той час, калі цемра згушчаецца да такой асязальнасці, што яе, здаецца, можна праткнуць пальцам, аблокі, нібы іх рассунулі магутнай рукою, разышліся, і пераможна заззялі над сонным горадам дзве яркія калмата-рудыя, амаль чырвоныя вястункі хуткага рання. Яна зашаптала словы доўгага радаснага гімна, і адразу ўсплылі ў памяці затканыя павуціннем ялінкі, на якіх пераліваюцца кроплі расы, свежы холад каменных прыступак храма, чабаровы пах курыльніцы ля драўлянай постаці Перуна. О любая, родная зямля Новагародчыны, зялёна-сіняя смуга над узгоркамі, што пераклікаюцца галасамі маладых русалак! А ў позняй восені раптам мільгане між ссірацелых галін белая барада Белбога, як напамінак пра Зюзю, што спяшаецца паваладарыць напоўніцу над самотнымі прасторамі! Добра ляцець у такі час па лесе, спяшаючыся ў далёкае селішча, бо ніхто не перастрэне і не забароніць, галёкаючы, клікаць душы пракаветных дубоў абараніць цябе ад цёмных сілаў зла! Тады кіпіць кроў, і адчуванне маладосці, радасці жыцця кружыць галаву надзеяй, што так будзе заўсёды... Стары Святазар, хаця і сварыўся на

яе, усё ж не забараняў ездзіць адной — мабыць, адчуваў, што маладая сіла павінна час ад часу выплеснуцца, як буйная забрадзелая сома, што пеніцца ў свяшчэнных кубках падчас абрадаў.

...Звычныя словы грэлі ціхай цеплынёй, але нешта не давала спакою, мучыла. Дзяўчына шукала адказу, у глыбіні душы ведала яго і не хацела здагадвацца. Але пад раніцу, калі сон змарыў цела, усплыў твар Сігурда-Брутэна, і адразу ўся яе істота як ірванулася да яго. Так ніколі не цягнула да Відэвута; нібы замест медуніцы ўдыхнула яна дурнап'ян, ад якога і хацелася выбавіцца, і нястрымна праглася яшчэ.

Мабыць, нешта новае ў ёй адчуў Сігурд-Брутэн, калі прыехаў назаўтра; па ягоных вачах здагадалася, што і яго штурханула ў сэрца пругкая хваля любасці. Распытваючы пра брата і маці, раптам сказаў:

— Хочацца, каб ты надзела белы строй і залаты парчовы каптур, такі самы, якія ў цябе валасы.

І адразу ж абое спалымнелі, замоўклі. Размову аднаўлялі з цяжкасцю, шукаючы словы. А ёй стала здавацца, што стаіць на беразе ракі, дзе плывуць цяжкія, як кавалкі сала, ільдзіны, і варта ступіць крок, як завіхурыць, панясе чорная вірлівая вада. А можа, ужо нясе?

Яна заспяшалася ад'язджаць. Забаялася. Нечакана стала не хапаць шапаткога старэчага голасу Святазара, ягоных парад і пачуцця ўпэўненасці, што Ашвіны не пакінуць у бядзе. Узмацнялася нядобрае прадчуванне, а на яго накладвалася слодыч сустрэч з Сігурдам-Брутэнам, калі ўдваіх ціха ехалі яны па ласкавай даліне ўздоўж Данаў, гутарылі аб усім, што здавалася важным, і гэтым важным было ўсё навокал...

На развітанне ён падаў дзяўчыне скрутак шурпатага палатна. Яна разгарнула — і адступіла назад. Подых багоў быў у карціне.

Сігурд-Брутэн намаляваў яе ў белай сукні і залатым

капялюшыку, але, нібыта бачыў раней, зрабіў валасы доўгімі, так што яны закрывалі плечы і падалі хвалістымі пасмамі вакол твару. Зялёны дуб быў ззаду, з-пад ягоных каранёў цякла крыніца, і два юнакі ў чырвоных каптанах паілі з яе коней.

— Хачу, каб ты помніла мяне, — паказваючы на аднаго з братоў-блізнят, прамовіў хлопец. — Я зрабіў іх падобнымі да нас, мяне і Відэвута.

Жывена не стала пытацца, што ён рашыў. Усё астатняе зробяць багі, якія прывялі яе сюды. Яна толькі на імгненне заплюшчыла вочы, калі ён, зусім як Відэвут, схіліўся перад ёю і ткнуўся тварам у далоні жрыцы, пакрываючы іх пацалункамі...

Дарога была доўгай і цяжкай. Наступала восень, дні рабіліся халаднейшымі, парудзелае лісце ляцела ў вочы на адзінокіх шляхах да Чэхіі, куды яе суправаджалі двое слуг з дому фон Бамбергаў. Цёмнай сінечай напаўняліся рэкі, непрыветныя берагі сталі слізкімі і небяспечнымі.

У Празе ёй пашанцавала. На пастаялым двары начавалі купцы, што ехалі з таварамі ў Бярэсце. Да іх далучылася маладая пара з гандлёва-рамесніцкага паселішча каля Вышаграда — зусім юная Гайна і Душан, якія ехалі замяніць бацьку Душана, што каля двух гадоў ужо гандляваў у горадзе на Бузе, зарабляючы на вялікі дом у Вышаградзе, які стаяў у рыштаваннях і які глытаў, нібы цмок, усе іхнія зберажэнні. Гайна чакала дзіця, але яна не засталася ў доме, а наважылася на далёкую дарогу таму, што не жадала ні дня жыць без Душана, вакол якога абвілася, як тонкі павой вакол моцнага дзядоўніка. Вясёлы і лёгкі на нагу юнак зараўнаваў быў сваю маладую жонку, якая на прывалах не адыходзіла ад Жывены і яе Роса, шэпчучы той свае няхітрыя сакрэты, тым болей што старэйшыя купцы сталі яго паджыгваць. Ды маладая жанчына адкрыла мужу сакрэт сваёй равесніцы, апранутай у мужчынскае адзенне, і Душан стаў клапаціцца пра абедзвюх. Жывена таксама ўсёй душой пацягнулася да танюткай сінявокай жанчыны, чыя галоўка, што выглядала з

вазка, нагадвала ружовы павой і якую цяжарнасць упрыгожвала, надаючы кругламу тварыку таямнічую задуменнасць. Наіўная і непасрэдная Гайна пры першым жа поглядзе ўгадала дзяўчыну ў заклапочаным юнаку з кароткімі залатымі валасамі, што рассядлаў на пастаялым двары белага каня, і сказала аб гэтым з такім мілым і шчырым здзіўленнем, што Жывена не стала таіцца, але папрасіла не казаць пра тое нікому. Затое і жрыца, калі на другім прывале ўкалыханая дарогай юная жанчына страціла прытомнасць, хутка расцёрла той скроні нейкай пахкай травой і стала апекавацца ёю.

Яны ўтраіх былі самымі малодшымі ў тым атрадзе, які пад аховай ехаў у Галіцкую Русь. Жывена меркавала дабірацца з ім да Бярэсця, каб пасля кіравацца на Новагародак, ды вагалася, ці не варта ўсё ж заязджаць у Холм і Галіч? Купцы казалі пра вайну галічан супраць новагародцаў, але Война шалк мог у любую хвіліну заключыць мірную дамову з Данілам Галіцкім — колькі ўжо разоў то ваявалі, то мірыліся паміж сабою Галіцка-Валынскае і Новагародскае княствы. Апошняе ўсё часцей спрабавала вырвацца з некалі магутных абдымкаў суседа, якога з кожным годам усё мацней падточвалі татары, гэтыя страшныя барбарынцы, сярод якіх, мабыць, цяпер пасяліўся наймагутнейшы на зямлі бог Разрушальнасці і Вайны, якога розныя народы завуць то Рарогам, то Вогненным Змеем, то Шываю. Гэты бог не жыве ў адным народзе, але ходзіць па зямлі, і гора той краіне, якая паддалася злому чараванню і дазволіла свайму духу-аберагальніку (бо, як вядома, у кожнага народа ёсць свой аберагальнік) прыняць заваёўніка! Нават калі той народ заўладарыць паўсветам, усё роўна давядзецца плаціць крывавую даніну Рарогу — будучымі сваімі нашчадкамі, выпаленаю зямлёю... Пралітая некалі кроў паліць грудзі Маці Сырой Зямлі, плача яна па дзецях сваіх і з-за іх...

Так думала Жывена, калі гадзіна за гадзінаю мерна калыхалася ў сядле, не рызыкуючы адыходзіць ад атрада, які, абараняючы свае нагружаныя таварамі вазы, ехаў вольна і асцярожна. Аднак сцярожкі позірк

жрыцы раз за разам заўважаў знакі, што звычайна, у вялікай сваёй літасці, пасылаюць смяротным багі, і знакі тыя былі нядобрымі: злавесны клёкатругана на далёкім кургане; чорны галыш на дне ражачкі, якую выцягнулі са студні дзеля Гайны і які яна са смехам дастала і паказала ўсім; слізкі зялёны валун, аб які спатыкнуўся і закульгаў конь Душана і адкуль маланкай слізганула ў кустоўе цёмна-жоўтая гадзюка…

Неяк раніцай, калі ўжо сядлалі коней, Гайна са страхам прашаптала Жывене:

— Бачыла ў сне судзяніц[76] — са свечкамі, у белым. Усе тры глядзяць на мяне моўчкі, а малодшая раптам галавой адмоўна паківала, хаця я ні аб чым і не пыталася…

— Сёння сны лгуць, — схітрыла жрыца. — Да таго ж судзяніцы свой прысуд на лбе пішуць, і перад чым благім твар цямнее і завастраецца. А ў цябе вунь які — як кветачка.

— Дык ты і праўду не бачыш на мне якога нядобрага белегу[77]? — зарадавалася Гайна.

— Думай пра дзіця! — абарвала яе Жывена і ласкава дадала колькі суцяшальных словаў, бо будучым парадзіхам гавораць толькі добрае, каб не палохалася цяжару гэтага свету дзіця і не заседжвалася ў чэраве. Да таго ж заставалася два дні шляху да Бярэсця, і Жывена спадзявалася, што да горада дабяруцца яны без злыбеды.

Аднак жа таго, што напісана на лёсе чалавека судзяніцамі, адмяніць не ў сілах ніхто і ніштото. Ясна чытала Жывена на твары маладой жанчыны змрочныя палосы-пісьмёны, не бачныя іншым. Аднойчы, загаварыўшы ваду, глядзелася ў яе і сама, аднак не ўбачыла цёмнага кола над галавой; белы ж скрутак на грудзях разгадаць не магла. Хвароба — не хвароба? Страта? Набытак?

І, плывучы ў пругкім струмені жыцця, наляцелі яны на

той чорны дзень, аб якім сведчылі злавесныя білінчы[78], пра якія маўчала жрыца.

У цьмяны перадсвітальны час завыла, загалёкала навокал пастаялага двара, нібыта ўсе нячысцікі свету сабраліся разам. Жывена адсунула дошку аканіцы, угледзелася скрозь слюдзяную бель: ніколі не бачаныя постаці ў вастраверхіх шапках, на нізкіх, таксама нянаскіх коніках ламалі дзверы, падпальвалі саламяную страху ў некалькіх месцах і секлі тых, хто пачаў скакаць праз вокны, ці то ратавацца, ці то ўцякаць прэч.

— Бесерменіцы! Татары! — пачуліся крыкі, і тут жа затупалі па сенцах, высадзіўшы дзверы, страшныя прышэльцы, і адчайным, страшэнным хрыпам задыхаўся першы з воінаў-ахоўнікаў, што паспеў з мячом выскачыць насустрач. Жывена, вылятаючы з дзвярэй пакоя, адразу ж кінулася назад — у калідоры закіпела сеча, паўголыя, хто ў нагавіцах, што ў адной кашулі купцы і ахоўнікі адчайна супраціўляліся прышлым. Яе ж кінжал застаўся ў перамётнай сумцы, у стайні. Значыць, вось так прыходзіць Смерць, насылаючы сечу і жах? Але ў вачах адразу ж паўсталі невялікія дзверцы ў вінны склеп, што месціліся непадалёк, у самым куце калідора, з якога можна было патрапіць на кухню. Туды вадзіў яе слуга, які расказаў пра камень, што плача перад бядой. Госці, захмялелыя ад віна, учора паднялі слугу на смех, а яна пайшла, бо было цікава.

Яна зноў выглянула ў калідор. У тускла-барвовым святле пажарышча было бачна, што сілы абаронцаў слабеюць, аднак жа можна яшчэ было неўпрыкмет выскачыць з пакоя, джыгнуць у кут і, намацаўшы запыленыя дзверцы, слізгануць у чорнае чэрава склепа. І якраз тады, калі яна зашывалася ў кут з рыззём, якім, мабыць, час ад часу праціралі вялізныя бочкі, пачуўся сярод лязгатання мячоў і кінжалаў такі пранізліва-моцны, адчайны і нечалавечы крык, ад якога, мабыць, і падаюць часам сцены крэпасцяў. Але гэтым разам то быў крык Гайны, ён паўтарыўся другі раз, а пасля, не паспеўшы набраць вышыню, апаў і больш не ўздымаўся.

Нехта ўбег у склеп, сапучы, падвываючы ад жаху. Мабыць, гэта быў учарашні слуга, ён палез некуды пад бочку. А праз доўгія пякучыя імгненні ў дзвярах пачулася тузаніна, і гартаннымі крыкамі зласлівасці адказалі татары на ўмольнае віскатанне гаспадара, які маліў захаваць жыццё. Праткнуты кінжаламі, ён паміраў перад бочкамі, якія, мабыць, здаваліся яшчэ так нядаўна апірышчам і ахоўвай ад бядотнай старасці. Татары знайшлі слугу і разбілі ягоную галаву аб той самы камень, які ён учора паказваў з такім захапленнем. Жывену ж, мабыць, ахоўвалі Ашвіны, бо дзіда, якою адзін з нападальнікаў паварушыў рыззё, ткнулася побач з плячом дзяўчыны. Аднак факелы ледзь гарэлі ў задушлівым склепе, і татары, рагочучы, павыбівалі затычкі; назіраючы каля дзвярэй, як віруе пітво, так любае іх ворагам, зняважліва рагаталі яшчэ. Потым заспяшаліся прэч — вогнішча разгаралася, даўкі дым слаўся над паверхняй пахкага п'янкога пойла, у якім плавалі абодва трупы і праз які ледзь прабілася да выхаду Жывена, натужна кашляючы і заплюшчваючы вочы, якія раз'ядала дымам.

На кухні бушавала полымя, давялося паўзці па калідоры, дзе валяліся рэчы, не забраныя рабаўнікамі — старая бялізна, патрапаныя калчаны. Усё ж каштоўнае было забранае, нават трупы воінаў і купцоў валяліся абдзёртыя да галізны. Прапаўзаючы каля апошніх дзвярэй, Жывена прыўзнялася: слаба, жаласна падало голас дзіця. Так, гэта было немаўля, яно ляжала ў крыві, што нацякла з Гайны, на чыіх пасечаных грудзях ляжаў Душан, таксама мёртвы. Яна схапіла чырвоны, амаль нежывы камячок разам з пасьледам, не паспеўшы зірнуць на мёртвы твар маці — трашчалі бэлькі, муцілася ў галаве. Толькі адпоўзшы ад ганка як мага далей, каб не прыдушыла абсмаленымі бярвеннямі, павяла вокам і застагнала: да яе ляцеў коннік, круцячы над галавой вераўчаную пятлю і галёкаючы. Перад тым, як аркан абхапіў яе плечы і паваліў па камкаватай акрываўленай зямлі да кучы палоннікаў, яна паспела схапіць дзіця; раздзіраючы спіну аб каменне і з апошніх сіл прыціскаючы яго да грудзей, яна ўспомніла белы скрутак у вадзяным адбітку, а пасля, шпурнутая разам з

ім да перапалоханых людзей, ужо не памятала нічога...

Так амаль на парозе радзімы яна была адкінутая ад яго татарскай навалай, якая ў 1258 годзе пранеслася па паўночнай частцы Берасцейскай і Новагародскай земляў, пакідаючы пасля сябе сівы попел і чорныя галавешкі замест хатаў і здзічэлых свойскіх жывёл, што замерзлымі гурбамі ляжалі ўздоўж дарог, па якіх гналі палоннікаў на ўсход.

Гаспадаром Жывены стаў мангол Кагедэй, воін з карычневым, ссохлым на зімовы яблык тварам і ўрослай у плечы галавой. З неспасціжнай быстрынёй запальваў ён на зімняку вогнішча, рабіў на прывале юрту, дзе месціўся разам з жонкай забітага брата — суровай кабетай з задубелым цёмна-жоўтым тварам; ускокваў на свайго коніка, як толькі гучаў у далечыні покліч у дарогу. Кабета ж, якую, што высветлілася пазней, звалі Аваргай, пякла ў гарачай глінянай пасудзіне, пакладзенай у вуголле, плоскія ляпёшкі, якімі гаспадары кармілі дзесяць сваіх палоннікаў. Гэта былі, апроч Жывены, людзі з вакольных селішчаў — ганчары, цесляры, кавалі. Іх спадзяваліся дорага прадаць на безэстэнах — базарах у краінах мусульманскага Ўсходу. Сярод палоннікаў была яшчэ жанчына, чыё дзіця забілі ў час нападу, і яна з радасцю падстаўляла свае грудзі маленькаму Святазару — так назвала ўратаванае дзіця маладая жрыца. Карміліца ж Рада болей гаравала з-за палону, чым з-за смерці дзіцяці.

— Сёлета была бясхлебіца, наўрад ці выжыла б яно, — гаварыла яна, тыцкаючы тугі карычневы сасок у роцік Святазара, стараючыся лісліва ўсміхнуцца Кагедэю, калі ён праходзіў міма. — Сталі мы, як якія бескаленнікі[79], бясплатныя — без аніякай адзежыны, плату, значыць. Муж мой, нашто быў біўлівы — ой, любіў біцца! — сціх і зблажэў. А прыехаў бірыч княжы — той, хто ўказы аб'яўляе — і загадаў звычайную даніну князю аддаваць. Тут во хаця гэтую ляпёшку дадуць, мукой пахне... Я баба вясёлая, нідзе не прападу. Во гэты, — міргала яна на мангола, — ужо даўно мяне б у сваю гэтую... юрту паклікаў бы, дык тая кікімара ўсё

выглядае...

Аварга, у каптане і мужчынскіх штанах, жылістая і моцная, як корч, сапраўды стала часта ацірацца каля абедзвюх палонніц. Але Жывена прыкмеціла, што раскосыя вочы жанчыны нібы мякчэлі, калі глядзела яна на дзіця. Спачатку яна хацела прымусіць Жывену, як і Раду, рабіць чорную работу, але Кагедэй прыкрыкнуў на яе, паказаўшы на рукі жрыцы, і загадаў памацаць іх.

— Хочуць цябе, мабыць, якому багатаму прадаць, — здагадалася Рада. — Берагуць... У іх, я чула, мужчыны маюць столькі жонак, колькі пракормяць. А ты ж прыгажуня, пойдзеш, як залатая грыўна!

Аднойчы на дасвецці, калі воз з палоннымі борзда калываўся на выбоінах, а яны спалі, накрытыя рыззём, пазвоньваючы ў сне ланцугамі, Жывена, прытуліўшы да сябе малое і гледзячы на Мілавіцу, што нізка гарэла над непрыветнай, скарчанелай зямлёю, зашаптала словы вітання Зары-Зараніцы. Даўно не звярталася яна да багоў, змучаная палонам і яго нягодамі, даўно не спявала гімнаў, можа, недзе ў глыбіні душы крыўдуючы на тое, што пакінулі яе светлыя Ашвіны. Забыўшыся, яна спачатку не заўважыла рысіных вачэй Аваргі, што засталася ззаду, а цяпер непрыкметна пад'ехала да воза.

— Цалмон? — паказваючы рукой на Мілавіцу, запыталася яна. — Ёй спяваеш?

Дзяўчына змушана кіўнула, зразумеўшы, што сказала манголка. Тая адабральна цокнула, па твары яе слізганула ўсмешка. Вечарам, калі клаліся на начлег, яна паказала на Кол-зорку:

— Алтан-гадас!

Рукой як бы ўбіла ў зямлю кол, пасля паказала на коней, нібы прывязваючы іх да яго. Затым зноў — на Вялікую Мядзведзіцу.

— Гэта ж яна сем зорак назвала. У нас жа таксама Колзорка! — узбуджана загаварыла Рада, а пасля недаўменна запыталася: — Дык што, яны такіх жа багоў маюць? Як людзі?

— Усе людзі, — азвалася Жывена. — І неба на ўсіх адно, і зоркі на ім тыя ж.

— А прыгожае якое неба, — задуменна прамовіла жанчына. — Цёмнае, як аксаміт, а зоркі на ім, нібы бісер нанізаны, бачыла я на адной падарожніцы багатую такую сукню. Табе, можа, і давядзецца такую апрануць. Ты ж з багатых, я бачу. Рукі далікатненькія... Нічога, мабыць, не ўмееш рабіць...

Абедзве яны не пераставалі дзівіцца строгай размеркаванасці качавога жыцця стэпавікоў-воінаў. Агромністы караван, які вёз назад у стэпы нарабаваную вялізную здабычу, падпарадкоўваўся адной, магутнай сіле, якая за некалькі хвілін магла прымусіць увесь лагер падняцца на ногі, амаль адначасна асядлаць коней і, запхнуўшы ў вазы палонных, ехаць наперад, на радзіму. Самі заваёўнікі былі, здавалася, зроблены з дрэва альбо жалеза — не баючыся холаду, скакалі яны на сваіх калматых коніках, якія капытамі рылі снег, шукаючы там былінкі; елі вяленую каніну, рэжучы яе палоскамі. Маліліся багам-ангонам з футра і лямцу, а таксама Сонцу і Месяцу. Калі ў час паходу ўсё ж памёр знатны сотнік, як казалі, пасечаны ў бітве, манголы спыніліся ў даліне і, паставіўшы чорную юрту, а над ёю павесіўшы чорную харугву, трое сутак чакалі, пакуль шаманы дапамогуць душы памерлага пазбегнуць сустрэчы з жахлівымі боствамі цара падземнага свету Эрлік-хана. Калі адзін з палонных, што нёс сучча для кастрышча, прайшоў заблізка ля юрты памерлага, яго тут жа ссеклі бізунамі да смерці, і ён адправіўся ўслед за сотнікам, каб дапамагаць яму як раб.

Калі войска падышло да Дняпра, сустрэчныя купцы прынеслі нядобрую вестку: палонных яшчэ летась было захоплена столькі, што цана на рабоў рэзка ўпала, а цяпер, мабыць, упадзе яшчэ болей. Спачатку Кагедэй не верыў той вестцы, пасля ж задумаўся. Цяпер

палонныя са страхам чакалі стаянак — некаторыя іхнія ўладары, не спадзеючыся атрымаць грошы, сталі прыносіць ахвяры багам, думаючы хаця б заручыцца іхняй літасцю. Назаўтра, пасля таго, як па лёдзе перайшлі Днепр, падвечар, калі на зеленавата-ружовым небе ўзышлі першыя зоркі, а Рада слала салому перад вогнішчам, каб лацвей усесціся на яе, запяяла страла з рук Кагедэя, і жанчына, коратка крыкнуўшы, упала на салому мёртвай.

— Гэта— Хухедэй-Мяргену,— паказваючы на сузор'е Паляўнічага[80], коратка прамовіла Аварга, убачыўшы, як ледзь не выпусціўшы ў вогнішча дзіця, скаланулася Жывена. А Кагедэй задаволена агледзеў сваю ахвяру і з гонарам паказаў сваячцы, як метка ён стрэліў — у самую сярэдзіну горла. Астатнія палонныя з жахам глядзелі на мёртвую, не думаючы выконваць загад мангола — падцягнуць Раду на вогнішча, каб яно спаліла яе і іскрамі прынесла вестку Нябеснаму стралку, валадару грамовых стрэлаў, аб павазе да яго слаўнага воіна Кагедэя. Гэта зрабіла за іх Жывена, прашаптаўшы малітву багіні Мары, каб была яна літасцівай да вясёлай кабеты, што так нечакана скончыла сваю зямную дарогу ў голым стэпе, у дні шляху ад разбуранага Кіева, які і цяпер, праз васемнаццаць гадоў, не адбудаваўся. Так казалі сустрэчныя купцы, якія ўзялі ў Кагедэя трох палоннікаў і прапаноўвалі аддаць ім Жывену. Тады ён не згадзіўся. Але калі назаўтра ў першым селішчы каганата, дзе чакалі караван кітайскія і арабскія купцы, высветлілася, што цэны і сапраўды не тыя, якія чакаліся, Кагедэй спахмурнеў зусім. Калі ж адзін з купцоў сказаў, што ў Тане, дзе заўсёды збіраліся велізарныя натоўпы рабоў, наўрад ці можна будзе ўвогуле прадаць прыгожых жанчын, таму што манголы, слава ім, ужо ўзялі Багдад і забілі халіфа, воін і ўзрадаваўся перамозе, і зніякавеў. А купцы расказвалі, што турэцкі султан змушаны быў з сям'ёю, гарэмам, казною ўцякаць у Нікею, да Міхаіла Палеалога, з якім у яго быў ужо заключаны мір і дамовы аб дапамозе адзін аднаму. Выходзіла сапраўды, што ў халіфаце, які, як ненасытны звер, глытаў усе нявольніцкія партыі

жанчын і патрабаваў яшчэ, цяпер не да папаўнення гарэмаў. Ды і туркі, якія ўцякалі ў Нікейскую імперыю і папаўнялі яе памежныя гарнізоны, вымушаны лічыцца з тым, што хрысціянская Візантыя не пацерпіць мнагажэнства.

— Няўжо і такую не возьмуць? — ледзь не з адчаем запытаўся Кагедэй, паказваючы на Жывену, але купцы, што аглядалі жывы тавар, толькі развялі рукамі. Аднак жа адзін з іх, крывы на правае вока грэк зацікавіўся дзяўчынай і перадаў талмачу, што якраз збірае ў Царгорад караван з таварамі. Караван той павінен адплыць у месяцы бярозазоле, калі пачнецца на Дняпры крыгалом і ў Віцічаве збяруцца з усіх гарадоў, што гандлююць з Візантыяй, лодкі і ладдзі.

— Аднак жа каля самага страшнага парога, Неясыця, мы выгружаем тавары і вядзём нявольнікаў па беразе. Ці адолее яна такі шлях? — запытальна-бесцырымонна аглядаючы Жывену, мітусіўся грэк. — Яна будзе трымацца за сваё дзіця да апошняга, а калі што, дык ссохне ад тугі — я ўжо не раз меў непрыемнасці ад гэтых славянак!

— Бо славяне не гандлююць жывымі людзьмі, як вы, хрысціянскі народ, — ускіпела, не помнячы сябе, Жывена.

— Яна разумее нашу мову? — здзівіўся купец, але не паспеў больш нічога сказаць: цяжкі бізун, сплецены з конскага воласа, абрушыўся на жрыцу, яна сагнулася, заплюшчыўшы ад болю вочы, але не ўскрыкнула. Кагедэй сплюнуў, прамармытаў са знявагай:

— Мужчыны гавораць — маўчаць трэба. Іначай — калабалык[81].

— Што ж, сапраўды, гаспадара слухаць трэба. Феляксай се аўтон[82]! Аднак жа наравістыя рабыні каштуюць меней...

— Затое яна ведае вашу мову, — не ўступаў Кагедэй.

— І не дзяўчына яна — дзіця мае...

— Кабыла з прыплодам лепей, чым без яго, — не здаваўся Кагедэй.

Яны спрачаліся, адыходзілі адзін ад аднаго, зноў сыходзіліся. Пасля татарын загадаў рабыні ўзяць дзіця і ісці за новым гаспадаром. Аварга скоса паглядзела, як, кусаючы вусны, утаймоўвала Жывена пякучую нянавісць і жаданне выхапіць у ворага кінжал, усадзіць у ягонае сэрца, а там — хай будзе што будзе. Татарка падышла і, паказаўшы пальцам на Святазара, з дакорам паківала галавой. Тады нянавісць адхлынула ад душы дзяўчыны, і зразумела яна, што вучыць яе жыццё вялікаму цярпенню і мудрасці прымаць тое, чаго змяніць яна не ў сілах. Святазар заплакаў, нібы погляд татаркі пранізаў яго, і Жывена, прыціскаючы да грудзей цёплае цельца, раптам заплакала сама ад вялікага шкадавання да камячка жыцця, якое далі багі дзеля абароны яго і дзеля цярпення і любові яе, маленькай іскрынкі вялікага вогнішча, што прыляцела на зямлю вучыцца... Аварга дагнала яе на парозе, зняла са сваіх плячэй плашч: цёплы і доўгі, ён быў зваляны з поўсці дзіўнага двухгорбага каня[83], і пад ім утульна было дзіцяці. Туга была ў жоўтых вачах жанчыны, але Жывена, выйшаўшы, уздыхнула з палёгкай: баялася яна, што Аварга забярэ Святазара, але, мабыць, не дазволіў таго Кагедэй.

Руды, колеру сухой гліны плашч не раз ратаваў Жывену і маленькага Святазара ў доўгія веснавыя ночы, калі Зюзя раз-пораз вяртаўся з халодных сваіх краёў і дзьмуў сіверам у спіну; і ў спякотныя дні, калі сонца расцякалася, як вялізны жаўток, па распаленым небе і смаліла рабоў, што сядзелі ці ляжалі на палубе вялікай ладдзі; і асеннімі вечарамі, калі яны цягнулі на сабе тавары, выгружаныя перад страшнымі дняпроўскімі парогамі.

Калі б Жывена была адна, яна, магчыма, паспрабавала б уцячы. Але на руках быў маленькі Святазар; здавалася, што паміж хлопчыкам і вярхоўным жрацом Святазарам існуе нейкая таямнічая сувязь, і калі яна

парвецца, ніколі Жывене не вярнуцца на Новагародчыну. А вярнуцца туды, на родную зямлю, стала для яе марай, што давала сілы жыць.

Грэк Мікадзім, былы еўнух пры двары нікейскага дэспата, які памяняў сытае жыццё ў няволі на прыгодніцкае жыццё ў марскім порце, куды ён рэгулярна прывозіў мёд, воск, мяхі і рабоў, загадаў дзяўчыне прыслугоўваць яму за сталом. Мікадзім любіў салодкае грэчаскае віно, мяккія шкуры пад босымі нагамі, белае адзенне з залатой аблямоўкай, фаршыраванага фазана з перцам і смаўжоў на вячэру, падчас якой ён любіў цытаваць грэчаскіх паэтаў. Часам, калі Жывена чула слабы плач Святазара, які быў разам з рабамі, ёй нясцерпна хацелася запусціць сярэбраным кубкам у зморшчаны ліслівы твар з крывым вокам, аднак жа адразу ўяўляла, што станецца з хлопчыкам, і рукі ў яе апускаліся. Затое чэпкая памяць імгненна запаміната тое, што гаварыў Мікадзім, і начамі, седзячы пад зорным небам і чакаючы, пакуль узыдзе зорка Канопус[84], думала пра тое, што вершы і магія — родзічы, і што нездарма ў вядзійскіх народаў Слову пакланяліся як Богу. А колькі загадак у жыцця! Чаму, напрыклад, менавіта зорка Канопус, узыходзячы, прымушае спяваць пеўня першы раз, а другі — тады, калі адыходзіць з небасхілу? Чаму ў гэты кароткі час, калі яна свеціць тужлівым зеленаватым святлом, так добра чытаць гімны Ашвінам і Сонцу? У такія хвіліны ажывае сіла, якая нясе душу высака-высака і беражліва апускае яе ў залацістае Ніштo. І тады лягчэй надзяваць сандалеты на жоўтыя і парэпаныя, як кара, ногі Мікадзіма, да ламаты ў руках біць валком ягоную доўгую белую адзежыну, каб падаць яе на плечы гладкай і не заскарузлай ад марской солі.

Рускае, альбо Понцкае мора, было неспакойным, яго цёмныя хвалі кідалі і шпурлялі ўверх-уніз лодзіі; Жывене здавалася, што выжыла яна толькі таму, што лежачы на палубе, чапляючыся за яе, яна адчувала пах жывіцы і ўяўляла сосны, што раслі ля Менцязі. Каржакаватыя, з мядзянай карой, яны прыветна махалі ўзорыстымі калматымі галінамі, а зялёныя шышкі,

падаючы, прапорвалі мяккі і чысты пясок, у якім патаналі ногі...

Але настаў нарэшце дзень, калі скончылася шпурлянне, неспакойны восеньскі вецер не перашкодзіў ладдзям увайсці ў бухту Залаты Рог. Белымі кветкамі гайдаліся на мутных хвалях чайкі, трапяталі ветразі на мностве суднаў, якія ўваходзілі і выходзілі з бухты, загарэлыя маракі гаманілі паміж сабою на незнаёмых мовах, і пахла карыцай, якую рассыпалі пры пагрузцы з суседняй манаксілы — грэцкай лодзіі.

На прычалах было мноства люду.

А ўдалечыні, за мачтамі і гурбамі тавараў, праглядваліся пазалочаныя дахі і цэрквы вялікага горада, які ўжо восем стагоддзяў кіраваў з берагоў Басфора палітыкай і культурай многіх краін.

Яркае сонца выглянула на імгненне з-за шэрых хмар. Жывена ціха прамовіла, падняўшы на руках маленькага шэравокага хлопчыка:

— Глядзі, сынок! Вось яна — Візантыя!

* * *

Рынак рабоў у Канстанцінопалі месціўся за сцяной Канстанціна, непадалёку ад Маландзінскай брамы. Раней, да заваявання Цар-горада ў 1204 годзе крыжакамі, рабоў прадавалі ў самім старым горадзе каля форума Быка. Але цяпер, калі цэлыя кварталы сумна выстаўляліся закурэлымі сценамі і абгарэлыя чэравы дамоў хавалі рабаўнікоў, гандляры стараліся рабіць свае справы да заходу сонца. Затым непрададзеных рабоў звязвалі і замыкалі ў спецыяльных памяшканнях. Змучаная морам Жывена, ідучы з ладдзі, амаль не глядзела па баках: дзіця адцягвала яе рукі, а нагу абцяжарваў ланцуг. Але ўранку, калі залаціста-чырвонае святло заліло горад да самых мармуровых ганкаў і брукаванкі, адпаліраванай сотнямі гадоў, а з драўляных паддашкаў пазвісалі ўніз квяцістыя тоўстыя дываны, вуліцы Цар-горада здаліся

ёй прыгожымі. Гандляр купіў ёй чыстую палатняную столу, якую па поясе абвіваў карычневы калматы шнур, выдзеліў кавалак мыльнага кораня, якім яна вымыла валасы і абмыла Святазара.

На рынку рабоў, дзе пад пажоўклымі алівамі на каменных лавах сядзелі сотні людзей, Мікадзім змог купіць толькі заднія лавы. Таму каля ягоных рабоў не затрымліваліся — выбіралі лепшых, тых, чые гаспадары не скупіліся на ежу і пітво; іх рабы не былі такімі знясіленымі. Прымасціўшыся ля цаглянай старой сцяны, жрыца дастала жмут саломы, прыхоплены ёю з начэўні; хуткія яе рукі пачалі плесці саламянага коніка, якіх часта можна было ўбачыць у сялянскіх хатах Новагародчыны. Успомніўся Рос — чуйны і ласкавы да яе, ён, мабыць, загінуў у час пажару. Ёй хацелася сплесці падобнага да яго — свайго былога вытанчанага, хутканогага сябра — і папрасіць Ашвінаў, каб не прадалі яе з Святазарам хцівым, жорсткім гаспадарам, альбо, яшчэ горай, у дом блудніц. Таму, сплёўшы коніка, яна паставіла яго на далоні. Заплюшчыўшы вочы, пастаралася ўбачыць ахвярнае вогнішча, якое ахоплівае коніка і, уздымаючыся ўгору, нясе ейныя мольбы да вечных вандроўнікаў-лекараў:

— Я не ведаю віны, з-за якой трапіла сюды. Падкажыце мне яе, дапамажыце не страціць сваёй душы!

Яна малілася ўсёй сваёй істотай, а дзіця абхапіла яе за плечы і прыціснулася да залатых валасоў, якія зноў пакрывалі маладую жрыцу. І ў той момант, калі Жывене здалося, што яна раствараецца ў ахвярным вогнішчы, Святазар жаласна паклікаў:

— Мама!

Жывена расплюшчыла вочы.

Немалады грэк у шаўковым каптане, вышытым жоўтымі грыфонамі, вывучаў рабыню. Погляды іх сустрэліся.

Вострыя зрэнкі ўпіліся ў дзяўчыну. Разумны, стомлены твар з абвіслымі шчокамі і высокім ілбом, уладная

пастава. Слугі, што тоўпяцца ззаду, пачціва схіляюцца пры кожным яго руху. Гандляр падбег да іх, стаў хваліць свой «жывы тавар». Грэк не слухаў.

— Спытайце, чаму яна пляце коніка.

— Конь — самы высакародны з усяе свойскае жывёлы. Ён — сябра, — адказала сама Жывена.

— І што ты ўмееш з імі рабіць? — яго вочы ажывіліся.

— Усё, высакародны, — адказала Жывена. — Скакаць, размаўляць, лячыць...

— Ты — са скіфаў?

— Не, я — славянка. З Новагародскай зямлі, каля Нёмана.

— Склавіны ўпартыя, але яны ўмеюць трымаць слова. У мяне ёсць конь. Калі вылечыш яго, атрымаеш залатую намісму. Пойдзеш на стайню.

— Высакародны Нікіфар... Жанчына з рабоў у імператарскай канюшні... — зашаптаў нехта з натоўпу, але Нікіфар рэзка абарваў:

— І ў імператарскай стайні коні хварэюць!

Уладна запытаўся пра цану, шчоўкнуў пальцамі, загадваючы заплаціць.

— Ну і пашанцавала ж табе! — прашаптаў Мікадзім, здымаючы з яе, па загаду новага гаспадара, ланцуг. — Цябе забраў коміт[85] імператарскіх стайняў, высакародны Нікіфар Склір! Жанчына з іхняга роду — славутая Склірэна — была каханкай самога севастакратара[86]!

Трохпавярховы каменны палац Скіра хаваўся ў глыбіні аліўкавага саду. Алівы тапырыліся вузкім, як кінжалы, лісцем, каменныя сцены абвівалі ліяны з пахкімі фіялетавымі кветкамі, яны яшчэ цвілі. Шырокія мармуровыя прыступкі ганка былі цёплымі, як

шкарлупінне перапёлчыных яек, і такімі ж пярэсташэрымі. Некалі чорнавалосы, а цяпер сівы араб Салім, у чыё падначаленне перадалі Жывену з хлопчыкам, быў увесь у рабацінні. Салім завёў яе ў аднапавярховую будыніну ля стайні, дзе жылі слугі і сам ён са сваімі чатырма жонкамі. Нашчадак некалі палоненых візантыйцамі мусульман, Салім не перамяніў веру: у Цар-горадзе жыло шмат іншаземцаў, яны свабодна спавядалі свае рэлігіі, аднак у правінцыях працавалі толькі хрысціянскія храмы.

Малодшая жонка Фаціма, амаль аднаго ўзросту з Жывенай, адразу стала апекавацца Святазарам. Таму, калі ў той жа вечар Нікіфар узяў новую рабыню ў імператарскую стайню, яна ішла без той заўсёднай трывогі, якая апаноўвала, калі даводзілася расставацца з хлопчыкам хоць на кароткі час.

Імператарскія стайні ўразілі яе: якіх толькі коней не стаяла ў багатых, з чорнага дрэва ці дарагога дубу стойлах! Здавалася, з усяго свету звезлі сюды гэтых дагледжаных, з ільснянымі бакамі скакуноў, вакол якіх мітусілася мноства людзей.

Нікіфар падвёў дзяўчыну да гнедага аргамака з тонкімі нагамі і высакароднай паставай галавы, які зашыўся ў кут і не хацеў адгукацца ні на якія ласкавыя словы.

— Дыёна прывезлі нам з Ферганы, коням адтуль няма цаны, — заклапочана тлумачыў коміт. — Самыя славутыя лекары глядзелі яго. Паспрабуй сваё ўмельства. Калі ж усё, што ты казала пра сябе, толькі прыдумкі...

Ён не дагаварыў, але конюх, які стаяў за ім, са шкадаваннем зірнуў на маладую рабыню.

— Я застануся з ім. Дазволь мне толькі ранкам схадзіць да сына, на хвіліну, — папрасіла Жывена.

Яе пакінулі каля Дыёна. Яна звярнулася да яго з замовай, але конь, паглядзеўшы на яе тужлівымі вачамі, зноў адвярнуўся, не захацеўшы слухаць. І

раніцай ён амаль не еў, толькі папіў крыху вады. Але, прамацаўшы кожны ягоны мускул, Жывена не знайшла ніякай хваробы — дагледжаная грыва была бліскучай, капыты не пашчэрбленыя, ні на баках, ні ў пахвінах не было ніводнай балючай кропкі.

Жывена разгубілася. Збегаўшы раніцай да Святазара, яна зноў прыйшла на стайню. Дыён па-ранейшаму не еў, ягоныя вочы памутнелі, вушы апусціліся. Замоўленую ваду ён не стаў піць, толькі панюхаў драўляную ручку цэбра.

— Нікіфар загадаў, каб заўтра сюды прывезлі лазіны, — спачувальна сказаў ёй вечарам конюх, што даглядаў каня. — Ён лічыць, што ты яго ашукала...

— Скажы мне, што табе трэба! — прасіла Жывена жарабка, але ён касавурыўся на яе цёмным вокам і хіліў галаву да падлогі. Аднак жа на досвітку, калі вадавоз разам з конюхам прынеслі яму піць, ён раптам страпянуўся, пацягнуўся да вадавоза. Бакі яго задрыжалі. Калі ж хлопец пайшоў далей, Дыён ціха, жаласліва заржаў.

Нейкая здагадка мільганула ў Жывены. Яна вярнула вадавоза і, разадраўшы покрыў на галаве, аддала кавалкі хлопцу.

— Пакладзі іх да кожнай кабылы ў стайні, адкуль ты прыйшоў.

Перад самым прыходам коміта Жывена подбегам паспяшалася ў суседнюю стайню і сабрала свае каснічкі, а пасля прынесла іх да Дыёна. Абнюхаўшы адзін з іх, ён, гэтак жа як і на дасвецці, ажывіўся і доўга стаяў, уткнуўшыся ў каляровую анучу.

— Я прасіла б прывесці да яго кабылу з мангольскіх стэпаў. Яе завуць Акта, — паведаміла Жывена коміту.

А калі кабылу прывялі, усе ўвачавідкі маглі пабачыць, як загарцаваў вакол яе жарабок, як разам з ёю пачаў есці авёс, прынесены конюхам.

— Няўжо коні могуць перажываць расстанне гэтак жа, як людзі? — уражаны коміт доўга глядзеў на Дыёна і Акту. Радасць яго была вялікаю: імператар любіў Дыёна, таму шмат папракаў начальніка стайні за хваробу жарабка.

Даючы Жывене залатую намісму, коміт адабральна сказаў:

— У цябе тонкая і пяшчотная душа. Ты, відаць, высакародная. Але за што так пакараў цябе лёс?

Жывена не стала спавядацца. Аднак з таго часу адчувала, што над ёю нябачна нібы распасцёрты покрыў гаспадарскай увагі: сівы Салім ставіўся да яе асцярожна, не нагружаў цяжкай працай, а ягоныя жонкі часта сталі забягаць да новай рабыні. Малодшая ж, Фаціма, неўзабаве зблізілася з Жывенай больш за іншых.

Гэтая прывабная таўстунка дзівіла сваёй жыццярадаснасцю і нястомнасцю. Яна спрытна, як жартуючы, варыла спецыяльнае варыва для хворых коней, настойвала адвары, збірала зелле, у той час як астатнія жонкі пралі воўну, ткалі палатно ці вышывалі шоўкам коўдры. Любіла яна ствараць новыя мазі і націранні, касметычныя дзівосы — ім аддавалася са страсцю, нібыта душа прыроджанага даследчыка-алхіміка ўсялілася ў мякка-калыхлівае жаночае цела. Бывала, урываючыся ў стайню, пачынала яшчэ з парога абвяшчаць аб сваім:

— Паглядзі, якога адцення гэтая хна! Іранская лепей, чым багдадская, а калі развесці яе дзесяццю грамамі вады, то валасы мае абаўюць сэрца Саліма, і ён не захоча глядзець на іншых жонак, тым болей на царгародскіх весялух, якім аддае шмат грошай!

Ад гучнага вясёлага голасу коні пачыналі стрыгчы вушамі; дзеці, якія акружалі яе гаманлівым колам, вішчалі, сварыліся між сабой; Салім жа абурана адгукаўся на яе словы:

— Я такі развядуся з табою, дачка Ахрымана! Ты ў мяне дачакаешся!

Ён нават неяк паскардзіўся Жывене:

— На радзіме продкаў нашы жанчыны ходзяць у чорных покрывах, што закрываюць твары, і не смеюць узняць голас супраць мужчыны. А гэты разгульны горад распаляе іх.

— Чаму ж вы не едзеце туды?— запыталася тая.— Вы ж тут не раб.

— Так, мне тут добра плацяць, бо гэтая краіна багацейшая за нашу. Да таго ж цяпер там бліжэй да татар, а яны, хаця і спавядаюць веру прарока, не шкадуюць нікога. Бачыш, як разрабавалі Багдад. Дасць Алах, не дойдуць да Візантыі...

Ледзяным ветрам Дзікага стэпу, праз які яна разам з іншымі палоннымі ішла і ехала зусім нядаўна, дзе да васковай жаўцізны калелі яе рукі, як страсянула Жывену, і запякло ў плячах, якія абвіў некалі бізун Кагедэя... Але яна адразу адагнала ўспаміны: няма ў чалавека ўлады над мінулым, значыць, не трэба раз'ядаць раны душы ўспамінамі, шкадаваннямі, прыкідкамі, як магло б быць. «Трэба адужаць бяду, адолець усё, чым выпрабоўвае нас лёс», — паўтарыла сабе словы, якія не раз казала ў час дарогі, і адразу стала лягчэй.

Фаціма часта брала з сабою новую рабыню, і яны ішлі на гаманкія царгародскія кірмашы, дзе спрытна махалі крылламі дзівосных тканін нястомныя рукі купцоў, бразгацелі сярэбранымі бранзалетамі і завушніцамі, дзынькалі сінімі, чырвонымі, жоўтымі венецыянскімі шкляніцамі і вазамі чорна-, жоўта- і беласкурыя прадаўцы. У лаўках жа, дзе прадаваліся славутыя эгіпецкія духмяныя алеі, якімі абцірае сваё цела жанчына перад начнымі ўцехамі, Фаціма гатовая была круціцца гадзінамі.

— Гэтым піхтавым алеем націралася царыца Эгіпта

Клеапатра, а таксама наша імператрыца Зоя[87]! — трашчала яна. — Зоя памерла ў 72 гады, і на яе твары не было ніводнай маршчыны! А замуж яна выйшла ў 50 гадоў, і пасля рабіла гэта яшчэ двойчы. Апошні ж раз яна ашчаслівіла бязроднага рамея, пляменніка еўнуха, які праз яе стаў імператарам, а затым выслаў парфірародную[88] Зою на далёкі востраў!

— А вось гэтай пахкасцю любіла абціраць сябе прыгажуня Касія[89], і яна спадабалася імператару Феафілу. Аднак жа калі ён упэўніўся ў яе незвычайным розуме, то адвергнуў яе і саслаў у манастыр, дзе яна ад гора пачала пісаць вершы, вельмі злосныя і едкія...

— А гэты вось ружавы алей, што прысылаюць баўгары, не знікаў з шуфлядак дачкі карчмара Феафано[90], якая за сваю боскую прыгажосць стала ўсемагутнай імператрыцай рамеяў!

Жывена была раўнадушнай да касметыкі і сакрэтаў жаночай вабнасці: прырода і багі даюць патрэбныя чары, і не след павялічваць іх штучна. Але цікавіла яе ўсё, звязанае з дзяржавай рамеяў, таму слухала яна нястомную Фаціму, не перабіваючы.

Дзед шмат расказваў ёй пра сваё жыццё на Афоне, пра звычаі грэкаў, пра дзяржаву іх, заснаваную вялікім Канстанцінам у першыя стагоддзі хрысціянскага летазлічэння[91] ў процівагу саслабелай Рымскай імперыі. Збудаваныя гэтым хрысціянскім імператарам палацы і сады на месцы невялікага гарадка Візантыя паклалі аснову будучай сталіцы, названай у гонар Канстанціна, дзе жыхары сталі адразу ж называць сябе рымлянамі — рамеямі, а свой горад — Новым Рымам. Раздзел самай магутнай у свеце Рымскай імперыі на Ўсходнюю і Заходнюю праз некалькі стагоддзяў выліўся ў раздзел самой хрысціянскай царквы[92], але Жывена не магла зразумець, чаму так утрапёна змагаюцца цяпер адна супраць другой гэтыя галіны аднаго дрэва.

Расказваў яшчэ дзед, што менавіта ў Цар-горад былі высланыя разбітыя кіяўлянамі полацкія князі і іхнія сем'і. Як добра было б нешта даведацца пра іх лёс.

Можа, варта было б пайсці на рускае падвор'е, дзе жывуць купцы з Кіеўскага, Маскоўскага і Галіцка-Валынскага княстваў? Але калі яна папрасіла Фаціму разам з ёю пайсці туды, жанчына спалохана адмовілася:

— Гаспадар не дазваляе нікуды хадзіць самім. Папрасіся, і, калі дасць дазвол, пойдзем.

Але Нікіфара каля трох месяцаў не было ў сталіцы. Казалі, што імператар адправіўся на зімовыя паляванні некуды ў далёкую сваю вілу, і коміт павінен быў быць пры ім неадлучна. Гаспадыня ж дома з ложка не ўставала, і немагчымай была б просьба неяк дайсці да яе.

— Якая яна, камітэса Еўдакія? — пацікавілася Жывена ў жонак Саліма. Яны разам засакаталі:

— Ніякая, цень, дый годзе!

— Была прыгажуняй, а цяпер...

— Гаспадар яе шкадуе, яна высакародная і разумная...

— Каб ты бачыла, якія ў яе пакоі! — захаплялася Фаціма. — Шаўковыя завесы з залатымі львамі, на падлозе ўзоры з дубовых дошчачак, на сценах мазаіка з кветак. А вокны каляровыя, так што святло ўзорыстае ідзе праз іх, цуд! А парфумай пахне, як... як у райскіх садах!

— Мабыць, ёй не да ўсёй гэткай прыгажосці, калі яна хворая, — задуменна адказала Жывена. — А што кажуць лекары?

— Самыя знакамітыя візантыйскія дактары ў нас перабывалі. Колькі залатых намісмаў аддаў ім гаспадар! — распавядалі жанчыны. — Быццам бы трохі адыдзе хвароба, а пасля яшчэ з большым імпэтам грызе бедную.

— І ікона цудатворная не дапамагае, — уставіла Фаціма. — Хаця хрысціяне вельмі захапляюцца ёю, а дактары заўсёды становяцца на калені, калі прыходзяць у

спальню да камітэсы.

Яна расказала пра тое, што продкі Нікіфара выратавалі падчас нашэсця лацінян і захопу імі Візантыі[93] ікону, якая належала імператрыцы Зоі. Казалі, што парфірародная магла па ёй прадказваць будучае: калі ікона была ясная і фарбы не мяняліся, то можна было супакоіцца. Калі ж лік Багамаці станавіўся цьмяны — чакай бяды. Бацька Нікіфара хацеў аддаць ікону ў палац, але імператар сказаў: «Калі ікона сама выбрала сабе ўладара, хай у яго і застаецца». Праўда, шэпчуцца, нібы ён баіцца цудатворнай іконы, бо яна — грэчаскага пісьма і належала сапраўдным парфірародным, а не нейкім там заходнім рыцарам, у якіх дзяды яшчэ былі пастухамі...

«Так, — думалася Жывене, — усё правільна. Святазар вучыў нас, што дух і справы даўно памерлых усё яшчэ жывуць разам з іхнімі рэчамі. Таму такімі асцярожнымі трэба быць з даўніною, якая пераходзіць ад пакалення да пакалення, несучы з сабою не толькі добрае».

Пасля той размовы яна мала згадвала пра гаспадыню, але аднойчы слугам загадалі сабрацца перад палацам.

Побач з галоўным пасцельнічым Феафілактам на прыступках стаяў нізкі каржакаваты чалавек, пры поглядзе на якога Жывена ўздрыгнула: раскосыя вочы і выдублены карычневы твар нагадалі ёй Кагедэя і крывавую ноч захопу. Чалавек павольна пайшоў уздоўж рабоў і наёмных слуг, углядаючыся ў іх твары. Ён спыніўся быў перад Фацімою, але, падумаўшы, пайшоў далей. Злавіўшы позірк Жывены, хмурна запытаўся ў яе:

— Цябе купілі ў манголаў?

Грэчаская яго мова была падобная да гартаннай мангольскай, але, зразумеўшы сказанае, яна ўпілася ў яго позіркам і сама запыталася ў адказ тое, што прыйшло да яе паміма волі, нібы падказанае:

— І цябе таксама?

«Што ты чалавек Духу, я ўбачыў адразу, — сказаў ёй пасля Галдан Цэрэнхан. — А калі згледзеў страх у вачах, зразумеў, што ён ідзе ад маёй знешнасці. Але тыбетцы ніколі не хадзілі ў паходы супраць славян і не гандлявалі імі».

Так увайшоў у жыццё Жывены тыбецкі лекар Галдан Цэрэнхан, захоплены ў палон падчас вандравання, куплены пасля захопу Багдада візантыйскім дыпламатам і прывезены ў Цар-горад, дзе ён выкупіў сябе сам. Слава аб ім шырока разышлася па сталіцы, ды тыбецец толькі адрабляў свой доўг візантыйцу Зянону і цяпер збіраў грошы на зваротны шлях, таму прыняў запрашэнне коміта наведаць ягоную жонку. Але пасля першага ж агляду ён папрасіў Нікіфара, каб той даў яму сваю руку. А праслухаўшы пульс[94], заявіў гаспадару:

— Твая жонка можа памерці адразу пасля жніва, але калі за ёю будуць назіраць з любоўю і клопатам, то гэта адбудзецца якраз перад другою сяўбой[95].

Слугі, якія расказвалі пра гэта, распавядалі, што коміт ускочыў, як апечаны.

— Толькі Госпад Бог ведае, калі хто памрэ! — закрычаў ён. — Якой сілай ты лечыш, няхрышчаны чалавек з далёкай краіны?!

— Сіла, якая падказала чалавеку, як лячыць сабе падобных, адкрыта яшчэ ў тыя часы, калі нават не было такога пышнага горада, як твой, — яна светлая, жыццядайная. Па пульсе лечаць і вашыя дактары, але яны шмат думаюць пра мітусню свету. Дваццаць год у цішыні снежных гор, толькі сам-насам з настаўнікам і мудрасцю гор, вучымся мы разумець пульс жыцця і пульс смерці. А яшчэ сны. Давай зойдзем зноў да тваёй жонкі і спытаем, каго яна найчасцей бачыць у сне. Калі яе клічуць бацькі ці родныя — гэта знак, што час збірацца пад вечнае крыло Быцця.

Яны пайшлі да Еўдакіі.

— Каго ці што найчасцей ты бачыш у сне? — запытаўся

лекар.

Гаспадыня задумалася.

— Да мяне часта прыходзіць маці. Яна працягвае руку.

— А ты?

— Я хачу да яе і баюся.

— У што яна апранутая?

— Яна выглядае як імператрыца: у пурпуровым плашчы, чырвонай павязцы на галаве, на якой нашытыя смарагды і брыльянты, а на скронях — белыя жамчужныя ніці. Мне страшна, мне так страшна!

— Не бойся гэтага сну, ён нясе выбаўленне ад пакут, — абнадзеіў яе тыбецец.

— Праўда? — узрадавалася Еўдакія. І яна ўсё працягвала ўсміхацца, доўга пасля таго, як лекар і муж пайшлі. Але адразу за дзвярыма лекар стаў развітвацца з Нікіфарам.

— Ты пакідаеш мой дом? Еўдакія адразу зразумее ўсё. Прашу цябе — зрабі выгляд, што лечыш, змякчы яе невыносныя пакуты, калі можаш, — коміт перамяніў тон, і слёзы выступілі ў яго на вачах. Тады лекар згадзіўся застацца, але вырашыў сам выбраць слугу для догляду. Выбар яго спыніўся на маладой жрыцы.

Першыя дні, калі гэты непарушна спакойны, падобны да адзінокай абсушанай сонцам каменнай глыбы, што ляжыць у стэпе, чалавек паказваў, як даваць хворай лекі і ваду, Жывена курчылася, рукі яе рабіліся няўмелымі і нягнуткімі. А можа, так уздзейнічала на яе гаспадыня, якая, агледзеўшы маладую рабыню, варожа-капрызліва стала як бы адмахвацца ад яе празрыста-жоўтай схуднелай рукой:

— О, якая яна прыгожая! Аж свеціцца… А я… Не, не хачу яе!

— Выйдзі, — паказаў Жывене Галдан, і яна пайшла прэч, убачыўшы, што схуднелая на трэску жанчына з тварам-чэрапам і вялікімі вачамі без вейкаў, з рэдкімі чорнымі валасамі сапраўды на краёчку жыцця, але прагна цягнецца назад, у бясконца вабны свет кахання і ўцех. Некалькі гадоў назад ёй зрабілі аперацыю ў бальніцы манастыра Пантакратара, дзе працавалі лепшыя ў Рамеі лекары; асабліва там славіліся хірургі і акушэркі, бо ўсе яны заканчвалі школу па лекарскім майстэрстве, што працавала тут жа ў манастыры. Аднак праз тры гады камітэса захварэла зноў, і на ногі яе ўжо не змаглі паставіць. Адна з найслаўнейшых прыгажунь Цар-горада, яна найперш не магла згадзіцца з тым, што страчаная прыгажосць, таму ў яе пакоях не было ніводнага люстра.

Аднак праз некалькі дзён тыбецец дазволіў Жывене ўвайсці ў пакоі Еўдакіі. На гэты раз хворая была спакайнейшай.

— Лекар сказаў, што ў цябе ёсць сіла і ты можаш дапамагчы, — прашаптала яна. — Сапраўды, у цябе добры твар. А я стамілася ад хцівых і нядбайных. Нядаўна адна... ледзь не атруціла мяне, паклаўшы опію ў тры разы болей...

Жывена ведала пра тое: чарнавокая грачанка Алена, прададзеная ў рабства бацькамі-беднякамі, моцна тужыла па жаніху, якога забілі ў бойцы, і памылкова паклала ў кубак болей заспакаяльнага рэчыва, якім супакойваліся болі. За тое яе білі бізуном з уплеценымі ў яго свінцовымі шарыкамі, а пасля асляпілі. Аднак старыя рабы, хаця і шкадавалі дзяўчыну, казалі, што раней за такое спалілі б альбо аддалі б на арэну дзікім звярам, у лепшым выпадку адсеклі б рукі ці ногі.

Камітэса шаптала нешта яшчэ, але тут Жывена ўбачыла над яе галавой ікону — мабыць, пра яе расказвалі жонкі Саліма. Тонкі твар жанчыны, аточаны цёмна-карычневым покрывам з залатой візантыйскай паласой, няўлоўна падобны быў да твару Еўдакіі. Толькі вочы былі іншыя: задуменныя, глыбокія, яны праціналі, але не вастрынёй, а нейкай бясконцай мяккасцю. А дзіця на

руках у яе было падобнае да Святазара, толькі чорнавалосага. Яна страсянула галавой, нібы адганяючы морак, ды тут голас Еўдакіі зрабіўся іншым, загучаў пранізліва:

— Я пытаюся, як цябе клічуць, рабыня?

— Жывенаю, — паспешліва схілілася дзяўчына перад слабою, але страшнаю сваёй бязмежнай уладай над яе жыццём, лёсам, як і лёсам соцень іншых рабоў, камітэсай.

— Жыв... Не, гэтага варварскага імені мне не запомніць. Я назаву цябе Ефрасінняй, так клікалі маю старую няньку, якая памерла.

Яна паківала пальцам, і пасцельнічы Феафілакт нячутна наблізіўся да ложка.

— Павесь яе імя ёй на шыі, — загадала камітэса. — І апрані ў ліловае, ты ж ведаеш, я люблю гэты колер на слугах.

З таблічкай на шаўковым шнуры, у ліловым хітоне заходзіла цяпер Жывена ў пакоі да камітэсы, і часам ёй здавалася, што ўсё ранейшае жыццё было толькі сном, прыгожым і яркім, які, аднак, раніцай растварaецца, як белы калыхлівы туман. Брутэн і Відэвут, Святазар, Менцязь, дзе так лёгка і вольна было гайдацца ў сонечны дзень, лёгкасць і спакой душы, нібы пранізанай сонцам — з ёю гэта было ці таксама прыснілася? І куды падзеўся дар, які яна з такой радасцю несла людзям, дапамагаючы ім? Глуха было ў душы, хаця часта, як і раней, малілася Ашвінам, хаця адразу ж пасля таго, як атрымала ад Нікіфара залаты салід-намісму, заказала рамесніку-чаканшчыку медальён, падобны да храмавага. Ды паступова рабілася радасцю і забірала ў палон любоў да хлопчыка — усё болей і болей, ажно Жывена сама дзівілася з гэтага новага, невядомага раней пачуцця. Першыя крокі дзіцяці, першыя ягоныя словы поўнілі пяшчотай і нібы надавалі моцы.

Нечаканай радасцю рабілася і знаёмства з Галданам Цэрэнханам.

Суровы і нешматслоўны лекар уражваў спакойнай сілай, якая нібы асаджвала капрызную Еўдакію, уладнага Нікіфара, не кажучы ўжо аб слугах. Тыя, як зачараваныя, кідаліся выконваць кожнае распараджэнне чалавека, якога яны спачатку празвалі Брутусам[96] і, насміхаючыся, перадражнівалі за ягонай спіной. Цяпер жа нават пасцельнічы Феафілакт, хітры і ліслівы, усміхаўся і нізка кланяўся Галдану — амаль гэтак жа нізка, як і гаспадарам.

Нікіфар усё ж спадзяваўся на выздараўленне жонкі, назіраючы, як ружавее яе твар і спакайнейшым робіцца сон. Смерць яе магла пацягнуць за сабой загад прыняць пострыг. І хаця ўдаўцы ці ўдовы са знатных сем'яў маглі не ісці ў манастыр, якому перадавалася маёмасць, над ёю яны былі ўжо не ўладныя. Коміту ж такі загад мой прыйсці ў першую чаргу, бо лаціняне і так скоса пазіралі на тое, што такая ўплывовая пасада займалася грэкам, хай сабе і знатным. З таго часу, як крыжакі, якія ішлі праз Канстанцінопаль вызваляць Святую Зямлю ад няверных, захапілі яго і ўсталявалі сваю ўладу, яны імкнуліся адхіліць знатных грэкаў ад палітычнага жыцця. Аднак улада севастакратара была акружана такой веліччу і пышнасцю, так салодка люляла абранніка і яго світу тронная падушка, што ўжо Балдуін Першы, воін і рыцар, неўзабаве апрануў імператарскі плашч з вышытымі на ім залатымі арламі, пурпуровыя сандалеты, карону і аднавіў увесь уклад візантыйскага двара, калі кожны крок імператара суправаджаецца складаным цырыманіялам і хваласловамі-акламацыямі, дзе праз пакаленні не мяняецца ніводная нота, дзе нават імператарскае чарніла — пурпуровае. І ўсе астатнія лаціняне, што ўзыходзілі на візантыйскі трон, загадвалі аб'яўляць пры кожным урачыстым выхадзе, што яны пераемнікі Юстыніяна і Комнінаў, і паступова зноў набліжаліся да трона старыя візантыйскія роды, нягледзячы на супраціўленне прышлых. Нікіфар ад бацькі чуў, як смяялася старая знаць, калі прызначаны

протавестыярыем[97] ваяка Канон Бецюнскі блытаўся ў раскошным доўгім адзенні і раз'язджаўся па мармуровай падлозе ў найтанчэйшых, як шоўк, скураных пантофлях, у якіх так спрытна ходзяць звыклыя да пышнасці сенатары. Сам Нікіфар вылучыўся пры Балдуіне Другім, бо на іпадроме толькі ягоныя коні раз за разам прыходзілі першымі, а імператар, як і ўся прыдворная вярхушка, любіў конныя заезды, тэатральныя відовішчы, любіў, калі плебс радасна вітаў яго прыход на імператарскую трыбуну.

Любіў Нікіфар выходзіць на людзі з прыгажуняй жонкай, калі, апранутая ў святочны хітон, ззяючы каштоўнымі каменнямі, садзілася яна ў ложу коміта блізка да імператара, а той, на рыцарскі манер, схіляў галаву перад яе прыгажосцю. Цяпер імператар быў незадаволены тым, што вось ужо тры гады прыгажуні Еўдакіі нідзе не відно, і хаця не вінаваты ў тым быў коміт, аднак жа ўсё халадней і халадней глядзеў на яго ўладар, усё больш адцяснялі Скліра прыдворныя. Вось чаму, гледзячы, як ажыўляюцца запалыя жончыны вочы, спадзяваўся ён на цуд і сам ледзь не хадзіў перад Галданам на дыбачках, хаця прывык да таго, што сотні і тысячы людзей схіляюцца перад ім самім.

Але лекар як быццам не ганарыўся тым і нават не заўважаў таго, што непамерна ўражвала слуг. Гаварыў з усімі аднолькава — ветліва, але неяк адрачона. Адзін раз убачыла Жывена здзіўленне на ягоным твары — калі, забыўшыся, прагаварыў ён доўгі рэцэпт на санскрыце, а яна згодна кіўнула галавой.

— Адкуль ты ведаеш гэтую мову? — спытаўся ён.

Яна адказала, і тады ён ціха прамовіў:

— Значыць, і ў славяна-балтаў захавалася памяць аб сонечных Ашвінах? Аб тым, што бог Дакшапаці перадаў веды, як лячыць чалавека, менавіта спачатку ім, а яны ўжо затым перадалі тое Індры і, нарэшце, мудрацу Бхаратваджы[98]?

— У нашым храме толькі чытаюцца гімны Агні і

Ашвінам, і творацца свяшчэнныя абрады.

— Значыць, вы не ведаеце «Аштанга-хрыда-самхіту» Вагбхаты, якую ў нас пераклаў Рынчэн-Занпа[99]? Ці маеце вы свой пераклад?

— У нас няма дзе хаваць старажытныя запісы. Нашы драўляныя хаты гараць, а войны падпальваюць іх часта. Толькі два з паловай стагоддзі назад пабудаваны першы каменны храм у Полацкай зямлі...

— Але цікава, што памяць аб арыях у вас засталася. Што яшчэ засталося ад іх мудрасці?

— Няшмат... Радуніца, калі мы радуемся сустрэчы з продкамі. Абярогі ад зла, з дзвюма конскімі галовамі альбо, цяпер часцей, дзвюма птушкамі. Нашы людзі моцна вераць, што багі-блізняты адольваюць нячыстую сілу. Але, калі карова ацеліцца двайнятамі, вёску абворваюць баразной, а плуг вядуць два бычкі — іначай можа напасці пошасць. Можа, якраз ад нашых храмаў памяць аб Ашвінах ператварылася ў казкі — напрыклад, аб тым, як два сыны Вялікага Бога закахаліся ў дачку Сонца. Яны дзеля яе запальваюць на моры два агні і возяць на лодцы з яблыневага дрэва гэтую прыгажуню. Казкі, гэты злепак з былога ці мінулага, аздабляюць жыццё людзей.

— О так. Цемра ўсё болей накрывае іх, як удушлівае воблака, і нават мудрацы часам здаюцца, ідуць насуперак сабе і служаць Злу.

Гэтая першая размова паміж імі сталася пачаткам доўгіх гаворак аб вечнасці і аб загадках жыцця, якое круціць у сваім коле людзей дзеля нейкай невядомай ім самім задачы.

Не адразу Жывена даведалася, як трапіў сюды, у краіну Кхран[100], тыбецкі лекар, які ў маладосці жыў пад Дахам Свету ў будыйскім манастыры і рыхтаваўся да манаства. Але малодшага, любімага брата забіў хан, і тады паслушнік не сцярпеў. Помста перапыніла ягоны Шлях[101], зацьміла духоўны зрок. Выгнаны з манастыра,

ён не меў права лячыць, таму пасвіў авечак як наймiт. Аднак боствы гневу не пакідалі яго: авечак задзіралі ваўкі; перавал, праз які трэба было вяртацца, аднойчы засыпала снегам, і ён тры месяцы харчаваўся арэхамі, якіх натрос небарака, што прама перад ім зваліўся ў бездань. Пасля, праз год, на тым жа перавале на былога паслушніка напаў тыгр. Змагаючыся, яны абое зваліліся ў горную раку. Непрытомнага Цэрэнхана, якога да страшных чорных пісягоў абабіла аб камяні шалёная плынь, вылавілі рыбакі перад самым вадаспадам. Селішча іхняе было ўжо кітайскім, і калі забойца-паслушнік пакладзены быў ля храма, у сне яму з'явіўся сам Буда і прадрок, што вызваленне можна атрымаць толькі праз пятнаццаць гадоў служэння Тром Уладарам[102], у самым старажытным храме. Чатырнаццаць гадоў капаў пячору і ўзносіў малітвы Галдан, а на пятнаццаты паслалі яго ў суседняе селішча лячыць хворага, дзе і захапілі ўсё насельніцтва качэўнікі-манголы, бо храм той быў на самай мяжы з іхнімі землямі.

— Значыць, я павінен быў адпакутаваць яшчэ, — гаварыў тыбецец. — Калі ступіў на Шлях, Неба спытае з цябе болей, чым з простага чалавека.

— Але чаму пакаранне атрымала я? — аднойчы вырвалася горкае недаўменнае пытанне ў Жывены.

— Ты, жрыца Ашвінаў, задаеш такое пытанне? Ты, якая ведае, як і калі пытацца ў багоў — «Чаму?»

І яна не пыталася аб гэтым. Затое стала прагна накідвацца на яго з іншым. І першае, што цікавіла і ўсіх: як ён вызначыў, што гаспадыні не жыць? Яна выглядае цяпер лепей, у яе нічога не баліць.

— Я рэзаў пук сухой травы, калі па мяне прыйшлі. Еўдакія бачыла маці ў чырвоным, танцавала з ёю. А гэта — першыя прыкметы таго, што чалавек ва ўладзе Гаспадара Смерці. Аднак бывае, што ратаваць не позна. Каб даведацца, ці так гэта, я і слухаў пульс мужа.

— У нас таксама прыкмячаюць, а жрацы добра ведаюць:

калі ў сне чалавек тоне ў брудзе, уваходзіць у чэрава маці, падае ўніз, гэта прадракае благое. Але каб па пульсу адчуць нават час смерці?

— Ці чытаюць у вас «Бхагават-Гіту», гэты чароўны помнік мудрасці Індыі? Калі не, то паслухай:

Да нараджэння ўсе рэчы схаваныя
У Быцці, адзіным, вялікім,
Адкуль сыходзяць пры нараджэнні
І патанаюць пры Смерці ў ім.

— Нашы свяшчэнныя гімны гавораць пра тое ж! — узрадавалася дзяўчына.

— Многа таямніц у свеце, — працягваў Галдан Цэрэнхан. — І сярод іх — пульс Жыцця і пульс Смерці. У нованароджанага дзіцяці можна «даведацца», колькі яму наканавана жыць. Бывае, аднак, што людзі самі перапыняюць жыццё. Тады гэта парушае адвечны парадак Быцця, і таму той, хто накладае на сябе рукі, творыць зло супраць усяго Сусвету. А ў пульсе Жыцця таксама таямніцы: пульс Неба трэба слухаць на скроні, пульс Чалавека — на запясці, а пульс Зямлі, звязаны з падземнымі Боствамі, — на ступні.

— О, я стану маліцца за жыццё Еўдакіі! Пакуль яна будзе жывая, ты будзеш з намі і зможаш мяне хаця трохі навучыць старажытнай мудрасці! — горача загаварыла Жывена.

— Мабыць, яна і сапраўды дажыве да жніва, а там і да новай сяўбы, — упершыню шырока ўсміхнуўся Галдан Цэрэнхан, і шырокі, непрыгожы і нават страшнаваты твар яго як адкрыўся сваёй патаемнай сутнасцю, стаўшы на імгненне прыўкрасным.

Сапраўды, у цёплы, ясны дзень новага, 1261 года[103] ўзрадаваны коміт вырашыў павезці жонку ў загарадны маёнтак. Яе суправаджалі лекар і Жывена, а таксама каля дзесятка слуг.

Выпаленая бязлітасным сонцам да цвёрдасці каменю

рудая зямля адпачывала пасля сваёй летняй працы, калі ў яе чэраве набіралі моц духмяныя расліны і чэпкія карані аліваў, прагна п'ючы назапашаную вільгаць. Яна чакала дажджоў — гэтага спаравання з Небам, калі грыміць і гайдаецца неабдымнае іхняе ложа і кавалкамі касмічнай коўдры рвуцца аблокі. Аднак бялёса-сіняе покрыва над далячынямі было зажурана-спакойным, не калыхаўся калматы быльнёг ля дарогі, прарэзанай коламі фурманак, што везлі і везлі з палёў у маёнтак амфары з пшаніцай, алеем, гідрыі з пітной вадой, пелікі з мёдам, сушаныя фінікі і вінаград, сыры, загорнутыя ў тканае ва ўласных Нікіфаравых майстэрнях палатно, і многае іншае. Еўдакія ехала на адкрытай калясніцы, але калі хацела лепей агледзець поле, рабы неслі яе на насілках. Жывена трымала скрыню з рознымі сасудамі — лекітамі, амфарыскамі, дзе было нагатаванае асвяжальнае пітво для гаспадыні, адвары з зёлак і ўсё, што магло спатрэбіцца ёй, пасцельнічы вёз усходні палас і шматлікія дыванкі на выпадак, калі хворая захоча пасядзець на зямлі. У Фацімы ж пры боку стаяў куфэрачак з духмянымі мазямі — калі гаспадыня натрудзіць ногі, лоўкія рукі арабкі тут жа дапамогуць ім. Ехаў і наглядчык комітавай стайні Салім. Са здзіўленнем убачыла Жывена, як змяніўся араб пры гаспадары: сыпаў прымаўкамі, жартаваў, смяшыў Еўдакію. Так, ён знарок жахаўся, калі аказваўся каля Галдана, на што гаспадыня заўсміхалася:

— Не бойся, ён не з царства Аіда. Наадварот, краіна яго высока ў гарах, так што да неба ён бліжэй, чым ты.

— Дазвольце не пагадзіцца, высакародная камітэса. Адзін з нашых паэтаў так пра яго сказаў:

Ён абліччам як Малік[104]*, што да жахаў прывык,*
Бо пякельнага полымя ён вартаўнік.
Чорны волас ён у сівой барадзе,
Птушка Рух[105]*, чые крылы намоклі ў вадзе!*
Ён чадрою няшчасця ахутаны спрэс,
У шчаслівы наш дом быццам Ібліс[106] *улез,*
Скрозь людзей пазірае, у позірку лёд,
І на нешта чаруе ўсю ноч напралёт!

— Не паклёпнічай! — абарваў Нікіфар. — У маім доме не чаруюць! Хіба моляцца — але я і табе не забараняю маліцца твайму Алаху, хаця ўсе ведаюць, што ёсць толькі адзін сапраўдны Бог — наш, візантыйскі, праваслаўны...

Салім адразу ж перамяніў гаворку.

— Я хацеў падражніць яго, каб ён хоць трохі расказаў нам, як трапіў сюды. Усё мы ведаем адзін пра аднаго, апроч вось яе, — ён паказаў на Жывену, — і лекара. А яны трымаюцца разам і абое паводзяць сябе не як простыя слугі, а як высоканароджаныя.

— Гэта мая справа! — зноў абарваў яго Нікіфар. — Не ўсе такія нізкія рабы, як ты. Яна — іншае!

Сказаў і тут жа як спахапіўся. А тым часам Еўдакія загадала зноў спыніцца і, сышоўшы з калясніцы, стаяла, падстаўляючы цёпламу яшчэ сонцу зжаўцелы твар. У ваўняным плашчы, накінутым на ліловую туніку, у шапачцы з залатымі падвескамі на скронях, здавалася яна падлеткам. Злева ад дарогі пачынаўся платанавы гай, справа, за паваротказ, скрозь купку зялёнага падлеска з лаўравішні, самшыту, рададэндрану і іншых дрэваў бачны быў натоўп, які рухаўся да калясніцы. Аказалася, коміт спыніўся, не даехаўшы паўмілі да поля, дзе ў гонар прыезду гаспадароў збіраліся ўрачыста сеяць пшаніцу.

— Хай ідуць усе сюды і сеюць яе тут! — камітэса паказала на бліжэйшае поле. Упраўляючы разгублена пераглянуўся і шэптам сказаў коміту, што тут учора закончылі сяўбу.

— Рабіце, што сказана, — коратка загадаў той, і тады да гаспадароў подбегам заспяшаліся сейбіты, за імі святар у парчовай фелоні[107] з нашытым крыжам, следам за якім нёс чашу з вадой і крапілам з лісця вайі[108] стары дыякан, чый стыхар[109] быў якраз таго ж ліловага шоўку, як і туніка камітэсы. Яна спачатку грозна ссунула бровы, але ўспомніла, што сама ж загадала паслаць у маёнтак служкам некалькі столак з сувоя,

падаранага ёй Балдуінам II.

Неўзабаве пачаўся абрад сяўбы. Акропленая святою вадою зямля, ужо ўзараная, лёгка варочалася драўлянымі плугамі. Усе, хто стаяў каля гаспадароў, напружана сачылі за тым, каб у час сяўбы зерне не трапіла на бычыныя рогі — ураджай будзе вялікі, але зерне ўродзіцца нясмачным і непрыдатным для людзей. Адзін толькі Галдан няўважліва глядзеў удалячынь ды Жывена, убачыўшы высока над полем знаёмы трохкутнік журавоў, не зводзіла з іх вачэй. Куды яны ляцелі? У Эгіпет? І адкуль? Можа, якраз з навагародскіх земель, дзе ладзілі гнёзды на дубах і рабілі павольныя кругі над маленькім каменным храмам Ашвінаў, дзе цяпер, можа, стаіць на вежы Відэвут і просіць сонечных вясёлых багоў знайсці яе і прывесці назад, на радзіму. А магчыма, ён лічыць яе мёртваю? Ды не, сэрца і Ашвіны павінны сказаць яму праўду. Святазар, пэўна, ведае, дзе яна — да яго найчасцей прыходзяць багі і адкрываюць яму хаця столачку вялікай і страшнай заслоны, якою адгароджаныя яны ад зямных людзей.

... — Ты ж ведаеш, уладычыца, што грэчаская царква не бярэ грошай за шлюбы. Па старадаўняму звычаю грэкаў, яны плацяць за тое толькі пеўнем і боханам хлеба. А плаціць жа царкоўную дзесяціну лацінянам, згодна праваслаўнаму царкоўнаму праву, мы адмаўляемся. За тое царква наша, як і іншыя, праследуецца. Пракляты Марасіні, патрыярх, хоча ўвогуле забараніць грэчаскія абрады, ён жа венецыянец, як ты ведаеш!

Жывена ўздыхнула. Гэта скардзіўся Еўдакіі хрысціянскі святар, прасіў дапамогі і грошай. Камітэса выслухала яго і паабяцала заступіцца, успомніўшы мудрасць папы Інакенція III, які шукаў кампрамісаў з грэчаскім духавенствам. Коміт выглядаў задаволеным: можа, і сапраўды Еўдакія неўзабаве зможа падняцца і хадайнічаць за царкву? Лаціняне і цяпер, праз шэсцьдзесят гадоў пасля заваявання Царграда, не спяшаліся аддаваць Рыму хаця б пятнаццатую частку даходаў, хаця, паводле дамоваў, мусілі б адпраўляць

туды звычайную дзесяціну, якая, аднак, не была прынятая грэчаскім духавенствам да гэтага часу.

Еўдакія, выслухаўшы святара, нечакана сказала мужу:

— Я стамілася ад просьбаў. Хай яны пакінуць нас. А мы яшчэ пабудзем тут, ля гаю.

Але ў гэтую хвіліну да яе падышоў садоўнік і выцягнуў з-за пазухі прыгожа сплецены футляр. Адкрыўшы яго, ён дастаў гваздзік, на якім заіскрыліся кропелькі вады, якой яго апырскалі, і працягнуў камітэсе. Усе аслупянелі: гваздзік быў пурпурны. Першым апамятаўся коміт.

— Ты што, хочаш пасварыць мяне з імператарам, гнюсны раб?! — загрымеў ён, адштурхнуўшы садоўніка так, што той адляцеў прэч і, зачапіўшыся нагой за камяк зямлі, расцягнуўся ля самых ног Жывены. Круглы твар са светлай апушкай валасоў на падбародку збялеў, шэрыя вочы вырачыліся: садоўнік яўна чакаў іншага.

— Я... вывеў яго спецыяльна для камітэсы, — залепятаў ён. — Гэтыя кветкі... такія прыгожыя!

— Ён, мабыць, не ведае, што пурпуровыя гваздзікі забаронена разводзіць у садах! [110] — зашаптала Фаціма.

Спалоханы наглядчык маёнтка пацвердзіў ейныя словы, распасцёршыся перад гаспадарамі:

— Гэты раб прывезены нядаўна, я не дагледзеў, што ён вырасціў пурпуровы гваздзік! — енчыў ён. — Я не вінаваты, не карай мяне!

— Я не вінаваты! — садоўнік, таксама смяротна спалоханы, загаварыў па-руску.

— Адкуль ты? — страпянулася Жывена.

— З Галіцка-Валынскай зямлі, з-пад Бярэсця.

Нешта магутна-светлае, лёгкае нібыта падхапіла

дзяўчыну, і на імгненне прамільгнуў перад вачыма храм з тоўстых кубоў граніту, магутныя дубы, што атулялі яго шапаткімі шатамі, залацісты конь з саломы на ахвярным вогнішчы… Яна схілілася перад Еўдакіяй:

— Пашкадуй яго, камітэса. У яго рукі майстра — зірні, які футляр з лубу сплёў гэты чалавек! У яго душа паэта — ён лічыць цябе царыцай, бо столькі чуў пра тваю прыгажосць!

Усю сілу, якая некалі была ў ёй і цяпер вярнулася — ці надоўга? — уклала яна ў свае словы, і камітэса апусціла грозна ўзнятую руку. Коміт, які сачыў за жонкаю, таксама змякчыўся:

— Няхай жыве. Аднак табе, які не дагледзеў і не папярэдзіў таго, што адбылося, давядзецца адказваць.

Яны паехалі да маёнтка, але доўга ззаду яшчэ чуліся крыкі наглядчыка, якога бязлітасна секлі лазінамі. Еўдакія ж напружана глядзела наперад, твар яе быў замкнёным. Яна выпіла глыток фіялкавага віна, праліўшы трохі на сваю ліловую туніку, памуляла завялымі вуснамі вінаградзіну, але пасля выплюнула яе. Рука з цьмянымі, акуратна вычышчанымі рабыняй пазногцямі дрыжала, чырвоныя плямы праступалі на худых шчоках.

Калі яны прыехалі ў маёнтак, яна не пайшла ў дом. Загадала несці сябе да агромністай шэра-зялёнай алівы; там, сышоўшы з насілак, прытулілася да шурпатага ствала, дзе глыбока заплыла, але была яшчэ бачная першая літара ейнага імя.

— Помніш, Нікіфар, ты першы раз прыехаў са сваім бацькам сюды, каб паглядзець на мяне? І я зірнула. Ты мне спачатку не надта спадабаўся, але пасля… Калі ты мне кляўся ў каханні, апякунка аліваў[111] падала знак, і я зразумела, што буду з табой да смерці.

— Нашто ты гаворыш пра смерць? — дакорліва прамовіў коміт. — Мяркую, мы будзем жыць доўга.

— Не, мая смерць блізкая. Тыбецкі лекар пытаўся, у якім адзенні прыходзіць у сны маці. А яе туніка якраз такога колеру, як гэты гваздзік, колеру застаялай крыві, якой так многа пусцілі мне манастырскія лекары. Таму хачу пастрыгчыся, перш чым Харон пусціць мяне ў сваю ладдзю. І яшчэ аб чым прашу цябе, Нікіфар...

Еўдакія зняла адзін за адным з пальцаў каштоўныя пярсцёнкі.

— Гэты, з антраксам[112], аддай у Вялікі Храм Божай Мудрасці[113], хай аправяць ім абраз святой Еўдакіі. Гэты са смарагдам — у царкву Пантакратара. А на гэты, з залатой філігранню, хай памоляцца за мяне жабракі каля Вялікай Гавані — калі я бывала там, мне заўсёды хацелася ехаць у невядомыя далёкія краіны...

— Усё, што скажаш, я зраблю, але... — пачаў быў коміт.

— Не суцяшай! — слаба абарвала яго жонка. — Яшчэ адно хачу папрасіць: пасля маёй смерці дай ёй вольную грамату.

Яна паказала на Жывену, якая трымала яе за левую руку.

— Але чаму — ёй? — коміт рэзка павярнуўся, вочы яго ўпіліся ў маладую дзяўчыну, якая ад нечаканасці адпусціла гаспадыню.

— Таму што... — Еўдакія пачала задыхацца, плямы на шчоках выступілі цёмна-чырвонымі ружамі. — Яна, рабыня, заступілася за іншага, хаця за гэта, пад гарачую руку, маглі загадаць асляпіць і яе. Значыць, чужое жыццё ёй... не абыякавае...

Але тут слугі па знаку коміта падхапілі яе, Галдан Цэрэнхан паспешліва дастаў з зялёнага яшмавага футарала доўгія іголкі з туга закручанымі ў спіраль канцамі і маланкава абтыкаў імі хворую. Седзячы на тоўстым усходнім дыване, яна паступова супакоілася, пачаў праступаць румянак на шчоках, дыханне параўнела. Жывена дапамагала ёй: абкладала

падушкамі, абвявала веерам з вялікімі пушыстымі пёрамі. Але адначасова ліхаманкавая радасць білася ў ёй, і той прыліў моцы і лёгкасці, які вярнуўся і цяпер п'яніў хмелем надзеі, усё не пакідаў, наадварот, узмацняўся...

Вечарам, калі гаспадары вярнуліся назад, у Цар-горад, і Еўдакія заснула, Жывена, хвалюючыся, папрасіла лекара паслухаць ейны пульс.

— Я баюся, што памру ад радасці, — сказала яна. — Таму прашу цябе, скажы, колькі мне жыць, каб паклапаціцца пра Святазара.

Аднак Галдан Цэрэнхан адмовіўся.

— Чаму ж коміту ты сказаў, калі памрэ ягоная жонка, а мне не хочаш сказаць нічога! — пакрыўдзілася Жывена.

— Бо ў яе лёсе не зменіцца нічога, яе Кола вось-вось спыніцца.

— Спыніцца некалі і маё!

— Але калі — ты не павінна ведаць. Іначай суддзя памерлых Чойг'ел[114], убачыўшы ў люстэрку Кармы, як я ўмешваюся ў тваё жыццё, пазбавіць мяне магчымасці хоць калі-небудзь нарадзіцца ў Сукхаваці — шчаслівай краіне, дзе няма ні дэманаў, ні асураў[115], толькі багі і людзі.

— Дык ты не можаш мне сказаць нічога, ты, які стаў для мяне Настаўнікам?

— Магу сказаць адно: твой лёс напоўнены звонам і страсцю, і ты, адламаная галінка дрэва, павінна браць сілы ў яго. Будзе жыць Дрэва — будзеш жыць і ты.

...І зноў у Жывеніным сне варушыў незлічоным лісцем свяшчэнны Дуб, з дупла выглядала празрыстая-светлая, у вяночку з белых рамонкаў Ляля, а за ёю тоўпіліся русалкі, і тонкія галасы напаўнялі прастору музыкай. Над пяшчотна-сінімі палосамі квітнеючага лёну трапяталі жаўрукі, а вышэй над імі — бяздонна-велічнае

неба такой асляпляльнай васільковай гушчыні, якую яна бачыла толькі на радзіме. Душа дзяўчыны кружылся над узгоркамі і далінамі, над чырвонымі мурамі новагародскіх вежаў, і ў сне такое замілаванне ахоплівала яе, што слёзы змочвалі жорсткую падушку, а вобраз радзімы і твары дарагіх яе сэрцу людзей стаялі перад вачыма і ўдзень. Ніколі не думалася, што такой нястрымнай, такою горка-безнадзейнаю мукаю будзе поўніцца сэрца. І аднойчы ў сне загучалі словы дзеда аб Новагародку, якія праходзілі раней паўз яе душу. І адкрылася ёй, што ёсць любоў да Радзімы.

Кніга другая

У самы канец месяца верасня, калі на Новагародчыне зацвітаюць ліловыя пругкія верасы і пад дубамі выходзяць на свет аксамітава-карычневыя баравікі, а ў Візантыі над ссохлай у камень зямлёй з дрэваў звісаюць яшчэ зялёныя цытрыны, у Саліма, вольнаадпушчаніка, што працаваў у гаспадарцы коміта Нікіфара, нарадзілася дзіця.

Яго сярэдняя жонка праз тое ледзь не развіталася з жыццём: яна ўжо бачыла Азраіла з мячом, якім той рыхтаваўся перарэзаць тонкую нітку яе жыцця. Але ўмелыя рукі тыбецкага лекара, якому дапамагала і Жывена, вынеслі яе з-пад страшнага крыла гэтага анёла смерці і разам з немаўлём вярнулі Саліму. І той, бязмерна ўдзячны абаім памагатым, наладзіў у іхні гонар свята, куды запрасіў і гаспадароў.

Нікіфар быў абурыўся, што раб хоча весяліцца ў час, калі ягонай гаспадыні робіцца ўсё горш. Але Еўдакія супакоіла яго:

— Чужая радасць можа даць трохі радасці і мне.

Коміт прысеў на ложак да жонкі, прыціснуў яе тонкія, амаль празрыстыя далоні да вачэй, каб схаваць слёзы. Ніколі раней так не казала Еўдакія, наадварот — капрызлівая, зацятая, не любіла яна чужой радасці.

Часам і мучыла рабоў.

— Але ты можаш стаміцца. У мусульман заўсёды шмат тлуму, — паспрабаваў ён усё ж адгаварыць жонку. Ды тая настояла на сваім.

Салім і ягоная сям'я пастараліся: дамок, дзе яны ўсе жылі, быў абвіты пляцёнкамі кветак, падлога памытая з пахкасцямі, а ў пярэднім пакоі гралі, надзімаючы шчокі, запрошаныя музыкі. У парадным пакоі, дзе ў пярэстым, пушыстым дыване як патаналі нізкія візантыйскія столікі, у самым куце, пад вялікаю іконай Маці Божай (прынесенай сюды дзеля гаспадароў), узвышаліся два разьбяныя крэслы, таксама абвітыя кветкамі. На сталах у каляровай шкляной вазе грудзіліся мігдалевыя зярняткі, салодкія кубічкі кунжуту, прадаўгаватыя арэхі, незнаёмыя Жывене і Галдану Цэрэнхану, якіх віталі не так гучна, як гаспадароў, але затое, мабыць, больш сардэчна.

Камітэса ледзь ускараскалася на крэсла. Яна была ў ліловай шаўковай сукенцы з залатымі кругамі па плячах, у шапачцы з касцянымі падвескамі. Нарумянены твар яе выглядаў амаль здаровым, але ссохлыя ў нітку вусны былі сцятыя, і яна, нават спрабуючы ўсміхнуцца, не магла расшчапіць сутаргава сціснутых тонкіх рук з бліскучымі залатымі пярсцёнкамі.

Муж час ад часу заспакаяльна схіляўся да яе, але ягоны твар быў трывожным. Ён любіў жыццё, любіў бляск двара і іпадром, дзе ягоныя коні, бывала, выйгравалі ў славутых скакуноў самога імператара. Любіў, калі на апошніх оргіях[116], ужо на самым фінішы, дзе ў пыле не бачна было, чый конь наперадзе, у нецярпенні як кіпела ягоная кроў. А колькі асалоды бывала, калі на прыдворных пагулянках дзіэтарый[117]ківаў слузе, і той урачыста падносіў коміту віно ў залатым кубку. Шмат што шанаваў у гэтым жыцці знатны візантыец, не хацеў развітвацца з усім гэтым, стрыгчыся ў манахі. А такая пагроза была — імператар Балдуін час ад часу прыкідваўся, што надта шануе старадаўнія грэчаскія звычаі, асабліва калі гэта было

яму зручна... Таму трывога, што не сціхаючы тачыла яго, клалася цёмнымі ценямі на твар, які цяпер выглядаў амаль такім жа бледным, як і ў ягонай жонкі.

— Час блізіцца. Нарэшце я сыду адсюль, — задуменна сказаў лекар.

Жывена ўстрапянулася.

— Гэта значыць, што яна... што яна...

— Так, памрэ.

— О Настаўнік, але ж я... Я тут рабыня, і мяне могуць прадаць яшчэ далей, у далёкі Эгіпет, або разлучыць з сынам!

— Не думаю, — гэтак жа спакойна прамовіў лекар. — Здаецца мне, твой шлях будзе далей не рабскім.

— Чаму ты так думаеш? Ты гадаў? Я спрабавала пытацца ў Ашвінаў, але не магу зразумець іх мову. Мабыць, яны забыліся на мяне. А табе... Табе, мабыць, падуладныя многія духі.

— Не кажы мне пра духаў. Ты памыляешся.

Іх ціхую размову перапыніў Салім, які пстрыкнуў пальцамі і загадаў жанчынам уносіць стравы. Стоячы ля гаспадароў, ён гучна абвяшчаў назву кожнай:

— Гэта джаузаб, зроблены з самаркандскага рысу. Доўга шукаў я яго на тутэйшым базары! А вось сікбадж — мяса маладога барана, адваранае ў воцаце з шаўкавіцы. Фалузадж — салодкая страва, яна з мукі і мёду. А вось луб'я — гэтую фасолю добра гатуюць толькі мае жанчыны!

Тым часам музыка сцішылася, наперад выйшаў флейтыст у жоўтай кашулі, падпяразанай чырвоным поясам. Пад працяжную, са стогнам, мелодыю з-за заслоны выплыла танцоўшчыца.

Хударлявая, гнуткая, як змяя, яна, віхляючы сцёгнамі,

наблізілася да гасцей, рытмічна пстрыкаючы пальцамі. Бліскучы ліф з абаяра — персідскага шоўку — ледзь закрываў вялікія грудзі, шальвары з той жа тканіны пачыналіся ніжэй пупка. Моцна насурмлены твар з нізкім ілбом быў як выразаны з дрэва, чорныя валасы матляліся па аголенай спіне. Босыя ногі блішчэлі нафарбаванымі пазногцямі, далоні былі карычневыя ад хны.

Страсна ўсхліпваючы, флейта зніжала тон, а музыка паступова як бы ператваралася ў вуркатанне галубкі, што кліча па вясне сабе некага да пары. Танцоўшчыца то згіналася, то хісталася, паскараючы тэмп, жывот яе дробна дрыжаў, дрыжыкі разыходзіліся па целе, якое ўсё пералівалася вабнай, бессаромнай сілай. Ціха, але выразна вёў спакуслівы, бясконцы рытм барабан.

Мужчыны вакол прагна сачылі за танцоўшчыцай, твары іх заільсніліся, пачырванелі, некаторыя, самі таго не заўважаючы, прыстуквалі пальцамі ў такт музыцы.

Першы раз бачыла Жывена такую страсную пажадлівасць амаль аголенага жаночага цела, адчувала яго ўладную моц. Гэтае ўлонне нібы рыхтавалася засмактаць у сябе ўсё, што магло даць спатолю яго звярынай празе... Яна заплюшчыла вочы, спалоханая. Дык вось што прымушала дрыжаць галасы мужчын, якія абмацвалі вачыма яе цела. Вось чаму несліся за дзяўчатамі ў купальскую ноч хлопцы, ломячыся праз сучча, як маладыя ласі, б'ючыся за абранніцу ажно да смерці. І ў позірку Відэвута была яна, тая прага, схаваная за ласкавасцю — гэтак агонь бушуе пад тарфянікам, але часам выбіваецца са страшнай глыбіні на паверхню танюткай стужкай сіняватага дыму!

Раптоўна нешта нібы штурхнула яе. Толькі на імгненне сустрэліся вочы дзяўчыны з вачыма Нікіфара, але нібы палыхнуў на яе той жа нястоены агонь пажадлівасці... Жывена імгненна наструнілася, як пры небяспецы. А ён адразу ж нахіліўся над жонкай, нешта зашаптаў, ды моцныя яго пальцы так сціснулі керамічны сподак, што ён глуха хрумснуў і ўпаў на падлогу. Ніхто не заўважыў здарэння, бо якраз у гэтую хвіліну з аглушальным

стогнам абарвалася музыка, танцоўшчыца застыла, перарывіста дыхаючы. На жываце ў яе ільсніліся кропелькі поту, але насурмлены, з шырокімі чорнымі брывамі твар заставаўся спакойна-замкнёным, нібы душою жанчына была далёка ад навакольнага. Пасля яна слізганула за заслону, і тады мужчыны ў пакоі заварушыліся, загаманілі, а Еўдакія ўпершыню ўсміхнулася, на шчоках з'явіўся жывы румянак, вочы ж павільгатнелі.

«Ці былі ў яе ночы, накшталт нашай купальскай, калі ўсе сілы зямлі і прыроды нібы аб'ядноўваюцца, каб прымусіць чалавека страціць розум? Так, багі адбіраюць у людзей розум дзеля таго, каб тыя выканалі законы жыцця, і ўсе падуладныя тым законам. А яна? Ці трапятала ў абдымках? Ці так жа спакойна, як робіць усё, пабралася з комітам? — думала Жывена, назіраючы за сваёй гаспадыняй. — І чаму менавіта ад яе залежыць маё жыццё, мая свабода? Што звязвае нас?»

Яна баялася дадумваць да канца, успамінаючы вочы Нікіфара і той адзіны пагляд, над якім ён, мабыць, быў не ўладны, але які пратнуў яе шалёным мужчынскім жаданнем.

— Ведаеш, што я ўспамінаю? — загаварыў да яе Галдан Цэрэнхан.

— Што, Настаўнік?

— Старажытныя мудрацы казалі: «Дух адчувае пакуты жыцця і смерці датуль, пакуль не адмовіцца ад сувязі з прыродай. Падобна да таго, як танцоўшчыца, што паказала сябе сабранаму натоўпу гледачоў, заканчвае танец і сыходзіць, так і прырода, што творыць, адыходзіць пасля таго, як паказала сябе Духу ва ўсім бляску. Танцоўшчыца адыходзіць, таму што яе бачылі, а гледачы — таму, што яны нагледзеліся. Так разрываецца сувязь духу і прыроды, таму што яны валодаюць пэўнымі ведамі, і няма болей прычыны для іх сувязі і для тварэння, што ўзнікае ад гэтай сувязі».

Жывена доўга маўчала, раздумваючы над ягонымі

словамі.

— Але скажы мне, Настаўнік, сам Дух адмаўляецца ад гэтай сувязі ці нешта прымушае яго рабіць гэта?

Галдан Цэрэнхан злавіў яе позірк, міжволі кінуты на Еўдакію.

— Якое ж ты дзіця яшчэ! — сказаў не то з дакорам, не то з сумам. — Я шмат казаў табе — усё, што павінна быць, збудзецца так ці іначай. А табе карціць дадому, табе хочацца свабоды, і ты міжволі чакаеш смерці гаспадыні.

— Я ведаю, — Жывена пакорліва схіліла галаву, — ты ўвесь час кажаш: «Назірай за сваім жыццём з мудрасцю і цікавасцю і вер, што ўсё будзе так, як будзе». Але, баюся, мне не стаць мудрай, бо для гэтага трэба ўзвысіцца над сваім жыццём. Яно б'е мяне!

Тым часам Салім схіліўся ў нізкім паклоне перад гаспадарамі.

— Я папрасіў маладога паэта Фоку, які служыць у залаташвейнай эргастырыі[118], перакласці паэму аб каханні, якую толькі што напісаў славуты ў Румскім султанаце Сельджукаў Джалаладдзін Румі. Прысвечаная яна Мяджнуну, які напоўніў усю пустыню песнямі аб каханай, з якой быў разлучаны. Уладар той зямлі ў рэшце рэшт загадаў прывесці Ляйлу да яго і быў здзіўлены, сказаўшы: «Ды любая нявольніца ў маім гарэме прыгажэйшая за цябе».

Вёрткі малады хлопец, якога Салім вывеў за руку, схіліўся перад комітам і яго жонкай і пачаў павольна чытаць на грэчаскай мове:

Спытаўся хан: «Дык ты і ёсць Ляйла,
Што хлопца да вар'яцтва давяла?
Але красы ў табе не бачу я:
Любая лепш нявольніца мая!»
Тады адказвала яму дзяўчына:
«Убач мяне ягонымі вачыма!

Як ён, п'яней ад дотыку рукі!
І летуценняў разгарні шаўкі,
Мо той, хто ад кахання звар'яцеў,
Спасцігнуў тое, што мудрэц хацеў
Пачуць ад свету, пыл абтросшы з кніг...
Душу кахання мой Мяджнун спасціг!
Ты паглядзі палёт арла удзень:
Высока ён, бяжыць унізе цень.
За ценем ты з пажадлівасцю скачаш,
Не сам прадмет — адлюстраванне бачыш.
І ў гэты цень пускаеш ты стралу.
Ды толькі што твой гнеў і злосць арлу?
І ў рэшце рэшт і сам спасцігнеш ты:
Жыццё прайшло, і твой калчан пусты...» [119]

(Тут і далей пераклад на беларускую мову мой. — В. І.)

Чытальнік замоўк, і ў пакоі запанавала цішыня. Усе глядзелі на Еўдакію. У яе дрыжалі вусны і вочы былі поўныя слёз. Яна абняла маладога чалавека.

— О пані! Гэта занадта вялікая ўзнагарода за мой сціплы дар, — засаромеўся той.

— Калі б я магла, я ўзнагародзіла б і таго, чые радкі, нават у перакладзе, прымусілі мяне плакаць, — адказала Еўдакія. — Дзе ён, гэты... гэты...

— Джалаладдзін Румі, — падказаў Салім. — Нядаўна нам стала вядома, што Рум, родны горад паэта, ушчэнт спалілі стэпавыя качэўнікі. Манголы пагналі ў палон многіх румійцаў. Можа, Румі недзе сядзіць над сухім кавалкам хлеба, а можа, не мае і яго, хаця радкі з яго паэмы спяваюць у караван-сараях і ля стэпавых калодзежаў, а цяпер слухалі і мы, недастойныя сыны Алаха...

Калі скончылася свята і гаспадары шчодра адарылі маленькага сына Саліма і парадзіху, Галдан Цэрэнхан надзеў на шыю немаўляці зашмальцаваны скураны мяшэчак з маленькай драўлянай багіняй. На момант вынятая з мяшэчка, яна загадкава бліснула на

прысутных вачыма, зробленымі з празрыстых дыямантаў.

— У час сваіх медытацый я дзень за днём наслойваў на гэты талісман свае пажаданні, — сказаў ён. — Думаю, што яны хаця трохі аберагуць твайго сына ад чорных сілаў Цемры.

— Ты ўжо разам з золатавалосай славянкай выратаваў мне сына, — схіліўся перад ім Салім. — Я на ўсё жыццё твой і яе даўжнік!

— Мы ўсе даўжнікі адзін перад адным, — азваўся лекар. — І ты рабі добрае, не чакаючы аддзякі, каб не перарываўся ланцужок добрых спраў.

* * *

Калі яны выходзілі з доміка Саліма, было позна. Надвор'е перамянілася: дзьмуў апаркцій, халодны паўночны вецер, і нізка гнуліся да зямлі алівы, мігдалавыя дрэвы і магноліі. Рэзка перамяняліся цені-аблокі на поўні, нібыта ганчакі кідаліся на звера і адскоквалі назад, ад чаго мошчаная каменем дарожка то цьмянела, то бліскала жоўтым прывідным святлом.

— Пастарайся быць асабліва клапатлівай з гаспадыняй, — сказаў тыбецкі лекар. — Трэба, каб адышла яна са спакойнай, светлай душой.

— Ты ўвесь час гаворыш, што ў тваіх незвычайных ведах няма нічога ад чарадзейства, — хутка загаварыла Жывена. — Але ж і ў нашым храме, дзе сабрана шмат ад даўняй мудрасці, не ведаюць і нават не чулі нічога падобнага — за некалькі месяцаў вызначыць час смерці! Мабыць, ты нешта хаваеш ад мяне. Які дух табе служыць?

— І ўсё ж я паўтару табе яшчэ раз: толькі мудрасць змагла так глыбока авалодаць таямніцамі жыцця і смерці, і ў гэтым няма нічога ад цёмнага і злога. Нашы лекары першы раз узыходзяць на прыступкі ведаў з шасці гадоў, навука цягнецца гадоў трыццаць. І толькі

праз гэты час навучаюцца тыбецкія мудрацы адрозніваць пульс жыцця і пульс смерці. Хочаш, я прачытаю табе Дадатковую Тантру з нашай Кнігі Кніг — «Чжуд Шы»? Яе стварылі старажытныя мудрацы, перад якімі я — пясчынка.

І ён, не чакаючы адказу, стаў павольна чытаць:

Калі пульс душы знаходзіцца на месцы —
значыць, на месцы душа,
Іначай жыццё становіцца ненадзейным.
Калі пульс душы знік, душа пайшла наверх — гэта смерць,
Хаця яшчэ можна вярнуць яе абрадам ашукання смерці.
Калі ў мужчыны пульс душы на правай руцэ скруціцца
І спыніцца — памрэ бацька альбо брат.
На абедзвюх руках — памрэ сам ад мяча.
Калі спыненне разавае — будуць згубы і плёткі.
Калі ў жанчыны скруціцца і спыніцца пульс душы
На правай руцэ — памрэ нехта з родзічаў мужа.
Спыніцца на левай — памрэ муж альбо сын.
Калі пульс душы мяняе месца — гэта з-за дэманаў.
Калі пульс душы на працягу ста ўдараў быў роўным -
Чалавек дажыве да ста гадоў.
Калі на працягу пяцідзесяці — дажыве да пяцідзесяці.
Кожны ўдар тут роўны году жыцця.
Лекар, які ведае пульсы, усё роўна як размаўляе з імі,
Ён даведаецца аб усім, нічога не пераблытае...

Жывена ў захапленні слухала.

— Як шкада мне, што ты сыходзіш, падражніўшы мудрасцю, якой мне ніколі не авалодаць! — прашаптала яна.

— У цябе іншая мудрасць, свая, — адказаў ён. — Кожны народ вучыцца ў прыроды, якая яго акружае. Можа, мы, тыбетцы, ведаем болей за іншых таму, што на сваіх высачэзных гарах знаходзімся бліжэй да Неба?

Яны не паспелі яшчэ разысціся па сваіх пакоях, як да іх падбег папія — распарадчык комітавага двара.

— Пан кліча вас. Абаіх! І хутка!

— Я забягу да сына, — памкнулася да дзвярэй Жывена.

— Я загадаю слугам прыгледзець яго, — таропка сказаў папія. — А ты спяшайся, бо калі праз хвіліну вас не будзе каля пані — плёткі паходзяць па маёй спіне гэтак жа, як пасля і па тваёй!

Еўдакія задыхалася. Яна трымала за руку мужа, і твар яе здаваўся асабліва жоўтым і страшным на бялюткай вышыванай падушцы. Галдан, ледзь ступіўшы на парог, стаў даставаць з палісандравага пенала доўгія металічныя іголкі з філігранна закручанымі канцамі, і Жывена паспела толькі здзівіцца, адкуль узяўся ў яго той нязменны пенал, бо, здавалася, пад накручанай па візантыйскім звычаі тканінай-столай на Цэрэнхане не было нічога. А пасля яе як завіхурыла ў звыклым коле: парыла зёлкі, паіла хворую, абмывала ёй грудзі і ногі. Пасля іголак жанчыне стала лепей, адпусціла задушша, дыханне паспакайнела. Млявую яе руку лекар амаль не выпускаў са сваёй вялікай, каравай пясці, лоб яго хмурыўся.

— Колькі разоў ты вяртаў мяне з таго свету! — ціха прашаптала камітэса.

Жывена ж з болем падумала пра хлопчыка. Ці заснуў ён хаця? Ці, можа, глядзіць у цемру і чакае яе, каб прыцісчуцца, абшчаперыць шыю худзенькімі ручкамі і запытацца сваё нязменнае:

— Любіш мяне?

Успомніўшы гэты ягоны звычай, дзяўчына зноў падзівілася таму, што гэтае малое, якое не можа помніць жах свайго нараджэння, так чэпка трымаецца за ейную любоў, якая толькі і можа вырätаваць яго ў гэтым свеце.

Пакуль яна націрала Еўдакію пахкімі алеямі, падавала ёй пітво ў круглай сярэбранай чашы, думкі дзяўчыны, прынадзееныя магчымым выбаўленнем з рабства,

ірвануліся, як вада пасля падняцця млынавай застаўкі, і ўсе яны былі аб ёй, радзіме, аб блізкіх.

Як жыве храм? І ці чакаюць яе там? Ці мроіць аб ёй той, хто туліўся ў складкі сукні, як спалоханы хлапчук, баючыся слова адмовы? Ці не забыўся ён на яе? Усплывалі радкі з паэмы, што чытаў сёння малады грэк. Не кожнаму даецца ў жыцці каханне, якое мацней за смерць, за адлегласць, за ўсе перашкоды. Але кожная жанчына марыць аб ім, кожная хоча быць адзінай — на ўсе гады, якія адпусціў Лёс, на ўсе выпрабаванні, на шчасце і няшчасце... Ці далі ёй такое каханне вечна юныя, шчаслівыя багі Ашвіны? Яна думала пра Відэвута — але ў памяці ўставаў твар ягонага брата, падораная ім выява, падарожжа ў Нямеччыну, бясконцая дарога, якая і дасюль некуды яе вядзе і наўрад ці скора скончыцца... Яна была не ў ладзе сама з сабой, раздваенне мучыла, і, прыціхлае на нейкі час, заглушанае рабствам, яно паднімалася зноў і зноў.

Калі Еўдакія, нарэшце, адпусціла яе, пакінуўшы каля сябе лекара, Жывена, дабраўшыся да ложка і прылашчыўшы соннага хлопчыка, які скруціўся ў камячок і ўсё ціснуўся да яе, паспрабавала заснуць. Сон як уцёк. У вачах цясніліся вобразы роднага краю, твары, падзеі, якія яна раней адганяла намаганнем волі, бо занадта ранілі яны душу, нагадваючы аб самым галоўным, страчаным, здавалася, назаўсёды — свабодзе.

Успомніла Міндоўга, даўні дзень хрышчэння яго, а пасля — прыняцце каталіцтва, карону, што выблісквала на сонцы жоўтымі, сінімі, зялёнымі камянямі, дзеля якой ён адважыўся памяняць веру, чым кінуў выклік баярству горада. Яна, зусім дзіця, не надта разважала, што да чаго, прымала ўсё як ёсць. Цяпер усё бачылася іначай.

Апынуўшыся ў сталіцы тысячагадовай імперыі, яна адчула, што такое сапраўдная ўлада. Нікіфар, вяртаючыся з палаца, нібы прыносіў з сабою бляск двара, дзе кожны рух севастакратара адгукаецца ў такім мностве жыццяў, якія немагчыма злічыць, бо на

Візантыю глядзяць і ад яе залежаць многія дзяржавы. Перад імператарам Балдуінам трапеча нават ганарысты Нікіфар, хаця і пасмейваецца часам з таго, што той не высакародны, не грэк. Імператар тут — Усявышні, які пераўзыходзіць усіх багоў, а ўлада, хаця і заплямленая крывёй, вабіць кожнага. І яе гаспадара, вядома...

Жывена нібыта зноў убачыла, як страсянуў яе там, у пакоях Саліма, сваім позіркам гэты хударлявы, высокі, з акуратна падстрыжанай сівой барадой чалавек. Яна добра адчула, што было ў яго шырока пастаўленых карычневых вачах, якія часта раўнадушна глядзелі як бы скрозь людзей. Ёй даводзілася неаднойчы бачыць той выраз, і заўсёды гэта пагражала бядой. Аднак і страсць коміта несла пагрозу, бяду для яе. Як абараняцца? Яна рабыня, зусім бяспраўная, нібыта гарох ля дарогі, і кожны імкнецца адарваць сабе нешта ад прыгажосці, ад святла, якім адарылі яе багі.

У трызненні нейкія чорныя цені схіляліся над ёю, яна плакала, адкідалася ад іх. На досвітку ж, ледзь прымружыла вочы, як нехта загрукаў у дзверы, і яна пабегла да гаспадыні, ледзь паспеўшы накінуць на плечы грубую ваўняную накрыўку-хустку.

Еўдакія памерла на руках у Галдана Цэрэнхана — спакойна і без пакут, у хвіліны, калі Смерць найчасцей забірае тых, каго прыгледзела: неўзабаве пасля крыку першага пеўня, калі на Перуновы шлях[120] ноч накідвае покрыва туману, і толькі зорка кахання Чагір самотна гарыць над краем зямлі.

Жывена, убачыўшы мёртвую гаспадыню, ускрыкнула.

— Цішэй, дух яе спалохана блукае ў цемры паміж зданяў, — перасцярог Жывену лекар. — Ты павінна ведаць, што пры нябожчыках нельга плакаць і жахацца.

Аднак сам гаспадар, што прыбег да мёртвай жонкі, заплакаў, абшчаперыўшы яе тонкае, амаль бязважкае цела. Калі ж Жывена падышла да Галдана Цэрэнхана і шэптам запыталася ў яго, калі будуць абмываць нябожчыцу, гаспадар раптам падняў галаву і дзіка

закрычаў:

— Тут распараджаюся я, а не нявольнікі!

— Па абяцанні гаспадыні яна атрымлівае вольную, — ціха прамовіў тыбецец.

— Не дачакаецца яна вольнай. Застанецца навекі тут, у Візантыі! — выкрыкнуў коміт.

У Жывены падкасіліся ногі, у галаве памуцілася. Пераход ад надзеі да роспачы быў ашаламляльным, і яна не вытрымала — слёзы пырснулі з вачэй. Лекар, суцяшаючы і, відавочна, баючыся яшчэ горшых для яе наступстваў, абняў дзяўчыну за плечы. Але яна несціхана плакала, стоячы ў куце і гледзячы на нябожчыцу. Здавалася ёй, што імкліва нясе яе ў чорную бездань, адкуль не выбрацца ўжо ніколі. Плакала, не звяртаючы ўвагі на мітусню, што ўсчалася навокал. Тады Галдан Цэрэнхан уладна ўзяў яе за руку і павёў прэч. Яна ішла, спатыкаючыся і ўсхліпваючы. Ён пасадзіў яе на лаву, моўчкі сеў побач. Чакаў.

...Чарната, якая ахутала яе, паволі пачала праясняцца. Жывена падняла галаву, зірнула на тыбетца і адвярнулася, саромячыся. Ды ён не стаў нічога гаварыць, толькі любоўна паклаў сваю каравую руку на яе золатавалосую галаву. І тады зноў хлынулі слёзы, толькі гэта былі ўжо слёзы палёгкі і падзякі.

Ніколі пасля не забывалася Жывена на гэтую хвіліну, заўсёды, калі нехта прыходзіў да яе са сваёй бядой, успамінала тую раніцу ў Візантыі, белую мармуровую дарожку, над якой кружыўся жоўта-празрысты ліст платана, і малінавую зару з-за вастраверхіх аліваў, асабліва ж момант, калі скамечаную душу яе, нібыта ліст пергаменту, расправіў сваім дотыкам чужаземны лекар.

Яна выцерла вочы, слаба ўсміхнулася Цэрэнхану і моўчкі пайшла да хлопчыка, каб пакарміць яго. Зноў цалюткі дзень прыйдзецца завіхацца, цяпер ужо ля мёртвай гаспадыні, каб і ў труне выглядала яна так, як

належыць жонцы коміта, члена імператарскага сінкліта, які займаў там не апошняе месца[121].

Хлопчык усё яшчэ спаў у сваёй улюбёнай позе — скруціўшыся скрутулькай. Не стала будзіць яго — папросіць прыгледзець яго кагосьці з дзяцей Саліма, толькі паўглядалася ў ружовы са сну тварык, бялявыя валосікі над спацелым лобікам. І адчула, як вяртаюцца сілы, жаданне жыць і змагацца. З тым і пайшла ў новы, невядомы дзень, насустрач сабе, будучай, таксама невядомай, бо кожны дзень — не толькі згуба, але і набытак. Толькі вось ведаць бы, якім будзе той набытак...

Еўдакію адпявалі ў Касмідыі, у царкве Бессярэбранікаў, пабудаванай аўгустам Міхаілам IV больш чым два стагоддзі назад. Жывена атрымала ад аканома разам з кавалкам дарагой тканіны строгі загад быць у царкве і не магла запярэчыць, хаця ёй давялося амаль цэлую ноч сядзець над жалобным уборам, робячы вялікую чорную накрыўку з падоранага байбэрэка — кручанага шоўку. Такая шчодрасць з боку гаспадара была ўжо заўважаная слугамі, дзяўчыне было прыкра адчуваць іх зацікаўленыя позіркі. Таму яна пастаралася забіцца ў самы кут, што дало ёй магчымасць добра агледзець сапраўды велікапышнае ўбранства царквы, адной з многіх гэткіх жа славутых і багатых у Цар-горадзе. Нават ужо аслабленае блізкай непагаддзю сонца і цяпер, у канцы другога месяца новага года, шчодра лілося скрозь высокія вокны, ззяла на сценах залатая смальта мазаік, а каштоўныя камяні, якімі шчодра аздоблены мармуровыя сцены і падлога, іскрыліся тысячамі адценняў, ад чаго сама царква здавалася незямной. Надзіва гарманічная, яна, здавалася, была задуманая не звычайнымі людзьмі, а нейкімі вышэйшымі істотамі.

— Ці не такое ваша светлае жытло, сонечныя Ашвіны? — уражаная хараством, думала Жывена. Але калі вочы яе апусціліся, позірк упаў на саркафаг, што стаяў амаль побач. На цёмна-зялёнай бакавіне — мабыць, труна была з яшмавага каменю — можна было разгледзець

надпіс. Яна з цяжкасцю складала літару да літары.

Дык, значыць, гэта ён, няшчасны ўладар Візантыі, які пакутаваў ад страшнай, невылечнай хваробы і памёр зусім маладым, Міхаіл IV! Яна ўспомніла, як маладая грачанка чытала Еўдакіі «Хранаграфію Міхаіла Псела», дзе апавядалася пра многіх валадароў Візантыі, чый шлях да трона быў заліты крывёю ахвяр. А пасля самі яны рабіліся ахвярамі іншых, гэткіх жа прагных і бессаромных. Брат прыдворнага еўнуха, упадабаны шасцідзесяцігадовай імператрыцай Зояй, гэты чалавек, які ляжыць цяпер у кутку царквы, пераступаў клятвы, быў каханкам не каханай ім севасты, урэшце дапамог ёй выбавіцца ад мужа, Рамана III. Як там было ў Псела? Здаецца, вось як: «Яны спачатку адурманілі імператара зёлкамі, а пасля падмешвалі яму ў ежу і чамярыцу». Пабыўшы ж, у сваю чаргу, на троне, смяротна хворы Міхаіл IV спрабаваў вымаліць здароўе і будаваў гэтую царкву з шалёнай надзеяй на дараванне. Сюды прыйшоў напярэдадні смерці і, плачучы, стаяў на каленях перад гэтым вось алтаром, прасіў, каб пахавалі яго тут, у царкве. А Зоя, севаста, шасцідзесяцігадовая ўладарка Візантыі? Пасля гэтага хлопчыка-мужа ў яе быў яшчэ і Канстанцін IX Манамах. Яна таксама была няшчаснай, прагна хацела тую радасць, якую маюць самыя абяздоленыя — дзіця. Ды ўсё роўна памерла бяздзетнай...

Думкі яе зноў перайшлі да бацькі, Міндоўга.

Колькі крыві праліў і ён па дарозе да Новагародскага трона! І хоць нашмат меншае ягонае княства, а непакорныя князі самі ўздымалі смуту, ці апраўдаецца ён перад багамі за тыя смерці? Ці ўладару, які збірае пад адну руку землі, каб стварыць магутную дзяржаву, даруецца тое, што недаравальнае для простых смяротных? Бо сабраныя ў адно людзі збіраюць у адно і слабыя парывы свайго духу, а менавіта з яго, духу, і ствараецца над той ці іншай краінай ахоўнае покрыва. Над магутнай краінай яно таксама магутнае, вось толькі трэба, каб не азмрочваўся той покрыў злом і няпраўдаю. Можа, і даруюць багі Міндоўгу, а значыць, і

ягоным дзецям, бо хто ж, як не дзеці, нясе на сабе і ў сабе, у сваёй крыві, бацькаву віну ці бляск подзвігаў?

Чаму ўсё больш здаецца ёй, маленькай часцінцы свету, такога далёкага ад гэтай вялізнай, славалюбнай, пышнай Візантыі, што ў агромністым покрыве над гэтай «сталіцай сталіц» распаўзаюцца чорныя плямы тлену?

Вялікая царква не змагла змясціць усіх, хто прыйшоў паглядзець на нябожчыцу, а яшчэ болей, мабыць, на самога імператара Балдуіна Другога — разнесліся чуткі, што ён прыйдзе на адпяванне. Мноства народу чакала яго ля царквы, і тут, у храме, неўзабаве таксама стала цесна. Жывену як аднесла да самага алтара, і яна бачыла, як напружана трымаюць натоўп раўдухі[122] — іх твары заставаліся спакойнымі, але пачырванелі ад натугі, а за іх плячамі, і нават звешваючыся з-за іх, стаялі знатныя візантыйцы — у шаўковых каптанах, вышытых выявамі залатых звяроў, а іхнія жанчыны ў бліскучых туніках, на якія з галоваў звешваліся жалобныя чорныя шалікі, пад якімі, аднак, блішчалі дыяманты. Без каштоўных камянёў у прапаломе — прычосцы для ўрачыстых выхадаў — не абыходзілася ні адна з жанчын, чые мужы мелі высокія рангі, толькі цяпер абавязковыя белыя вуалі яны замянілі на чорныя. Аднак перашэпты іхнія былі не аб смерці, а тычыліся таго, што хвалявала ўсіх: апошніх навін пры двары. Азіраючыся на суседзяў, ціха, намёкамі, шапталіся і аб тым, ці скончыцца, нарэшце, шасцідзесяцігадовая ўлада лацінян, якія захапілі Візантыю хітрасцю і сілай, прыкінуўшыся саюзнікамі. Цяпер уздымалася ваеннай сілай, узвышалася частка былой імперыі — Нікея, там гартаваў сілы мужны і ўдачлівы военачальнік Міхаіл Палеолаг. Ён ужо амаль падпарадкаваў другую частку расколатай лацінянамі Візантыі — Эпірскае царства, і ўсё мацнейшымі рабіліся размовы аб тым, што немінуча пойдзе Палеолаг на сталіцу, каб вярнуць Візантыі былую веліч і адзінства. Новы 1262 год ад нараджэння Хрыстова абяцаў быць для гэтага спрыяльным, у некаторых цэрквах ужо адкрыта маліліся за будучую перамогу Палеолага, хаця гэта ўсё яшчэ было небяспечна. Грэчаскія ж святары, якія падтрымлівалі

лацінян, з трывогай думалі аб будучым, гэтак жа, як і знатныя візантыйскія чыноўнікі, якія не пажадалі тайна дапамагчы войску Палеолага, а спадзяваліся на ваенную сілу лацінянаў і на падтрымку рымскага папы.

Раскол паміж патрыётамі, што не жадалі прызнаць франкскіх рыцараў за патомных пурпурародных, і тымі грэкамі, якія звязалі свой лёс з заваёўнікамі, жадаючы багацця і аўгусцейшай ласкі, павялічваўся з гадамі, асабліва апошнім часам, калі севаст Балдуін Другі стаў браць на высокія пасады патомных грэкаў і даў многія прывілеі праваслаўным святарам. Ягоны папярэднік, Балдуін Першы, гвалтоўна прызначыў патрыярхам свайго сябра, венецыянца Тамаза Марасіні, і гэта былі горкія часы для праваслаўных. Аднак цяпер многія роды парадніліся з заваёўнікамі праз шлюбы, і паступова прышлыя рыцары як бы раствараліся ў салодкім, ліслівым, велікапышным жыцці магутнай сталіцы рамеяў. Яны яшчэ нібыта строга прытрымліваліся сваіх франкскіх альбо нямецкіх парадкаў: так, зямля, ленны рыцарскі надзел пераходзілі па спадчынным праве толькі старэйшаму сыну, у той час як у знатных грэкаў — архантапулаў — зямля перадавалася пароўну дочкам і сынам. Яны лічылі сваім кроўным абавязкам абарону палаца і самыя важныя — паліцэйскія альбо ваенныя — функцыі, хадзілі маліцца ў каталіцкія храмы. Аднак для іхніх дзяцей часам больш звыклай рабілася царква, і шлюбы ладзіліся па ўсходнім і заходнім абрадах адначасна, калі прышлы браў мясцовую.

Непахісным заставаўся, аднак, звычай, што замацоўваўся стагоддзямі: велізарнай, застыглай, як смальта на славутых візантыйскіх мазаіках, была ўлада севаста — імператара. Нават такога, якім быў Балдуін Другі — пастаўлены на трон сваім цесцем, славутым воінам дэ Брыенем, неабчасаны заходні рыцар, што прывык сячы баявой сякерай з усяго размаху. Аднак жа трыццаць тры гады, праведзеныя на троне, — і якім троне! — зрабілі з яго іншага чалавека. Ды што там чалавека — паўбога, чые выявы на залатых манетах — намісмах — нібы памнажалі яго самога, прымушалі

візантыйцаў, нават самых нізкародных, нават у тавернах ці публічных дамах, паніжаць голас, гаворачы пра імператара.

... Жывена хутчэй пачула, чым убачыла, момант ягонага з'яўлення. Тут, у царкве, людзі не падалі на калені, хоць нават нізкі паклон перад ім у палацы быў не для ўсіх даступнай прывілеяй, гэтак жа, як і хваласпевы. Аднак усе схіліліся ў паклоне, а калі імператар пры ўваходзе ў царкву стаў на калені, тое ж зрабілі і астатнія. У той жа момант адначасна закурыліся кадзільніцы з духмяным ладанам, заспявалі на хорах пеўчыя, святар паднёс аўгусту чашу з вадой — Жывена заўважыла, як заззяў прамень сонца ў гэтай залатой чашы, калі імператар, па рымскім звычаі, абмыў у ёй пальцы.

Калі Балдуін Другі, цяжка ступаючы, пайшоў да труны, што стаяла на ўзвышшы, Жывена пачула, як шапталіся жанчыны аб тым, што ў маладосці ён быў закаханы ў прыгажуню Еўдакію. Ды ён, мабыць, і сам тады быў не з горшых. Нават цяпер, ужо сагнуты хваробамі і старасцю, ён быў высокі, нешта зухаватае было ў ягонай паставе, у рэдкіх кучаравых валасах, што выбіваліся з-пад кароны. Аднак твар быў апухлы, з мяшэчкамі пад вачыма.

Пастаяўшы колькі хвілін ля памерлай, севаст зняў з пальца пярсцёнак, паклаў на рукі нябожчыцы. Па царкве прашалясцеў уздых — гэта па даўніх, яшчэ язычніцкіх звычаях рабіць было няможна, іначай нябожчыца хутка прыйдзе па ўладальніка пярсцёнка, аднак ніхто не сказаў ніводнага слова. Магчыма, там, у франкскіх краінах, была такая завядзёнка, да таго ж хто змог бы пярэчыць самому аўгусту?!

Працягнуўшы руку для пацалунка Нікіфару (і зноў па царкве пайшло перашэптванне, бо прыдворныя высока ацанілі гэтую міласць), Балдуін пакінуў храм, і памінальная служба пачалася.

* * *

А назаўтра сабраўся ў дарогу Галдан Цэрэнхан. Коміт

шчодра расплаціўся з ім: падарыў дзесяць залатых намісмаў, шаўковы ўсходні халат і саф'янавыя боты.

— Я адмоўлюся ад грошай, гаспадар, калі ты выканаеш абяцанне, дадзенае тваёю жонкай, — кланяючыся, паспрабаваў загаварыць аб Жывене лекар.

Нікіфар, які перад тым быў мяккім і сумным, выпрастаўся, вочы яго загарэліся.

— Мая рабыня не патрабуе тваіх клопатаў, лекар-чужаземец, — холадна адпрэчыў ён. — Ідзі, пакуль шлях яшчэ адкрыты для цябе!

— Ты гаворыш пра аблогу, якая вось-вось пачнецца? — зноўку пакланіўся яму Цэрэнхан.

Нікіфар апусціў вочы. Неспадзявана ён выказаў услых тое, аб чым шапталіся паўсюдна — чакаецца вайна. Ён амаль сілай увапхнуў у каравыя далоні лекара новенькія намісмы.

Пяць з іх Галдан аддаў Жывене, хаця яна супраціўлялася і не хацела браць.

— Мне даволі і паловы, каб дабрацца да радзімы, — нарэшце цвёрда паставіў на сваім лекар. Жывена глядзела на яго з любасцю.

— Што ты цяпер будзеш рабіць у сваёй снежнай краіне?

— Тое, што і тут — дапамагаць людзям. Пакручастыя звівы кармы, не кожнаму дадзена асэнсаваць свае шляхі. Але я веру, што ў рэшце рэшт усе мы зможам зрабіць гэта. Іначай чалавецтву пагражаюць вялікія беды.

— Ты палохаеш мяне, Настаўнік!

Яго твар азарыўся радасцю.

— Можа, і сапраўды я, недастойны, нечаму змог цябе навучыць. Але і ты дапамагла мне ўбачыць свет па-новаму. Дык дзякуй табе за гэта. Я мог бы сказаць —

сустрэнемся ў новых нараджэннях, але лепей пажадай, каб я ніколі больш не прыходзіў на гэтую зямлю, каб вызваліўся ад пакутлівага кола нараджэнняў[123].

— Я прымаю жыццё як шчасце, у тым розніца між намі. Таму пажадай мне зноў і зноў усё ж вяртацца сюды. Хаця б пялёсткамі лілеі. Хаця б костачкай вось гэтай алівы. Хаця б... ну проста прыходзіць, і ўсё!

І зноў пасвятлеў, як пры словах дзіцяці, суровы і жорсткі, як адзінокая закарэлая сасна над безданню, падарожнік. А пасля павярнуўся і лёгка пакрочыў па мяккай пыльнай дарозе — невысокі, каржакаваты, у суконным балахоне і са скураной торбай за плячыма, дзе ляжалі саф'янавыя боты і шаўковы халат. Цяжкія ліловыя гронкі позняга вінаграду схіляліся над сцяжынай, якая вяла ад спакуслівай сталіцы сталіц у далёкую краіну, якую называлі «Дахам свету» [124].

Яна адчула вялікую тугу — ніколі, ніколі не пабачыць яна загадкавыя будыйскія храмы, дзе звіняць званочкі, адганяючы злых духаў, дзе на тоўстых касматых жывёлінах прабіраюцца скрозь аблокі над галавакружнымі безданямі падарожнікі і дзе шмат дзівосаў, якія застануцца невядомымі...

Калі гэтая бясконцая дарога нібы растварыла ў сабе Галдана Цэрэнхана, Жывена апусцілася на прыдарожны валун, і словы, якія яна так і не сказала гэтаму маўкліваму, вонкава няўклюднаму чалавеку, гэтаму мудраму лекару з Паднябесся, зашчымелі ў грудзях так раптоўна і балюча, што перахапіла дыханне. Няўжо праўда, што самая моцная, глыбокая роднасць бывае не па крыві? Дарагім стаў ёй не родны бацька, а Святазар. Блізкім стаў і гэты, раней зусім незнаёмы чалавек. І кволае немаўля, якое яна ўратавала ад смерці.

Доўга сядзела яна на валуне, але давялося ўстаць і ісці назад, у дом пад чырвоным чарапічным дахам, дзе чакала невядомае Заўтра. Было яно пакуль бязрадасным — так падказвала сэрца.

Так і сталася. Слізкай жабкай паскакалі дні, яе ні на

хвіліну не пакідалі адну. Нават уначы. Калі Жывена аднойчы наважылася выйсці ў сад, нячутна ўзнікла ля яе постаць спафарыя — ахоўніка-мечаносца, што заўсёды суправаджаў Нікіфара. Спафарый ішоў за ёю не хаваючыся, адказваючы коратка на яе папрокі: «Так мне загадаў гаспадар». Ісці скардзіцца на яго Нікіфару Жывена не рашалася. Яна баялася размовы, якая магла ўзнікнуць паміж імі. Нясказанае слова як бы не існуе, і ёсць яшчэ магчымасць зрабіць выгляд, што і не здагадваўся на яго. А сказанае прымушае да дзеяння.

Час ад часу ёй прыносілі падарункі. Без слоў. Проста слуга клаў на ложак круглае бронзавае люстэрка. Альбо каралі з каштоўнага рыбінага зуба[125]. Альбо шкатулку для ўпрыгожанняў — сандалавае дрэва было аздоблена цудоўнай разьбой. Яна складвала падарункі на паліцу, каб было бачна, што яна імі не карыстаецца. Каб заняць час, ішла ў бібліятэку — адзін з продкаў Нікіфара купляў кнігі ў скрыпторыі, дзе іх перапісвалі для імператарскай бібліятэкі, таму ў скрынях і на паліцах ляжала лепшае, напісанае ў Візантыі. І заўсёды, нават калі не бачыла нікога, адчувала, што нехта крадзецца следам.

Аднойчы ў бібліятэку прыйшоў Нікіфар. За два тыдні, якія прайшлі пасля смерці жонкі, ён схуднеў, але гэта пасавала яму: вочы пабольшалі, прапала азызласць. Белая шарсцяная хламіда, перакінутая цераз плячо, звісала ззаду на спіне. Жывена ўскочыла, нізка пакланілася. Але ён жэстам спыніў яе:

— Ты тут не рабыня. Не кланяйся мне болей.

— Але тады хто я, гаспадар?

Коміт не адказаў. Ён падышоў да стоса кніг, якія ляжалі на палісандравай паліцы, выбраў адну. Прачытаў на памяць:

Як падобныя бездані мора і жыццяў: салёная горыч,

Цемра і морак; ціш у гавані толькі на міг.

Мора пазбегнеш, але кожнаму дэман адмерыць

Буры мірскія — яны жахаў прыносяць не менш.

— Хто гэта, ведаеш? — І, не чакаючы адказу, прачытаў імя, напісанае на вокладцы: — Кірыёт. Іаан Кірыёт. Калісьці ў школе мы цытавалі яго ледзь не на кожным уроку. А вось «Арганон» Арыстоцеля, Эўклідава «Геаметрыя». Вы там, у паўночнай краіне, чулі такія імёны?

— Пры нашых храмах таксама існуюць скрыпторыі, толькі называюцца яны іначай. Нашы летапісцы таксама перапісваюць усе падзеі, каб пакінуць нашчадкам. І ты забываешся, высакародны коміт, што ўжо тры стагоддзі ідзе па нашых землях хрысціянскае вучэнне, якое прыносілі і з Усходу, і з Захаду, — Жывена зноў пакланілася Нікіфару.

— Але ты не хрысціянка. Адкуль жа ты ведаеш грэчаскую мову і нават санскрыт?

— Дзед мой жыў тут, у Грэцыі. У нашым жа храме так доўга, што ўжо ніхто і не ведае, колькі, усё яшчэ жыве старадаўняя мудрасць арыяў. А яна, высакародны коміт, яшчэ старажытнейшая, чым нават славутая на ўвесь свет візантыйская...

— Не называй мяне «высакародным комітам»! — злосна сказаў Нікіфар.

— А як жа называць цябе, гаспадар?

Дзіўна: чым больш раздражнёным рабіўся Нікіфар, тым больш спакайнела Жывена. І ўсё ж смяротна небяспечным быў для яе гэты чалавек. У імперыі рамеяў жыццё любога, нават самага знатнага прыдворнага, магло раптоўна абарвацца па адным толькі слове імператара. Што казаць пра ніжэйшых альбо рабоў? Ды і самі цары тут часта бывалі ахвярамі. Яна ўспомніла радкі з «Хранаграфіі» Псела, дзе той апісваў апошнія гадзіны царавання прыёмнага сына імператрыцы Зоі Міхаіла Пятага, які замест удзячнасці

саслаў сваю патронку на далёкі востраў і быў за гэта пакараны абуранымі гараджанамі: «Што ж да цара, то кат, гледзячы, як той баіцца і бясконца заклікае да літасці, звязаў яго як мага мацней і схапіў так шчыльна, каб не раскрэмзаць яму твар у час пакарання. Калі вырвалі вочы і агульная злосць і ўзбурэнне скончыліся, натоўп пакінуў яго ў спакоі».

І сёння гэта доўжыцца. Нямала сляпых ходзіць па вуліцах Цар-горада, і нікога гэта не дзівіць.

Дрыжыкі прайшлі па яе целе пры гэтых думках, але яна рашуча адагнала страх. Баязлівец прайграе, ёй прайграваць няможна.

— Я для цябе магу быць проста Нікіфарам, — панізіўшы голас і чамусьці азірнуўшыся, сказаў коміт.

— Я нічым не заслужыла такой літасці, — зноў схілілася перад ім дзяўчына.

— У нашых жанчын цёмныя валасы. А ў цябе... у цябе яны залатыя. Я ніколі не бачыў такога адцення. І ў цябе ёсць мудрасць. Скажы мне, якога ты роду? Я ведаю, ты таксама высакародная. Хто былі твае бацькі?

Спакуса расказаць пра Міндоўга на імгненне ахапіла яе, ды пасля прыйшло ацверазенне. Гэта яму важна, каб наложніца ў яго была знатная. А ёй... Ёй трэба хутчэй знікнуць адсюль, растварыцца ў бязмежжы дарог і знайсці тую, якая вядзе на радзіму. Яна ясна зірнула на коміта і ўсміхнулася:

— Я простая жрыца маленькага язычаскага храма, але тыя, каму мы пакланяемся, магутныя багі. Мабыць, яны падказалі тваёй жонцы думку — падарыць мне свабоду, якую я спадзяюся атрымаць і з тваіх рук, высакародны Нікіфар, хай ахоўваюць цябе Ашвіны!

Ён зноў нічога не адказаў, толькі, гнеўна зірнуўшы на яе, стрымгалоў памкнуўся да выхаду.

Вечарам да яе прыйшла Фаціма. Таўстуха трымалася з Жывенай цяпер зусім іначай — перш чым абняць, нізка

схілілася перад дзяўчынай, а маломý Святазару прынесла дарагі падарунак: маленькія залаташвейныя пантофлікі. Сама прыгатавала каву і паставіла на столік міндалавыя зярняты, арахіс, фаянсавае блюда з хабісам — сумессю салодкага пячэння. Жывена заўважыла, што просты гліняны посуд, якім яна карысталася, ужо заменены іншым — узорыстыя керамічныя філіжанкі, мяркуючы па ўсім, былі нятаннымі.

Фаціма, нібы між іншым, зацікавілася падарункамі і стала хваліць кожны з іх.

— У нас, славян, ёсць звычай, непрыемны для ўсходніх людзей — казаць тое, што думаеш, — перабіла яе Жывена. — Ты прыйшла сёння не як сяброўка. Ты прыйшла ўгаворваць мяне — на што? На тое, каб зрабіцца наложніцай гаспадара, бо яму наўрад ці дазволяць са мной ажаніцца?

— А раптам? — спрабавала абараняцца ашаломленая такім націскам жанчына.

— Ніякіх раптам! Наадварот — яго пастрыгуць у манахі хутчэй за іншых[126]. Да таго, зразумей, што я... я хачу толькі аднаго: каб ён выканаў абяцанне і адпусціў мяне. Я ведаю, што, калі тут адпускаюць на волю рабоў, даюць ім кавалак зямлі альбо грошы. Мне не трэба нічога, толькі пергамент аб волі, бо іначай ніводны карабель не возьме нас з сынам. На мне, як на скаціне, выпалена таўро коміта.

— Я не буду апускаць у калодзеж спрэчкі сваё вядро[127], — сказала Фаціма. — Але падумай сама: дарога на радзіму небяспечная, а тут цябе чакае забяспечанасць і любоў знатнага! Калі ж ён астыне, ты да гэтага часу станеш заможнай і зможаш жыць без скрухі ў сталіцы сталіц, куды марацьтрапіць і не такія, як ты, апранутая ў сукню легкадумства! І тады ты здолееш выбраць сабе любога з прыгажуноў, якімі багатая наша сталіца!

— Цудоўна ты гаворыш, але ў гэтай сталіцы сталіц няма адной рэчы, і ніхто не зможа мне яе дастаць!

— Якой жа? — са здзіўленнем сказала Фаціма. — Не веру, што ў Візантыі чаго-небудзь можа не быць.

— Ёсць у нас на Новагародчыне такая кветка — васілёк, валошка.

— Васілеўс? — недаўменна перапытала жанчына.

— Вунь як хораша ты сказала — васілеўс, цар. Для мяне яна сапраўды — царыца кветак. Хаця і намнога сціплейшая прыгажосцю, чым ваша славутая ружа. Аднак жа неба дало ёй свой колер, і я нідзе ў Візантыі, сярод усіх дзівосаў, не бачыла яго — ні на фрэсках, ні сярод кветак. А без яго мне тут заўсёды будзе самотна...

— Ты жартуеш, Жывена, — пакрыўдзілася Фаціма. — А я люблю цябе і жадаю табе шчасця. Пры чым тут кветка?

...Ад некалькіх глыткоў моцнай, як хмельны настой, кавы кружылася галава. Вось бы ісці зараз басаніж паўз жытняе поле, дзе сярод залатых сцяблін смяюцца сінія васількі! Бязмежная даліна запоўненая галасамі русалак, яны пераклікаюцца з лесавіком, што хаваецца зараз, у спякотны дзень, пад карчом у прахалодзе зялёнага моху і ляніва адгукаецца на іх вясёлыя, званочкамі, галасы. Людзі ўсё болей баяцца іх, таму што ўсё болей трацяць сувязь з акаляючай прыродай. А гэтак проста — пачынаючы жаць, папрасіць прабачэння ў той, што расціла каласы, прасіла хмары напаіць іх, а сонца — прывеціць. У кожнай сцяжыны, кожнай даліны ёсць свой ахоўца, вось чаму лягчэй жывецца на роднай зямлі, дзе яшчэ твае дзяды і прадзеды ўмелі гаварыць з ляснымі і палявымі гаспадарамі і слухацца іх...

— Ты не адказваеш мне, — крыўдліва працягнула Фаціма. — Няўжо наша сяброўства скончылася? І ўсё ж я спадзяюся, што, калі ты перадумаеш, ты не забудзешся на нас, маленькіх людзей, якія нічым не могуць прыцягнуць увагу гаспадара...

Яна пайшла да сябе, а Жывена спусцілася па прыступках у сад, не звяртаючы ўвагі на слугу, які

адразу ж патупаў за ёю.

Распачынаўся дробны дождж, нізкае неба, здавалася, лягло грудамі цёмных аблокаў на ўсё наваколле, толькі вастраверхія кіпарысы стаялі вартаўнікамі цішыні.

Адагнаўшы ўсе думкі, яна бязвольна стаяла пад дажджом, чакаючы, пакуль цела яе не стане лёгкім, а галава — зусім пустой, да ціхага звону, у якім раствараецца ўсё навакольнае.

— Што чакае мяне? — паслала яна покліч некуды ў далячынь, у звон, у пустату. І адказ прыйшоў: хваля дажджу пранеслася над садам, якаясьці птушка закрычала тонка і жалобна, нібы гняздо яе растрапала халодным ветрам.

Жывена моцна сціснула рукі. Гэта — да страты. Але што яна можа страціць? Сэрца затахкала, адразу адчулася, што дождж ператвараецца ў лівень, ён халодны і няўтульны, як халоднае і няўтульнае ўсё вакол. Але ззаду, за ёю, усё ж жытло. Там грэе прывабным цяплом жароўня з чырвоным вуголлем. Як жа ісці ў такую вось ноч па дарогах, з маленькім хлопчыкам?

Успомніўся любімы жарабок Рос. Горды і магутны, ён лёгка нёс яе па свеце, не абцяжараную яшчэ амаль нічым — ні памылкамі, ні страхам, ні прыніжанасцю. Не тое зараз. І на імгненне спакуса — застацца тут, не мяняць нічога, не рызыкаваць — ахапіла яе.

Чэрмнае, Рускае мора асабліва страшнае ў непагадзь. Кажуць, што якраз у такія месяцы разбіваецца аб скалы альбо тоне ў высокіх шалёных хвалях найбольшая колькасць хеландзій[128]. Славянскія стругі, шнекі, бусы і ўчаны трымаюцца на вадзе лепей, але на Дняпры ёсць страшныя камяні, дзе лодкі выцягваюць і валакуць па зямлі, і каля такіх валокаў падсцерагаюць рабаўнікі.

Ізноў палон?!

Яна ўскрыкнула «Не!», нібы кідаючы выклік начы, холаду, сваёй слабасці.

Дазорны сачыў за ёю. Ды няўжо нельга хаця б паспрабаваць? Няўжо заб'е яе Нікіфар, калі нават уцёкі будуць няўдалымі?

З гэтымі думкамі яна вярнулася ў гіменэй — пакоі для жанчын, дзе зноў, не дачакаўшыся яе, спаў маленькі Святазар.

А назаўтра Нікіфар, нібы здагадаўшыся, як нудзіцца яна без звыклай працы альбо якога занятку, папрасіў дзяўчыну з'ездзіць у прыгарадную майстэрню па вырабе шаўковых тканін, прыгледзець за якасцю тавару і адвезці дазвол на ягоны продаж. Дасюль гэтая праца была прывілеяй упраўляючага Крыспіна. Той таксама ехаў з Жывенай, але павінен быў падпарадкоўвацца ейным загадам.

Жывена згадзілася. Хацелася адчуць вецер, які б'е ў твар конніку, цела прасіла руху. Аднак яна здагадвалася, што Нікіфар хоча іншага — паказаць ёй асалоду ўлады і багацця.

Шаўковыя тканіны, якія каштавалі надзвычай дорага, давалі добры прыбытак, таму гандаль імі і вытворчасць знаходзіліся ў манапольным праве дзяржавы. Майстэрню маглі трымаць толькі знатныя людзі, але і ім не дазвалялася вырабляць асабліва каштоўныя палотны. Раней за гэтым сачылі дзяржаўныя чыноўнікі. Цяпер жа, пры лацінянах, права на вываз і вытворчасць атрымалі венецыянцы, яны асабліва раўніва ставіліся да вырабаў мясцовых майстэрняў. Таму кожнаму патрыцыю даводзілася штогод аднаўляць дазвол на гандаль уласным таварам.

Разам з Жывенай ехалі аканом і яго памочнік — малады грэк Гермаген.

Стары Крыспін усміхаўся сабе ў бараду: Нікіфар наказаў яму як мага даўжэй, спакушаючы, паказваць дзяўчыне шаўкі і тонкія шарсцяныя тканіны, а таксама арафамы[129], якія вырабляла суседняя майстэрня, што таксама давала коміту немалыя грошы. Цудоўна-жаданай для мужчыны робяць яны кожную жанчыну. І

жыццё тады, сярод дарагіх арафамаў, багатых упрыгожанняў, экзатычна-чужаземных страў робіцца трохі больш выносным, не гняце плечы цяжарам гадоў, а душу шкадаваннем, што з кожным днём ёй усё бліжэй да Аіда, краіны мёртвых, адкуль ніхто не вяртаецца...

Тонкі, спакуслівы пах ружавага і лавандавага алеяў адчулі падарожнікі яшчэ даволі далёка ад майстэрняў. Калі ж пад'ехалі бліжэй, іх сустрэў вольнаадпушчанік Прокл, загадзя папярэджаны пра гасцей. Лісліва ўсміхаючыся, ён паказаў Жывене ўвесь працэс выціскання алею з ружавых пялёсткаў і кветак лаванды, а таксама базіліку, бадзяну і іншых пахкіх зёлак.

— Можа, пані хоча выпрабаваць якасць нашага тавару? — запытаўся ён, і не паспела Жывена адмовіцца, як з-за спіны яго высунулася немаладая кабета ў белым палатняным адзенні, лоўкія рукі рабынь ухапілі Жывену і амаль уштурхнулі ў невялікі пакой, дзе на паліцах стаялі шкляныя араматніцы. Імгненна быў зняты з яе хітон, і спрытныя рукі рабынь сталі націраць цела дзяўчыны ружавым алеем, у той час як іншыя заняліся яе рукамі — стрыглі пазногці, націралі пальцы хной. Старэйшая з жанчын падступілася да госці з румянкамі і тонкімі пэндзлікамі, але тут Жывена рашуча запратэставала.

Калі яна зноў выйшла да ўпраўляючага і Прокла, тыя ў адзін голас вохнулі і лісліва сталі ўслаўляць яе прыгажосць.

— Досыць! — перапыніла іх Жывена. — Гаспадар загадаў нам паглядзець тканіны. Едзем туды!

Яны згодна заківалі галовамі, гнучыся перад ёю, угодліва ўсміхаючыся.

У шаўкаткацкім цэху яе як ашаламілі вадаспады ўзорыстых шаўкоў. Зіхацелі ліловыя з залатым, сінія з жоўтым, зялёныя з серабрыстымі кругамі і ромбамі сувоі, што выходзілі з-пад хуткіх рук ткачых. У цэху, дзе маталі шаўковыя ніці з распараных у кіпні коканаў шаўкапрадаў, рабочыя стаялі ў аблоках пары і

выцягвалі шаўкавінкі чырвона-сінімі, абваранымі рукамі. У другім памяшканні шаўкавінкі сплятаалі ў тоўстыя альбо тонкія ніці. Жывена ведала — цяжкая праца тут аплачвалася толькі скрылямі ляпёшак і вінаградам. Змучаныя рабыні аднойчы спрабавалі ўцячы, але спроба скончылася няўдачай, пасля амаль год змоўшчыц трымалі ў цяжкіх калодках на шыях. Некаторыя так і засталіся са скрыўленымі шыямі — дзве з іх працавалі непадалёк ад яе.

Ткачыхі ўсталі і нізка схіліліся перад гасцямі, аднак Жывена паспела перахапіць адзін жаночы позірк — ткачыха глядзела з нянавісцю і зайздрасцю. Стола[130] на ёй была з самай таннай, грубай бавоўны, працёртая да празрыстасці.

— Высакародны Нікіфар папрасіў, каб пані сама выбрала сабе тканіну на туніку, — прашамкаў бяззубы Прокл. А Крыспін дадаў:

— Не толькі на адну туніку. Колькі захоча, столькі хай і бярэ.

Жывена абвяла вачыма майстэрню, шаўковыя сувоі, палотны — гэтыя дзівосныя тварэнні чалавечых рук. Як бы пасавала ёй вось гэтае, сіне-залатое… Але не, не возьме яна зачэпку, на якую, нібы плотку, хоча злавіць яе гаспадар.

— Ты не жадаеш, Афінападобная? — здзівіўся Крыспін. Слуга ж Гермаген глядзеў на яе з захапленнем. Жывена адмоўна паківала галавой. Тады Прокл, адразу як прывяўшы, стаў доўга і нудотліва расказваць пра розныя правіннасці рабынь, якія пры ткацтве то пераблыталі ніты, то недаткалі пялёсткі ўзораў. Крыспін перабіў яго, аддаў пергамент — дазвол на продаж у краме пры Ўлахернскай царкве, недалёка ад палаца. Патлумачыў правілы прыёму, нанова ўстаноўленыя венецыянцамі.

— Праклятыя чужаземцы! — прабурчаў Прокл і тут жа, спахапіўшыся, прашамкаў: «Слава імператару!»

Калі яны вярталіся ў Цар-горад, іх чакала неспадзяванка. На паварoце, дзе ля руін старога язычніцкага храма ўздымаліся магутныя платаны, напярэсцігі ім кінуліся два ўзброеныя коннікі.

— Хто вы? Што вам трэба? — грозна закрычаў Крыспін, але тут жа атрымаў удар, ад якога скаціўся ў канаву. Гермаген паспеў выхапіць меч і таму адбіў другога воіна, але адзін ён не мог абараніць дзяўчыну. Жорсткая рука схапіла за аброць яе каня, спрабуючы накінуць на ейную галаву сетку. Але той, хто нападаў, сустрэў нечаканае. Не выпускаючы лейцаў, адкінуўшыся, наезніца, імгненна вызваліўшы ногі і падцягнуўшы іх да грудзей, з усяе сілы ўдарыла ў грудзі насільніка. Удар быў моцны, воін пахіснуўся, і тады, пругка і лоўка выпрастаўшыся, яна выбіла яго з сядла, так што ён цяжка рухнуў у пыл. Сагнуўшыся да самай зямлі, яна паспела схапіць жменю пылу і, размахнуўшыся, амаль уляпіла яго ў пысу каня, які нёс другога захопніка, што цяпер адчайна змагаўся з Гермагенам. Яна зрабіла тое з дзікім, падслуханым у манголаў віскатам, ад якога конь, ужо асліплены, узвіўся ўверх і таксама скінуў свайго гаспадара.

Не, не забыла цела доўгія паездкі на конях там, у храме Ашвінаў, іх з Відэвутам юначыя забавы, калі пераганялі яны адно аднаго, і тыя практыкаванні, якія рабіў кожны са жрацоў, каб моцным было ягонае цела і дапамагала не страціць духу ў самых складаных сітуацыях. Коннікі, што напалі на іх, відавочна, не чакалі такога адпору. Аднак яны маглі акрыяць.

— За мной, хутчэй! — закрычала Жывена, і, прышпорыўшы свайго жарабка, паімчалася так, як скакала толькі на Навагародчыне — адчайна і бясстрашна, жмурачы вочы ад шалёнага ветру, і кроў, як некалі, забушавала ў ейных жылах...

Калі яны даляцелі да гарадской брамы, на ўсёй раўніне, як хапала агледзець у слабым свеце апошніх промняў, нікога не было. Нібы ўсё, што адбылося, толькі прымроілася ім. Аднак, калі яны разам з гарадской вартай і керкетонам-патрулём вярнуліся па Крыспіна,

пабачылі — жыць яму засталося зусім мала: ён хрыпеў, і на вуснах з кожным уздыхам пузырылася ружовая пена.

Нікіфар назаўтра ж падаў скаргу эпарху горада. Той сам прыехаў у дом і ўчыніў допыт Гермагену і Жывене. Але не даўмеўся, што да чаго, і ўрэшце вырашыў, што была то спроба рабаўніцтва. Не ведаў эпарх, а Жывена не сказала яму, што, калі падаў незнаёмы коннік на дарогу, з вуснаў яго сарвалася пракляцце, і было яно на нямецкай мове. Таго не чуў Гермаген, але Жывена добра разабрала словы, і з таго часу нібы лядзяш лёг на душу. Райнер! Але адкуль мог ён узяцца тут, у сталіцы рамеяў? Праўда, два гады назад, перад тым як пад Пелагоніяй адбылася бітва паміж эпірскім кесарам Міхаілам Другім і сіламі Нікейскай імперыі, якія ўзначальваў Міхаіл Палеолаг, саюзнік Эпірскага царства сіцылійскі кароль Манфрэд запрасіў дапамогу ў Германіі, і адтуль былі прысланыя пяцьсот лепшых воінаў. Аднак гэта не дапамагло, бітва пры Пелагоніі была прайграная. Тых жа з нямецкіх рыцараў, якія засталіся жывымі, запрасіў да сябе на службу севаст Візантыі Балдуін Другі, даўшы ім нечуваныя прывілеі. Пра гэта тады шмат казалі ў горадзе. Няўжо сярод іх, ацалелых, быў і Райнер?

Але дзе і як высачыў ён яе? Успомнілася адпяванне Еўдакіі, трывожнае прадчуванне бяды. І яна з новай сілай адчула жаданне як мага хутчэй выбрацца з Візантыі. Але цяпер, пасля нападу, ёй будзе яшчэ цяжэй пазбавіцца пастаяннага нагляду. Ды і горад яна ведае не надта добра. Як прабірацца па начных вуліцах да Ўлахернскай гавані, адкуль ідуць на Херсанес, а потым на Кіеў караблі з таварамі?

— У мяне просьба да цябе, гаспадар, — звярнулася Жывена да коміта, падсцярогшы яго на двары, дзе ён аддаваў загады новаму ўпраўляючаму Кіруларыю.

— Я рады тваім просьбам, — схуднелы твар Нікіфара пасвятлеў.

— Я мала ведаю сталіцу сталіц і хацела б з тваё ласкі

трохі болей азнаёміцца з ёю.

Карычневыя, з залатымі драбінкамі вочы коміта звузіліся, нібы спрабуючы ўлавіць яе тайныя намеры, але пасля засвяціліся:

— Гэта добра, што ты хочаш спазнаць Цар-горад. Але хто раскажа табе пра яго?

— Я чытала розныя кнігі тваёй нябожчыцы-жонцы...

— Гэта зусім не тое. Гэта — мёртвыя веды. Не так проста спасцігнуць душу кожнага горада, а душу Візантыя[131] — асабліва...

Ён задумаўся.

— Вось што... Я сам пакажу табе Цар-горад. Заўтра з раніцы. Прасі сваіх багоў расчысціць неба над сталіцай, каб яна паўстала ва ўсім бляску, як сапраўдная царыца.

Жывена мусіла згадзіцца. Але адчувала сябе ніякавата, калі назаўтра яе пасадзілі ў крытыя насілкі, якія чатыры дужыя рабы панеслі ўслед за насілкамі Нікіфара. Дзіўна, але накіраваўся коміт не да галоўнага храма сталіцы — сабора Святой Сафіі, а на поўнач, да вежы Анемы, што стаяла паміж Драўлянай і Калігарнійскай брамамі. Крутыя драўляныя прыступкі здаліся нават хуткай і лёгкай Жывене доўгімі, але затое калі яна ўслед за сваім гаспадаром паднялася на пляцоўку гэтай старажытнай вежы, то адчула, нібы яе ўзнялі ветразі: увесь горад раскінуўся перад імі — горад, абкружаны некалькімі морамі, з якіх, аднак, тут было найбольш бачнае Мармуровае. Стаяла надзіва сонечная, цёплая пагодлівая раніца, лёгкая смуга ляжала над лазуравай гладдзю заліва, але скрозь яе загадкава прасвечвалі залатыя шлемы манастыроў, цэркваў, дахі Вялікага палаца з яго шматлікімі прыбудовамі. Ад Соценнай вежы Юстыніянавай сцяны да Галацкай вежы цягнуўся праз усю бухту Залатога Рога агромністы ланцуг, які абараняў яе ад варожага нападу. Белыя ветразі візантыйскіх суднаў — трыер, што стаялі ў Улахернскай гавані, нагадвалі марскіх

птушак-чаек, гатовых вось-вось узляцець і закружыцца над морам.

Але галоўнае, што захапіла Жывену — сцяна. Высокая, жаўтавата-белая, яна зігзагам ішла ад Чэрмнага да Мармуровага мораў, захінаючы Канстанцінопаль з сушы. Па ёй ішлі дзве гарызантальныя чырвоныя стужкі — іх спецыяльна для ўпрыгожання выклалі будаўнікі — і сцяна здавалася святочнай. Аздобленыя чырвонай цэглай былі і брамы, скрозь якія не перастаючы цягнулася туды-сюды жывая чалавечая маса. Вострыя вочы дзяўчыны разгледзелі фурманкі, коннікаў і нават асобных людзей, падобных да чорных вёрткіх мурашак.

— Наш горад пабудаваны па лепшых у свеце канонах, — з любасцю аглядаючы Канстанцінопаль, гаварыў коміт. — Імператары Зянон і Юстыніян асабліва клапаціліся аб тым. Ці ведаеш ты, напрыклад, што кожны дом павінен знаходзіцца ад другога на адлегласці дванаццаці стоп, каб не перашкаджаць іншым бачыць прыроду і мора? Асабліва мора, бо яно дабратворна ўплывае на душу чалавека. І ў планіроўцы горада павінна ўлічвацца месца для цэркваў.

Нікіфар паказаў ёй найбольш вядомыя храмы.

— Там, за старадаўнім палацам Канстанціна Багранароднага, аскіціры[132] дзевы Памакарысты і святога Іаана. А там, паміж імі, цэрквы Лаўрэнція, Феадосія і Георгія. А там, на захадзе, Перыўлепцкі Багародзічны манастыр, яго ўзводзіў севаст Раман Трэці[133] і даў імя, якое хутчэй падыходзіла б смяротнай жанчыне, бо слова «перыўлепт» значыць «найпрывабнейшая».

— Мне незразумелае вось што, — павольна вымавіла Жывена, углядаючыся ў далячынь. — Вы пабудавалі столькі храмаў, каб маліцца Богу хрысціян і ягонай маці, але я бачу, як гандлююць тут, ашукваючы адзін аднаго, як многа несправядлівасці вакол, пажадлівасці і хцівасці.

— Аб чым ты гаворыш? — нахмурыўся Нікіфар.

— Аб тым, што манаства і аскеза ідуць у вас поруч з самымі нізкімі пачуццямі.

— У нас сапраўды шмат несправядлівасцяў, але гэта залежыць ад людзей, а не ад вучэння. Што ж, людзі недасканалыя, грэшныя. Але мы імкнемся зрабіць іх іншымі...

— Хто ж імкнецца? Я шмат раздумвала над вашай гісторыяй. І што ў ёй? Той, хто ўзняты на найвышэйшую прыступку жыцця і змог бы вучыць дабру і святлу, якраз і дае прыклады самай вялікай пачварнасці.

— Каго ты маеш на ўвазе?

— Ты расказваў мне пра Ўлахернскую царкву, — патлумачыла яна, убачыўшы, як азмрочыўся яго твар, бо Нікіфар яўна загневаўся. — Ваша славутая імператрыца Зоя ў гэтай царкве некалі аб'явіла сынам таго, хто пасля стаў яе ганіцелем і клятваадступнікам. Але пасля сама яна, не звяртаючы ўвагі на тое, што атруціла першага мужа і пасля цяжкай смерці другога, зноў выйшла замуж, хаця ў вас нават другі шлюб амаль немагчымы. А трэці ўвогуле забаронены. І народ ваш, богабаязны, хрысціянскі народ, славіў яе да самай смерці, хаця нават трэці муж яе, Канстанцін Манамах, не любіў гэтую жанчыну, а любіў уладу, трон!

Нікіфар стаяў моўчкі, кусаючы вусны.

Ён добра зразумеў стоены намер Жывены звярнуцца да таго, што ставіў ён у сабе вышэй за многае іншае — яго веры. Безабаронная, бяспраўная рабыня, яна хацела абудзіць у ім тое, што захіліла б яе... ад чаго? Ягонае ласкі? Ягоных дамаганняў? І гнеў ахапіў яго — вялікі гнеў на тое, што яна адважваецца супраціўляцца.

Ён глядзеў на дзяўчыну. Нахіліўшы галаву, тоненькая, як былінка, яна ўся трымцела перад ім, і ў фіялкавых вачах былі недзявочая праніклівасць і стоены боль. Ён раптам адчуў у ёй не тое, што нястрымна прыцягвала —

прыгажуню-вядзьмарку, служку чужых, невядомых багоў, а спакутаваную душу, спалоханае птушаня, што адчайна абаранялася ад яго. І раптам пашкавадаваў яе — і гнеў заціх.

Загаварыў нязвыкла мякка для сябе:

— Не ўсе могуць дазволіць сабе тое, што дазваляюць богапамазаннікі. І калі ўжо ты ўспомніла пра Канстанціна Дзевятага, успомні, як любіў ён Склірэну! І няўжо каханне не можа апраўдаць чалавека перад Богам?

Жывена помніла тую гісторыю. Доўгімі пакутлівымі начамі, седзячы ля ног хворай гаспадыні, чытала яна аповеды Псела, яго развагі пра норавы манархаў. Сапраўды, дзеля дзяўчыны, празванай так па прыналежнасці да найзнатнейшага роду Скліраў, трэці муж імператрыцы Зоі страчваў разважлівасць і рабіў шмат чаго несумяшчальнага з царскім тытулам. Яго спачатку асуджалі, а потым зміryліся з ягоным вялікім каханнем. Ён на магіле дзяўчыны плакаў так, што аб тым захавалі ўспамін лісты многіх замежных паслоў, якія паўсюдна разнеслі славу аб прыгажуні Склірэне, рана звялай на самым парозе трона. Помніцца, Жывену асабліва ўразілі словы насмешлівага Псела, які аб Склірэне азваўся нязвыкла мякка: «Што ж да яе нораву і розуму, то першы мог змякчыць і камень, а другі здольны быў спасцігнуць што заўгодна; не параўнальнай ні з кім была і ейная гаворка: вытанчаная, упрыгожаная кветкамі красамоўства, рытмізаваная, як у майстроў-аратараў; меданосныя словы самі сабой струменіліся з яе вуснаў і надавалі той, што гаварыла, невыказную абаяльнасць».

Сама не заўважыла, як прамовіла гэтыя словы ўголас. Падняла галаву — і ўбачыла вочы Нікіфара, затуманеныя журбой.

— Я мог бы сказаць гэта пра цябе, — раптам, як скочыўшы ў бездань, прамовіў коміт. — І хто на маім месцы сапраўды ўстояў бы?

І раптам як нешта перавярнулася ў ёй. Чалавек гэты ўбачыўся зусім інакшым, нібы спала з яго нейкае злое шалупінне.

Тады, як падштурхнутая нейкай сілай, яна расказала пра Райнера і пра тое, як апынулася ў Візантыі. І пра дзіця расказала, якое ўратавала ў самую хвіліну ягонага нараджэння. А пасля папрасіла з усёй адвагай, быццам кідалася ў плынную раку:

— Адпусці мяне на радзіму, там чакаюць мяне.

— Хто? Каханы?

— Не толькі ён. Мне ўсё чужое тут.

— А хто ён, той чалавек, які заслужыў тваё каханне?

— Нашто табе ведаць гэта?

— Раскажы.

Твар яго пачырванеў, кропелькі поту выступілі на ім.

— Гэта я табе не раскажу, гаспадар.

Жывена адчувала, як у ёй усё ўздымаецца ўнутры пратэстам. Яна зацялася:

— Можаш мяне забіць. Нізавошта!

Пакута і адначасна гнеў у ягоных вачах узмацняліся, нібы і яго штурхала нешта ўсярэдзіне, але ён супраціўляўся, сціскаў зубы, каб міжволі не вырвалася тое, чаго ён не хацеў дапускаць. Адно толькі сказаў нарэшце скрозь нежаданне гаварыць:

— Я абараню цябе ад германца. Не бойся: мой дом мае надзейную варту. І ў адказ на тваю просьбу я таксама прашу: застанься ў маім доме да вясны. Клянуся Казьмой і Даміянам, маімі святымі заступнікамі, што не буду цябе ні ў чым няволіць. Хацеў бы яшчэ толькі паказаць табе храм Невыказнай Боскай Мудрасці[134], бо яшчэ з дзяцінства памятаю там кожны куток. Можа, ён

супакоіць і цябе, і мяне, каб мы абое пасля не шкадавалі аб гэтай хвіліне...

Яны спусціліся ўніз, і рабы панеслі іх да храма святой Сафіі.

Падарожжа было доўгім, амаль праз увесь горад, і Нікіфар дзе-нідзе спыняў рабоў, сыходзіў з насілак і расказваў Жывене пра тую ці іншую славутасць горада.

Жывена пабачыла вузкія вуліцы з шасціпавярховымі дамамі, дзе верхнія драўляныя каморкі займалі беднякі; дамы цярпімасці, якіх тут было на ўсе магчымыя густы і кошты — для багатых і для маракоў, што з усяго свету прыбывалі сюды праз Басфор, Залаты Рог і Прапанціду; мармуровыя высачэзныя лазні са старажытнымі, яшчэ антычнымі багамі, што стаялі ля дзвярэй. Жабракі працягвалі да яе рукі, але баязліва, таму што за гэта маглі атрымаць моцны ўдар ад стражніка, і Жывена пакутавала, што нічога не можа даць няшчасным. З харчэўняў выплёскваліся песні, паўсюдна плыў густы пах хмельных напояў і сытнай ежы, час ад часу прыслужніцы выносілі смецце альбо памыі і вылівалі альбо выкідвалі іх проста ў канавы па баках вуліц. І тут жа, амаль побач, стаялі магутныя, гарманічныя, узнёслыя храмы, сцены якіх былі ўпрыгожаныя дарагой кафляй альбо фрэскамі, а дзверы выразаныя з каштоўных парод дрэў, якія каштавалі шалёныя грошы: эбена, сандала, жалезнага кедра. Але найпрыгажэйшыя з усіх брамаў былі менавіта ў найслаўуцейшым саборы святой Сафіі, вядомым ва ўсім свеце, і Жывена ўспомніла, з якім пачуццём захаплення апавядаў пра яго ейны дзед Агапій, і зноў успамін аб радзіме вострым нажом паласнуў па душы...

Галоўныя царскія вароты былі адчыненыя, у храм сёння можна было трапіць кожнаму. Бачны здалёк, як велізарны карабель, што плыве ў аблоках, ён уражваў яшчэ болей зблізку.

Складзеная з тысячаў мазаічных плітак, над уваходам ззяла выява Хрыста. Яна была зробленая не проста майстрамі. Жывое, трапяткое яе ўздзеянне — нібы ўсё

яшчэ, праз сем стагоддзяў пасля стварэння, у ёй вібрыравала нешта загадкавае, таемнае — імгненна адгукнулася ў Жывене, і яна, услед за Нікіфарам, сама не ўсведамляючы таго, апусцілася на калені.

А пасля яна разам з іншымі зайшла ў сярэдзіну. І нешта ў ёй ціха вохнула.

Нібыта само неба лягло на цёмна-зялёныя мармуровыя слупы і ўтварыла гэты вялізны купал. Нібы паветра згусцілася і, пранізанае незлічонай колькасцю залатых пылінак, стала сценамі.

Вышыня. Стоены гул, як на моры, якое ў самы ціхі дзень бесперастанку вібрыруе. Адусюль ідзе высокая, амаль адчувальная сіла..

Колькі загадак, чалавечых пачуццяў, колькі лёсаў уплялося ў выявы святых, фрэскі, узоры, якія сем стагоддзяў стваралі тут пакаленне за пакаленнем? І пакаленне за пакаленнем укленчвалі тут людзі, шукаючы разгадкі сваіх пачуццяў, але нямногім даваліся яны, большасць жа сыходзіла з гэтага свету, так і не зразумеўшы, дзеля чаго прыходзяць сюды, пакутуюць, радуюцца; і ўсе стогны іх, плач і надзеі наслойваліся на гэтых сценах. Можа, ад таго жывымі здаюцца святыя, што глядзяць на людзей унізе?

— Кажуць, што і сам вялікі патрыярх ужо не ведае таямніцы некаторых святых. Бачыш, у іх складзеныя пальцы? Яны паказваюць, як вылечваць некаторыя цяжкія хваробы[135]. Старажытныя людзі ведалі ўсё, — шапнуў Нікіфар.

Ён знакам паказаў Жывене, якая ўсё яшчэ стаяла, высока ўзняўшы галаву, што трэба прайсці да ўсходняга нефа.

Там, на адной з калон, быў намаляваны Хрыстос у залатым ззянні святла, якое сыходзіла з усяго ягонага цела. Больш яркія палосы лучыліся з галавы.

— Гэтую фрэску заказалі для храма мае продкі, —

сказаў Нікіфар. — Заўсёды, калі я прашу ў Бога штонебудзь, я прыкладаю руку да ног Хрыста і малю яго дапамагчы мне. Можа, і табе калі-небудзь ён пашле ўдачу.

Жывена прыклала руку да залатой паласы. Помніцца, яшчэ Святазар гаварыў аб тым, што ёсць святыя і мудрацы, якія бачаць святло, якое сыходзіць з рук і галавы чалавека, толькі, вядома, іх і параўнаць нельга з тым, якое сыходзіць з хрысціянскага Бога[136], ад ягонай выявы. І гэтую фрэску намаляваў не просты рамеснік, а той, хто валодаў дарам нябёсаў, яго, гэты дар, і адчувае яна зараз. І ёй адкрывалася веліч краіны, куды невядома як зашпурнула яе, маленькую трэсачку — можа, дзеля таго, каб лепей зразумела свой далёкі свет, узважыла страшную прыцягальнасць улады, велічы — і свабоды.

Нікіфар, мабыць, адчуваў яе перажыванні. Калі яны выйшлі з храма Святой Сафіі, задуменна прамовіў:

— Мабыць, у нечым ты маеш рацыю. Мы, рамеі, так імкнемся нашыць на залатыя рызы нашай краіны як мага болей каштоўных камянёў, што, мабыць, Візантыя робіцца падобнай да састарэлай імператрыцы, якая любуецца сваёй былой прыгажосцю і не хоча заўважаць, што ў яе распухлі і скрывіліся ногі... Кожнай краіне патрэбныя крылы, а мы так абцяжарыліся, што не можам часам нават зварухнуцца... Але вер — заваяванне Канстанцінопаля лацінянамі сталася ветрам, які шмат чаго павымеў з пустых галоваў нашай знаці.

— Але ж ты служыш Балдуіну?

— Затое мой сын жыве ў Нікеі і ўзвышае яе, каб менавіта Нікея, гэтая свабодная частка Грэцыі, змагла выратаваць нас усіх...

Калі яны вярнуліся і рабы апусцілі насілкі ля ганка, коміт звярнуўся да Жывены:

— Я хацеў бы, каб ты сёння прыйшла на вячэру ў

парадны пакой.

— Але я стамілася, высакародны Нікіфар...

— Не адмаўляйся! Спаўняецца сорак дзён з дня смерці Еўдакіі. Заўтра сюды прыйдуць многія знатныя людзі. А сёння будуць толькі некалькі маіх найбліжэйшых сяброў. Для цябе вельмі важна быць там...

Яна ўзняла на яго вочы, але нічога не сказала, толькі адчула, як ліхаманкава забілася сэрца.

— Не ссоўвай бровы, бо маршчынкі псуюць прыгажосць, — зусім як Святазар, нават з тымі ж бацькоўскімі інтанацыямі прамовіў гаспадар, і слугі непрыкметна пераглянуліся, бо ніколі не чулі яны ад суровага Нікіфара такой пяшчоты ў голасе.

— Я прыйду,— схілілася ў паклоне Жывена. Не хацелася ёй такой відавочнай пяшчоты, бачыла яна, як зайздрасліва заблішчалі вочы ў новага кіроўцы двара, як неўпрыкмет ухмыльнулася маладзенькая рабыня-сірыйка, мазнуўшы па ёй поглядам. Адчула, як сціснуў руку сярэбраны бранзалет, які давялося надзець сёння па загадзе коміта.

Калі яна ў сціплай туніцы і з тым жа бранзалетам з'явілася ў парадным пакоі, Нікіфар непрыкметна для іншых зморшчыўся, але прыветна ўсміхнуўся, калі яна пацалавала яму руку.

«Дзіўныя стварэнні людзі, — думала дзяўчына, калі ён знаёміў яе з прысутнымі — багатым купцом Гермагенам («Яго дзед быў няшлюбным сынам майго прадзеда, і наш род заўсёды апякуецца іх родам», — шапнуў коміт), друнгарыем віглы[137] Васілём, а таксама заканазнаўцам Міхаілам. — Коміт абураецца, калі я звяртаюся да яго як рабыня, але з задавальненнем прымае рабскія знакі пашаны».

Мужчыны разглядалі яе не таячыся. «Як разглядаюць яны рабынь на царгародскім рынку», — падумала Жывена, апускаючы вочы, каб яны не прачыталі ейных

думак. Аднак твары іх, спачатку неадабральныя, паступова мяняліся. Першым загаварыў Гермаген:

— «Папракаць немагчыма» [138], — працытаваў ён Гамера, і ўсе засмяяліся, палагоднелі, бо ацанілі яе прыгажосць і гэтак жа, як траянскія старцы, што, убачыўшы Алену, не сталі папракаць Парыса, яны глядзелі на яе са стоеным захапленнем. Аднак зноў пасур'ёзнелі, калі Нікіфар запрасіў усіх за стол, нагадаўшы, дзеля чаго яны тут сабраліся.

Слугі, ціха разыходзячыся па пакоі, запальвалі свечкі. Тыя пачыналі курыцца сіняватымі пахкімі дымкамі, асвятляючы шаўковыя завесы на сярэбраных прутах, старадаўнія, у залатых накладах абразы святых, стол, засланы белым абрусам з эгіпецкімі шакалападобнымі багамі па ўзорыстай аблямоўцы. Тут, на стале, было ўсё тое, што было і ў іншых багатых дамах Цар-горада, куды прывозілі тавары з усяго свету: фінікі і інжыр, арэхі-лускаўкі і шафран, мноства невядомых Жывене пладоў на дарагіх шкляных місах. Па знаку Нікіфара слугі прынеслі кожнаму агромністае блюда з дарагой палівай, дзе ляжалі, як ён патлумачыў пасля, вараныя карані лотасу, прывезенага з Ніла. Увайшоў святар у залатой рызе і за ім служка з кадзілам. Усе ўсталі, пакуль святар чытаў памінальную малітву, успамінаючы нябожчыцу. Аднак, калі служкі Бога пакінулі пакой, на стол былі пастаўлены кратэры з віном, вазачкі з ільдом, падносы з чырвонымі варанымі крабамі, фаршыраваная рыба, і размова паступова ажывілася.

— Нядрэмны промысел божы сапраўды ўздае кожнаму па заслугах, бо ён бесперастанку абыходзіць сусвет і строгім вокам сочыць за намі, — падтрымаў слова пастыра друнгарый Васіль. — Думаецца мне, што Еўдакія была бязгрэшнаю, бо, як вядома, устояла перад спакусай наблізіцца да імператара, калі ён адарыў яе сваёй царскай увагай.

— Прыгажосці можна дараваць многае, — падхапіў Гермаген. — Аднак божы суд чакае ўсіх, і калі гэты дар ужываць дзеля зла... Як Феафано...

Ён з трывогай паглядзеў на Жывену.

— Яна ведае нашу гісторыю, хаця па-сапраўднаму разумеюць яе хіба філосафы і гісторыкі, — азваўся Нікіфар.

— Так, гэта праўда, — з гонарам заківалі прысутныя. — Колькі народаў схілілі шыю перад Візантыяй, колькі іхняй крыві і талентаў улілося ў жылы рамейскай імперыі за тысячу гадоў!

— А грэкі першыя сярод слаўных людзей, што ўклалі таленты свае ў праслаўленне Візантыі, і нават у іхняй паўночнай халоднай краіне, — Нікіфар паказаў на Жывену, — ёсць і абразы, вывезеныя адсюль, і хрысціянскія цэрквы. Іхнія паломнікі часта прыязджаюць у нашы манастыры, забываючы сваіх дзікіх багоў.

— Славяне, аднак, моцна турбавалі магутную імперыю рамеяў[139], — ціха азвалася Жывена.

— Яна мае рацыю,— падхапіў, смеючыся, Васіль.— Толькі Юстыніян перарваў стварэнне Склавініі і падпарадкаваў сабе Фракію. А яшчэ раней? Ці помніце, што адказваў аварам правадыр склавінаў Даўрыт? Нешта накшталт таго, што не нарадзіўся яшчэ на свеце чалавек, які падпарадкаваў бы сабе сілу нашу. «Не іншыя нашым, а мы чужым прывыклі валодаць». Быў час, калі Візантыя сапраўды баялася іх. Але яна ў рэшце рэшт зрабіла свае межы непрыступнымі.

Ён павярнуўся, шчоўкнуў пальцамі, паказваючы, каб раб наліў яму віна. Але Жывена ўсё ж дагаварыла тое, што паднялося ў яе душы:

— І не гневайся на мяне, высакародны Нікіфар, але ведалі нашы продкі і мудрасць Заратустра, і звычаі арыяў, што сягаюць у час, калі не было нават вашай праслаўленай Троі. Ды толькі амаль страцілі яны ўсё гэта падчас сваіх вандраванняў, бо на сённяшнюю сваю зямлю прыйшлі пазней, чым рамеі разам з вялікім Канстанцінам у Візантый. Ды і лёс у розных народаў

свой. Адно скажу табе: няма народа, якім бы дзікім ён ні здаваўся, каго б не асвятлялі промні боскае мудрасці — большыя ці меншыя!

— Я яскрава бачу, што ў цябе, свой прыўкраснейшы сасуд, наш вялікі Бог уклаў яе дастаткова! — упаў у напружаную цішыню вясёлы голас друнгарыя, і ўсе зноў засмяяліся.

— Аднак твая рабыня, мой сябра, можа быць небяспечнай, калі аблыгае твой розум і сэрца, — павольна сказаў па-італьянску заканазнаўца Міхаіл. — Феафано тут успомнілі невыпадкова...

Усе замоўклі зноў. Гісторыю дачкі карчмара Анастасіі, якая зачаравала царскага сына Рамана, а пасля, увайшоўшы ў палац, паступова прыбрала ўладу да сваіх рук, ведалі ў Візантыі надзвычай добра. Мабыць, ні пра адну жанчыну на троне не спявалася столькі песень — благіх і захопленых, ні пра адну не стваралася столькі панегірыкаў і праклённых рэчытачываў, як пра яе, што змяніла нават сваё імя і стала Феафана, альбо, як часцей называлі яе, Феафано. Атруціўшы свёкра, імператара Канстанціна, а пасля двух мужоў — Рамана і Нікіфара, апошні з якіх кахаў яе безразважна і аддана, яна была пакараная па загадзе патрыярха, абуранага празмернымі злачынствамі гэтай выскачкі з плебеяў. Саслаў жа яе на глухі востраў Іаан Цымісхій, якога яна пакахала ўжо сама і дзеля якога атруціла другога мужа. І подласць каханка сталася ў вачах народа горшаю, чым злачынства дзеля кахання — Феафано спачувалі, яе шкадавалі. Урэшце, Феафано вярнулася з выгнання, вось толькі не змагла ўжо вярнуць сабе трон. Аднак пра яе засталіся балады, што спявалі ва ўсіх тавернах краіны. Пра Іаана ж Цымісхія засталося ў памяці іншае — ён знішчыў балгарскую патрыярхію, заявіўшы, што адзін павінен быць патрыярх у свеце — візантыйскі...

— Нядобра, што ты выводзіш яе са свайго дому амаль адкрыта, калі не прайшоў яшчэ год пасля смерці Еўдакіі, — таксама па-італьянску сказаў Гермаген. — Шлюб з ёю для цябе немагчымы, яна не высакародная, дый сам ведаеш — вам, знатным, належыць пасля

смерці жонкі пастрыгацца ў манахі.

— Я і прывёў яе сюды, каб параіцца з вамі, маімі бліжэйшымі сябрамі, — адказаў ім Нікіфар. — Грэшны я, парушыў абяцанне адпусціць на волю гэтую рабыню. Але хіба толькі мяне захоплівала прыгажосць? Я спадзяваўся, што вы падкажаце выйсце, а вы, бачу, толькі папракаеце мяне, хаця, як сказаў Гамер, «папракаць немагчыма». Прынамсі, я веру, што з-за яе не пачнецца паміж мною і кім-небудзь разлад.

...Бывае, што словы, сказаныя ў няўрочны час, нібы ажываюць і твораць сваю справу, вяртаючыся да ўладальніка. Не паспелі падаць чашы з арабскім шэрбетам — салодкімі скрылямі садавіны, палітымі замарожанымі ўзбітымі вяршкамі (іх увёў у побыт рамеяў турэцкі султан, што прыехаў да грэкаў пасля разрабавання Багдада манголамі ў 1258 годзе), — як убег кіроўца двара і прашаптаў, што ў дом прыехаў намеснік прэпазіта[140] Роберт і хоча бачыць коміта.

Устрывожаны Нікіфар падняўся і хутка пайшоў да выхаду, гадаючы, што здарылася ў стайні. Аднак яго чакала іншае: Роберт аб'явіў, што імператар гневаецца на Нікіфара і заўтра кліча яго да сябе.

— Але чаму? — ашаломлена дапытваўся гаспадар дома, у той час як слуга ўносіў у пакой дарагое блюда з залатой эмаллю, каб уручыць яго пасланніку з Вялікага Палаца.

Задаволены ганец размяк, палагоднеў і, схаваўшы блюда ў скураную сумку, што вісела на плячы, разгаварыўся:

— Тры разы пасылаў да цябе ліст этэрыярх[141], каб ты патлумачыў, чаму не хочаш вярнуць рыцару Райнеру ягоную рабыню, але ты нават не адказаў яму. Скарга вось ужо два тыдні ляжыць у этэрыярха, і сёння на прыёме ў Палацы ён расказаў пра гэта аўгусту. І той, што зусім зразумела, ажно ўзгарэўся.

— Я не атрымліваў ад этэрыярха нічога і пра скаргу чую

першы раз! — ашаломлена крыкнуў коміт.

— Аднак наш імператар — хай захоўвае яго вечна дзева Марыя! — якраз больш за ўсё і абураўся тваім маўчаннем. Згадзіся яшчэ, коміт: гэта дзіўна, што з дня смерці тваёй жонкі не прайшло і сарака дзён, а ты ўжо з'яўляешся на людзях з рабыняй-наложніцай.

Агаломшаны коміт замоўк, а Роберт з задавальненнем, хаця і прыхаваным, гаварыў далей:

— Вы, грэкі, вядома, гарачыя людзі. Аднак раю табе прыгатавацца да горшага: аўгуст патрабуе, каб ты прывёў з сабою і тваю наложніцу.

— Для чаго? — толькі і змог выгаварыць галоўны канюшы.

Франк Роберт, убачыўшы ўражанне, якое зрабілі ягоныя словы, застаўся ўдвая задаволеным: і падарункам, і тым, што канюшы, чые коні амаль заўсёды прыходзілі на іпадроме першымі пасля імператарскіх, гэтак спалохаўся. Колькі разоў спрабавалі і эпарх, і этэрыярх, аб'яднаўшыся разам, скінуць з пасады коміта, сагнаць з імператарскіх вачэй гэтага грэка, які ганарыцца тым, што ягоныя продкі вось ужо некалькі стагоддзяў былі блізка да трона! Аднак імператар, які на пасадах эпарха і этэрыярха змяніў нямала лацінянаў, упарта пакідаў месца галоўнага коміта за мужам прыўкраснай Еўдакіі і не памяняў сваіх адносін да яго нават тады, калі першая прыгажуня Цар-горада ператварылася ў хваравітую, схуднелую немаладую кабету. Але пасля яе смерці ворагі коміта, мабыць, папрацавалі нямала: запрашэнне на заўтра магло абярнуцца і смерцю, і выгнаннем.

Але не за сябе спалохаўся Нікіфар. Горка пашкадаваў ён, што і сапраўды дазволіў сабе з'явіцца на людзях з маладой прыгажуняй. Але хто мог бачыць яго, хто данёс у Палац? Жывену чакала смерць, гэта несумненна. Злачынства над ёю зробяць, каб уджаліць яго ў самае сэрца, а пасля палюбавацца, як стане ён курчыцца...

Калі заглух у цемры тупат каня, на якім паімчаўся ў

палац Роберт, ён хутка вярнуўся да сяброў.

— Што здарылася?

— На табе твару няма!

— Можа, аблога пачалася?

— Я хацеў сёння ў вашай прысутнасці даць ёй вольную, — расказаўшы, з чым прыехаў да яго лацінянін, растлумачыў коміт. — Але зараз трэба нешта іншае.

— Можа, ты паехаў бы да сына ў Нікею, а яе адправіў на Ўлахернскую прыстань? Там часта ідуць караблі ў Херсанес, — параіў Гермаген.

— Альбо схавайся разам з ёю ў каго-небудзь з нас, у прыгарадным маёнтку, — дадаў друнгарый. — Вось-вось пачнецца асада горада, і, думаю, знойдуцца патрыёты, якія адчыняць браму Міхаілу Палеолагу. А паколькі твой сын добры воін, ён будзе тут і паручыцца за цябе.

— Думаю, што Балдуін не надта зачэпіць цябе, — павольна прамовіў Міхаіл. — Усё ж ты са знатнага роду, ён любіў тваю сям'ю.

— Але, — зноў ён ужыў італьянскую мову, — з гэтай наравістай дзяўчынай табе давядзецца развітацца.

— Нізашто! — ускрыкнуў коміт.

— Сябра мой, ці мала яшчэ будзе ў тваім жыцці прыгожых наложніц, — па-філасофску спакойна зазначыў заканазнаўца. — Да таго ж можна і паспрачацца з этэрыярхам. Ты кажаш, што не атрымліваў ад яго лістоў. Ну і ён не зможа даказаць, што іх сюды сапраўды прывозілі, калі твае слугі гэта засведчаць. Па-другое, ты купіў нявольніцу законна, на рынку, у прысутнасці сведак, не ведаючы, што яна належала камусьці. Вядома, не будзь гэты... як яго, Райнер адным з нямецкіх рыцараў, што дапамагалі Манфрэду, і не наблізь іх да сябе Балдуін, ніхто і не прыняў бы такую скаргу. Яна незаконная. Ён не меў права...

— Як быццам бы ты не ведаеш, што імператар — гэта табе і закон, і права, — з прыкрасцю абарваў яго Нікіфар. — Не, скакаць зайцам адсюль я не стану. Дзякуй за прапанову схавацца. Але я не маю права ставіць пад небяспеку вас, мае дарагія сябры.

Друнгарый ледзь улоўна ўздыхнуў з палёгкай, аднак паўтарыў прапанову.

— У мяне ёсць іншая думка, — раптам сказаў Міхаіл. — Несумненна, севаст альбо аслепіць, альбо пашле на смерць тваю прыгажуню, хаця б і дзеля памяці Еўдакіі. Але ты можаш яе ўдачарыць, і справа будзе выглядаць зусім іншаю.

— Удачарыць? — перапытаў Нікіфар.

— Ну так. Ты казаў, яна добра даглядала тваю жонку і тая дала абяцанне адпусціць яе. Аднак, калі мы ўсе засведчым, што Еўдакія хацела яе яшчэ і ўдачарыць, гэта зменіць адносіны да цябе як да нягоднага, пажадлівага ўдаўца, які ўлягае за прыгажуняй.

— Але... Вы дзеля мяне гатовыя стаць ілжэсведкамі? Я ніколі не забудуся на тое, мае дарагія сябры! І... ці згодзіцца яна?

— Думаю, яна заплача ад радасці, — з'едліва сказаў Міхаіл. — Агавары толькі ў дакуменце, што ты аддаеш ёй, іначай я не змагу пасля абараняць тваю маёмасць.

— Але мне трэба быць у Троннай зале заўтра. Значыць, прыём адбудзецца з раніцы, да абеду ў Залатой палаце, куды запрошаны паслы з Ерусалімскага каралеўства.

— Дык пашлі ганца да царквы Касмідый, я думаю, айцец Іаан табе не адмовіць. На досвітку ён і правядзе абрад.

Усе пагляды звярнуліся да Жывены.

Яна бачыла, якім вярнуўся яе гаспадар, і зразумела, аб чым ішла гаворка. Адчула яна гэтак жа, што сябры раяць Нікіфару вызваліцца ад яе, аддаць на літасць старога, хворага імператара, які да таго ж заняты цяпер

і клопатамі аб утрыманні ўлады. Але рэдка сыходзіла літасць з Вялікага Палаца, яна ведала гэта. І таму ўстала і загаварыла да коміта:

— Магчыма, калі ты адправіш мяне за Понцкае мора, гнеў імператара заціхне.

— Ні ў чым нельга быць упэўненым. Але... можа, варта будзе аб'явіць яе беглай, і тады толькі ты паўстанеш перад севастам, і гэта змякчыць ягоны гнеў, — раздумваў, згаджаючыся і адначасна разважаючы, Міхаіл.

Нікіфар стаяў спалатнелы. Нарэшце ён прашаптаў:

— Я пашлю зараз ганца ў Улахернскую гавань, і калі ідзе хоць які карабель на Херсанес — клянуся, што адпушчу цябе, славянка. Але і ты абяцай мне: калі лодзіі не будзе, згадзіся стаць маёй дачкой хаця б для таго, каб я мог заўтра спакойна зірнуць у вочы ворагам.

— Ты гэтым дапаможаш Нікіфару, а таксама, магчыма, выратуеш і сябе, — стаў угаворваць яе Васіль.

— Да таго ж яшчэ і невядома: а раптам заўтра на дасвецці ты будзеш сядзець на карме і глядзець, як знікае з тваіх вачэй такі ненавісны для ўсіх нявольнікаў Цар-горад, — мякка-ўкрадліва загаварыў Міхаіл.

Адчайнае жаданне выпрабаваць свой лёс, сваю ўдачу захапіла дзяўчыну. Здалося — стаіць на высокім будынку і вось-вось альбо ўпадзе, каб разбіцца да смерці, альбо... І колькі ж пачуццяў змяшчаецца падчас у адным-адзіным імгненні!

— Я згодная! — сказала яна рашуча.

— Мікіта! — закрычаў Нікіфар, і амаль у тое ж імгненне служка з'явіўся на парозе; выслухаўшы распараджэнне, увесь падабраўся, як ганчак, каб імчацца, куды скажа гаспадар, і знік.

Няўлоўная ноч глядзела скрозь вокны варожа і падазрона: жывы агонь свечак быў яе ворагам, бо

адганяў прэч ад людзей у час, які належаў толькі ёй. Непагадзь, якая ўсчыналася, была, наадварот, памочніцай — людзі ўлягуцца ў свае норы, свае ложкі-труны і будуць цалкам належаць ёй, і толькі яна будзе рашаць, каму наслаць сон ці жахлівы кашмар. І, нягледзячы на свечкі, яна спрабавала падступіцца бліжэй, наваліцца цяжарам... Ды Нікіфар, нібы адчуўшы тое, зноў крыкнуў: «Музыку!», і амаль тут жа ў пакой праслізнуў заспаны арфіст, які, беражліва паставіўшы арфу ля каленяў, стаў ціха перабіраць струны.

Але душа Жывены, як сойка, кружылася над служкам, які, адварочваючы галаву ад шалёнага ветру, што імчыцца па пустэльных вуліцах горада, ляцеў зараз на кані да Ўлахернскай гавані. Вось ён дабіраецца да прычалаў, дзе моцныя якары ледзь утрымліваюць на месцы цяжкія гружаныя лодзіі — кумварыі, цяжкія баявыя караблі — драмоны, усіі, памфілы. А больш лёгкія стругі і халендзіі калоцяцца на месцы, гатовыя ўзляцець разам з цёмнымі, халоднымі хвалямі, якія сёння нават тут, у гавані, нястрымна б'юцца аб бераг, а зусім недалёка, у моры, уздымаюцца ў цемры, сцяна за сцяной ідуць на горад і з жахлівым шумам разбіваюцца аб скалы. Жрыца амаль дакладна бачыла, як хлопец углядаецца ў стругі, але ніхто не чуе яго, і ён кіруе да высокай вежы, дзе гарыць агеньчык, пасля караскаецца па прыступках і заходзіць да гемілахіта — камандзіра атрада воінаў, якія дзяжураць тут удзень і ўначы. Шыракалобы, мажны, як бык, у жалезным панцыры на грудзях і кароткіх скураных штанах, прыкрытых, пакуль ён дрэмле, цёплай ваўнянай хламідай, гемілахіт слухае пасланніка коміта, пачціва прапануе яму сесці, але на пытанне, ці ідуць сёння караблі ў Херсанес, адмоўна ківае галавой. «О, не адмаўляй», — моліць яго Жывена, моліць адчайна, з усёй сілай надзеі. Але не — яе сіла тут ні пры чым, ён пацвярджае: заўтра ў мора не выйдзе ніводзін карабель, пра гэта казаў і галоўны наглядчык.

А гэта значыць, што яна застаецца тут, у гэтым доме, і не зможа збегчы, знікнуць адсюль!

— Ох! — вырвалася ў Жывены, яна схілілася над сталом,

упала рукамі і галавой на вышыты залатымі грыфонамі абрус. Гэта не Ашвіны падалі ёй знак, гэта страшная багіня смерці Мара засланіла ёй вочы, асляпіла залатымі агеньчыкамі свечак і цяпер стаіць над ёю і зласліва смяецца...

— Што з табой? — Нікіфар падняў яе галаву, дзынькнула разгубленай нотай струна, Васіль падскочыў з кратэрам віна.

...Яна застанецца тут, у праклятым горадзе, дзе вырываюць распаленымі абцугамі вочы, а пасля сцелюцца на падлозе перад абразамі! І просяць даравання, і зноўку робяць тое самае! Птушкі-пачвары, вышытыя золатам, здалося, ажылі пад яе рукамі, пад локцямі, яны стараюцца задзяўбці яе, не даць вярнуцца назад, у свой храм, на сваю зямлю, дзе на Менцязі сцелюцца і абвіваюць яе ногі шаўковыя травы, дзе мякка спаць на верасах, дзе...

— Караблі не ідуць сёння ў Херсанес! — прастагнала дзяўчына.

— Адкуль яна ведае? — здзівіўся Васіль.

— Я ведаю гэта!

Візантыйцы пераглянуліся.

— Нікіфар, можа, мы робім нядобрую справу — калі яна чараўніца, то тады зразумела, што на нас найшло і чаму мы згадзіліся ілжэсведчыць, — выказаўся Міхаіл. Астатнія разгублена маўчалі. Але Нікіфар гнеўна глянуў на сяброў:

— У каго з нас у такую вось хвіліну не раскрываюцца вочы? — ён павысіў голас. — Уратываць нявінную істоту, урэшце, проста прыгажосць — хіба не абавязак кожнага эліна?

— Магчыма, ты маеш рацыю, — прамовіў нарэшце Васіль. Гермаген, хаця і няўпэўнена, згодна кіўнуў галавой.

— Ну, вось і добра, — з палёгкай уздыхнуў Нікіфар. Ён падышоў да дзяўчыны.

— Выпі, — і ён амаль ткнуў ёй у вусны кратэр. Павярнуўся да сяброў, разгублена патлумачыў: — Яна не ў сабе, бо добра разумее, што яе можа чакаць заўтра.

І перайшоў на італьянскую мову:

— Я не хачу губляць яе! Не хачу! Што яшчэ можна зрабіць, каб не страціць золатавалосую славянку?

— Нічога, — змрочна адрэзаў Міхаіл. — Альбо яна — альбо выгнанне ці нават смерць.

— Тады спачатку я дам ёй вольную. А вы будзеце сведкамі.

У зачыненыя вокны білася непагадзь, дождж барабаніў па каляровым шкле, і свечкі мігцелі, ад чаго святыя на абразах глядзелі спачувальна і здаваліся жывымі. Пісец рыпеў пяром па пергаменце.

Пакідаючы за сабой ручаіны, шлёпаючы намакрэлымі сандалетамі, увайшоў Мікіта і расказаў, што ніводзін карабель не выйдзе заўтра ў Понцкае мора. Нікіфар сам нагбом выпіў віно, якое засталося ў чашы, загадаў слугам размясціць гасцей па пакоях.

— У першы час[142] вас разбудзяць, — сказаў ён. — Будзьце гатовыя. А я пашлю яшчэ ганца ў манастыр Касмідыя[143].

— Прасі айца Іаана ад усіх нас. Мы ўсё ж разам хадзілі ў школу, і мой бацька дапамог яму атрымаць гэтае месца ў сталічным храме, — ужо на парозе нагадаў друнгарый віглы.

Усе разышліся. Але ў сем гадзін, хто на насілках, хто на кані — усе яны былі ля дзвярэй царквы Касмідыя. Да іх дадаўся яшчэ вольнаадпушчанік сям'і Скліраў Дыянісій, які меў багатую краму ў раёне Маландзійскай брамы, і яго жонка.

Дождж калаціўся ў паўночную сцяну храма, ранішняе святло неахвотна запаўзала ў высокія вокны; на пантофлях святара абсыхала чырвоная гліна. Скарамангій[144] Нікіфара — карычневы, з бліскучай сярэбранай каймою, вісеў на ягоных плячах як чужы.

— Пачнём, — распарадзіўся айцец Іаан.

Коміт з адчаем глядзеў на Жывену, было бачна, што ў ім адбывалася барацьба — вочы гарэлі, як у звера, у якога вырываюць здабычу. Яна ж вачэй не ўздымала, але твар быў бледны, як у нежывой.

— Пачынай! — штурхануў сябра пад локаць Міхаіл. Тады, як апамятаўшыся, той вывеў дзяўчыну да алтара і аб'явіў:

— Жонка мая хацела даць гэтай рабыні вольную. Я ж, улічваючы вялікую дапамогу дзяўчыны ў час хваробы жонкі і цяпер, хачу павялічыць літасць нашага дома і аб'яўляю яе сваёй дачкой, а таксама прашу благаславення царквы на гэтую добрую справу.

Голас яго перарываўся, нібыта душылі коміта парывы халоднага ветру.

— Калі ў прысутных ёсць пярэчанні, хай скажуць пра гэта зараз, — святар абвёў усіх вачыма, але ніхто не паварушыўся.

— Хачу, каб ты пакляўся святымі дарамі, што не меў з вольнаадпушчаніцай, будучай сваёй дачкой, ніякай грахоўнай справы, — загудзеў святар.

— Клянуся святымі дарамі.

— А па якой прычыне ты робіш яе прыёмнай дачкой?

— Я спавядаўся табе пра ўсё, святы айцец. Але няхай гэта застанецца закрытым для іншых, бо ніхто не ведае шляхі гасподнія, якімі прыходзяць да царквы грэшнікі, — Нікіфар, сам таго не заўважаючы, да болю сціснуў руку Жывены, на ілбе ў яго заблішчэлі кроплі поту.

Тады, кіўнуўшы галавой, зноў загудзеў на ўсю царкву святар:

— Я аб'яўляю вольнаадпушчаніцу Жывену прыёмнай дачкой Нікіфара Скліра, шчырага сына царквы і аднаго з нашых дабрачынцаў, і даю ёй новае імя — Ефрасіння, — святар працягнуў руку, куды служка ўклаў загадзя падрыхтаваны скрутак паперы. — І даю гэтае сведчанне ў тым, што было ўсё зроблена згодна з законамі, зацверджанымі яшчэ пры Канстанціне Вялікім і яго маці Алене... Вы, прысутныя, падпішаце гэтае сведчанне.

— А ты, — звярнуўся ён да Жывены, — павінна не забывацца на сваіх новых родзічаў, памінаць іх у малітвах — камітэсу Еўдакію, тваёго дзядзьку Алусіяна, род Скліраў...

Святар раздаў усім невялікія абразы, але Жывена ад хвалявання не разгледзела, што намалявана на іх, толькі загарнула ў шаўковую хустку, якая была ў яе на плячах.

Абрад скончыўся, але ўсе стаялі прыгнечаныя, пасля сталі пацiху разыходзіцца.

Нікіфар пасадзіў Жывену ў свае насілкі.

— Ты цяпер мне дачка, дык прывыкай.

Некаторы час яны сядзелі моўчкі. Пасля дзяўчына ціха запыталася:

— У цябе быў брат, гаспадар?

— Не проста брат, а блізнюк, падобны да мяне як дзве кроплі вады.

— І што з ім сталася?

— Ён памёр ад ліхаманкі. Я таксама цяжка хварэў, аднак выжыў. Тады ж наш род уклаў у гэтую царкву вялікі дар за памінанне майго брата, бо Казьма і Даміян — таксама боскія браты-блізняты, як і мы з братам.

Зрэшты, на іконцы, якую даў табе святар, блізняты надта падобныя на нас з Алусіем, яшчэ юных.

Хмурая непрыветная раніца, бляклае полымя свечак, пах сырасці — усё, што паглыбляла яе адчай, нібы адступілася. Выцвілы, як пасля засушлівага лета, ейны свет зноў напоўніўся фарбамі, заспяваў, набыў сваю пукатасць і выразнасць. Ашвіны не пакінулі яе, яны тут, і няхай носяць іншае імя, але гэта яны, яны! Дый яна сёння змяніла сваё ранейшае імя, схавала яго ў глыбіні душы, як хавалі некалі глыбока ў зямлю клады, заклінаючы іх духамі.

Яна разгарнула шаўковую хустку, угледзелася і ледзь не войкнула: залатавалосыя светлыя юнакі былі якраз такімі, якімі не раз з'яўляліся перад ёю падчас мараў, трызненняў у далёкім Новагародскім храме, толькі яны тут, на іконе, былі ў доўгіх сініх туніках, і іхнія рукі смірэнна ўздымаліся наверх, да неба. А на чырвоных, сініх, зялёных чатырохкутніках-клеймах вакол іх месціліся розныя звяры, аднак жа самымі вялікімі былі коні!

— У нашых продкаў яны былі Дыяскурамі, грэкі надта любілі ўздаваць ім хваласпевы, — крануў яе за плячо Нікіфар. — Ты, можа, і не заўважыла, але і ў нас у парадным пакоі ёсць старадаўні абраз Казьмы і Даміяна, толькі невялікі. Яго заказаў наш бацька, калі мы нарадзіліся.

Насілкі крануліся, але на імгненне расчыніліся дзверы царквы, і яна ўбачыла святара, які, укленчыўшы перад алтаром, маліўся. Яна адчула ягоную няўпэўненасць.

— Імператар можа пакараць яго?

— Калі разгневаецца. Але хто паспее яму данесці, што абрад удачарэння праведзены толькі сёння? Я прасіў айца Іаана паставіць на пергаменце мінулы месяц, і ён гэта зрабіў, каб уратаваць мяне.

Нікіфар гаварыў гэта, але ўпершыню пачула дзяўчына страх і ў ягоным голасе — вялікі страх перад бязмежнай

уладай, якая магла ў адно імгненне спапяліць яго, як маланка.

Дождж заціх, але жоўтыя лісты платанаў прыліпалі да роўных каменных пліт прыгажэйшай вуліцы Канстанцінопаля Месы, якая вяла да Галоўнага Палаца. Яны падалі і падалі, усцілаючы торг паміж форумам Канстанціна, а таксама плошчу Таўра. Чорная хмара, здавалася, зачапілася сваім хітонам за крыж на велічным храме Сафіі, а заліў Басфора за ёю быў свінцова-шэрым і непрыветным.

Насілкі, на якіх неслі Нікіфара і Жывену ў Вялікі Палац, былі ўжо не летнія, з артагазавымі[145] занавескамі, а прызначаныя для зімовага ўжытку, і рассоўваючы цяжкія завесы з нашытымі на іх гербамі роду Скліраў, Жывена старалася, каб халодны вецер не надта выстуджваў яе, бо была яна ў шаўковым адзенні, як таго патрабаваў прыдворны цырыманіял.

Па загадзе гаспадара на досвітку ў дом прыехала адна з далёкіх цётак Скліра, якая ў маладосці служыла ў Палацы апаясанай папіяй[146], а пасля трапіла ў няміласць і цяпер дажывала век шчодрасцю Нікіфара. Цётка дапамагла ёй апрануцца. Шапатлівая, шэрая, як моль, Ірына ажывілася, успомніўшы былое, і папрасілася ў кладавыя, дзе ляжалі скруткі тканін, сувоі карункаў, стаялі каштоўныя, шытыя золатам пантофлі былых уладальніц старадаўняга маёнтка, віселі дзібаджы[147], дзівіцісіі[148], скарамангіі. Вохкаючы ад таго, што зусім няма часу, яна падабрала для Жывены рэдкай прыгажосці тканіну — якраз пад фіялкавыя вочы, знайшла не надта дарагія падвескі з дробнымі жамчужынамі, сама прымерала дзяўчыне сандалеты, выбрала самыя маленькія, з сярэбранымі клямрамі. Рабыні хутка падшылі дзяўчыне туніку, злёгку падвялі вочы і нацерлі яе цела пахкім алеем.

— Мы не будзем рабіць табе прапалому, усё ж гэта прычоска толькі для знатных жанчын, а ты, хаця толькі што стала знатнаю, у вачах імператара яшчэ нішто, — хутка завіхаючыся вакол Жывены, тлумачыла Ірына. — Мы надзенем табе на галаву сярэбраны абручык і

распусцім валасы — яны самы лепшы твой убор. І трошачкі замажам цені пад вачамі, затое злёгку кранём чырвоным шчокі...

Дзяўчына не пазнала сябе, калі зірнула ў бронзавае люстэрка. Іранічна ўсміхнулася. Колькі значэння надаюць рамеі абрадам! Нельга ісці да імператара, калі на табе не будзе парфумы і пазногці не пакрытыя лакам. Але хіба справа ў гэтым? Яе моц не ў парфуме, і калі суджана перамагчы ў будучым паядынку, то толькі сілай духу. А ў яе сёння ёсць такая сіла, яна верыць, што не зможа імператар загадаць асляпіць ці пакараць яе смерцю. І таму, што не распусніцаю паўстане яна перад ім, а дачкой канюшага, і яшчэ таму, што падвойны знак падалі сёння Ашвіны. Менавіта ў царкве Казьмы і Даміяна яна і даведалася пра Нікіфара і Алусія, таксама блізнятаў. А сімвал гэты няпросты, ён значыць, што не ўсё, прызначанае ёй тут, у Візантыі, збыта і пражыта. Яшчэ ж нешта павінна тут адбыцца. Але толькі не смерць! Смерць яна адчула б. Вось толькі на які час затрымаюць тут абставіны?

І адразу падступіла пад сэрца нешта цяжка-злавеснае. Але, страсянуўшы галавой, скінула з сябе гэтае адчуванне Жывена. Не час, не месца. Усё роўна прыйдзе, што прызначана, і заспее яе там, дзе трэба...

— Ты запомніла ўсё, што сказала табе Ірына? — перапыніў яе думкі Нікіфар. Ён сядзеў засяроджаны, ліловы колер падкрэсліваў яго сівую бараду, жаўтлявы твар, апушчаныя плечы. Жывена кіўнула.

— Тады паглядзі наперад, толькі не надта высоўвайся. Вялікім Палацам у нас называюць некалькі будынкаў. Бачыш той, ніжэйшы? Ён называецца Дафна, яму восем стагоддзяў, і стаіць ён ля іпадрома і плошчы Аўгустыён — іх адсюль не бачна. А там, за ім, іншыя — Эрас, Містэрыён, Камілас, Мусікас. Імператар прымае нас у найпрыгажэйшым і самым любімым ім палацы Трыконху — бачыш, рабы павярнулі направа, да Змяінай калоны?

Калона з зялёнага мармуру, уся як звітая змяя і ад таго

празваная Змяінай, здавалася гігантам, які таксама сцеражэ агромністы комплекс імператарскіх палацаў.

Трыконх нават у гэты непрыветны лістападаўскі дзень быў асляпляльна-прыгожым. Пазалочаны дах рэзка кантраставаў з цёмна-зялёным шэрагам міртавых кустоў, што ўздымаліся амаль да другога паверха. Адкрытая галерэя з калонамі была зроблена з ружовага мармуру, а трыбуны для маленькага іпадрома і басейн — з белага. Ля басейна сядзелі белыя мармуровыя львы, з пашчаў іх, нягледзячы на халодны дзень, струменілася вада. Познія, ужо прывялыя ружы ўсё яшчэ не былі зрэзаныя, яны ажыўлялі дарожкі, па якіх, сышоўшы з насілак, крочылі Нікіфар і Жывена — ніхто не мог, апроч імператарскіх родзічаў, пад'язджаць на конях альбо ехаць у насілках да самага ўвахода ў любы з імператарскіх палацаў.

Адчыніліся шырокія палісандравыя дзверы, іх абдаў пах ружавай вады і духмяных алеяў. Па белай мармуровай падлозе, дзе некалькімі пакаленнямі майстроў выкладзеныя былі мазаічныя пано з паўлінаў, ільвоў і грыфонаў, ступаць было цяжка: слізгацелі ногі ад нейкай спецыяльнай масцікі, якою націралі падлогу, каб не падрапалі яе наведвальнікі. Шырокая белая лесвіца вяла наверх. Там на сцяне была выкладзеная каляроваю смальтай галава анёла ў карычневых, жоўтых і чырвоных колерах. Коміт і дзяўчына хацелі падняцца наверх, але раўдухі-вартавыя трымалі сякеры скрыжаванымі, таму давялося чакаць унізе.

Неўзабаве да іх спусціўся сам паракіманен[149] Канстанцін. Круглы безбароды твар еўнуха быў заклапочаны.

— Яны тут зусім звар'яцелі, — сказаў ён. — Хочуць замяніць усіх грэкаў. А што разумеюць франкі? Сячы мячом, рагатаць і тупацець сваімі ботамі па свяшчэнных пакоях рамеяў. Ты ўсё-ткі ўзяў з сабой наложніцу? Лепей табе было б задушыць яе, можа, тады ты суняў бы гнеў імператара.

Калі ж Нікіфар расказаў яму пра ўдачарэнне, еўнух

задумаўся, але пасля безнадзейна махнуў рукой:

— Ну, дык аддадуць яе гэтаму... рыцару. А можа, загадаюць пайсці ў манастыр. І гэта будзе лепшым выйсцем, павер мне, коміт, таму што Балдуін сёння з раніцы адправіў на смерць чатырох рамеяў, і не з горшых! Страх перад Міхаілам Палеолагам мучыць яго, страх згубіць Царгорад і ўладу.

Ён жэстам паказаў, каб яны ішлі за ім, і спешна павёў наверх, але павярнуў не ў Тронную залу, а направа. На здзіўленае пытанне, куды яны ідуць, еўнух змрочна азірнуўся:

— Ён захацеў прымаць сёння ў Палаце Юстыніяна, я ледзь паспеў прыгледзець, каб там усё было ў парадку. Я ж кажу — усё кумільгом!

Яны ішлі і ішлі — праз галерэі, дзе стаялі мармуровыя статуі язычніцкіх багоў, антычныя амфары — залатыя, срэбраныя, з дзівоснымі распіснымі ўзорамі. На сценах вісела дарагая зброя — кальчугі, мячы, дзіды, нават славянскія шаломы, і ўсюды — у шкляных альбо каменных куфрах з адкрытымі вечкамі — ганарліва ззялі крыжы, кароны, абручы з каштоўнымі камянямі, а ў палацы Дафна, у палаце, праз якую яны праходзілі, сцены аздабляла залататканае, пераліўна-шаўковае, парчовае, аксамітавае адзенне («былых імператараў і імператрыц», — шапнуў Нікіфар).

— Я вяду вас доўгім шляхам, — азваўся на гэтыя словы еўнух, — каб вы паглядзелі хаця б тысячную частку багаццяў Вялікага Палаца. Не кожнаму шчасціць гэта бачыць, і табе, таўраскіфка[150], нечувана пашанцавала. За такое не шкада і заплаціць жыццём!

Нікіфар ласкава дакрануўся да Жывены, як бы суцяшаючы яе і стараючыся захіліць ад непрыязных слоў Канстанціна, але дзяўчына нават не заўважыла таго. Уся яна была як напятая струна, і адчайнае, нават нейкае гарэзлівае пачуццё не пакідала яе. Так было ў самыя нялёгкія моманты жыцця, калі само яно, жыццё, было птушкай, за якою, паклаўшы смяротную стралу на

цеціву, назірае паляўнічы. У птушкі ёсць адно — неба, яго ахоўная бездань, і крылы, дзе прагай выратавацца трапеча кожнае пяро...

— Не палохайся, калі ўбачыш, як ля сцяны зарыкаюць ільвы, а на дрэвах заспяваюць птушкі,— нібы адчуўшы яе стан, шэптам папярэдзіў коміт. — Яны — не жывыя, іх рухае вада. Колькі стагоддзяў таму іх зрабіў наш вучоны Леў Матэматык. А яшчэ вынайшаў ён светлавую сігналізацыю, каб паведамлялі службы, што робіцца ў імперыі.

І сапраўды — калі яны ступілі ў доўгую галерэю, раптам пырснулі ўверх бліснчастыя струмені, і на залатых дрэвах заварушыліся, як жывыя, залатыя птушкі з сярэбранымі дзюбкамі. Пачулася музыка. І тут жа злева зарыкаў мармуровы леў, адкрываючы пашчу. Убачыўшы паракіманена, закаваныя ў жалеза воі расступіліся, адвёўшы дзіды, і коміт з дзяўчынай уступілі ў палату Юстыніяна. Сцены тут былі не абвешаныя каштоўнасцямі, у ёй было нават трохі пуста ў параўнанні з іншымі. Але высокая столь гэтай палаты была празрыстай, і адтуль лілося святло, падаючы на падлогу, на калоны, якія былі зроблены з зялёнага мармуру, спрэс зрэзанага найтанчэйшымі ўзорамі. Над калонамі свяціліся мазаікі — ранейшыя імператары, іх жонкі, дзеці ішлі, здавалася, бясконцым шэрагам, адрачоныя і адначасна ўрачыстыя. Дзесьці тут былі Канстанцін V, празваны Кабылятнікам за сваю любоў да коней, які расправіўся са славянамі Македоніі з нязвыклай нават для гэтай жорсткай краіны лютасцю, недзе горда глядзіць на прысутных севаста Ірына, ягоная ўдава, якая асляпіла свайго сына Канстанціна VI, каб самаўладна сядзець на троне і рабіць тое, што захоча. І іншыя, памяць аб якіх застанецца вечна, бо пісалі яны яе па ўсім свеце — крывёю і ашуканствам, інтрыгамі і зайздрасцю сваёй пышнай краіны...

Яна ішла наперад, але вочы былі прыкутыя да мазаік, а калі апусціліся ўніз, дзяўчына здрыганулася: яе погляд сустрэўся з вачыма Райнера. Так, гэта ён быў тут, у плашчы з чырвоным крыжам. Высокі і вузкі, як меч,

стаяў нямецкі рыцар пасярэдзіне купкі людзей.

Пакуль яна ішла, іх позіркі скрыжаваліся.

Мінулае прамільгнула перад ёю, нібы хтосьці паказваў малюнак за малюнкам — вось у дзень каранацыі яна ляціць на кані па шумлівым, вясёлым Новагародку, а гэты, тады яшчэ танклявы, спрытны юнак лупіць сваю кабылу бізуном і нешта крычыць, не памятаючы сябе, імкнучыся перагнаць ейнага скакуна...

А вось ён стаіць перад ёю ў храме і глядзіць позіркам умольным і ненавісным адначасна. А яна, уся захопленая сваім жыццём і лёсам, нібы здалёк пазірае, як, раструшчаны ягоным ботам, пырснуў асколкамі ва ўсе бакі чырвоны рубін.

О, каб прадбачыць будучае! Каб жа было дадзена бачыць, ад чаго прарасце насенне зла!

Чужымі і варожымі былі яго вочы, але нешта нібы маланкай мільганула ў іх, і яна адчула — ён жадае яе. Жадае гэтак жа шалёна і нястрымна, як і там, на радзіме. І гэта ўжо вышэйшае за яго і яе. Ён не аддасць яе нікому, а калі не ўдасца вырваць, лепей пашле на смерць.

Еўнух хуткім, завучаным шэптам растлумачыў ёй, хто сёння будзе прадстаўляць інтарэсы Райнера.

Усе яны — чырванашчокі, нізкі эпарх — прэфект горада; мажны, на галаву вышэйшы за іншых этэрыярх; вёрткі, рыжы, як ліс, лагафет дром, які адказваў не толькі за пошту[151] і знешнія адносіны, але і займаўся дзяржаўнай бяспекай, а таксама тры рыцары-чужаземцы — з непрыхаванай цікавасцю назіралі, як займалі ўказанае еўнухам месца іхнія адказчыкі. У палаце былі яшчэ прысутныя: каля памоста, пакрытага цёмна-барвовымі дыванамі, на якіх месціўся высокі сярэбраны трон з інкрустацыямі і пазалочанымі поручнямі ў выглядзе львіных лапаў, стаялі ў строга вызначаных месцах прыдворныя, згодна са сваімі пасадамі. Сярод іх былі і жанчыны: у высокіх, як вежы,

прапаломах, абвітыя белымі вуалямі, у мантыях, некаторыя ў пурпуровых, што азначала прыналежнасць да імператарскай сям'і, і амаль у кожнай на грудзях ззялі перлы і рубіны, а ў валасах блішчэлі дыяманты.

Ціхі гул стаяў вакол; ён відавочна ўзмацніўся, калі ў палату зайшлі Нікіфар і Жывена, і не пераставаў вібрыраваць вакол іх, нібыта рой надакучлівых мух. Аднак гэта не перашкаджала ўсім пільна сачыць за аксамітавай чырвонай заслонай — з-за яе павінен быў з'явіцца імператар. Ужо дзіэтарыі распалілі кадзілы, і пахкі дым тонкімі струменьчыкамі прабіваўся з-за другой заслоны, злева ад трона, ужо апаясаная папія ўзялася за цяжкія колцы са слановай косці, каб прыўзняць заслону перад імператарам, аднак той не выходзіў.

Перавальваючыся, даклыпаў да памоста прэпазіт, паправіў складку на дыване, падняў руку, і ўсё сціхла. Загучала ціхая музыка за паўднёвай заслонай, зладжаны хор пачаў хваласпеў, аднак спевакоў не было бачна — яны не мелі права глядзець на імператара рамеяў. А ён ужо ішоў — у барвовым дзівіцісіі, з мантыяй, шытай золатам, што ляжала на мажных, пульхных плячах, у барвовых ботах, — і тыя, хто стаяў ля памоста, нізка схіліліся ў паклоне, а тыя, хто стаяў далей, упалі ніц і паднялі галовы толькі тады, калі імператар, цяжка ўздымаючыся па прыступках, падняўся да трона і ўсеўся ў крэсла.

Па знаку прэпазіта наблізіліся і ўсталі раздзеленыя на дзве купкі абвінаваўцы і адказчыкі. Змрочныя вочы імператара з чырвонымі пражылкамі спыніліся на Жывене, пасля на коміце, голас яго прагучаў раўнадушна, але з пагрозлівымі ноткамі:

— Чаму ты не аддаў рабыню яе гаспадару?

— Ён... ён не прасіў яе ў мяне! — разгубіўся коміт.

— Прасіў! — азваўся этэрыярх. — Я сам двойчы пасылаў лісты коміту, але ён палічыў, што занадта знакаміты і радавіты!

Нібыта выбітая з шахматнай гульні фігура, Нікіфар пахіснуўся.

— Гавары! — ярасна крыкнула Жывена. Ніхто не пачуў голасу — яна падумала тое сама сабе, але гаспадар яе нібы ажыў.

— Я прывёў сюды сваю прыёмную дачку Ефрасінню, каб разам з ёю прасіць літасці ў найміласцівага з усіх імператараў Візантыі. Каб была жывая мая жонка Еўдакія, яна далучылася б да маёй просьбы, бо Ефрасіння, якая атрымала ад Бога дар лекавання, шмат аблегчыла яе невыносныя пакуты...

Голас Нікіфара дрыжаў, аднак гучаў на ўсю палату. Экзарх, выслухаўшы яго, выступіў наперад. Калі ён і разгубіўся ў першую хвіліну, то хутка ачомаўся.

— Гавары! — загадаў Балдуін Другі.

— Найсвятлейшы і ўселітасцівы аўгуст, думаю, што коміт пераступіў і боскія, і чалавечыя законы. Усім вядома, што славянка была яго наложніцай. Зрабіўшы яе прыёмнай дачкой, ён нанёс абразу і ўсім нам, і нябожчыцы, якая, мабыць, перад судом Божым сведчыць аб несправядлівасці, і болей таго — аб граху смяротным...

— Я пакляўся ў царкве перад абразом Божым, перад святымі пакутнікамі, што ні разу не дакранаўся да гэтай жанчыны з грэшнымі намерамі. А вось рыцар Райнер, які павінен дбаць аб Ордэне і чысціні цялеснай, выкраў яе ў час падарожжа і сапраўды хацеў зрабіць сваёй наложніцай, але яна ўцякла, бо Госпад не дапусціў такога... — парыраваў коміт.

У вачах імператара ўпершыню ўспыхнула цікавасць. Ён пераводзіў вочы з Нікіфара на Райнера, а пасля жэстам паказаў рыцару, што той можа гаварыць.

— Мы рабілі тую справу, дзеля якой ваявалі ў Святой Зямлі і на землях язычнікаў, — прыводзілі паганцаў да Бога. Так, я захапіў яе разам з іншымі, але толькі дзеля

таго, каб самому ахрысціць, прымусіць адчуць існнага Бога, бо толькі хрысціян нам не дазволена браць у палон.

Рыцар Райнер гаварыў упэўнена, цвёрда, і гул адабрэння пакаціўся па палаце. Адчуўшы падтрымку, ён працягваў:

— Я папрасіў не аддаць мне маю рабыню, не! Я выкупіў бы яе, але коміт мне адмовіў — дакладней, не адказаў на лісты. Мяркую, што маю на яе першапачатковае права. І мне здаецца, што коміт у маёй асобе пакрыўдзіў усіх рыцараў Хрыстовых.

— Мы аддаём за цябе, імператар, сваю кроў і жыцці, і верылі, што твае прыдворныя таксама, як і ты, цэняць гэта! — падтрымаў яго адзін з рыцараў. — Да таго ж... Не адказваючы на лісты этэрыярха, гэты чалавек, — ён пальцам паказаў на Нікіфара, — не раз пісаў свайму сыну ў Нікею, просячы, каб той падбухторваў Палеолага ісці на Цар-горад, і абяцаў зрабіць так, каб у зручны час былі адкрытыя для нікейцаў брамы.

— Таму, о святлейшае сонца наша, — тут жа падтрымаў яго этэрыярх, — калі рабыня зрабілася прыёмнай дачкой коміта, хай разам з ім адказвае за ягоную здраду!

Нікіфар збялеў так, што здалося — у яго ўжо няма твару, а ёсць толькі нешта невыразна-адчайнае, адкуль данеслася, як стогн:

— Гэта няпраўда! Я пісаў сыну, але не заклікаў ісці на сталіцу!

— Тады хай пра гэта скажа сведка, — злавесна вымавіў этэрыярх.

Ён і яго рыцары, чужаземцы-лаціняне, ненавідзелі грэкаў і лічылі, што тут, у распешчанай Візантыі, губляецца тое, чым яны ганарыліся заўсёды: дух ваяўнічасці, гатоўнасць аддаць сваё жыццё за права быць першым на турніры, у баі, у любой спрэчцы.

Этэрыярх не браў у сваю варту, якая абараняла горад, ніводнага з візантыйцаў, нават калі такое жаданне выказваў сам Балдуін Другі. Адзіны ў гэтым горадзе, ён гаварыў з імператарам як воін з воінам, нагадваючы Балдуіну слаўныя рыцарскія часы паходаў у Святую Зямлю, у якіх прымалі ўдзел яшчэ яго бацька, дзед, шматлікія родзічы. Начальніка імператарскай гвардыі любіў наследнік імператара Філіп, і нават Беатрычэ, дачка герцага Карла Анжуйскага, у свае юныя гады захаплялася яго подзвігамі ў турнірах і славай першай шпагі дзяржавы.

Пра гэта ведаў Нікіфар, і страх памуціў яго галаву, падкраўся пад сэрца: сапраўды, ён некалькі разоў пасылаў з Салімам лісты да сына, дзе скардзіўся на імператара і спадзяваўся на канец панавання лаціннян. Таму, убачыўшы, як уводзяць у палату ягонага слугу, ён адчуў, што зараз можа ўпасці — ногі яго дробна дрыжалі, дрыжаў ён сам.

Салім поўз да імператара, скуголячы і падвываючы хваласпевы. Прэпазіт ударам нагі прымусіў яго замаўчаць, бо слуга, сам таго не ведаючы, замахваўся на свяшчэнныя правілы — нават хваласпевы дазваляліся не кожнаму, тым болей слузе. Ледзь жывы ад жаху, мусульманін пацвердзіў, што вазіў лісты ў Нікею.

— Ён непісьменны! — не сцярпеў Нікіфар.

— Але я чуў, я чуў, як высакародны сын, прачытаўшы ліст, казаў, што страціг Аляксей[152], военачальнік праклятых нікейцаў, якія хочуць адваяваць у цябе імперыю, будзе радавацца такой дапамозе! — галасіў Салім.

— Майго слугу падкупілі! — амаль заенчыў коміт.

Райнер злавесна ўсміхаўся, вочы яго звузіліся, як у звера, які амаль зацкаваў ахвяру.

Прэпазіт знакам паказаў Саліму вяртацца да дзвярэй, і той стаў адпаўзаць назад, не смеючы падняць галавы.

Цяжкае маўчанне павісла ў палаце.

Жывена глядзела на старога чалавека, які сядзеў на троне, і адчувала яго халоднасць і раўнадушша да ўсяго, што адбываецца. Ён нават трохі забаўляўся, як забаўляліся яго папярэднікі на іпадроме ці рымскія цэзары ў Калізеі, дзе звяры рвалі жывое чалавечае цела. Чужыя жыцці і смерці даўно страцілі для яго каштоўнасць, бо столькі пажадлівасці і хцівасці, жаданняў і нянавісці клубілася стагоддзі запар вакол гэтага трона, што чыстаму чалавеку можна было б задыхнуцца ў нябачных, але надта адчувальных для яго чорных зласлівых хмарах...

Ён зноў павярнуў свой твар да дзяўчыны, цяжкі позірк упіўся ў яе.

— А што скажаш ты?

...За яго спіной, па абодва бакі ад трона, як прашалясцелі крылы... ці то парчовыя мантыі? І дзве постаці, якія нібы сышлі з іконы святых Казьмы і Даміяна, калыхліва ўсталі перад ёй, зіхоткія, светлыя, радасныя. А можа, гэта рассыпаліся па барвовай заслоне залатыя зайчыкі сонца, што прабілася скрозь тоўстыя пульхныя хмары?!

І сіла, якую яна несла ў сабе, нібы дарагое віно ў сасудзе, калыхнулася ў грудзях. З неадольнай жаночай вабнасцю ўсміхнулася жрыца Ашвінаў проста ў твар гэтаму адзінокаму мужчыне на троне, і адразу нешта ў ім таксама як калыхнулася, азвалася — не, не словам яе, а вабнасці і прыгажосці.

— У далёкім Новагародскім княстве жыве мой бацька, князь Міндоўг, якога адзінаццаць гадоў таму назад каранаваў як караля магістр Ордэна мечаносцаў Андрэй фон Стырлянд. Сам Папа прыслаў у Новагародак спецыяльны ліст і карону. Пры тым быў і рыцар Райнер, якому бацька мой даручыў клапаціцца пра мяне. Але рыцар, які прыехаў дапамагаць хрысціць нашу зямлю, выкраў мяне, каб завезці ў свой замак — спытайце ў яго, навошта? Я збегла ад яго, гэта праўда.

Лёс закінуў мяне сюды, але высакародны коміт і яго жонка дапамагалі мне. Калі я расказала пра вераломства рыцара, твой канюшы зрабіў мяне сваёй прыёмнай дачкой — каб абараніць ад яго, бо ўжо нападаў ён на мяне — у прыцемках, зноў вераломна.

Яна гаварыла, перамешваючы праўду і няпраўду, нібы нехта маўляў ейным голасам, пераконваў праз яе гэтага чалавека, ад якога залежала, ці вернецца яна на радзіму.

— Дык няўжо ты, магутны імператар рамеяў, паверыш такому чалавеку?! — празвінелі на ўсю палату яе апошнія словы.

Усе погляды звярнуліся да Райнера. Ён хацеў загаварыць. Але ўсё трапяталі па абодва бакі ад трона два прыўкрасныя юнакі, і адчула Жывена, як сіла яе запячатвае вусны рыцара неадольнай пячаткай, і разгубленасць праступае на яго твары, бо не чакаў ён, не ведаў, што яна — дачка новагародскага караля. А цяпер не цяміў, што казаць.

— Гэта... гэта няпраўда! — перасохлымі вуснамі прашаптаў ён.

І разгубленасць рыцара была для ўсіх такой відавочнай, што сімпатыі прысутных адразу адвярнуліся ад яго. Нават этэрыярх маўчаў, мабыць, таксама агаломшаны пачутым.

— Гэта праўда? — у кожным гуку імператарскага голасу чуліся раскаты грому. — Ты ведаў пра тое, этэрыярх?

— Але чаму мы павінны верыць былой рабыні? — абурыўся той.

— Таму, што Бог даў ёй самае лепшае на гэтай зямлі — прыгажосць, і я разумею і коміта, і рыцара! — з нечаканым запалам усклікнуў Балдуін Другі.

Яго вочы ажывіліся, раўнадушны твар памаладзеў, і на імгненне Жывена ўбачыла ў ім рыцара, які з мячом у руках абараняў Цар-горад ад усіх нападаў на працягу

многіх гадоў, якi любіў Беатрычэ і іншых жанчын, чые пасівелыя кудзеры гладзілі слаўнейшыя прыгажуні імперыі і кляліся яму ў каханні, а ён не толькі гарцаваў з мячом, але і спяваў ім песні, і нават, шапталіся, складаў вершы ў гонар іх красы.

— Дачка караля, хрышчанага Рымам, не можа быць палонніцай ніякага рыцара!— усклікнуў грэк-прэпазіт.— Адпусці яе, найсвяцейшы і найлітасцівейшы севаст!

Жывена не адводзіла вачэй ад імператара.

— Адпусці і майго прыёмнага бацьку! — яна ўсміхалася, як тварыла абрад, як чаравала, ужо дзёрзкая і адначасна пакорлівая. — Данос на яго быў няправедным, гэта ўсё здарылася з-за мяне, і ты правільна ўсё разгадаў, вялікі імператар рамеяў!

І ён упершыню ўсміхнуўся — усмешкай мужчыны, які ўсё разумее, але не можа супраціўляцца вялікай магутнасці Афрадыты. І сказаў падабрэлым голасам:

— Пакінем усё, як яно ёсць.

І запытаўся яшчэ:

— А табе падабаецца мая сталіца, дачка далёкага караля?

— Я не бачыла нічога больш прыгожага, — адказала, усё гледзячы яму ў вочы, Жывена. І дадала цішэй: — Але веліч асляпляе мяне, вялікі імператар.

— Гэта значыць, ты хочаш вярнуцца?

— Хачу! — сказала яна страсна.

— Я падумаю пра гэта, — сказаў Балдуін працяжна і паглядзеў на прэпазіта. Той адразу ж пстрыкнуў пальцамі, з-за заслоны выбег прыдворны з залатым падносам, на якім ляжалі падарункі — для кожнага прыёму іх выбіраў сам еўнух-прэпазіт разам з протавестыярыем — галоўным цырымоніймайстрам двара. Імператар кінуў на паднос погляд, паказаў на

вялікі залаты крыж з эмалевымі насечкамі, дзе была эмалевая выява Балдуіна, які прымае з рук самога Хрыста імператарскую карону. Прэпазіт падаў яму крыж, імператар зноў усміхнуўся:

— Падыдзі сюды!

Па шэрагах прыдворных пранёсся шэлест: Балдуін Другі, падаўшыся наперад, сам надзеў ланцужок з крыжам на шыю дзяўчыне.

— Ты прайграў! — шапнуў Райнеру этэрыярх.

— Грэх абскакаў рыцара! — змрочна прашыпеў адзін з Райнеравых сяброў, рука яго лягла туды, дзе павінен быў быць меч, які адабралі пры ўваходзе.

Райнер стаяў нерухома, толькі вочы яго гарэлі зялёным шалам, як у ваўка, які вось-вось гатовы быў схапіць здабычу, але змушаны глядзець, як яе ўхапіў мацнейшы.

Жывена яшчэ не паспела адступіць назад, як трон імператара лёгка калыхнуўся, папоўз уверх, і ў той жа момант паміж ім і прысутнымі лягла пурпуровая заслона — аўдыенцыя закончылася.

Калі яна ўслед за Нікіфарам выходзіла з палаты, прыдворныя абступілі іх, гучна ўхвалялі падарунак, прагна разглядалі залатыя эмалі, ліслівa ўсміхаліся дзяўчыне, лавілі яе погляд. На Райнера не глядзелі. Ён разам з таварышамі і этэрыярхам, які быў падобны даператворанай у камень маўклівай глыбы, хутка крочылі прэч. Толькі раз Райнер азірнуўся, погляд яго зноў палыхнуў зялёным.

Мазаічныя паўліны, абведзеныя чорным мармурам, пушылі свае дзівосныя хвасты-веееры пад нагамі. Еўнух вёў коміта і Жывену іншымі пераходамі.

— Я дам табе дварцовую варту, — сказаў ён коміту. — Імператар вырашыў справядліва, але рыцары могуць не пагадзіцца з гэтым. У сённяшнім бедламе ніхто не знойдзе вінаватых...

— Я да раніцы перагортваў з сябрамі «Васілікі», «Прахірон», «Эпанагогу» [153], але ўсе законы выветрыла з палаты адна жаночая ўсмешка! І каторы раз яна аказваецца мацнейшаю за ўсё!

Коміт Нікіфар сядзеў насупраць Жывены, на яго твар вярнулася жыццё, толькі вочы ён увесь час адводзіў убок. Мабыць, мучыўся сваім колішнім страхам.

Рабы неслі насілкі, раўдухі гарцавалі на конях абапал іх. Жывена сядзела, усёй спіной абапіраючыся на падушкі. Узбуджэнне пакінула яе, а ўзамен навалілася стома. Хацелася праваліцца ў сон, каб ніхто не чапаў. Але коміт усё гаварыў і гаварыў, і трэба было яго слухаць.

— Успамін пра Феафано лунаў наўкол цябе. Думаецца, некалі напішуць песню і пра сённяшні дзень... Але хто тут я?

Прастора вакол іх была насычаная ценямі мінулага гэтай краіны, яны жылі тут, не жадаючы сыходзіць у падземнае царства, яны, здавалася, абступілі іх, зазіралі ім у вочы. Але ёй няма да іх справы. Няма...

— Нават Цымісхій, які адправіў яе ў выгнанне, не мог забыцца на гэтую прыгажуню. Бачыш — тут, у святой Сафіі, каля якой мы зараз едзем, адмольваў ён сваё адступніцтва, але, кажуць, і пасля смерці цень яго прыходзіў на яе магілу!

Ён яшчэ нешта тлумачыў, але Жывена бачыла, што і ён змяніўся — не гаспадар гаварыў з рабыняю, не закаханы. Так трымаюць сябе прыдворныя. Так яны глядзелі на яе, так зазіралі ў вочы. І тады яна спакойна і ўладна загадала:

— Я стамілася. Дай мне адпачыць.

Затрапятала ад ветру ваўняная завеса. Зноў пачынаўся дождж. Мабыць, наступіў час абеду ў Залатой палаце — Магнаўры. Імператар, магчыма, вельмі хутка забудзецца на яе — кожны дзень нясе яму новыя пацехі і клопаты, — але гадзіна, праведзеная ў Вялікім

Палацы, ужо мяняла жыццё Жывены: Нікіфар пакорліва змоўк, а калі яны выходзілі з насілак, апярэджваючы слуг, падаў руку, каб зручна было выходзіць. Аднак нястрымныя дрыжыкі недзе ўсярэдзіне не перапыняліся, і бесперастанку клацалі ягоныя зубы, якія ён сутаргава сціскаў...

Назаўтра на дасвецці Жывену разбудзілі. Перад дзвярыма тросся пасцельнічы Феафілакт.

— Наш гаспадар... ён... памірае!

Дзяўчына не пазнала коміта: правая палова яго твару была перакошаная, ён глядзеў адным вокам, а другое было заплюшчана.

— Што з ім? — бесперапынку пытаўся Феафілакт. Збегліся слугі. Усчаўся вялікі плач.

— Ціха! — прыкрыкнула Жывена. Яны адразу спалохана змоўклі.

Яна бачыла, што з Нікіфарам — учарашняе жахлівае напружанне разбіла яго паралюшам.

— Трэба паслаць па лекара ў манастыр Пантакратара!

— Слухаю, — пачціва схіліўся перад ёю Феафілакт, пабег выконваць распараджэнне.

Яна кінулася варыць зелле, якое разаграе кроў, пасля сама расцірала хвораму ногі, схаладнелыя рукі. Хацела паклікаць на дапамогу Фаціму, нават загадала яе знайсці, але Нікіфар замыкаў, жаласна заміргаў вокам, і, успомніўшы пра Саліма, яна толькі папрасіла служку дазнацца, дзе ён і што з ім. Вярнуўшыся, хлопец пераказаў, што яшчэ ўначы ўся сям'я мусульманіна знікла, як перуном іх спаліла, — мабыць, баялася помсты.

Жывене шкада было Фаціму, да якой за гэты час яна прывыкла, прызвычаілася, якая столькі расказвала пра Візантыю, але холад прабіраў да касцей, калі думалася, што магло быць з імі пасля Салімавых слоў...

Чатыры наступныя дні Жывена не адыходзіла ад хворага, і разам з ёю цяпер быў Святазар. Хлопчык ціха сядзеў у куце, перабіраў бірулькі, глядзеў, як завіхаецца каля хворага лекар.

Малады, але вядомы ў горадзе грэк Георгій спачатку высакамерна выслухаў, што рабіла Жывена да ягонага прыходу, але пасля прызнаў, што тое самае рабіў бы і ён. Праўда, пітво, зваранае з зёлак, ён доўга нюхаў, распытваў, з чаго яно прыгатавана. Ды, убачыўшы, што пасля прыёму хвораму відавочна лепшае, даверыўся нечаканай памочніцы.

— Хаця дачцы коміта і не варта рабіць такую прапанову, — сказаў ён на трэці дзень, — але я з ахвотай узяў бы цябе, Ефрасіння, у наш манастыр, а там усё ж лепшыя лекары і сёстры ў Візантыі. Ад тваіх рук ідзе тое дабрадатнае цяпло, якое часам дапамагае лепей за лекі...

Аднак здольнасць валодаць сваім целам да коміта ўсё ж не вярталася. Ды Георгій супакойваў дзяўчыну, што пры належным доглядзе Нікіфар, нават калі і не здолее гарцаваць на кані альбо ўзбірацца на вежу, хадзіць усё ж зможа, хаця і павольна.

Пад вечар пятага дня стома так навалілася на Жывену, што яна, забраўшы хлопчыка з сабою, пайшла спаць, пасадзіўшы каля гаспадара манашку з манастыра Пантакратара і напаіўшы Нікіфара гаючым адварам зёлак.

А ўначы каля брамы Пігі залязгала зброя, завіравала сеча. З гавані Феадосія, найбліжэйшай да гэтай брамы, пачалі страляць грэчаскім агнём два галеоны, да іх далучыліся драмоны, што стаялі ў гавані Юліяна. Пасля дазналіся, што гэта атрад Аляксея Страцігапула разам з полаўцамі прайшоў у горад праз адчыненую браму — пастараліся патрыёты.

Зашугалі полымем дамы, дзе жылі лаціняне, палыхлівае вогнішча слупамі ўзнялося ў розных кварталах горада, незлічонымі іскрамі ападаючы на людзей, што кінуліся

па вуліцах, каб разам з нікейскім войскам раз'ятрана абрынуцца на абрыдлых чужынцаў.

Жывена загадала ўпраўляючаму сабраць усіх рабоў, слуг, вольнаадпушчанікаў і ўзброіць іх супраць тых, хто, карыстаючыся патарочай, заахвоціцца лезці па ласкавы хлеб[154], а сама подбегам кінулася да гаспадара.

Каля яго было пуста. Мабыць, манашка збегла, пачуўшы асаду, таму што разам з ёю знікла і сярэбраная шкатулка, дзе ляжалі маленькія вагі, на якіх адмервалі шчопці лекаў. Нікіфар ляжаў непрытомны, і, абмацаўшы яго галаву, яна адчула, што патыліца яго была цвёрдакаменнай. У памяці ўсплылі словы з павучанняў Цэрэнхана: «Пры нерухомасці патыліцы, страце гаворкі прыпальвай валасы на вялікіх пальцах ног» [155]. Яна прынесла палыновыя палачкі, што пакінуў тыбецец, падпаліла іх. Церпкі пах паплыў да іконы Спаса ў куце, да свечак, якія запалілі ля ложка, бо зноў у акно глядзеў непрыветны хмуры дзень. Сіняватыя шнурочкі дыму віліся ля шкляных сасудаў з мініяцюрамі, распісанымі залатымі фарбамі, ля бронзавых поручняў ложа; на жоўтую скуру кашчавых ног гаспадара ападаў зеленаваты попел.

Прыпальванне падзейнічала. Нікіфар расплюшчыў вочы і, ледзь варочаючы языком, загаварыў:

— Тваё адпушчэнне... — там. І царкоўны запіс, — паказаў вачамі на абраз, які вісеў на сцяне. — Адсунь.

За абразам аказалася ніша, там у скарбонцы з палісандравага дрэва ляжаў скрутак з патрэбнымі запісамі. Царкоўная пячатка, подпісы сведкаў. Там жа, унізе, дзяўчына прачытала сказ, па якім ёй дарылася памесце за горадам. Нікіфар сачыў за яе тварам.

— Мо-жаш е-хаць, — напружыўся ён, каб вымавіць тое, што не ляжала да душы. — Па-кінь мяне. Я табе ўжо не-па-трэбны...

— Нікейцы бяруць горад. Магчыма, твой сын вось-вось з'явіцца тут, і тады ты ўстанеш. Радасныя весткі лепей

за любыя лекі, — загаварыла яна з ім, нібы з капрызлівым дзіцём.

— З'яздж-ж-жай!

— Ты ж не пазбавіш мяне радасці пазнаёміцца з братам? — зноў з усмешкай пакпіла яна.

— Упар-тая!

Ён адкінуў галаву, але на спакутаваным, страшным твары мільганула радасць.

Тады Жывена ціха выйшла, прыціскаючы да грудзей пергамент. Ён быў для яе цяпер даражэйшы за ўсё, што было ў гэтым доме, таму, перш чым зноў ісці да выхада, яна беражна паклала ў палатняны мяшэчак каштоўны скрутак, і, павагаўшыся, прымацавала той мяшэчак на пояс, надзеты проста на цела.

Цяпер заставалася адно — выжыць у асадзе.

Лекар Георгій не прыехаў. Але наўрад ці змог бы ён дапамагчы: пасля кароткага паляпшэння Нікіфару зноў зрабілася надта блага. Вусны яго пачарнелі.

— Я павязу яго ў бальніцу, — вырашыла Жывена.

— Але паўсюль ідуць баі. Я праехаў да рога вуліц Памакарысты і Трох Караблёў: лаціняне бягуць у гавані, да караблёў, але некаторых забіваюць на вуліцах і тут жа ляжаць трупы! — запярэчыў Гермаген.

— І ўсё ж... Упрагайце коней у вазок. Ён можа памерці.

Яна ўзяла з сабой Гермагена, узброенага мячом і дроцікамі, а таксама яшчэ двух маладых слуг. Ім пашанцавала: замятня перамясцілася ад форума Таўра, ля якога стаяў дом Нікіфара, да царквы святога Акакія, і паўз акведук[156] Валента так-сяк яны дабраліся да манастыра. Там было неспакойна: прыносілі раненых нікейцаў і царгародцаў, таму давялося чакаць. Калі лекар Георгій, нарэшце, выйшаў да іх, то, бегла агледзеўшы Нікіфара, загадаў пусціць яму кроў і

пакласці ў бакавую палату, далей ад жахлівага відовішча ран, нанесеных грэчаскім агнём, ад крыкаў і стогнаў паміраючых.

Цямнела, калі яны вярталіся дадому. Горад быў ужо захоплены нікейцамі, куродым ад спаленых дамоў слаўся па вуліцах. Не зважаючы на трупы, пераможцы паўсюдна гралі на флейтах, білі ў барабаны, пілі віно; блудніцы ў абдымку з пераможцамі кіраваліся ў таверны. На плошчы перад палацам Вукалеона воіны насілі на прыстань груды трафеяў: вялікія сярэбраныя вазы і сасуды, скруткі шоўку і парчы, бронзавыя курыльніцы. Гучна апавядалі, як джгалі да караблёў напаўадзетыя лаціняне, іх жонкі і дзеці і як спяшаўся туды ж Балдуін са сваёй світай, падганяючы каня, губляючы знакі імператарскай улады. Сярод жа простага люду хто хваліў, хто ганіў пераможцаў, якія не надта ўлягалі за чужынцамі, даючы ім адплыць, а то дзе-нідзе загадвалі тушыць пажары, бо агонь мог перакінуцца на кварталы, заселеныя толькі царгародцамі.

Калі Жывена разам са слугамі пад'ехала да дома, завярнуўшы за старую разлапістую смакоўніцу, усе аслупянелі: другога, драўлянага паверха не было, адно курыліся бэлькі на каменных плячах першага. Дагарала, патрэскваючы, тоўстая дубовая брама, ля якой пакінулі яны ўпраўляючага і рабоў. Калі зайшлі ўсярэдзіну, пабачылі некалькі мёртвых целаў.

Жывена кінулася ў свой пакой.

Туніка нібы загарэлася на ейных плячах: Святазара там не было, а яе адзенне — хітон, белая вуаль, што вісела ў куце, сандалеты — усё было пасечана на шматкі. Як вокам кінуць, усё было параскідана, аблуплена да жывога. І — ніводнае душы наўкол. Аднак неўзабаве вылез з кустоўя раб-балгарын, сам не ў сабе ад страху.

— Каб я ўдоўж лаўкі выпрастаўся, — пакляўся ён, — як кажу няпраўду. І я біўся з немцамі, ды пасля ўцёк, бо іхняя сіла. Тыя кулём ляглі, — паказаў ён на вароты, — але не здолелі іх стрымаць.

— Якія немцы? — запыталася Жывена, сама не свая ад гора. — Ты што, з Лядашчыкам спазнаўся? 157

— Ты пра каго гаворыш, хлопец? — запытаўся і Гермаген. — Хто тут быў — нікейцы альбо латругі-царгародцы? Кажы праўду, іначай я цябе на горкі апельсін сатру! Дух з цябе вон, пара слупам!

— Знодай мяне з зямлёю, але гэта былі немцы, я дык іх ведаю, — кляўся балгарын. — Галоўны з іх усё гаспадыню шукаў, — ён паказаў на Жывену. — А пасля, як не знайшоў, загадаў вольнаадпушчаніцы Ніко ўзяць дзіця і следам за імі ісці. А астатнія грэблі ўсё, што можна, асабліва ў пакоі нябожчыцы. І надта спяшаліся, бо, як ускочылі на коней, дык так джыгнулі, як моцы стала.

— Гаворыць, як макам сыпле! — злосна сказаў Гермаген. — Каб ты на вадзе спёкся, як ты бярог гаспадарскае дабро. А найперш дзіця. Можа, забіць цябе, палахліўца?

— У чым ён вінны? — Жывена адчувала: вялікі жаль затоплівае яе, як паводка, так што няможна ўдыхнуць паветра. І няма сіл і жадання выплыць з віра, што засмоктвае глыбей і глыбей.

Яна пайшла да сябе ў пакой, лягла галавой на стол. Была ўся як у агні.

Ціха пастукалі ў дзверы. Зайшла рабыня-эгіпцянка.

— І ты засталася жывою? — узняла Жывена ацяжэлую галаву. — Дзе схавалася?

— Мяне таксама ўзялі, але пасля галоўны іхні перадаў мне словы, каб я іх вам сказала. Тры разы прымусіў паўтарыць, а што яны значаць, не ведаю.

— Якія словы?

— Цяпер першым прыйшоў мой конь.

— Яшчэ раз паўтары, чуеш!

Рабыня паўтарыла, а пасля, апраўдваючыся, дадала:

— Як мяне адпусцілі, так дзеркача дала, што ўпала і руку ледзь не зламала.

— Ідзі!

Эгіпцянка выйшла.

Столь над галавой прагнулася, усё болей цягнула дымам — горкім, злавесным. Трэба было ісці з гэтага пакоя, тут было ўжо небяспечна.

Млява яна ўстала, пайшла па доме, шукаючы прыстанішча. Дзверы ў пакой, дзе памірала Еўдакія, былі сарваныя з петляў, там таксама ўсё было перавернута і апаганена. Але, узняўшы погляд на кут, Жывена спынілася, уражаная: ярка ззяла ў цёмным ужо, чадным пакоі ікона, дзе жанчына прыціскала да сябе дзіця, і вочы яе былі шчымліва-безабароннымі, нібы яна загадзя ведала ўсё, што адбудзецца і з ёю, і дзіцем, але цярпліва прыгатавалася несці пакуту праз жыццё і не пярэчыць наканаванаму... І так было падобна тое, аб чым расказаў у гэтай іконе жывапісец, і тое, што адбывалася цяпер з Жывенай, што яна застагнала, углядаючыся ў глыбокія, як само быццё, вочы гэтай Маці.

А колькі іх па ўсім свеце, мацярок, чые дзеці выкрадзеныя, забітыя, знявечаныя, запалоненыя?! І колькі гора ў ім, гэтым свеце?

Аднак ікона ззяла, святло яе напаўняла душу надзеяй, саграваала і нібыта сведчыла, што чорнае, страшнае і злавеснае прыйшло сюды не назаўсёды. Сын гэтай Маці, як ведала Жывена, уваскрос, ён прынёс надзею іншым.

Таму не варта адчайвацца і ёй. Можа, ад гэтага нетутэйшага святла ў яе закружылася галава і ўзнікла відовішча: адшуканы ёю маленькі Святазар абдымае за шыю, і не толькі ён, але і іншыя, невядомыя ёй дзеці, цёплыя, светлыя, як само жыццё.

А пасля ззянне ў пакоі як зменшылася, ці то бэлькі ўсё тлелі і чад ад іх запаўняў пакой, ці вечар наклаў цёмны свой покрыў на дом.

Аднак больш моцнай, нібыта абмытай крынічнай вадой, адчула сябе Жывена і, адшукаўшы не надта разбураны пакой, стала абдумваць, што рабіць далей.

Дзе шукаць маленькага Святазара? Вядома, там, куды пабеглі разам з імператарам яго слугі і воіны. Ліхаманкавая думка ўпілася ў яе душу: а што, калі Райнер не трапіў на карабель, які адплыў у Рым альбо Венецыю? Што, калі недзе тут, блізка, хаваюцца яны альбо сядзяць у гарадской вязніцы, трапіўшы ў палон? Чаму яна стогне тут, нібыта апоеная дурнап'янам? І грошы, лежачы, іржавеюць!

Ускочыла на каня, крыкнуўшы аканому, каб скакаў следам, вылецела за вароты. Гавань Вукалеона блізка, з яе і трэба пачынаць пошукі!

Усю ноч, як трымаючы слязу ў сэрцы, гойсала яна з гавані ў гавань, пыталася пра чатырох рыцараў і рабыню з дзіцем. Але ніхто не ведаў і не бачыў нічога, нібыта растварыліся яны ў Прапантыдзе, як соль, альбо нырнулі туды, як драпежныя рыбіны, несучы сваю здабычу ў пашчах.

Тады вярнулася ў разбураны дом. І, упаўшы на ложак, як дала нырца ў сон-трызненне, адкуль вярнулася толькі калі над кіпарысамі лёг попельна-ружовы вечар, ад чаго яны зноў да болю ў душы нагадалі рыцараў, што помсліва ўзнялі мячы. Успомніла пра Нікіфара.

Вось і прыйшоў час, калі яна магла б за колькі хвілін даскакаць да Ўлахернскай гавані, знайсці карабель да Херсанеса, а там... замятай, вецер, усе сляды! Усё цяпер можна — забраць хаця і з разрабаванага, але, нягледзячы на тое, багатага дома каштоўнасці, што дапамогуць ёй дабрацца да радзімы, каб не вольнаадпушчаніцай-жабрачкай плыць на тым караблі, а знатнай царгародскай дамай. Хто яе будзе шукаць? Смяротна хворы Нікіфар? Сын яго, якога чамусьці не

відно? Радня, якая хаваецца недзе па сваіх дамах, бо хаця нікейцы тыя ж грэкі, але п'янаму і ўзбуджанаму вайной салдату ў першыя гадзіны захопу аддаецца на наталенне душы любы горад?!

Расло, падступала пад сэрца помслівае, злараднае пачуццё.

І калі цёмнай гэтай хваляй захліснула яе ажно з галавой, раптам засмяялася Жывена — проста ў вочы злым духам, што нагналі на яе тую нячыстую спакусу. І, схапіўшы вазу з алеем, якім націрала пры якой хваробе дзіця, — шпурнула ў кут, у самыя лядашчыя іх ухмылкі, і адразу ператварыліся яны ў вечаровыя цені, што слізгацелі па сценах.

Зноў ускочыўшы на жарабка, паляцела яна да хворага коміта.

Аканом дапамог ёй знайсці дом заканазнаўцы Міхаіла, і той узяў на сябе многія клопаты. Уражаны тым, што Жывена не ўцякла, пакінуўшы дом і Нікіфара, ён памякчэў, палагоднеў да яе, а даведаўшыся пра выкраданне дзіцяці, паабяцаў знайсці сляды нямецкіх рыцараў.

У горадзе рыхтаваліся вялікія ўрачыстасці з нагоды вызвалення сталіцы. Галоўныя вуліцы былі ўжо ачышчаныя і прыўкрашаныя, але сляды баёў былі відны і на пашчэрбленых сценах, і на абпаленых камянях брукаванак. Месцы на балконах дамоў, каля якіх пойдзе новы імператар, былі імгненна раскупленыя па вялікай цане. Аднак у заканазнаўцы Міхаіла аказаліся сябры, якія ў свой час уцяклі ў Нікею, і яму не пагражала царская няміласць. Ён і дапамог дзяўчыне ўбачыць урачысты ўезд у Цар-горад Міхаіла Палеолага.

Залатая брама, праз якую павінен быў увайсці ў сталіцу пераможца лацінянаў, была ўся абкручаная гірляндамі мірта і лаўра, упрыгожаная каляровымі харугвамі з двухгаловым арлом — родавым гербам Палеолагаў. З усіх вокнаў, што выходзілі да Залатой брамы, выглядалі людзі, махалі кветкамі, выкрыквалі хваласпевы. Пад

лёгкім ветрам калыхаліся шаўковыя выявы святых, чые цэрквы былі ў горадзе.

Калі правіцель Нікеі, а цяпер ужо і ўсёй адноўленай Візантыйскай імперыі, паўстаў у варотах, зверху на яго абрынулася такое мноства ружавых пялёсткаў, што здавалася, яны засыплюць пераможцу і яго военачальнікаў. Тысячы галубоў закружыліся над горадам, над асляпляльна-лазуровым морам, аглушальныя крыкі скалыхнулі паветра.

Стоячы на балконе багатага дома знаёмых Міхаіла, Жывена разам з іншымі імкнулася разгледзець таго, хто праз шэсцьдзесят гадоў вярнуў рамеям іх славутую дзяржаву, прагнаўшы крыжаносцаў. Кожны грэк у горадзе з абурэннем расказваў пра тое, як былыя саюзнікі шэсцьдзесят гадоў таму захапілі Цар-горад, падчас аднаго з паходаў за Святую Зямлю паспрачаўшыся з імператарам Візантыі.

У дні асады на плошчах і ля вялікіх цэркваў — напрыклад, ля святой Сафіі — гучна аб'яўлялі Палеолага клятваадступнікам і хціўцам. Сапраўды, вялікі канстаўл[158], які спачатку камандаваў пры нікейскім імператары Фёдары Другім Ласкарысе лацінскімі наёмнікамі, пасля ягонай смерці прысягнуў малалетняму сыну Ласкарыса Іаану, але тым часам шляхі да нікейскага трона пракладваў сабе: падкупляў і змяшчаў епіскапаў, ашукваў патрыярха Нікеі і, што самае жахлівае, асляпіў самога падлетка-імператара. У рэшце рэшт ён-такі ўспоўз на нікейскі трон і стаў правіць гэтай часткай Візантыі. Цяпер жа, пасля ўдалай асады і выгнання лацінян, старажытны трон наноў аб'яднанай імперыі заняць мог толькі ён. І хаця каранаванне яшчэ не адбылося, аднак у скрыпторыях, перапісваючы кнігі, ужо малявалі ў загалоўках ініцыялы Палеолага, а паміж старонкамі дзе-нідзе з'явіліся і яго партрэты. Славуты ж паэт Георгій Акрапаліт, вучань Нікіфара Ўлеміда, былога настаўніка Ласкарыса і ягонага сына, ужо напісаў вялікі хваласпеў у гонар пераможцы, яго цытавалі паўсюдна. Чакалі і самога Ўлеміда. Адзін з разумнейшых людзей імперыі, славуты

філосаф павінен быў ужо прыехаць у Цар-горад разам з усёй арыстакратыяй Нікеі, якая прагла заняць пры двары самыя важныя пасады, выцесніўшы і выгнаўшы тых, хто служыў пры Балдуіне.

Жывена ведала пра тое. Гермаген, Васіль і родзічы многіх знатных сем'яў трапятліва чакалі, як вырашацца іхнія лёсы. У апошні час яны моцна дапамагалі нікейцам, але не спадзяваліся захаваць свае пасады. Не быць бы аслепленымі і выгнанымі ў далёкія паўночныя краіны, дзе няма славутых школ і бібліятэк Візантыі, — вось усё, на што яны спадзяваліся.

Таму зараз, цеснячыся на балконах дамоў, яны праводзілі мажную, высокую постаць новага аўгуста заклапочанымі позіркамі. А ён ішоў пешкі да самага Студыйскага манастыра, услед за вялізнай іконай Божай Маці, якую на чале з патрыярхам Нікеі неслі святары і епіскапы, ішоў праз крыкі і славасловы, паўз вырачаныя позіркі і ачмурэлыя ад радасці твары. І тысячы, тысячы напружаных глотак выкрыквалі хвалу і вітанні так, нібы бачылі на свае вочы жывога бога:

— Слава Міхаілу Палеолагу!

А дзвюхгаловыя драпежныя птушкі на ягоным родавым гербе, здавалася Жывене, паварочвалі ва ўсе бакі свае галовы, нібы шукаючы тых, хто не крычаў альбо чыя шчырасць была не такой шалёна-беззапаветнай...

У той жа вечар у спалены дом Нікіфара прымчаўся Міхаіл.

— Былы паракімамен сказаў мне, што бачыў рыцара Райнера. Той прабіўся на карабель, які ішоў у Рым. Самога еўнуха, які расказаў мне гэта, на карабель не ўзялі.

— А чаму ў Рым? Здаецца, з Венецыі ідзе болей караблёў у розныя канцы свету. І там жа найбольш ахоўваецца дарога ў нямецкія землі? — здзівілася Жывена.

— Не ведаю. Магчыма, іншага карабля ўжо не было. Паракімамен таксама хацеў у Венецыю. Я так і падазраваў, што ён, мабыць, частку сваіх багаццяў перадае праз венецыянцаў у тамтэйшыя банкі, каб забяспечыць сабе, на выпадак паражэння Балдуіна, бязбеднае жыццё на чужыне. Каго-каго, а яго могуць тут дастаць, бо ён слаўся перад лацінянамі як ліс. І вось жа — адпіхнулі, выкінулі з карабля!

Міхаіл зласліва ўсміхаўся, аднак цень трывогі ляжаў і на ягоным твары.

— Што рабіць мне? — запыталася Жывена.

— Калі хочаш, Ефрасіння, дагнаць свайго сына альбо што-кольвечы дазнацца пра яго, табе трэба плыць у Геную.

— У Геную? Але даўно ўжо на Італію плывуць адсюль праз Венецыю!

— Ты забылася — прыйшлі нікейцы, а яны варагавалі з Венецыяй. Але і ў Венецыю караблі ходзяць, толькі кожнага, хто меў дачыненне да ранейшай улады, моцна правяраюць! З генуэзцамі ж мы цяпер становімся зноў саюзнікамі. І кожны цяпер можа плыць туды свабодна. Зрабі заёмнае пісьмо на маёмасць, адпісаную табе Нікіфарам, і атрымаеш грошы там, у Генуі. Іначай цябе могуць абрабаваць — калі не на самім караблі, дык пасля, калі прыбудзеш туды.

— Але я не магу пакінуць Нікіфара ў такім стане!— запярэчыла Жывена.

Міхаіл паглядзеў на яе вельмі ўважліва.

— Ты прынесла няшчасце майму сябру, Ефрасіння, — мовіў ён пасля нядоўгага маўчання. — Не пярэч! Ад'язджай хутчэй, пакуль ён хворы. Мы самі паклапоцімся пра яго.

Яна і не пярэчыла. У кожнага свая праўда. Дзе хвоя ні стаіць, а ўсё свайму бору шуміць, казалі на Новагародчыне. Што ж ёй цяпер — крычаць крычма

немаладому чалавеку, які ўпору ёй у бацькі, што Нікіфару трэба было адразу ж выправіць яе прэч, калі на тое былі знакі багоў?

— Адпусці яго. Яго сэрца адпусці, — патлумачыў Міхаіл.

— Але як?

— Ты ведаеш як. Ты можаш! Табе дапамагае Афрадыта. Дзівішся, што я, які веруе ў адзінага Бога, успамінаю пра яе? Але яны, нашы старажытныя багі, яшчэ не пакінулі Грэцыю. І мы недзе глыбока ў душах сваіх не адцураліся ад іх. Прасі і ты за яго.

— Але я не ведаю вашай Афрадыты!

— Затое яна ведае цябе. Ды і ты... Хіба няма сярод вашых багоў той, якая валодае наймагутнейшым у свеце — прыгажосцю? Перад якой час ад часу схіляюцца нават самыя моцныя?

— У нас? Ёсць. У славян — дрыгавічоў і крывічоў — Лада і яе дзеці Лель і Палель. У балтаў — багіня Аўшра. У нашым храме пакланяліся ім абедзвюм, і яны зліваліся ў адно...

— Багі, мабыць аднолькавыя, толькі іншыя ў іх імёны, на кожнай зямлі гавораць яны рознымі галасамі. Дык памаліся за Нікіфара, улюбёнка Афрадыты, і з'язджай адсюль!

— Ты што, так ненавідзіш мяне, сябра коміта?

Ён засмяяўся з горыччу.

— Так, ненавіджу. З першай хвіліны, як убачыў. Ты адгадала правільна.

— Але чаму?

— Таму што... Калісьці Афрадыта добра пасмяялася з мяне. Але што я магу зрабіць гэтай легкадумнай і магутнай багіні? Я думаў, што адрынуў яе навекі, а яна ўсё нагадвае пра сябе, і нікуды ад яе не дзенешся...

— Тады ты мог бы адпомсціць. Праз мяне — ёй.

— Помсціць? О не! Лепей памагчы ейнай улюбёнцы, тады з Пены Народжаная[159], можа, нарэшце адступіцца, перастане мучыць мяне ўспамінамі і дасць займацца законамі, юрысдыкцыяй і ўсякімі іншымі рэчамі, якія так паважаюцца ў нас у Візантыі. Так што я лепей завяду цябе ў наш Генуэзскі квартал, там ёсць купец Марка, ён зробіць усё, што трэба...

Калі ж Жывена прыйшла развітацца з Нікіфарам, усё сталася інакш.

* * *

— Ты не з'е-ха-ла ад м-мяне!

Нікіфар вымаўляў гэта доўга, ледзь варушачы знямелым языком, і гарачы жаль ахінуў дзяўчыну.

— Думай пра сябе, высакародны Нікіфар. Табе трэба папраўляцца.

— Т-ты... думаеш, я... вы... вылезу?

— Ты ўжо можаш гаварыць. А ўчора толькі ківаў галавой. Тут добрыя лекары. І маё зелле памагае, Георгій хваліць яго.

Схуднелы на дошку, ляжаў коміт на спіне. Далоні яго, падобныя да крабаў, бяссільна поўзалі па коўдры.

— Яшчэ адну... просьбу...

Не адразу зразумела Жывена, чаго ён хацеў. Аднак коміт быў настойлівы. Аказалася, прасіў ён аднесці ў царкву Антыфанітаў ікону імператрыцы Зоі. Завяшчала тое Еўдакія, але ён пашкадаваў аддаваць такую каштоўнасць, і за тое карае яго Багародзіца. Яшчэ пытаўся Нікіфар, ці няма звестак пра ягонага сына. Давялося паабяцаць:

— Не дабяру ладу, чаму яго няма тут. Але паспрабую даведацца.

Гледзячы на старога хворага чалавека, Жывена адчувала, нібы яе прывязалі адначасна да двух канатаў і цягнуць у розныя бакі. Недзе плыве, штодзень кароцячы адлегласць да Рыма, карабель, на якім вязуць Святазара. Магчыма, адтуль паімчаць яго ў далёкі замак. І дзе шукаць сляды? І як адабраць назад? Рыцары патрэбныя паўсюдна — паўсюдна ідуць войны, цары і каралі прагна глядзяць на суседнія землі. І сын, Святазар — а Жывена і сапраўды палюбіла вясёлае, ласкавае дзіця, прывязалася да яго ўсім сэрцам — будзе выхаваны як рыцар, што лёгка гуляе з чалавечымі жыццямі і заўсёды гатовы праліць чужую кроў.

Не паспела дзяўчына загаварыць пра сваё, як яе выклікаў Георгій. Лекар быў хмурны — раненых было шмат, лекары працавалі ўдзень і ўначы.

— Ты можаш забраць коміта, — агаломшыў ён Жывену. — Яго стан палепшыўся, але цяпер патрэбны месяцы і нават гады, каб ён трохі ачомаўся. Але можа вось так жыць яшчэ колькі гадоў. Дык нашто яму ляжаць тут, сярод енкаў і крыку? Як бы мы ні зачынялі дзверы, нават манастырскія сцены не стрымліваюць усё гэтае мора пакут, якое мы, лекары, нібы вычэрпваем лыжкамі.

— Але дом амаль спалены, бэлькі нават у лепшых пакоях прагнуліся. Што, калі ён убачыць гэта і знерухомее яшчэ болей?

— Унясіце яго дадому ўначы. Я магу даць яму адвару з опіем, і ён прачнецца ў ложку. Няўжо ў вас не знойдзецца хоць аднаго пакоя, каб спакойна пакласці на ложак хворага і даглядаць яго як належыць?

І Жывена адчула — без яе дапамогі Нікіфару не выжыць. Але ёй трэба ехаць! Плыць на караблі, лічачы хвіліны! Конь Райнера сапраўды на гэты раз прыйшоў першым. Ён, мужчына, узяў верх, і цана таму дзіця, якое пакутуе сярод чужых людзей. Старалася не ўспамінаць малога — кожная думка апякала, як варам. Дбала цяпер пра Нікіфара.

...На другі ж дзень яго перавезлі дадому, па магчымасці прывёўшы спалены дом у адносны парадак. Тым часам Жывена паехала да Міхаіла — можа, ён падбадзёрыць хворага сябра. Да таго ж абяцаў пасадзейнічаць у будучым падарожжы.

Але Міхаіл ужо не змог ёй дапамагчы: па загадзе новага імператара ён, нягледзячы на хадайніцтвы, адпраўляўся ў ссылку разам з сям'ёй. І ўсё ж ён паспеў перадаць заёмны ліст, па якім яна магла атрымаць у Рыме дваццаць залатых намісмаў — суму, дастатковую для таго, каб дабрацца да Новагародчыны, і паслаў ганца ў Нікею, каб даведацца, што сталася з сынам Нікіфара.

Калі ж яна прыехала да былога друнгарыя віглы, Васіль нават не захацеў яе прыняць. Слуга перадаў, што гаспадар хворы, рыхтуецца да прыняцця манаскага сану і ўвогуле хоча адысці ад свету, кіруючыся промыслам Божым. Купец Гермаген, як яна даведалася, збег разам з лацінянамі.

З цяжкасцю, з намаганнямі брала Жывена ў свае рукі лейцы, якімі ўпраўляўся дом.

Яна заставалася адна з Нікіфарам, як прышытая да яго нябачнай, але надта адчувальнай ніткай. Рабы разбегліся, а вольнаадпушчанікам трэба было плаціць за ўсё, асабліва ж за тое, каб прывесці ў парадак сядзібу. Таму ўвесь нагляд за хворым давялося ўзяць на сябе. Прыглядаючыся да былога імператарскага канюшага, яна ўсё часцей успамінала дзяўчыну ў Новагародскім храме, чые рукі і ногі віселі гэтак жа, як і ў грэка, і якая стала на ўласныя ногі пасля ейнага лекавання.

Але ж тады сама яна была іншай, дух яе быў высокім. Цяпер, параўноўваючы сябе з той, колішняй, яна здавалася сама сабе скаламучанай сажалкай, адкуль ужо не напіцца гаючай вады. Трывогі і сумненні, жыццё тут, у гэтым распешчаным горадзе, — вось што брудам асела на душы. Абрады ў храме ачышчалі жрацоў ад штодзённага пылу жыцця, але вось ужо трэці год, як

носіць яе па свеце, і ўсё, што яна можа, — спяваць гімны раніцай і праводзіць сонечную калясніцу дня малітвай увечары, і то не заўсёды. Дык ці зможа яна нават замахнуцца на тое, што і тады, у храме, было нялёгкім? І ці не пашкодзіць хвораму? Нездарма сказана: «Лепш верабей у руцэ, чым жораў пад небам». Пагоршае Нікіфару альбо памрэ ён — век сабе не даруе.

А калі палепшае?

Кожны дзень сутыкаючыся з яго жаласным, згаслым позіркам, расціраючы худыя маслакаватыя ногі, камечачы сваімі моцнымі гнуткімі пальцамі вялую жаўтлявую скуру, Жывена згадвала словы Галдана Цэрэнхана аб тым, што коміт, у адрозненне ад жонкі, будзе жыць доўга. Той успамін надаваў імпэту. Карцела праверыць свае сілы. І яна, нарэшце, рашылася, выбрала Час.

У храме было проста — ля алтара выбітыя ўсе праявы свяціла, і кожны дзень звяздар абвяшчае якасці будучага дня, выглядае зоркі. Ёй жа зараз быў патрэбны дваццаць першы дзень Месяца, калі ветах вось-вось знікне з неба, той дзень, чый сімвал Калясніца і Конь. Гэта — яе час, час лячэння і сяброўства, ахвярнасці і нябеснага агню, які пераплаўляе ўсё нізкае ў чалавеку. Аднак не хапала ведання — у якім жа знаку стане ў той дзень Месяц? А калі ў чорным, небяспечным для Нікіфара? І яна, седзячы ў садзе, малявала на пяску знак за знакам, успамінаючы дні і месяцы. Усё сыходзілася. Справа была цяпер у ёй — ці хопіць моцы.

Тыдзень яна ела толькі па гронцы вінаграду і піла крынічную ваду. Адганяла думкі пра хлопчыка: жаль адбірае сілы, сумненні і туга падточваюць надзею. Кожную ноч аглядала Месяц — нельга памыліцца ні на дзень, іначай замест лячэння можна прынесці бяду.

Напярэдадні яна прыгатавала асабліва моцны настой кары вяза[160], а таксама накарміла хворага печанымі каранямі лопуху, які ўмацоўвае сілы. Помніцца, лекар Георгій здзівіў яе тым, што назваў зеленавата-шэрыя

чэпкія шарыкі дзядоўніка «лапай» [161] — так, па-грэчаску, называў гэтае зелле яе дзед Агапій.

Здавалася, усё гатовае да лячэння. Але патрэбен быў знак. Штосьці, што прадракае поспех — воранавы грай на досвітку, курлыканне журавоў ці звон кропель у вадзяным гадзінніку. А яшчэ лепей — радасны дзіцячы смех за акном, белая лілея, што расцвіла ў сажалцы ля сядзібы, ружовы сонечны прамень на світальным небе, які ўпадзе на твар хворага, пакуль ён спіць...

Ды знак аказаўся іншым.

Уначы Жывену разбудзіў пасыльны з Нікеі. Упраўляючы з дому Скліраў пісаў пра тое, што малады пан быў хворы, таму і не пайшоў з войскам на Царгорад, але перадаў ліст бацьку. Магчыма, воіна таго паранілі альбо забілі, таму і не ведаюць нічога ў Царгорадзе пра ўсе падзеі. Разам з гэтымі звесткамі быў і пергамент ад сына, запячатаны і абвязаны каляровай нітай.

І тады яна не стала будзіць Нікіфара, а ўзяла ліст з сабою, калі пайшла ў ягоны пакой.

Канюшы прачнуўся ад таго, што слугі ставілі па загадзе Жывены ва ўсіх кутках пакоя духмяныя свечкі — воск у іх быў змяшаны з алеямі ядлоўцу і хвоі.

— Што гэта ты, хаваць мяне ўздумала? — слаба пажартаваў ён. — Я яшчэ жывы. І што гэта ў цябе?

— Гэта ліст ад твайго сына. Тут нейкія важныя весткі. Вельмі важныя.

— Што з ім? Чаго ты маўчыш?

Яго погляд стаў амаль дзікім.

— Мой сын... Давай жа ліст! Хутчэй.

Тады яна загадала з усёй сілай, на якую была здольная:

— Сам устань і вазьмі яго з маіх рук.

— Ты... ты жартуеш ці здзекуешся? — паспрабаваў закрычаць каміт, але толькі няўцямнае шыпенне вырвалася з ягоных вуснаў.

Дзяўчына глядзела на яго і скрозь яго.

Сем абалонак у чалавека, і ў Нікіфара ў адной з іх бачылася цёмная пляма, праз якую прагна смакталі зіхоткае цяпло чорныя слугі Лядашчыка. І яна ахінула сваім цяплом, сваёй гарачынёй тую бяздонную адтуліну і ўсё гэтае перапакутаванае цела. Яна шаптала старую замову, адганяючы прагных нячысцікаў, аддаючы ўсю сябе гэтаму змаганню; адчувала, як белы яе хітон драпаюць раз'юшаныя кіпцюры, каб разарваць яго і ўпіцца ў яе безабароннае цяпер цела... Яны кінуліся на яе — цэлая зграя сабралася вакол, аднак Нікіфар не бачыў гэтага. Ён глядзеў у вочы жрыцы, у пашыраныя зрэнкі, што нібы цягнулі яго да сябе, вусны ж яе загадна вымавілі:

— Ідзі! Хутчэй!

Тады ён узняўся на ложку, і, як зачараваны, не міргаючы, спусціў уніз адну нагу, другую...

Кіпцюры ўжо рвалі яе скуру, тонкае, як іголка, джала ўпілося ў бок. І тады яна зноў узмалілася, толькі цяпер да тых, каго прасіла цэлую ноч не пакідаць яе сёння ні на хвіліну, — да Ашвінаў.

І расхінулася само сабой акно, парыўным ранішнім ветрам уварвалася ў пакой жменя залатога лісця, ударылася аб мазаічную падлогу, асыпала і Нікіфара, і Жывену.

Пырснулі ва ўсе бакі аскабалкі чорнай амфары, што стаяла ля парога недалёка ад Жывены, калыхнулася цяжкая завеса за яе спіной, адзін жа з аскабалкаў на ляту чыркнуў па яе плячы так, што праступіла кроў.

Нікіфар ішоў да яе, працягнуўшы рукі. Сказаў выразна, не заікаючыся:

— Давай ліст!

Яна аддала ліст і адчула, што сама правальваецца ў шэры калыхлівы туман.

Калі на крык коміта ўбеглі слугі, яны ўбачылі, што гаспадар у белай доўгай кашулі хістаецца ля парога, а ля ног яго ляжыць Жывена ў белай туніцы, па якой распаўзаецца крывавая пляма. Яны жахнуліся, але схапілі дзяўчыну і панеслі на лаву, што стаяла ля акна. Ды яна тут жа расплюшчыла вочы, загаварыла на незнаёмай мове. І тады ўпершыню пабачылі слугі, як гаспадар іх плача...

Перад ад'ездам Жывены ў Рым Нікіфар папрасіў яе разам з ім аднесці ікону імператрыцы Зоі ў царкву, дзе была пахаваная гэтая колішняя ўладарка Візантыі.

— Я прашу цябе падтрымаць мяне, бо яшчэ занадта слабы. Апроч таго, хачу, каб ты паглядзела на развітанне на гэтую цудоўную царкву. Можа, калісьці падкажаш вашаму майстру, калі надумаеш нешта будаваць...

Калі яны прайшлі пад арку старадаўняга храма, дзе горда ўзносіліся ў вышыню алебастравыя калоны і святло падала на падлогу каляровымі плямамі ўзораў скрозь вокны, зробленыя некалі лепшымі майстрамі-шкларобамі, іх сустрэў епіскап Кіруларый.

— У добры час ты завітаў да нас, Нікіфар.

Працягваючы руку для пацалунка схіленаму ў паклоне канюшаму, ён падзяліўся радасцю:

— Мы чакаем не толькі цябе. Зараз сюды прыедзе сам Нікіфар Улемід, твой цёзка.

— Улемід!

Нікіфар шмат чуў пра тацыя[162] Улеміда, які ў маладосці вучыўся ў славутага «іпата філосафаў» [163] Дзмітрыя Карыка, а пасля, як казалі некаторыя лісліўцы, нават пераўзышоў яго. Як і ў старажытным Рыме, у Візантыі высока цанілі красамоўства і прыгожае пісьменства, а Ўлемід быў, казалі, Сірэнай мужчынскага роду, і ў

словах яго адчувалася невымоўная музыка. Апроч таго, быў ён адным з самых адукаваных людзей свайго часу, заснаваў праслаўленую школу ў Імафійскім манастыры ў Нікеі.

Пакуль святар царквы асвячаў ікону нанава, у дзверы паважна ўвайшоў невысокі, з чыстым смуглявым тварам немалады чалавек. Хуткі позірк ягоных вачэй спыніўся на незнаёмых людзях, але, калі епіскап ціха сказаў яму, хто тут і што адбываецца, Улемід далучыўся да невялічкай купкі людзей, што ўкленчыла перад алтаром. Пасля абраду ён загаварыў з комітам:

— Я ведаў пра гэты абраз, але лічыў, што сляды яго згубіліся. Раскажы, як трапіў ён да цябе?

Выслухаўшы аповед пра з'яўленне іконы ў доме Скліраў і пра апошнюю волю жонкі, Улемід загаварыў пра промысел Божы, які кожны раз уражвае па-новаму.

... Сапраўды, ніколі яшчэ не сустракала маладая жрыца Ашвінаў такога валодання Словам. Яна слухала, як гаварыў ён пра эпоху Зоі і пра мудрасць наканавання, якое не дало гэтай іконе быць украдзенай у час вялікага разгрому Канстанцінопаля лацінянамі ў 1204 годзе. Шкадаваў, што столькі часу прайшло ў гісторыі Візантыі, калі яе мастацтва было як прыціснутае, і каб не Нікея, мала чаго сапраўды грэчаскага захавалася б па сёння. І Склір, слухаючы яго, як забыўся на ўсё, што казалі пра гэтага прыдворнага філосафа — што ён надта хоча быць пры моцных свету, што чуйны да ўвагі высоканароджаных і захаплення натоўпу, што і ён славіў Палеолага, нягледзячы на тое, што аўгусцейшы вучань Улеміда, Іаан, быў аслеплены канстэўлам...

Што ж да Жывены, то ў тыя хвіліны спасцігла яна, чаму стагоддзе за стагоддзем імкнуліся ў Візантыю ўсе, хто сапраўды шукаў Мудрасць, якая тут увасобілася ў вобразе Сафіі, і чаму менавіта ёй, Сафіі, «чыстаму люстру Божаму, мастачцы, якая па законах боскага рамяства будуе свет» (так працытаваў чыесьці словы Улемід), прысвечаны галоўны храм гэтай краіны... Іншым адкрыўся ёй Цар-горад, нібы апошнім промнем

сонца ўпаў на той парог, за якім яна ўжо стаяла, каб зноў пасунуцца ў таямнічае і неагляднае падарожжа.

* * *

З гэтым адчуваннем жалю і захаплення ад'язджала Жывена з Цар-горада.

Не з Улахернскай гавані, а з супрацьлеглай, з гавані Юстыніяна, адплывала яна туды, куды ніколі не імкнулася, не думала нават, што раздарожжа накіруе яе ў горад, чые карані на шмат стагодзяў старажытнейшыя, чым нават у славутага Цар-горада. Рым таксама быў царскім горадам, і хоць маладая яго саперніца — сталіца рамеяў — нейкі час пераўзыходзіла яго сваім бляскам, аднак цяпер папа імкнуўся надаць свайму гораду былую веліч і пяршынства. І апошнія шэсцьдзесят гадоў гэта яму ўдавалася. Але што будзе цяпер? Як паставіцца Рым да вяртання грэкамі свайго галоўнага горада?

І ўсё ж не гэтыя, а куды больш простыя думкі давалі ёй клопату, прымушалі тужліва глядзець на горад, які некалі здаваўся ненавісным, дзе яна ўпершыню ішла як абяздоленая рабыня, сціскаючы ў абдымках худое хваравітае цельца дзіцяці, і які пакідала як высакародная. Хутчэй «высакародны», таму што Нікіфар, пабойваючыся марскога разбою і бяспраўя, параіў ёй апрануцца юнаком.

Сам ён не паехаў праводзіць сваю прыёмную дачку. Было відно, як яму цяжка на душы. Аднак жа, калі абняў яе і пацалаваў у лоб, дзяўчына адчула — гэта быў ужо бацькоўскі пацалунак, сардэчны і добры. Хвароба як выпаліла ў ім юр, блізкасць смерці прымусіла задумацца над многім.

— Наўрад ці мы ўбачымся, Жывена-Ефрасіння (упершыню ён вымавіў яе язычніцкае імя). Але ведай: у Царгорадзе пра цябе будуць успамінаць і маліцца, каб твой шлях быў шчаслівым...

І Жывена, думаючы пра яго адзіноту, шкадавала яго,

нібыта сапраўды гэта быў бацька. Што ж — сапраўдны бацька не даў ёй ні цяпла, ні клопату. А гэты выправіў яе ў далёкі свет з блаславеннем і шчодрасцю, каб у пошуках дзіцяці не адчувала яна жаху бедстваў. Ад бяды кіем не абаронішся. Нават за звесткі часам трэба плаціць — і заёмны ліст, дадзены Жывене пры дапамозе Міхаіла, Нікіфар дапоўніў сваёй просьбай да сябра Гільельма Гверчы, галавы Генуэзскай калоніі ў Візантыі, дапамагчы ягонай дачцэ дабрацца да Рыма, а пры патрэбе заплаціць за яе.

Што яна магла знайсці ў Рыме? Сляды Райнера? Куды вядуць яны? Магчыма, ён паслаў дзіця пад аховай у свой замак у глыбіні Германіі, а сам адправіўся да таго, каму спатрэбяцца воіны, хто аплаціць ягоны меч. І ад думкі пра тое, што зробяць з яе хлопчыка, было невыказна горка Жывене. А можа, карабель не дойдзе да берагоў? Ёй і самой страшна глядзець на хвалі, якія пакуль раўнамерна ўзнікаюць з глыбінь мора і настойліва-ўладна б'юцца аб карабель, але ў кожную хвіліну могуць ператварыцца ў агромністыя валы і разбіць кволае тварэнне чалавечых рук так, як мацак трушчыць у далонях грэцкі арэх. І разам з тым нешта завабліва-чароўнае было ў моры, у колерах яго і адценнях, якія мяняліся ледзь не штохвіліны, у пеністых грабеньчыках хваляў, якія здаваліся жывымі.

Ніхто, можа, нават і Нікіфар, не пазнаў бы яе адразу ў юнаку, што днямі стаяў на палубе трыеры: берэт з пяром, насунуты на лоб, каптан з высокім белым каўняром хавалі твар і постаць. Маглі б выдаць толькі рукі, але капітану было вядома, што з дому Скліраў едзе памочнік лекара, і на тое былі паказаныя адпаведныя паперы; у лекараў жа, як вядома, рукі павінны быць асабліва далікатнымі.

На трыеры было шмат народу. Геную і Візантыю лучыў буйны гандаль, і хоць пры Балдуіне Другім большую вагу ў горадзе Канстанціна мелі венецыянцы, ад чаго стагналі царгародскія купцы, аднак і генуэзцы стараліся не адставаць. Цяпер, пасля падзення лацінскага ўплыву, сем'і многіх купцоў выязджалі з

горада, каб перажыць няпэўны час у родных мясцінах. Сярод іх яўна зацікавілася Жывенай сям'я нямецкага майстра, які ездзіў у Цар-горад вучыцца славутаму майстэрству візантыйскай эмалі, а таксама ліцця з бронзы. Сухі, падобны да цвыркуна, але вельмі марудлівы і паважны, майстар Вульфіл пачціва суправаджаў сваю жонку. Як з гонарам расказваў ён усім і кожнаму, ягоная Ізабэла была «высакародная дама, што з-за беднасці змушаная была абраць у мужы найбольш дастойнага з усяго цэха рамеснікаў-майстроў залатых спраў». Мажная Ізабэла амаль ні з кім не размаўляла. Надменна пазірала яна, як яе муж, чые рукі і сапраўды аказаліся залатымі, шукае сабе занятак. То ён са скуры, што сапсавалася з прычыны кепскага выдзелу і якую збіраўся выкінуць купец-уладар, нарэзаў тонкія раменьчыкі, сплёў іх і зрабіў для жонкі зручнае сядзенне, то адрамантаваў мараходны прыбор, па якім вымяраўся шлях, а то змайстраваў мараку, які, засмольваючы дзірку, патрапіў за борт і ледзь не загінуў ад акулы, драўляную нагу замест адкушанай.

Ізабэла прыглядалася да Жывены ўсё з большай падазронасцю. І аднойчы капітан заклапочана прызнаўся:

— Я ведаю, што ты з дома Скліраў. Але чуў, як жонка майстра казала, што, як толькі трыера зойдзе на востраў Сіцылію, яна перадасць тамтэйшым уладам, што ты — шпіён; там могуць варожа аднесціся да таго, хто служыць Палеолагу, бо Гагенштаўфены, якія валодаюць востравам, і так ужо амаль не дазваляюць караблям з Візантыі запасацца ў сваім порце вадой і прыпасамі.

А пасля, бесцырымонна агледзеўшы яе, дадаў:

— Яна ўбіла сабе ў галаву, што ты — жанчына. Мая справа папярэдзіць, бо не хачу пасля непрыемнасцяў...

Ягоныя словы надта прыдаліся, бо дапамаглі дзяўчыне перасцерагчыся. Падумаўшы, яна вырашыла «прызнацца» Ізабэле, што шукае нямецкага рыцара, у якога закахалася. Прыдумка давала ёй магчымасць і

самой нешта вызнаць у ганарлівай дамы — магчыма, цікаўная кабета нешта чула пра сваіх суайчыннікаў. І сапраўды, пачуўшы, што здагадкі яе пацвердзіліся, і атрымаўшы тлумачэнне, чаму дзяўчына пераапранулася (маўляў, ёй трэба хавацца ад бацькоў, якія могуць выслаць пагоню), высакародная дама перамянілася. Вырасшы сярод уздыханняў аб рыцарах і прыўкрасных дамах, наслухаўшыся мінезінгераў, яна проста трызніла ўсялякімі прыгодамі. Захапіўшыся пачутым, яна затрашчала, як сарока, не перастаючы:

— Гэта мой Вульфіл дзень і ноч думае пра ўсялякія сумныя рэчы — як лепей упрыгожыць кірху, колькі эмалі пойдзе на кожнае акно і ці будзе ён дастойны свайго імя — бачыш, фройляйн, яго назвалі ў гонар першага гоцкага епіскапа. А па-мойму, няма нічога больш вартага за каханне! О! Каханне! Хочаш, я праспяваю табе нашы песні?

Калі Ізабэла пачынала галасіць пра дам, якія дзень і ноч глядзяць з вежаў, чакаючы каханых, Жывена ледзь магла ўтрымацца ад смеху — мажная дама нагадвала ёй рухавую бочачку. Аднак тая саслужыла ёй пасля падарожжа добрую службу.

Калі трыера прыстала ў Генуэзскай гавані, высветлілася, што новы папа Урбан VI патрабаваў ад Генуі, каб яна парвала адносіны з Міхаілам Палеолагам. Паколькі генуэзцы, зацікаўленыя ў гандлі і прыбытках ад Цар-горада, адмовіліся, папа выдаў інтэрдыкт[164] на ўсё насельніцтва рэспублікі і адлучыў ад царквы ўрад горада. Венецыя тым часам, падпарадкоўваючыся гнеўным загадам намесніка Бога на зямлі, паслала свой флот супраць і Генуі, і Візантыі. Аднак немцам падарожжа ў Рым было не забаронена. Таму Ізабэла, якая, чакаючы зняцця інтэрдыкта, каб паехаць да сябе ў Вестфалію, часова жыла ў нямецкім квартале сярод землякоў, змагла дамовіцца з капітанам, каб ён узяў на свой карабель да Рыма яе «юнага родзіча». Больш таго: яна дала Жывене адрас сваіх сапраўдных родзічаў, якія жылі ў Рыме непадалёку ад Квірынальскага ўзгорка, і ліст да іх.

Так у красавіку 1262 года дзяўчына апынулася ў Рыме.

* * *

Ліст высакароднай дамы зрабіў сваю справу: Жывену вельмі ветліва сустрэлі ў невысокай сядзібе, што патанала ў зяляніне міртаў, апельсінавых і лімонных дрэваў, якія ўжо цвілі бела-ружовым пяшчотным цветам. А праз два дні пасля ейнага прыезду паведамілі, што сярод знаёмых ёсць дзяўчына, якая даглядае хворых у манастыры святой дзевы Марыі і там, здаецца, ляжыць нехта з нямецкіх рыцараў, што ваявалі разам з Манфрэдам, а пасля служылі пры двары звергнутага Балдуіна Другога і яго сына Філіпа.

Дзяўчына, сінявокая пухленькая Элізабэт, згадзілася правесці юнака ў манастырскую бальніцу. Манахіні віталі ўсіх, хто прыходзіў суцешыць хворых, прынесці ім ахвяраванні альбо і дапамагчы пры доглядзе.

На плошчы, куды яны, пераходзячы доўгімі вуліцамі, нарэшце трапілі, Жывена ўбачыла велізарную бронзавую постаць ваўчыцы. Пад ёю цягнуліся да саскоў двое хлопчыкаў.

— Што гэта? — паказала яна ўсхвалявана.

— Гэта блізняты Ромул і Рэм, — спакойна растлумачыла Элізабэт.

— Блізняты?

Жывена ледзь не подбегам кінулася да помніка. Уверсе бронза пазелянела, але лапы ваўчыцы і яе саскі блішчэлі — мабыць, рымляне часта дакраналіся да іх.

— Кажуць, дотык да хлопчыкаў прыносіць шчасце, — пацвердзіла яе здагадку спадарожніца. І яна расказала Жывене гісторыю ўзнікнення Рыма, вядомую кожнаму тут: жорсткі Амулій, дзядзька гэтых блізнят, яшчэ да іхняга нараджэння сілком пасвяціў сваю сястру ў вясталкі, бо жрыцы багіні Весты не маглі мець ні дзяцей, ні нават блізкасці з мужчынам. А пасля, калі прыгажуня-вясталка нарадзіла блізнят і дзядзька,

баючыся за сваю ўладу, выкінуў іх у раку Тыбр, бог Марс, чыімі дзецьмі яны былі, не даў загінуць хлопчыкам: выкінутых ракой на бераг, іх выкарміла ваўчыца, а выхаваў пастух. А пасля, узросшы, яны заснавалі тут горад, слава пра які разнеслася па ўсім свеце.

— Рыму дзве тысячы гадоў, — расказвала Элізабэт, калі яны зноў крануліся ў дарогу, а Жывена паклала перад ваўчыцай, каля блізнятаў, круглыя пахкія апельсіны. — Але тут шануюць памяць пра мінулае. Кожны табе пакажа і арку Ціта, пастаўленую ў гонар перамогі над юдэямі, і калону Траяна. І нават помняць, як яшчэ ў 476 годзе Адаакр, перамогшы імператараў Арэста і Ромула Аўгуста, адаслаў знакі імператарскай улады ў ваш Канстанцінопаль...

— Мой Канстанцінопаль! — Жывена хацела запярэчыць, але запнулася. І адчула, што нават у думках не хоча адракацца ад горада, дзе столькі перажыла...

Яна і цяпер ішла, стрымліваючы ўнутраныя дрыжыкі. Магчыма, даведаецца ў гэтага хворага, дзе Райнер, што з дзіцем. Але як гаварыць з ім, што прыдумляць?

— Ён цяжка хворы? — запыталася яна ў Элізабэт.

— Хто? А, рыцар? — тая, захопленая аповедам, спачатку не зразумела, пра што пытанне. — Цяжка. Ён недзе падхапіў малярыю, а яна невылечная[165].

— Няўжо? Ці можа ён хоць гаварыць?

— Можа, але зрэдзь. Ён увесь час трызніць.

Маладое гарачае сонца залівала палату, але і расчыненыя вокны не маглі выгнаць з тоўстых каменных сцен застарэлага паху болю, лекавых адвараў, смуроднага чалавечага цела. Манахіні ў чорным, але з белымі ўборамі-караблікамі на галовах, з белымі каўнярамі, сноўдалі паміж хворымі, схіляючыся над імі, суцяшалі, а некаторых кармілі. Элізабэт адразу ж пайшла ўглыб палаты звыклай хадою сядзелкі-

даглядчыцы. Жывена спынілася на парозе, агледзела палату. Дзе ляжыць той рыцар?

Позірк, якім яна сачыла за сядзелкай, раптоўна знерухомеў: на далёкім ложку ля сцяны ляжаў Райнер. Ён тут! Востры яе зрок адразу адзначыў, што яго заплюшчаныя вочы абведзеныя цёмнымі кругамі, грудзі ўздымаюцца цяжка і пакутліва, рукі звесіліся з ложка. Элізабэт, паказаўшы на яго, памахала рукой: «Ідзі!», але Жывена, нібыта ўбачыўшы прывід, павольна адступіла назад.

Калідор быў пабелены вапнай; яна стаяла, упёршыся ў сцяну рукой, каб супынілася шалёнае сэрцабіццё. Пасля, ачомаўшыся, убачыла побач са сваёй рукой надрапаную некім на белай сцяне змяю з высунутым джалам. Адсунуўшы пальцы, падумала, што змяя нечаканасці, якая ўкусіла яе толькі што, куды люцейшая. І разам з тым тут жа прыйшла палёгка: значыць, і дзіця недзе тут!

Як разагнаўшыся на доўгі шлях і пошукі, цяпер, раптоўна спыненая, яна адчувала, што ёй не хапае паветра.

— Што здарылася? — запыталася, вярнуўшыся, Элізабэт.

— Гэта ён… Той, хто мне патрэбны…

— О Езус! — дзяўчына перахрысцілася. — Сам Бог вёў цябе сюды!

— Дзе ён?

— Хто?

— Мой хлопчык, мой Святазар!

Сама таго не заўважаючы, яна трэсла Элізабэт. І тая прыкрыкнула:

— Пачакай, мы пойдзем да матухны Тарэсы. Яна кіруе гэтай палатай, яна ўсё ведае.

Жывена ляцела па зялёнай траве, ды ногі яе раптоўна саслабелі: Святазар гуляў у садзе каля далёкай сцяны манастыра. Ён не адразу пазнаў яе. Але, прыгледзеўшыся, пацягнуўся худымі ручкамі і чыста, выразна прамовіў:

— Матуля, я чакаў цябе!

— Дачка мая, мне даверылі гэтае дзіця, каб я клапацілася пра яго, а не аддавала камусьці, — прыветна, але цвёрда заявіла маці-настаяцельніца. — Магчыма, усё, што Вы расказваеце, — праўда. Але ў хворага рыцара была, мабыць, таксама свая праўда.

— Сын прызнаў мяне. Хіба гэта не довад на тое, што я павінна забраць яго з разбойных, хціўых рук?!

— Рыцар смяротна хворы, дачка мая. І ніхто не даў нам права заганяць яго на Страшны Суд кіем. Наадварот — мы робім усё, каб яго выратаваць. Вялікая ласка божая: часам у гэты свет вяртаюцца нават тыя, каго ўжо клалі ў магілу. А хваляванне можа пашкодзіць.

— Вы як быццам не разумееце мяне, маці-настаяцельніца: каб не гэты чалавек, я проста пагасцявала б у сваёй родзічкі, да якой ехала, і вярнулася б назад. Не стала б і рабыняй, а заставалася... паверце, мой лёс на радзіме быў шчаслівы!

— Кожны чалавек — толькі зброя ў руках Божых. Усё ў табе і тваім лёсе. І не вінаваць нікога і нічога...

Жывена затуліла твар рукамі і нейкі час сядзела так, баючыся паказаць свой твар гэтай немаладой манахіні з цёмнымі прамяністымі вачамі і парэзаным маршчынкамі, але ўсё яшчэ прыўкрасным абліччам. Пасля яна адняла далоні ад вачэй і ўсміхнулася:

— Дзякуй, што нагадалі мне пра гэты асноўны закон жыцця. Ці дазволіце мне пабыць тут, у манастыры, і дапамагчы вам даглядаць хворых? Іншых, не яго...

Маці-настаяцельніца пранікліва глядзела на яе. Жывена

вытрымала позірк.

— Заставайся, я веру табе. І веру, што Богісцінны падасць нам знак, як зрабіць найлепш у гэтай нечаканай, няпростай справе. Ты і мяне зразумей, дачка мая: мяне прасілі дапамагчы рыцару, і я не магу ад гэтага адступіцца...

* * *

— Я сказала яму, што ты тут. Ідзі, ён хоча цябе бачыць! — так сустрэла яе на трэці дзень Элізабэт.

Жывена разгубілася. Яна шмат думала пра Райнера, але ісці да яго не збіралася. Нават паўмёртвы, ён нібы трымаў яе нябачнай пятлёй. Яна не ўладная была над сваім і сынавым лёсам. Нельга было і думаць выкрасці адсюль Святазара — высокія манастырскія сцены, шмат вачэй навокал. Нават рабыняў, якія даглядалі яго ў Царгорадзе, сюды не пусцілі. Дзе яны? Магчыма, ужо прададзеныя, едуць некуды ў Эгіпет альбо Сіцылію. Ды і яе становішча надта хісткае: інтэрдыкт, накладзены на тых, хто дапамагае Візантыі, можа закрануць і яе. А што, калі нехта з яго сяброў-рыцараў захоча адпомсціць ёй — за тое, што абвінаваціла іхняга воіна ў адступніцтве ад асноўных законаў Ордэна? За тое, што пасмела з'явіцца сюды, у Рым, і самім з'яўленнем таксама як закрычала аб тым, чаго не можа, не павінен рабіць рыцар.

Нават стоячы ля брамы смерці, ён можа ўджаліць яе, як джаляць павукі, якіх паўсюдна празвалі «чорнай смерцю».

Элізабэт глядзела на яе і чакала.

— Навошта ты сказала, што я тут?

— А раптам гэта дапаможа яму?

— Выжыць? І забіць мяне? І зноў адабраць Святазара? — горка засмяялася дзяўчына.

— Не думаю... Тое, што я бачу, сведчыць: ён ужо іншы.

На парозе смерці ўсе мяняюцца. Апроч таго... Гэта ўсё ён рабіў з-за кахання. Толькі з-за яго! Ці ён можа супраціўляцца Афрадыце-Венеры?!

— Здаецца, Элізабэт, ты каталічка?

Сястра-манахіня збянтэжылася.

— Ты маеш рацыю... Але што зробіш — язычніцкія ідалы маюць над намі такую непераадольную ўладу! Не кажы пра мае словы маці-настаяцельніцы, згода?

Цені, лёгкія і трапяткія, уперамешку з сонечнымі бліскаўкамі слізгацелі па палаце, па крыжы над лавай, па жоўтым твары хворага — цені ад лістоты, што буяла пад магутным сонцам. Жывена ўбачыла на завостраным, адрачоным твары рыцара новы выраз: ён глядзеў на яе і адначасна скрозь яе. І словы, што падобна ціхай вадзе прасочваліся з вуснаў Райнера, былі нязвыклыя як для яе, так, відавочна, і для яго:

— Каханне да цябе з гадамі ператварылася ў цемру і зацьміла мне вочы...

...І як адляцела ўсё, што стаяла паміж імі — здрадніцтва, хцівасць, помста, смяротная крыўда... Яна ўбачыла нібы на яве: ён ужо на тым, далёкім-далёкім беразе, і ў вачах яго тое ж неспасцігальнае для жывых знаццё.

— Каб усё пачаць спачатку... Было б іначай..

Голас яго быў падобны да шэпту лісцяў, якія, ападаючы, зноў вяртаюцца туды, дзе яшчэ не нарадзіўся Час.

— Я воін... Я не шкадаваў жыцця ніколі... Але чаму... чаму нават цяпер, у трызненнях, я не бачыў тыя бітвы, дзе перамагаў? Я бачыў цябе, на кані, наперадзе сябе... там, у Навагародку, і твае залатыя валасы, і чырвоны рубін у тваіх пальцах... яны свяціліся...

Яна маўчала, гледзячы, як, час ад часу ўспыхваючы, сіліцца ягоная душа пераадолець смяротныя путы, што звязалі цела. Ён усё яшчэ рваўся назад, але нехта

адтуль, з-за Вялікай ракі, куды адплываюць мёртвыя, клікаў яго ўладна і непераадольна, і ў тыя моманты згасалі вочы, і большымі рабіліся перапынкі паміж словамі.

— Я прасіў Бога... але ён не адгукаўся, і тады я звярнуўся да Одзіна і Локі, каб яны адшукалі цябе. Я прасіў гаспадыню царства мёртвых Хель[166], каб яна адкрыла, ці не там ты. І, як бачыш... як бачыш, я знайшоў цябе. І знайшоў сына...

Тады, на апошнім уздыме сіл, ён і задаў пытанне, якога яна чакала і баялася:

— Скажы мне, перад тваімі і маімі багамі — гэта мой сын?

Шалясценне апалага лісця ўзмацнілася. Ды гэта ж крылы багіні Мары, той, якую Райнер называе Хель. Смяротным холадам павявае ў палаце, Райнер чакае адказу, і на памярцвелым яго твары жывуць толькі вочы... Ён хутка даведаецца пра ўсё — там, адкуль няма вяртання. Але хай ідзе па дарозе, куды яго клічуць, з лёгкай душой...

— Гэта твой сын.

Ён адкінуўся з палёгкай, і вочы яго апошні раз засвяціліся.

— Дзякуй табе. Дзякуй, залатая жрыца невядомых багоў. Ты даравала мне... Даравала!

Галава яго скацілася набок, жоўтыя павекі закрылі позірк — як застаўкі зачыняюць вокны. Упала, разбілася шклянка ля ложка, нібы яе зачапіла нябачнае крыло.

* * *

— Рыцар спавядаўся айцу Тамашу, і той перадаў для цябе вось гэта, — маці-настаяцельніца ўручыла Жывене пергамент. Дадала, памаўчаўшы:

— Мы аддаем табе дзіця. Але табе няма патрэбы зараз кіравацца з ім у доўгі і небяспечны шлях на радзіму. Праз два месяцы тут павінен быць кароль Міндоўг з тваёй Новагародчыны. Вяртацца з ім будзе спакайней.

— Вы... адкуль вам гэта вядома?

— Нам шмат што тут, у Рыме, вядома, — усміхнулася маці-настаяцельніца. — Мы паклапоцімся і пра цябе, і пра дзіця. А ты пажыві тут, у Вечным горадзе, каб самой пераканацца, дзе жывеісцінны Бог.

Так Жывена даведалася, што, нягледзячы на страшэнную бітву пад возерам Дурбе ў 1260 годзе, дзе армія язычнікаў і праваслаўных хрысціян, якімі кіраваў Міндоўг, разбіла крыжаносцаў, усё ж Міндоўг змушаны быў зноў пакланіцца папе і дзеля ягонай дапамогі ехаў сюды, у Рым, каб пакаяцца. Як казалі ў манастыры — каб зноў вярнуцца да сапраўднай царквы, якой ён быў здрадзіў.

У яе цяпер было шмат часу, і, узяўшы з сабою Элізабэт, разам са Святазарам яна знаёмілася з вечным горадам.

Маладое лета бушавала ў садах Рыма, абвівала гнуткімі парасткамі яго старажытныя беламармуровыя калоны, аплятала кветкамі апельсінаў і гранатаў порцікі дамоў, якія тут называліся віламі, шчамілася травой скрозь шчарбатыя цагліны мастоў. Узабраўшыся на капіталійскі ўзгорак, можна было ў ранішняй смузе ўбачыць ледзь не ўвесь горад — здавалася, ён лёгка гайдаецца ў хвалях часу, і стагоддзі робяць цяжкі мармур празрыста-лёгкім і нерэальным. Нешта прасвечвала праз яго — спрасаваныя гады ці чалавечыя лёсы, а можа, гэта проста магутнае сонца старалася яго расплавіць? Яно як імкнулася паглынуць у сваім ззянні і цырк Фламінія каля велічнага Капіталійскага ўзгорка, і форум Траяна, і шчарбаты мост Элія. Блізка ля гэтага моста месціўся Ватыкан, дзяржава ў дзяржаве, больш магутная, чымся ўся астатняя Італія. Сюды прыедзе кароль Новагародскі, і гэта дасць яго і Жывенінай зямлі спакой.

Яна часта затрымлівалася тут і, узіраючыся ў сцэны, на якіх шчыравалі муралеі, задумвалася над тым, што дасць гэтая дзяржава для Новагародка? Зноў падтрымае яго рыцарамі Ордэна, якія звысака глядзяць на новаспечанага караля балтарусаў, гатовыя ў любы момант пакінуць яго і зноў выступіць супраць? Дый, зрэшты, ён такі ж самы — парваў з Ордэнам і вярнуўся да язычніцтва, на радасць воінам і сваякам з Куроніі, Земігаліі, Жамойціі, — так, сваякам, бо доўгія гады былі звязаныя яны сваяцтвам і сумеснымі шлюбамі. Але чаму ж не застаўся ў веры бацькоў і дзядоў? Чаму зноў адступіўся ад яе?

І яна, здаецца, знаходзіла адказ тут, на вышынях, дзе засноўваўся вечны горад, тут, ля храма Юпітэра Капіталійскага — разбуранага, знявечанага часам некалі магутнага прыстанішча Бога, якога пакінулі ягоныя жрацы і на чый прытулак забыліся новыя пакаленні.

Ішоў час, і на зямлю прыходзіла іншая вера, іншая надзея. Яна вяла за сабой народы.

Яе бацька ішоў па гэтым шляху, ды ён азіраўся назад, бо любоў да спадчыны дзядоў не згасла ў ім, дашчэнту выпаленая новым. Але розум гнаў наперад, бо толькі з новай верай можна было з'яднаць у адно дзяржаву, якую ён ствараў.

Але дзе застануцца старыя багі? Дзе падзенецца вера і любоў, якія аддаваліся ім?

І яна ішла да ваўчыцы, што застыгла ў бронзе над немаўлятамі-блізнятамі. Яны застануцца вечна. Спарышы, Юмісы, Ашвіны, яны будуць прыходзіць і прыходзіць у свет, што б там ні было.

... І Брутэн з Відэвутам будуць прыходзіць...

Яна думала пра абодвух, і нешта цёплае перапляталася ў душы, незразумела-шчымлівае, роднае. Успаміналася, як, малую, аднойчы пакрыўдзіў яе Відэвут, яна пабегла прэч па сцежцы і, зайшоўшы ў лес, адшукала там

баравікі. А ён таксама пабег следам, каб папрасіць прабачэння і, дагнаўшы яе, так захапіўся аксамітава-жоўтымі, барвова-карычневымі мацачкамі-грыбамі, што, сапучы, збіраў разам з ёю іх датуль, пакуль, сутыкнуўшыся рукамі на самым высокім і прыгожым, яны абое не рассмяяліся, глянуўшы адно на аднаго. Той смех, шчаслівы і ад таго, што памірыліся, і ад таго, што так светла і хораша было на сэрцы, запомніўся навечна. Відэвут хутчэй быў братам, гэта добра адчуў Вакула-звяздар.

Але і той узнёсла-радасны, малады, трохі дураслівы напал, які ахапіў яе ў Нямеччыне, таксама ўспамінаўся зараз з паблажлівай усмешкай. Брутэна захілілі, вобраз яго зрабілі цьмяным і далёкім усе тыя выпрабаванні, якія выпалі на долю — што ж, значыць, не яе гэта лёс. Але нешта гаварыла, што сустрэча тая яшчэ адгукнецца, яшчэ нагадае пра сябе...

Бронзавыя саскі ваўчыцы цяплелі ад дотыку ёйных рук. І там ціха спявала яна старажытныя словы гімнаў, а маленькі Святазар паўтараў іх — адно за адным...

Апошнім часам у вандроўках па Рыме яе суправаджаў айцец Тамаш. Вясёлы і гаваркі, ён шмат расказваў пра гісторыю Вечнага горада, браў на рукі Святазара і паказваў яму Рым зверху:

— Тут, а не ў Ерусаліме, па-сапраўднаму нараджалася хрысціянства, адсюль пайшло яно па свеце, змагаючыся з язычніцтвам. Бо менавіта ў Рыме язычніцкая распуста пераўзышла ўсе магчымыя межы сораму і прыстойнасці.

Ён шмат расказваў пра Бога, што прыйшоў на зямлю ў вобразе чалавека ў далёкім Назарэце, тлумачыў, чаму быў ён распяты на крыжы. Ад яго даведалася Жывена пра раскол хрысціянскай царквы ў 1054 годзе, пра тое, як малады Канстанцінопаль адваёўваў у нямоглага тады Рыма пяршынства. І ёй усё болей і болей падабаўся гэты святар, які, як і іншыя служкі хрысціянскага Бога, не мог завесці сям'ю, дзяцей, а павінен быў аддаць сябе толькі служэнню. Ён цікавіўся яе храмам, і Жывена

таксама расказвала яму пра абрады, дзівячыся, што многія з іх нагадваюць хрысціянскія. Аднак яна ў многім і не згаджалася з ягонымі доказамі, асабліва ж паўставала супраць плоцкай нявіннасці мужчыны-святара:

— Толькі нямногія могуць адольваць спакусы плоці, вы ж патрабуеце таго ад соцень і тысяч мужчын у самым росквіце. Значыць, тым страшнейшым можа быць грэх, у які яны ўпадуць.

Ён стараўся яе пераканаць — спакойна, ветліва. І Жывена яшчэ раз пераконвалася, якая гэта страшная зброя — чалавечае слова, якое ўсё можа вывернуць, сказіць, перайначыць. Але яна не здавалася:

— Мы ніколі не ішлі супраць плыні жыцця, і нашы жрацы, пасля некалькіх гадоў службы, маглі ствараць сям'ю, — даводзіла яна. — Дый, урэшце, у візантыйскім, усходнім хрысціянстве таксама не патрабуюць такіх ахвяраў. Там, у Новагародку, нашы баяры ў асноўным грэчаскай веры, але многія з іх не забываюць і сваіх багоў.

— А як прынялі яны тое, што твой бацька хрысціўся па рымскім абрадзе? — знянацку запытаўся айцец Тамаш, як бы прапусціўшы гэтае «сваіх».

Жывена здрыганулася.

— Каго ты называеш маім бацькам? — углядаючыся ў рухавага, па-маладому ўсмешлівага святара, запыталася яна.

— А хіба кароль Міндоўг не твой бацька? — пытаннем на пытанне адказаў ён. — У Залатым Палацы ты назвала сябе дачкой новагародскага караля.

Жывена маўчала. Потым яна ўзяла за руку Святазара і пайшла наперад па камяністай дарозе, адглянцаванай за многія гады нагамі бясконцых паломнікаў.

— Ты таму і суправаджаеш мяне, святы айцец? — запыталася яна.

— Хаця твой бацька і не спадзяецца тут сустрэцца з табой, усё ж ён даведаецца пра цябе. Хаця ён валодае не надта вялікай краінай, у Рыма няма большых ці меншых сыноў. Усіх мы любім, усіх прымаем як братоў у Хрысце, — сур'ёзна адказаў Тамаш. — Але чаму гэта цябе крыўдзіць, золатавалосая дачка караля балтарусаў?

— Я не дачка караля, шаноўны святар. Шкада, але я толькі ўнучка яго прыдворнага. А назвалася ягонай дачкой, каб выратаваць і сябе, і чалавека, які зрабіў мяне знатнай царгародскай дамай.

— Але ты чакаеш Міндоўга тут, у Рыме?

— Я спадзяюся, што кароль не адмовіць унучцы яго былога радцы — узяць з сабой на радзіму. І толькі.

Святар Тамаш доўга глядзеў на яе. У яго поглядзе з'явілася ўсмешка:

— Ты ўсё роўна мне падабаешся, Жывена-Ефрасіння. Святы Дух несумненна падарыў табе сваю іскрынку, а гэта — вялікі дар.

Яны зноў пайшлі па дарозе каля старога храма багіні Весты, і Жывена зноў здзівілася таму, як падобныя абрады ў розных, але, аказваецца, надта падобных багінь. У свяцілішчах Зніча таксама гарэў незгасальны агонь, і жрыцы павінны былі быць цнатліўкамі. Калі ж згасаў той агонь, віноўных чакала смерць...

— Дык ты адмаўляешся ад таго, каб цябе прымалі тут як дачку караля? — зноў перапытаў яе Тамаш, калі яны развітваліся. — Падумай добра. Мне здаецца, што ты сказала няпраўду не там, у Залатым Палацы, а тут, сёння.

І ён пранікліва ўгледзеўся дзяўчыне ў вочы. Але яна цвёрда зірнула на яго:

— Якая б ні была мая праўда, я сказала табе тое, што хацела сказаць. І досыць пра гэта!

* * *

— Юр цябе разбяры! — Міндоўг стукнуў кулаком у далонь левай рукі. — Ты што, з таго свету ці з гэтага?!

Ваявода Астафій Канстанцінавіч, які, седзячы ў кутку, гучна чытаў «Псалтыр», упусціў кнігу на калені і ўтаропіўся ў Жывену.

— Унучка баярына Агапія?!

Баяры і слугі Міндоўга таксама на ўсе вочы глядзелі на маладую жанчыну ў белай доўгай сукні, якая, трымаючы за руку маленькага хлопчыка, увайшла ў вялікі пакой ватыканскай гасцініцы і схілілася перад князем, цалуючы ягоную руку.

— Гэта я, вялікі князь і кароль, я, унучка Агапія і твая падданая... А гэта мой сын Святазар.

Міндоўг пільна ўзіраўся ў яе, і яна, нібы адказваючы на ягонае нямое запытанне, яшчэ раз паўтарыла:

— Як унучка твайго былога радцы, прыпадаю да тваіх ног з просьбай узяць мяне з сынам пад сваю абарону і дазволіць разам з тваімі баярамі і пасольствам вярнуцца на родную зямлю.

— Адкуль ты? Што з табой адбылося? І якія шляхі прывялі цябе сюды, у Вечны горад?!

Рука ў Міндоўга была гарачай, пакручастыя вены на ёй здаваліся амаль чорнымі. Твар князя схуднеў, пышная грыва на галаве пабялела, але ўчэпіста-ўладнымі заставаліся зеленаватыя вочы пад кусцістымі бровамі.

— Я раскажу ўсё, вялікі князь і кароль. Але і ты скажы мне — што з маёй цёткай Апфіяй?

...Цэлы вечар, як казку, слухалі баяры аповед Жывены. Аднаго не сказала яна — што назвалася дачкой Міндоўга. І, мабыць, пра тое не сказалі і папскія слугі, якія сустрэлі пасольства ў Рыме. Іх ужо не цікавіла простая падданая навагародскага караля, што шукала ў

яго прытулку.

Міндоўг пакінуў яе ў ватыканскай гасцініцы, і гэта нікога не дзівіла: многія з тых, хто прыехаў у Рым, памяталі Агапія, ведалі яны і ягоную любую ўнучку. А праз тры дні паклікаў яе да сябе разам са Святазарам. На гэты раз у пакоі нікога не было, і Жывена, чакаючы, пакуль прыйдзе князь, змагла ацаніць залаціста-пунсовыя роспісы на сценах, крэслы венецыянскай работы — з разьбянымі ручкамі з чорнага пазалочанага дрэва, са спінкамі ў выглядзе кветак лілеі, а таксама бледна-ружовыя дываны, якімі была заслана падлога.

Міндоўг зайшоў у пакой заклапочаны, нервова пацепваючы плячыма. Сеў, моўчкі разглядаючы дзяўчыну. І запытаўся няласкава:

— Як думаеш жыць, калі вернемся?

— Як павядзе Лёс.

— Лёс! Яго куюць моцныя, а слабыя скрыгочуць зубамі, спрабуючы ўкусіць кавалак ад чужога банкуха.

Памаўчаў.

— Ты сама расказала, як ратавала Святазара. Тады паклікала сэрца, але цяпер... нашто табе чужое дзіця? Я загадаю, і яго адвязуць у Прагу. Там знойдуцца сваякі, і яно застанецца тым, кім нарадзілася — купецкім сынам.

— Чым жа маё дзіця перашкаджае навагародскаму каралю?

Зеленаватыя вочы Міндоўга прымружыліся, рот расцягнуўся ў знаёмай усмешцы — моцныя белыя зубы, гатовыя клацнуць на неслухмянага.

— Сярод вяльможаў, з якімі мяне тут знаёмілі, ёсць малады граф з Венецыі — Марка Франкеці. Яго род багаты, славуты і прыняты ў Ватыкане.

— І што ж?

— Я мог бы быць добрым сватам. Думаю, што і граф, убачыўшы цябе, не застаўся б раўнадушным. А мне не шкодзіла б мець тут, у сэрцы Захаду, зяця, які дапамог бы Новагародскай зямлі ў цяжкую хвіліну.

— Ты хочаш прызнаць мяне сваёй дачкой?

— Чаму б і не? Хіба гэта не гонар для цябе?

Святазар, нібы разумеючы цяжар, што наваліўся на сэрца ягонай прыёмнай маці, падбег да яе, уткнуўся ў калені, засакатаў на сваёй, яшчэ незразумелай мове, як бы суцяшаючы.

Міндоўг чакаў адказу, усмешка яго была прыязна-хітраватай, але ў вачах не было цяпла. Убачыўшы, што яна збіраецца з думкамі, загаварыў зноў, як бы заклікаючы яе да сумесных развагаў:

— Я сяджу тут ужо два тыдні — наўмысна трымаюць тут святыя айцы, каб чытаў пацеры і каяўся. Мне ўжо здрадзілі саюзнікі, з якімі хадзіў пад возера Дурбе. А табе... табе не варта вяртацца ў Новагародак. Княгіня Марта як бы пазнала нешта, яна двойчы пыталася пра цябе, а гэта дрэнны знак. Убачыўшы цябе жывою, яна не супакоіцца. Яе... нашым дзецям патрэбнае ўсё княства. Усё! Нават Войшалк стаіць у яе... у нас на дарозе. Яму хочацца быць вялікім князем, які аб'яднае вакол Новагародка Літву, Жамойць, Куронію, Нальшчаны, Дзяволтву — усіх, каго прыціснуў сваім мячом я, а не Войшалк!

Ён зноў глянуў на яе амаль умольна:

— А ты станеш венецыянскай графіняй.Ператворышся ў дыямант, які быў простым алмазам. Я ж хачу дабра табе, бо не чужая ты мне, і лёс твой мяне хвалюе. Тут добра. Нам не параўнацца пакуль з гэтымі землямі, дзе столькі стагоддзяў набіралася багаццяў з усяго свету. Ну, што ты маўчыш?

«Якія бедныя словы, — думала яна. — Як доўга і, відаць, беспаспяхова тлумачыць, чаму не хачу заставацца тут, у

Рыме, як не жадала застацца і ў Цар-горадзе».

— А ты, вялікі князь... ты застаўся б тут навечна?

Ён як спатыкнуўся.

— Я? Але мы гаворым пра цябе.

— А ты адкажы спачатку на маё пытанне. Далі б табе тут графства, альбо вось я прапанавала б застацца тут, са мной, з маім магутным мужам. І табе па-ранейшаму кланялася б варта, перад табой схіляліся лісліўцы і спявалі песні гусляры...

— Я — воін! І прывык адчуваць свой меч у ножнах, слухаць, як ён спявае ў бітве! А пасля дзяліць палон, і кідаць Агню ахвяры!

— А я, твая дачка, прывыкла ляцець на кані праз даліну і прашываць яе бегам, як іголка з рыбінай косткі прашывае палатно! І плыць уначы ў свяшчэнным возеры і размаўляць з русалкамі! Іх тут няма, бацька, тут чужыя багі, і я не разумею іхнюю мову!

Як клінкі, скрыжаваліся іхнія позіркі — зазвінела цішыня, рыпнула адламаная Міндоўгам ручка крэсла. Ён зірнуў на львіную галаву ў сваёй руцэ і раптам зарагатаў:

— Ат, Юр цябе разбяры! Упартая! Як цяпер перад папам апраўдвацца будзем за ягонага звера?

Яна таксама ўсміхнулася, але не расцяла далоні, якімі моцна абхапіла ручкі свайго крэсла.

— Ну, аціхні. Не хочаш — не буду прымушаць. Ты і так у мяне разумніца... Правільна адказала тут, хто ты і што ты. Я сам ва ўсім разбяруся. Гэтыя задачкі, што нам з табой жыццё дало, складанейшыя за іншыя, але ж у варцобы Жыцця гуляюць і не такія, як я...

Змерыў позіркам ейную постаць.

— Каб не ведаў, што ты мая дачка, то яшчэ і сам бы

мог... заглядзецца. Гожая ты ў мяне, надта гожая...

Яшчэ памаўчаў, б'ючы кулаком у далонь левай рукі.

— А як не захацела быць венецыянкай, то будзе гэтак: выйдзеш з гэтага пакоя і забудзешся, аб чым мы тут меркавалі. І хто ты, забудзешся таксама. Згода?

Як пераламалася ільдзінка ў ягоным голасе. Жывена ўстала, прама зірнула ў ягоныя вочы:

— Кажуць, гэта ў чалавечых звычаях — любіць сваіх дзяцей. Але мне гэтага не далося; не ведаю, як любіць маці. І як бацька — таксама. Праўда, дзед любіў мяне — ён і быў мне бацькам. Так што, вялікі князь, няма на што мне забывацца...

Тады, шпурнуўшы львіную лапу ў халоднае зеўра кафельнай печы з вялікай пашчай ільва наверсе, адпрэчыў новагародскі князь:

— Для тых, каго ўздымаюць багі над іншымі, другія законы. А ты разважаеш як простая кабета. Я хацеў падняць цябе — ты ж саслізгваеш уніз, дзе, як чарвякі, снуюць многія. Ды яшчэ і хочаш вярнуцца туды, дзе я ніколі — чуеш, ніколі! — не скажу пра цябе праўду, бо многія разяўляюць рот на маё княства. Лепей было б цябе тут непрыкметна атруціць — каб ніколі не ўстала ты на маёй дарозе, варагуючы са мной ці з сынамі. А тое, што я адпускаю цябе з дабром — гэта і ёсць мая бацькоўская любоў, бо сэрца ў мяне не чорнае, як гавораць ворагі. Слабое ў мяне сэрца, бо люблю кабет, віно, вясёлыя бяседы!

І зноў усміхаліся, блішчэлі сталёвым водбліскам яго вочы... Моўчкі схілілася Жывена ў паклоне, выйшла разам са Святазарам і асцярожна прычыніла дзверы.

А кароль Міндоўг доўга глядзеў на дзверы, і твар яго быў пахмурны і тужлівы...

Жывене не давялося пабываць на прыёме, наладжаным папам у гонар караля Міндоўга. Але адзін з легатаў, які суправаджаў пасольства новагародцаў, не застаўся

раўнадушным да прыгожай жанчыны і правёў яе па пакоях Ватыкана, па галерэях, порціках і дварах, схаваных ад натоўпу.

Праз многія гады, успамінаючы тыя дні, Жывена бачыла перад сабою высокія столі, спрэс, з пакоя ў пакой, распісаныя жывымі і як бы светланоснымі фарбамі, залатыя мазаікі, беламармуровыя постаці, якія, здавалася, сыдуць з п'едэсталаў і загавораць, драўляныя скульптуры святых, распісаныя чароўнымі пэндзлямі вялікіх майстроў, крышталёвыя люстры, што рассыпалі зіхоткае святло на агромністыя залы, каштоўныя камяні такіх памераў, якіх яна і ўявіць сабе не магла, — яны аздаблялі німбы вакол святых, іскрыліся на калонах, свяціліся ў разьбяных гнёздах алтароў.

Бязмерным, неспасціжным для звычайнага ўспрыняцця было гэтае багацце — як саміх скарбаў, так і чалавечага таленту і натхнення, укладзеных у Ватыкан. Але ад гэтага не перастала быць мілейшай радзіма, дзе мастаку часта не было дзе і на чым развінуць свой дар, бо бясконца ваявалі паміж сабой землі, і князі іх цікавалі адзін за адным, каб захапіць паболей. А калі не самі, дык суседзі. І так з стагоддзя ў стагоддзе. Калі ж спыніцца гэтая патароча?

Можа, лёс будзе ліставы да Новагародка, і ўздымецца ён найвышэй за іншых, як ужо ўзняўся над навакольнымі землямі, так што пацяклі ў яго скарбы і грошы — а без грошай што можа зрабіць дойлід і муралей, чаканшчык ці ліцейшчык?

Перад ад'ездам яшчэ раз пайшла Жывена ў Генуэзскі квартал у Вечным горадзе і атрымала мяшэчак залатых талераў — манет, якія нядаўна пачалі вырабляць у Рыме. Дапамог яшчэ адзін ліст, які Нікіфар даў ёй, хаця і не верыў, што яна свабодна дабярэцца да Рыма.

Перад самым ад'ездам Міндоўг, якому папа абяцаў чарговую дапамогу, даў развітальную вячэру. Дзеля гэтага з'ехаў ён з ватыканскай гасцініцы і на дзве ночы наняў харчэўню каля Квірынальскага ўзгорка.

Усю дарогу пасля бурчэў Астафій Канстанцінавіч, нагадваючы пра марна растрачаныя залатавікі, але Міндоўг задаволена жмурыўся, калі з горыччу пералічваў ваявода падарункі «дзвюм шэльмам, грахоўным дочкам Евы», якія ўлагоджвалі высакароднага чужаземца з вялікай карысцю для сябе і прыемнасцю для яго.

— Два тыдні чытаць пацеры і пасціцца — ды ад гэтага можна душу аддаць Лядашчыку! — весела адказваў вялікі князь на папрокі, аднак касавурыўся на дачку трохі вінавата. Зрэшты, яна трымалася за спінамі вяльможаў, нізка кланялася вялікаму князю, і ў канцы падарожжа тыя, хто чуў нейкія цьмяныя гаворкі і перагаворы, супакоіліся: унучка баярына была такою, якою і павінна быць сціплая падданая караля. Аднак жа, як даведалася Жывена, Міндоўг кіраваўся не ў Новагародак, а ў сваё радавое гняздо — у Руту. Там збіраўся ён наладзіць ваенныя гульні, каб паказалі рыцары, якіх меўся зноў запрасіць да сябе, сваё ўмельства і гарт. Жывену ў Руту ён не запрашаў. Дый, зрэшты, яна ірвалася перадусім у Новагародак, любы горад, які сніўся ёй на далёкіх дарогах як выратаванне і надзея...

Доўгім і цяжкім было падарожжа, але, у рэшце рэшт, скончылася і яно. Пятлялі туды-сюды дарогі, але нястомна круціліся колы фурманак і вазкоў. Па начах, калі, ратуючыся ад смяротна гарачага ў паўднёвых краінах сонца, падарожнікі ехалі ўсё далей на поўнач, туды, дзе ззяла Кол-зорка, да якой прывязанае ўсё неба, Жывена ляжала на фурманцы, назіраючы за безданню, што з краю ў край раскідвалася над ёю, над дарогай, над усім, што ляжала і спала да ранішняй зары. Дзяўчына адчувала, як пульсуе гэтая неспасціжная для людзей прорва — і ў сабе, у сваёй крыві са здзіўленнем адкрывала той жа агульны рытм, які найболей зладжаным быў у такія хвіліны, калі душа яе рвалася насустрач сусвету і яго таямніцам. А днём усё знікала, яна, як і іншыя, была ад'яднаная ад гэтага ледзь улоўнага, але ж такога знаёмага роўнага тахкання — здавался, гэта б'ецца недзе велізарнае сэрца свету,

даючы жыццё ўсяму, ад кволай зёлкі да магутных жывёлін.

А ці не тыя ж, што і на зямлі, жывёлы былі там, высока, адкуль безліччу мігатлівых то залацістых, то блакітных, то чырвоных кропак глядзелі на яе сузор'і? Найбольш любымі былі яны, Ашвіны, альбо Спарышы — балты называлі іх Юмісамі, рымляне — Геміні, славяне — Лелем і Палелем... Але разам з імі шукала Жывена і Малога Каня — яшчэ і так называлі Ашвінаў у яе на радзіме. Салім жа некалі апавядаў пра яго як пра Аль Кітах аль Фарах, а ў Візантыі пра яго расказвалі прыгожую легенду аб тым, як аднойчы спрачаліся Пасейдон і Афіна, хто з іх дасць будучаму гораду больш карысці. Мужчына сваім магутным кіем выбіў са скалы баявога каня, а багіня жалезнай дзідай — аліўкавае дрэва. Горад назвалі ў яе гонар, а каня ўзялі на неба.

Так, людзі, раздзеленыя вялізнымі адлегласцямі, чамусьці адчувалі зоркі амаль аднолькава, складалі паданні, падобныя між сабой. Чаму?

Але хіба мала паданняў аб зорах у яе на радзіме? Хіба не расказваў іх малой дзяўчынцы, калі яна ціха сядзела ў ягонай святліцы, звяздар Вакула?

Як прымуць яе ў храме? Яна вяртаецца іншаю — але свяцілішча нязменна грэе сэрца, хочацца зноў увайсці ў Менцязь і, злавіўшы ягоны рытм, растварыцца ў ім.

Лежачы спачатку пад цёплым, а пасля ўсё болей схаладнелым небам, яна шукала пад раніцу самую яркую зорку — Мілавіцу і думала аб братах-блізнятах Відэвуце і Брутэне. Дзіўна — яны зліліся для яе ў адно, і, успамінаючы аднаго, яна нязменна ўспамінала і другога, але ўвесь час стаяла між ёю і імі нейкая сцяна, незразумелая для яе.

Неспасціжнымі бываюць загадкі чалавечага сэрца, і не падпарадкоўваецца яно ні загадам, ні ўгаворам. А калі не можаш палагодзіць розум і сэрца ў сабе, то як жа можна хацець гэтага ад іншых?

Успамінала Нікіфара — ці супакоілася ягонае сэрца, альбо глыдае яго чорная туга, што не знаходзіць сабе спатолі, пакуль не знішчыць самога чалавека? Каханне можа быць дарам, але і насланнём таксама — тады трэба не даваць мораку браць над сабой верх. Умеў здымаць той морак толькі стары Святазар, бо вялікую сілу трэба мець для таго. І не толькі сілу, але і мудрасць. А яна таксама прыходзіць не сама па сабе, а праз вялікія выпрабаванні.

А каму даюцца такія выпрабаванні, той — улюбёнак багоў...

Вілася-круцілася дарога, пракідвалася то камяністай, сціраючы падковы коней, то мяккай і тлустай, дзе падчас дажджоў грузлі калёсы, то забівала рот горкім пылам, то лагодзіла ногі мяккай ведзьмінай траўкай[167].

Чужыя краіны з іх мовай і звычаямі, з незнаёмымі людзьмі і небяспечнымі кручамі праязджала пасольства, працінаючы іх, як іголка — суравое палатно. Вечарамі, калі не паспявалі даехаць да людната паселішча, месціліся часта на паляне ў прылеску, абставіўшыся вазамі, як абаронай, і выстаўляючы варту.

Аднойчы, прымасціўшыся разам з сынам ля агромністага вогнішча і слухаючы аповеды Міндоўга і баяр пра бітвы і сечы, пачула Жывена аб прусе, які прыехаў у Навагародак да брата, але падчас аблогі горада крыжакамі апынуўся на полі бітвы і зложыў сваю галаву. Нават і песня была ўжо складзеная пра яго. Як там яго клікалі? Імя ніхто не помніў.

Нешта ўкалола жрыцу, і, калі ўсе пачалі разбрыдацца па лежышчах, яна падышла да ваяводы.

— Так, я памятаю гэтага пруса, — ажывіўся той. — Ён біўся як шалёны, нібыта сам Пярун... о, шчур на яго! — Ілля-прарок! — кіраваў яго рукой. Немцаў ён сек на капусту, і дзіўна — крычаў сам прытым па-нямецку.

— Немцы ж нібыта былі нашы саюзнікі?

— Ты шмат чаго не ведаеш, дзяўчына: пасля таго, як родзічы ўгаварылі вялікага князя зноў вярнуцца ў паганства і ён павёў іх на крыжакаў пад возера Дурбе, тыя як азвярэлі. Ды і тое — не чакалі яны ад яго такога павароту, не гатовыя былі да бітвы.

— А як загінуў... як загінуў той прус, і ці не Брутэнам яго звалі?

— Ты... ведала яго?!

— Можа, гэта і не ён... — прамармытала Жывена, але нешта ўпэўнена і цвёрда сказала ёй, што то сапраўды быў Брутэн.

Спаў лагер, тупалі вакол вазоў бяссонныя вартавыя. Жывена, накінуўшы на плечы ваўняную накрыўку, сядзела, прыхінуўшыся спіной да дуба. Нядобры чорны дзень, у які яна атрымала вестку, нібы прарочыў нешта яшчэ больш цяжкае, нават трагічнае. Значыць, Брутэна больш няма. У Новагародак прывяла яго дарога, тут яна для яго і скончылася. Яе словы прывялі, яна вінная ў смерці таленавітага мастака. Так, багі далі яму талент, і шкада, што выява яе згарэла ў агні. Яна думала, суцяшала сябе: нельга вінавацiцца — усе мы толькі пасланцы Лёсу, яна выканала тое, што ўжо ляжала рубцом, блізнай на тканіне Брутэнавага жыцця, расказаўшы яму пра брата і маці. Страта за стратай — вось што такое жыццё. І якім болем абарочваецца яно...

Але ў яе застаўся Відэвут. Ён чакае яе. Чакае Святазар, якому наканавана пражыць да 108 гадоў — часу дасканалай мудрасці. Ён заслужыў на тое. У яе ёсць маленькі Святазар — прадаўжальнік іхняе справы.

І яна слухала зямлю і неба, а на захадзе ўсё гарэла чырвоная паласа. Сімвал гэтага дня — чырвонае на чорным, попел, пакаянне, ачышчэнне. Яна схадзіла да воза, узяла тонкую вяроўку, завязала на ёй вузлом звесткі пра смерць Брутэна, пра свой смутак[168]. Можа, падрасце Святазар і зможа прачытаць гэтае патаемнае пісьмо, якое ведаюць нямногія. Што яшчэ яна зможа пакінуць яму? Перадасць любоў да роднае зямлі. Яе

мудрасць, што, як казюрка ў бурштыне, адціснулася ў песнях і паданнях, у абрадах дабрыні і святла. І яе страсную, жывую памяць аб памерлых — дзядах, што не павінны пакідаць свой народ, а падтрымліваць яго творчыя і духоўныя сілы.

Яна падкінула сучча ў згаслае ўжо вогнішча і, звяртаючыся да душы Брутэна, што залатой іскрынкай плавала недзе ў сусвеце, сказала ёй словы любові і пашаны. Калі не ўзгадваць памерлых, не гаварыць з імі, астынуць іх душы да сваіх нашчадкаў, і гора той зямлі, гора таму народу!

Брутэн абараняў родны для яе край, тут яго душа адляцела ад цела — значыць, яна і будзе сюды вяртацца. Таму колькі будзе жыць, будзе яго памінаць яна, новагародчанка.

І толькі пасля абраду, калі ружовымі пальчыкамі дакранулася Заранiца да чорнага сувою ўсходу, спаў цяжар з Жывены, і яна заснула. А раніцай зноў загайдаліся вазы па каляінах, зноў паклікала дарога — бясконцая, яна ўзнікала на небасхіле і прападала за ім жа.

Усё болей слоў шчабятаў малы Святазар, усё болей упэўнена тупаў па зямлі. І калі, нарэшце, перастрэла іх першае селішча Новагародскай зямлі, радасна і выразна вымавіў ён:

— Радзіма!

Радзіма...

Жывена ўпала на калені, уткнула твар у траву, якая расла паабапал дарогі. Няўжо ўсе выпрабаванні засталіся ззаду, няўжо вяртаецца яна ў сваё жыццё і на свой шлях?

Але першая ж вестка, якую атрымала ў Новагародку, сталася для яе моцным ударам — свяцілішча Ашвінаў было разбуранае. У той кароткі час, калі новагародскае баярства, незадаволенае няўдачамі Міндоўга ў вайне з

Данілам Галіцкім, абрала на пасад Войшалка, той і здзейсніў тое, аб чым марыў, мабыць, яшчэ з часоў забойства Елісея. Ён наслаў войска на некаторыя язычніцкія свяцілішчы, чые жрацы былі найбольш цесна звязаныя з былой уладай і яўна асуджалі маладога княжыча за яго нянавісць да дзедавых звычаяў і старых багоў.

— Разбурыў свяцілішча? Цалкам? Сам Войшалк ці толькі войска? — не верачы вушам, перапытвала Жывена ў Яўлампіі.

І тая, ачомаўшыся ад узрушэння, якое адчула пры нечаканым з'яўленні даўно зніклай дзяўчыны, адказвала ўсё больш дзёрзка:

— І не толькі разбурыў, але і ўзяў там вялікія багацці ў княскую казну. Нямала там і нашага... Твой дзед любіў дарыць, празмерна любіў, не думаючы ні пра жонку, ні пра дачку... Нібыта гэтая была яму горшаю за тую...

— Як — была?!

Дзве горкія весткі, адна за адной! Апфія памерла пры родах, і дзіця, якое яны з мужам так чакалі, было ўжо нежывое...

Тут Яўлампія горка заплакала, і Жывена абняла яе, можа, упершыню адчуўшы ў гэтай капрызлівай, крыклівай, непрыязнай да яе жанчыне душу, што цяпер пакутавала і бездапаможна шукала спатолі.

Назаўтра ж раніцай дзяўчына паехала да свяцілішча Ашвінаў.

Перад павароткай, за якою звычайна прыезджым адкрываўся храм, Жывена спыніла фурмана, выйшла. Бярозы ў залатых корзнах, яліны ў доўгіх цёмна-зялёных плашчах былі падобныя да купкі баяр, што сабраліся на раду. Вераснёўскае сонца моцна нагрэла аплецены верасам узгорак, на які прысела жрыца.

Сабе самой не хацела яна прызнацца, што баіцца зірнуць на месца, дзе павінен быў стаяць дом Ашвінаў.

Для таго, мабыць, і пакінула ў доме Яўлампіі маленькага Святазара, каб не бачыў ён ейнай роспачы, каб не запомніў рэзруху і скрышаных разбуральнай сілай свяшчэнных камянёў.

— Пачакай тут, — загадала яна фурману, а сама прымусіла сябе падняцца і пайсці насустрач бядзе і адчаю.

Колькі разоў за сваё не такое доўгае жыццё вярталася яна гэтаю дарогай з Навагародка — то ў ясныя зімовыя дні, калі асляпляльна-святочна іскрыўся некрануты агромністы прастор палёў; то вясновым вечарам, калі пяшчотна-зялёным пушыліся бярозы, то ў такія, як сёння, мякка-задумлівыя вераснёўскія раніцы. І заўсёды радавалася, што зараз, за павароткай, пакажацца храм — блішчастыя ягоныя сцены нібы прамяніліся цяплом і радасцю. А яшчэ — веліччу і недасяжнасцю, нібы асвячалі яго тыя імгненні, калі сюды сыходзілі багі.

... Яна павольна ішла, не зводзячы вачэй з велізарнай груды камянёў, над якімі кружыла зграя чорнага варання. Што яшчэ маглі выглядаць гэтыя злавесныя вестуны бяды тут, дзе згасла жыццё? Вочы яе не адрываліся ад валуноў, што некалі — зусім нядаўна! — былі сценамі, яна адгадвала, ад якой, усходняй ці заходняй сцяны быў нібы адарваны, адшпурнуты той ці іншы камень. А пасля, калі на імгненне адвяла вочы ад храма, ускрыкнула, нібы яе знянацку выцялі па галаве.

Менцязі не было. Там, дзе зіхотка пералівалася сярэбранай кальчугай жывое цела возера, зменліва-чароўнае і заўсёды дарагое, чорнай каламутнай тванню бугрылася балота, што ўжо там-сям пачало зарастаць асакой. Не верачы самой сабе, Жывена подбегам пусцілася да берага, нахілілася, зачэрпнула рукою твані, нібы і сапраўды больш давярала руцэ, чым вачам. Але не — жыжа пацякла па пальцах, моцна запахла нагрэтай гніллю. Здалося, недзе зарагатаў Балацянік...

Варанне ўсё кружылася над храмам. Яна пайшла туды. Тарчма стаяць валуны, пасечаныя свяшчэнныя дубы атупела глядзяць уверх, як невідушчыя. Гаргатанне

птушак узмацнілася, яны нібы гналі яе адсюль. За маленькім храмам бачныя былі абгарэлыя шкілеты жрацовых дамкоў. Не, не туды прыцягваецца гэтая злавесная гаманкая чарада. Тады куды? Няўжо сярод нагрувашчаных, трэснутых валуноў маленькага храма нехта ёсць? Можа, які нябога запоўз туды схавацца ад непагадзі і не можа выбрацца? А можа, там ляжыць нейчае цела, і вараннё, спужанае ейным прыходам, ужо дабралася да яго?

Яна сагнулася, амаль паўзком прабралася ў храм. Там, у пярэднім пакоі, ужо можна было выпрастацца. Праменні сонца дабраліся да сцяны, на якой Жывена і з заплюшчанымі вачыма магла па памяці паказаць кожны звіў адзежыны на высечаных з каменя Ашвінах. Яны стаялі тут і цяпер, і яна апусцілася на халодную, адпаліраваную стагоддзямі падлогу, зашаптала словы старажытнага гімна.

Ціхі стогн данёсся з глыбінь храма, і дзяўчына ўскочыла, памкнулася ўглыб.

Там было цёмна, пахла нежылой вільгаццю. Але там быў нехта — толькі ўзрушанасцю жрыцы і можна было растлумачыць тое, што яна не адчула гэтага адразу, як толькі ўвайшла ў разбураны храм.

— Хто тут? — запыталася яна ціха.

Хто б тут ні быў, ён паміраў. Невыразны шэпт зрываўся з вуснаў, цела, намацанае ёю ў цемры, было халодным і як бы ўжо нежывым. Але яно было лёгкае, такое лёгкае, што Жывена, як здагадаўшыся, ледзь не закрычала:

— Настаўнік, гэта Вы?!

Так, гэта быў Святазар. Жаўтлявы твар яго быў перакошаны невыказнай пакутай, пакуль яна расцірала ягоныя рукі і ногі, спрабуючы затрымаць кволую іскрынку жыцця ў старым зношаным целе. Але, мабыць, не час быў яшчэ Святазару адплываць у Краіну Мёртвых — ён заварушыўся, расплюшчыў мутныя вочы і сеў. Павольна агледзеўся навокал і раптам усміхнуўся

слабой, але такой любай для дзяўчыны ўсмешкай:

— Калі мне аднойчы прымроілася ў сне гэтая вось раніца, калі я ляжу амаль мёртвы, а ты схіляешся нада мною, я падумаў, што сны пачынаюць мяне падманваць. Але не — хаця грахі нашы чорнай хмарай паднімаюцца да багоў, усё ж яны літасцівыя да мяне, Боскія Блізняты. Дазволілі мне яшчэ раз убачыць цябе, любая мая дзяўчынка... Але не, ты ўжо зусім дарослая, ты бачыла землі і шляхі, якіх не давялося ўбачыць мне.

— Чаму Вы тут у адзіноце? А дзе ўсе? І як усё было? — запыталася Жывена.

Святазар расказаў ёй, як, сеўшы на новагародскім стале, Войшалк паслаў ганца па Жывену. Аднак, калі стала вядома, што жрыца з'ехала невядома куды, ён запатрабаваў ад Святазара знайсці яе і даў тэрмін — паўгода. А праз паўгода паслаў вояў, і яны за тры дні знішчылі тое, што стваралася стагоддзямі.

— Не вінаваць сябе! — абарваў яе стары жрэц, убачыўшы, як змяніўся твар у яго ўлюбёнкі. — Ён добра ведае, што гэта я прыходзіў да твайго дзеда і разам з ім дабіўся даравання храму, чые прыхаджане забілі яго любімага настаўніка Елісея.

Ён павольна, задыхаючыся, распавёў Жывене пра даўнюю тую гісторыю і яшчэ раз пацвердзіў:

— Тваё знікненне было толькі зачэпкай для расправы. Іншыя свяцілішчы ён знішчаў знянацку, ні ў кога не пытаючыся. Супакойся, дзіця.

— Але што сталася з Менцяззю?

— Калі палілі багоў і раскладвалі вогнішчы пад свяшчэннымі камянямі і сценамі храма, каб пасля паліваць іх халоднай вадой, у адну ноч прапала возера. Дый тое сказаць, цэлае войска новагародскае тапталася тут, ачапіўшы храм. Галасілі людзі, спрабавалі камянямі закідаць гвалтаўнікоў. Але пасля таго, як забілі шасцярых, адхлынуў натоўп. Ды і як можа просты

чалавек змагацца з уладай?

Жывена адчула — Святазар нечага не дагаворвае. У словах ягоных было яшчэ нешта патаемнае, што тычылася яе, Жывены. І яна запыталася, злавіўшы яго погляд і стараючыся не ўпусціць яго:

— Дзе Відэвут?

Святазар усё ж адвёў позірк.

— Сам я ведаю, што няшчасці даюцца нам як выпрабаванні. Але табе, мая дзяўчынка, яны даюцца занадта часта...

— Ён памёр?!

— Не, ён жывы. Але пасля разбурэння храма Войшалк забраў яго ў войска. Там, падчас нападу татар на Навагародак, атрымаў ён раненне. Страла ўпілася яму ў чрэслы, і адняліся ў хлопца ногі і правая палова цела. Я спрабаваў яго вылечыць, але змог толькі прыпыніць разбурэнне цела. Цяжка гэта было. Душа ягоная як звяла пасля твайго знікнення. А калі плача душа, не можа чалавек ні сам лячыць, ні слухацца лекара.

— А дзе астатнія?

— Звяздар Вакула пайшоў у Храм Конскай Стаянкі. Ён хаця і не такі вялікі, як наш, але Войшалк да яго наўрад ці хутка дабярэцца. Істр стаў служыць пры двары каралевы Марты, гадае ёй па зорках і на вадзе, але патаемна. Усё ж яна мае пры двары рыцараў з Нямеччыны, яны не пацерпяць, каб каралеўская сям'я адкрыта спачувала нам, язычнікам. Істр спявае ёй балады, чытае кнігі. Цяпер жа, на шчасце, зноў на троне Міндоўг. Яшчэ перад тым, як вярнуўся ён з Рыма, прыйшлі ў Навагародак нямецкія рэйтары, і каралева прыняла іх прыязна, а Войшалк вярнуўся ў свой манастыр у Лаўрышаве.

— Яшчэ не прайшло і тыдня пасля вяртання Міндоўга, а ты ўсё ведаеш, Настаўнік. Як жа ты апынуўся тут адзін, без дапамогі?

— Багі далі мне знак, што тут чакае мяне радасць. І я пайшоў. Праўда, калі губляў прытомнасць, яшчэ паспеў падумаць, што, мабыць, зноў памыліўся я, зноў няправільна зразумеў іх знакі. Ажно не — прыехала ты, і, магчыма, дазволіць табе Міндоўг аднавіць наш храм.

Жывена спахмурнела. Коратка паведаміла яна Святазару аб размове ў Рыме.

— Міндоўг мне нічым і ніколі больш не дапаможа, — дадала ў канцы.

— Ніколі не кажы: «ніколі», — прашаптаў ён. — Жыццё людское настолькі зменлівае і непрадказальнае, што ўчарашні вораг можа стаць сябрам, і наадварот.

— Але куды падзецца нам, Настаўнік? — запыталася Жывена. — Фурман чакае мяне, і я прапаную ехаць абаім у Новагародак. — Якое-ніякое, але жытло там ёсць. Усё ж жонка дзедава не адмовілася ўзяць да сябе падчас маёй паездкі Святазара...

Яна запнулася.

— Так, я назвала свайго хлопчыка тваім імем, — пацвердзіла яна нявыказанае пытанне ў ягоных вачах. — І ты пабачыш: ён нават знешне падобны да цябе.

— Але там, дзе знайшлося месца аднаму Святазару, магчыма, не хопіць другому, — ціха прашаптаў стары жрэц.

Аднак ён з радасцю паклыпаў да фурманкі, і Жывена яшчэ раз пабачыла, што робіць з душою, а пасля і з нямоглым целам светлая вестка — Святазар трымаўся на нагах, толькі не мог сам ускараскацца на воз.

Яўлампія прыняла нечаканага госця не надта ахвотна, але ўсё ж нейк пагадзілася з яго прысутнасцю. Цяпер, калі Міндоўг зноўку сеў на Новагародскі стол, нібы акрыялі язычніцкія храмы. Стары храм Перуна, што месціўся пад замкам, праводзіў набажэнствы амаль кожны дзень, і зноў пацяклі ў яго таемныя сховішчы многія багацці, бо новагародскія купцы і нават баяры,

стараючыся задобрыць караля, пасылалі туды сваіх слуг з дарамі. Бывала, што пад ноч і самі хадзілі туды, на што святары ўсіх храмаў — каталіцкіх і праваслаўных, што звычайна сапернічалі паміж сабой, аб'ядноўваліся ў страсных казанях супраць упартага, невыкараняльнага язычніцтва.

Міндоўг звычайна слухаў іх паблажліва, бывала, што і ўшчуваў каго з баяр. Аднак не было ў яго той сапраўднай гарачай непрыязнасці да старых багоў, якая ажно кіпела ў Войшалку. Таму і іншаземныя паслы не надта дакаралі караля за тое, ды ўсё ж у сваіх данясеннях усяляк падкрэслівалі, што хаця папа двойчы дараваў гэтаму неўтаймоўнаму каралю ягонае адступніцтва, невядома, ці не паспрабуе ён зноў ашукваць Рым. Верыць гэтаму каралю нельга... Невядома, куды панясе Міндоўга яго незыходная любоў да язычніцкіх багоў і ўсё яшчэ цесная сувязь з родзічамі — паганскімі князямі, з якімі ён то варагаваў, то, запрашаючы іх у Новагародак, прымаў як іншаземных уладароў — з пашанай і вялікім гонарам.

У той жа вечар, адшукаўшы хату на самай ускраіне Новагародка, дзе жылі Відэвут і ягоная маці, стукалася Жывена ў старэнькія дзверы, абабітыя звярынай скурай.

...Лучына ў простым жалезным заціску... Драўлянае ложа ля сцяны, ля якога стаіць жанчына з пітвом. Сівыя валасы выбіваюцца з-пад лямцавай шапачкі, твар з цёмнымі кругамі вакол вачэй. І ён — Відэвут...

Высокі лоб стаў, здаецца, яшчэ большым, вузкія вочы робяцца агромністымі, калі ён пазнае дзяўчыну, бяскроўныя вусны не могуць вымавіць ніводнага слова, бо сцінае іх горкая, невыносная думка. І ён падае назад, на футра, і спрабуе адвярнуцца да сцяны, але цела не слухаецца яго — гэтае гнуткае, імклівае, паслухмянае цела не падуладнае яму, усё яшчэ такому маладому і, здавалася б, поўнаму сіл! А маці глядзіць чамусьці варожа, і словы ейныя поўныя горычы, якою, мабыць, поўняцца грудзі сына:

— Каб не ты... Мой сын быў бы з іншаю. Але Войшалк адпомсціў Відэвуту за тое, што ён пасмеў у цябе закахацца.

— Адкуль ён даведаўся?

— Гэты княжыч ведае ўсё. Паганае семя!

...Вось яно, родавае пакаранне, калі адказваеш не за сябе... Дарагі, блізкі, як брат, Відэвут ляжыць скарчанелай ад пакут гурбай і не хоча, баіцца зірнуць на яе! Не, ён хацеў бы, але ратуе яе ад шкадавання, ад некалі амаль выхапленага ейнага абяцання, ён мяжою абводзіць сваё скалечанае жыццё, не пускаючы ў яго нікога, а найперш — яе.

Яна спатыкнулася на тым, што вырвалася супраць волі — «Брат...» Чаму нешта ў ёй не сказала — «любы»? Чаму — «брат?»

— Гэта не так, маці.

— Я не маці табе. Ты скруціла галаву майму сыну. З-за цябе бурыў храм Войшалк. Адзінае, што ты зрабіла добрага, — знайшла майго Брутэна там, у Нямеччыне. Але ўсё роўна твая чорная сіла знішчыла і яго. Ён памёр, памёр, а гэты — гэты скалечаны!

— Маці, замаўчы! — закрычаў Відэвут.

Але яна не слухала яго. Мармытала, як ахопленая шаленствам, нібы на яе ўссеўся Лядашчык:

— Брутэн памёр добра — знішчаючы тэўтонаў. Я памятаю — яны звалілі Патолса, Патрымпса і Пяркунса. Усіх багоў звалілі яны і, знёсшы ў кучу, падпалілі. І рагаталі, гледзячы на полымя. Мы, мабыць, мала маліліся сваім багам. Мы не абаранілі іх, а яны — нас.

Жанчына расчырванелася, упалыя шчокі яе палалі, вусны ліхаманкава прагаворвалі словы, як выплёўвалі іх.

Жывена разумела — яе трэба сцішыць. Разгайданая

гневам душа можа сарвацца, як дзверы зрывае з петляў моцная навальніца.

Яна загаварыла, спрабуючы ўгаварыць старую, пераламаць той выбух, які наспяваў.

Але ейныя словы патаналі ў бураломным, нястрымным гневе.

— Лепей бы Відэвут таксама памёр!

— Хіба не радасць, што ён — жывы?! Хіба жыццё — не найвялікшы дар?

Не, позна, позна! Якія звужаныя, нібы ў рысі, гатовай да скачка, гэтыя старэчыя вочы, такія ясныя і такія бязлітасныя!

— Ты думаеш, што гэты дар мне патрэбны? Мне, маці, якая пабачыла свайго згубленага сына, каб назаўтра страціць яго зноў?!

— Застаўся Відэвут.

— Для мяне ён ужо не апора. Хто падтрымае мяне?

— Я падтрымаю. Я змагу.

— Ты славянка. І хаця мы прыйшлі да вас па помач, мяне тут напаткала тое ж няшчасце, што і на радзіме. Дык дзе мне хавацца ад бедаў? І не хачу, не хачу я, каб ты, славянка, даўшы мне столькі гора, цяпер дапамагала мне.

— Свет дзеліцца не на немцаў, прусаў альбо славян, а на тых, хто служыць Святлу альбо Цемры. Не давай сваёй душы быць схопленай у цянёты Зла...

— Я буду цяпер пытацца ў сваіх багоў і не слухаць цябе, якая прыносіць няшчасці...

Цемра павялічылася ў хаце, задушліва заклубілася вакол іх, гаркотай мазнуўшы па вуснах.

Відэвут маўчаў, хаваў вочы. Жывена з болем бачыла,

што ясны і чысты іхні бляск затуманены няшчасцем. Дух яго пацьмянеў, як апаў. І няздольны ён быў цяпер на тое, каб узняцца.

Колькі разоў марыла яна аб гэтай сустрэчы, але ніколі не ўяўляла яе такой...

— Я прайшла столькі дарог, нібыта паўстала з дна марскога... Але ж ты ніколі не бачыла мора, маці. Можа, тады зразумела б, што чалавечае жыццё гэта ўсяго толькі маленькая трэска, і ўсе мы памром...

Гайдалася ў беднай хаце хісткае святло, пераломваліся на сцяне цені. Як топячыся ў палонцы, хапала дзяўчына хрумсткія ільдзіны-краёчкі, а пальцы саслізгвалі, і яна зноў акуналася ў халоднае зеўра непаразумення. Было адчуванне, што яна ніколі не выберацца на паверхню. О, якія бездапаможныя словы! Нібы на каменне падаюць яны!

Толькі позна ўночы, як бы пераламаўшы супраціўленне Відэвута і ягонай маці, здолела Жывена адчуць сябе папранейшаму жаданай і дарагой. Але наадрэз адмовіўся Відэвут ад таго, што прапанавала Жывена. А прапанавала яна — сябе. Каб стаць жонкай Відэвуту. Тою, хто не пакіне яго ніколі.

— Ты не можаш, такая прыгожая, такая... — ён задыхнуўся хваляваннем, і вочы яго ўжо з непрыхаванай любасцю не адрываліся ад яе, — ты не павінна ахвяраваць сабою. Які ўжо я муж! Я нават і не мужчына... І душа мая невылечна хворая. Наш храм зруйнаваны, маё жыццё скончана, я, можа, даўно забіў бы сябе, каб не яна, — ён паказаў вачыма на маці.

— А я? — з дакорам запыталася Жывена.

— Я страціў надзею ўбачыць цябе. Я чакаў год, і хаця сэрца маё спачатку і падказвала, што ты жывая, але потым я чамусьці згубіў тое адчуванне, дазволіў адчаю авалодаць сабою, і багі перасталі адказваць мне і нават, як я разумею, зусім адвярнуліся і ад нас, ад нашага храма. І не дзіўна — Істр усё шукаў багацця, я быў

ахутаны адчаем, Вакула стаў пасля твайго ад'езду піць болей чым звычайна. Што мог зрабіць адзін Святазар?

— Я ўсё роўна застануся тут побач з табою, — упарта цвердзіла сваё Жывена.

Але зноў крыкнула, не ўтрымаўшыся, старая жанчына:

— Ты ва ўсім вінаватая, ты!

— Няма вінаватых, маці, у тым, што робіць з намі лёс, — ціха адзначыў Відэвут, трымаючы руку Жывены. — Хацелася па-іншаму, але ўсё роўна маю радасць пабачыць яе... Мы зажывём па-новаму.

Але наладзіць новае жыццё Жывене аказалася не так проста. Хаця яна перавезла Відэвута і яго маці ў новы дом, дзе пра іх сталі клапаціцца двое слуг, спакою там не было. Найперш перашкаджала нянавісць, якую старая жанчына адчувала да маладой гаспадыні. І хаця старанна хавала яе, уверыўшыся, што сыну сапраўды робіцца лепей, былой жрыцы, уваходзячы ў дом, цяжка было нават уздымацца па прыступках сенцаў — яна амаль фізічна адчувала хвалі гневу і ўзбурэння, асабліва цяжкія яшчэ і таму, што ім не супраціўляўся Відэвут.

Усцешаны напачатку вяртаннем Жывены, ён, аднак, не мог змірыцца з прысутнасцю маленькага Святазара, з тым, як той, абшчаперыўшы шыю сваёй прыёмнай маці, клікаў яе «матуляй», лашчыўся, як бы тым заяўляючы свае правы на яе. Прыгнятала яго ўласнае бяссілле. Спаралізаванае цела не слухалася, ён часта не мог данесці да рота кавалак хлеба і, падаючы ў бяссіллі на падушку, даваў волю слязам. А часам Жывена адчувала, што яна, са сваім здаровым, гнуткім, лёгкім целам, выклікае ў ім нешта цёмна-глыбіннае, нядобрае, задыхлівае...

Стары ж Святазар, пабыўшы крыху ў гэтым доме, папрасіўся назад да Яўлампіі. Там было блізка да капішча Перуна, ад дома ж Відэвута трэба было ісці каля вярсты, а купіць каня ён не хацеў — зберагаў кожны шэлег дзеля аднаўлення храма. Супраціўляўся

ён і тады, калі Жывена купляла дом для сябе і Відэвута, але яна апраўдалася тым, што паабяцала прадаць яго, як толькі будзе адноўлены храм.

Яна прадала замкаваму ювеліру крыж, падараваны імператарам Балдуінам, і таму мела грошы, каб дапамагаць яшчэ і Святазару старэйшаму. Ён прымаў дапамогу, але гэта чамусьці аддаліла іх адно ад аднаго. Ён усё часцей адказваў на яе пытанні з горкай, раней не ўласцівай яму інтанацыяй.

— Настаўнік, што мне рабіць з Відэвутам, якія словы знаходзіць для яго? — аднойчы ў бяссіллі паскардзілася яна старому жрацу. І той, падумаўшы, непрыязна адзначыў:

— Калі Дух падае з вышыні ў жраца, гэта яшчэ гарчэй, чым у простага чалавека. І зацьменне тое бывае звычайна большым, бунтоўным, нецярпімым.

Аднойчы, амяцежаная[169] клопатамі, дзяўчына спяшалася дадому пасля таго, як пабывала ў некалькіх баяр, у якіх прасіла грошы на аднаўленне свяцілішча Ашвінаў. Баяры глядзелі на яе з цікавасцю — па ўсім горадзе разнесліся чуткі аб тым, праз якія прыгоды вярнулася на радзіму гэтая прыўкрасная ўнучка імянітага баярына, той-сёй нават шаптаўся, што сам Міндоўг зацікавіўся быў маладой жанчынай… Аднак грошы давалі не ўсе — нялёгка гандлёваму чалавеку развітвацца нават з шэлегам, ён лепей купіць на яго тавару ды пагоніць са стругам на Візантыю ці Нямеччыну альбо складзе ў гаршчэчак ды закапае ў патаемным месцы — на «чорны дзень». Былі і такія, што ўшчувалі дзяўчыну — чаму застаецца яна язычніцай, пабываўшы ў Рыме і Канстанцінопалі? А два з іх — тоўсты, як калода, Грынь і хударлявы яхідны Мікола намякнулі, што, мабыць, і сама яна мае дастаткова залатых манет, бо, кажуць, нейкі імяніты чалавек Царгорада надта прылягаў за ёю…

У той дзень яна ішла, зажураная, сцішаная, як пасля цяжкай працы, думаючы і пра зласлівыя ўсмешкі, і пра адчайныя вочы Відэвута, так што не бачыла нікога і

нічога вакол. Таму каля самай паваротці на вуліцу, дзе стаяў дом, ледзь не сутыкнулася з магутным, на галаву вышэйшым за яе юнаком, які ішоў хуткім, нячутным крокам паляўнічага. Сінія вочы незнаёмца ўспыхнулі, калі ўбачыў ён Жывену. Хлопец нізка пакланіўся, яна ледзь адказала, паглыбленая ў свае думкі. Толькі потым, калі, падымаючы доўгую сукню, каб не матлялася тая па вільготных, абшарэлых дажджом прыступках, падумала, што твар яго нагадвае нешта даўно знаёмае.

З таго часу яна неаднойчы сустракала юнака. Аказалася, жыў ён па суседстве. Яму належаў стары, магутны, з агромністых бярвенняў, з высокімі вокнамі дом. Такі больш пасаваў бы да цэнтра пасаду, але месціўся ён амаль на канцы Навагародка. Жывена даведалася, што пабудаваны быў дом у колішнім лесе, далей ад горада і цікаўных вачэй чорнай чадзі, недарэмна: бацька юнака быў прыхільнікам Перуна, ён трымаў у доме мноства язычніцкіх багоў і не хацеў мяняць іх на выявы новых хрысціянскіх святых. Але на грудзях ягонага сына матляўся вялікі сярэбраны крыж.

Часам па вуліцы бегала невялічкая, гадоў шасці, бялявая дзяўчынка ў беленькай сукні. Зграбная, лоўкая, нечым нагадвала яна саму Жывену, толькі колер вачэй быў у яе шэрага, як асенняе неба, глыбокага колеру. Гэта была сястра маладога хлопца, што так прыветна ўсміхаўся Жывене. Жрыца адкрыта любавалася дзяўчынкай, і тая, сарамліва ўсміхаючыся, віталася і прабягала міма. Але аднойчы згледзела маладая жанчына, што дзяўчынка таемна цікуе за ёй, выглядаючы з-за шула.

— Каб не быў ён хрысціянінам, узяў бы я дзяўчынку да нас, — аднойчы сказаў Святазар. — Добрая была б з яе багіня прыгажосці, Зараніца, Аўшра... Дзіўна, але ў нашым краі столькі прыгажунь, што здаецца мне — недарэмна абралі тут Ашвіны мясціны, куды можна прыляцець з далёкіх краёў, пацешыцца вечнай жаночай красою ды прывабнасцю...

Не дзіўна было Жывене слухаць тыя словы ад

прыгорбленага старога, які ссох у шчэпку і ледзь хадзіў. Душа не старэе, толькі чалавечае цела падуладнае часу.

Тую зіму праседзеў стары жрэц у дальнім пакоі Яўлампіі не дарэмна. Шукаў ён пэўнага падыходу да Міндоўга, для чаго блізка сышоўся са жрацамі Перуновага храма, які месціўся ўнізе пад замкам, а таксама са жрацамі Мокашавага свяцілішча, што было за тры вярсты ад горада. Усе ў Новагародку ведалі, што ўпотай нярэдка падымаліся яны наверх, у замак, які з кожным днём шырыўся і рос, і варажылі каралю, стараючыся хаця на імгненне зазірнуць у будучае. Але прызнаўся неяк Святазару стары Гойша, што нядобрыя знакі падаюць усе гаданні — па дыме і вадзе, па печані ахвярнага дзіка і па змеях. Часта ў сваіх свяцілішчах чытаюць жрацы заклінанні, каб абышла бяда караля. Ведаюць — не будзе літасці ім ад хрысціяніна Войшалка. Самому ж Міндоўгу пра злавесныя прароцтвы нічога не кажуць, суцяшаючы яго і прыносячы розныя зёлкі, каб моцным па-ранейшаму пачуваў ён сябе. Тыя зёлкі сапраўды дапамагаюць як каралю, так і каралеве, якая апошнім часам стала моцна хварэць.

Аднак жа не дапамаглі — неяк даведаўся Святазар, а праз тыдзень і ўвесь горад, што пры смерці каралева Марта. І не могуць даць таму рады ні свае, ні чужаземныя лекары. Над хвораю чаравалі жрацы, а калі не дапамагло, паклікалі хрысціянскіх святароў. Але было ўжо запозна: праз дзесяць дзён адляцела ў Ірый[170] жонка Міндоўга, якую ў княстве хаця і не любілі, але паважалі і пабойваліся, бо часцяком саступаў ёй сам магутны кароль.

Яўлампія гаравала ці не болей за ўсіх — вялікую сілу забрала яна пры каралеве, сталася патрэбнаю, як робяцца незаўважнымі, але зручнымі старыя, добра стаптаныя пантофлі, якія не ціснуць нагу. Сваё гора баярыня выказвала па-свойму — на хаўтурах з'ела ледзь не палову дзіка, пасля доўга адыходзіла, кленучы лекараў і цярпліва пераносячы гаршкі, якія клалі на ейны тоўсты жывот.

Яна ж і расказала Жывене пра выпадак на памінках, які ўразіў усіх. Падняўшы мо пятую чару за нябожчыцу жонку, сціснуў Міндоўг руку ейнай сястры Яксы і, падняўшы ўгару, закрычаў, што пакідае тую пры двары, каб дапамагла яна пераносіць удаўцу тужлівыя хвіліны... Зашапталіся па ўсіх кутках замкавай залы, зашалясцела, панеслася тая вестка праз слуг у хаты горада, адтуль прасачылася ў іншыя гарады княства.

Усе чакалі, як перажыве тое Даўмонт, муж Яксы.

Але што мог зрабіць ён, удзельны князь Нальшчанаў, які атрымаў сваё княства з рук Міндоўга, калі той, дараваўшы Таўцівілу захоп Полацка, а Траняце і Даўмонту — дапамогу мяцежнаму пляменніку, падзяліў паміж імі Жамойць, Полацак і Нальшчаны? Ісці вайной на караля, які дзёрзка адрынуў усе чалавечыя і боскія законы і авалодаў чужой жонкай? Ягонае войска было заслабое, а каб сабраць супраць Міндоўга ўсіх ворагаў натурыстага і распешчанага ўладай князя, патрэбныя былі не толькі вялікія грошы, але і дыпламатыя, Даўмонт жа ўмеў толькі шчыраваць мячом ці баявой сякерай.

Затаіўся, захлынуўшыся вялікай, страшнай злосцю, Даўмонт, а пасля дайшлі чуткі да Навагародка, што, баючыся Міндоўга і таго, што той апярэдзіць яго ў забойстве, некуды знік муж Яксы, збег са свайго стольнага горада. Помніў ён, што зрабіў у свой час Міндоўг з Вішымунтам, былым мужам Марты.

Тады апошні раз бачылася Жывена з уладаром Навагародскай зямлі. Прыйшла да яго нязваная, ледзь не сілком прымусіўшы Яўлампію дапрасіцца сустрэчы. Міндоўг сустрэў яе непрыветна. Адчужанасць была ў ягоным хмурным позірку. Моўчкі глядзеў, як схілілася яна ў нізкім паклоне.

— У мяне хутка ваенная рада, — папярэдзіў гучна. — Дык кажы хутчэй, што табе трэба, унучка Агапія?

Яна, бадай упершыню за ўвесь час, зірнула на яго ўмольна і прашаптала:

— Адпраў адсюль сястру каралевы, і як хутчэй.

Тады стукнуў па стале Міндоўг з такой сілай, што ажно ўгнулася пад ягоным кулаком дубовая дошка:

— Юр цябе разбяры, ты што, вялікаму князю хочаш загадваць?

Ды дзяўчына не спалохалася, смела ўзняла галаву:

— Калі загінеш ты, могуць загінуць і храмы язычніцкія. А значыць, і мая гэта справа. Жрацы Перуновыя не ўсё табе гавораць. Усе гаданні гавораць аб жахлівым, што чакае цябе і ўсю тваю сям'ю. Змяя, якую прынеслі да ахвярнага слупа, здранцвела і ляжыць, як драўляная. А на тваім медальёне — знаку вярхоўнай улады — адпаяўся меч у конніка, залатых спраў майстру ўжо зроблены заказ выправіць тое, але, ледзь узяўся чалавек за справу, як цяжка захварэў і вярнуў медальён. Хочаш упэўніцца, загадай, каб прынеслі яго з тваёй казны.

Міндоўг як працяў яе позіркам. Крыкнуў на ўсю вежу:

— Гэй, варта!

Затупацелі боты, загрукаталі дзіды. Уварвалася варта.

Ён не спускаў з яе вачэй. Але яна глядзела на яго без страху. Тады загадаў ён прынесці свой вярхоўны знак. Калі ж убачыў, што на выяве конніка з узнятым мячом сапраўды адламаўся кавалак залатой напайкі, раптоўна палагоднеў. Сеў, задумаўся. Пасля сказаў упарта, але нешта жалобнае прагучала ў голасе:

— Калі не магу ўзяць жаданае, які я вялікі князь?

Памаўчаў, працяжна загаварыў, як узважваючы нешта:

— Даўно яна мяне запалоніла. Яшчэ з каранацыі. Ішоў тады паўз яе, і ўся радасць ад той каранацыі прапала. Бо вось і каралём стаў — а не магу ўзяць гэтую жанчыну! Марта побач ішла, дык нібыта нешта адчула, як пракалола мяне позіркам. Яшчэ тады хацеў захапіць

Яксу, але ж атруцілі б яе тут, чарадзействам бы звялі са свету.

— А цяпер таго не баішся, кароль?

— Цяпер не баюся, бо жыццё ўніз коціцца, і калі не цяпер, дык ніколі.

Насмешліва-змучана зірнуў на дачку:

— І не хачу нічыіх парад, нават тваіх, мудрая дзяўчына. Хай табе дадуць багі такія хвіліны, якія я маю з Яксай! Зразумела?

Жывена выйшла ад яго засмучаная. Паспела заўважыць, як адскочыў ад дзвярэй нехта — мабыць, нейчы віж. Што ж, некалі вось так віжавала пад дзвярыма Міндоўга цётка Апфія, што памерла так раптоўна і такою маладою.

І нібыта вярнуўся час. А можа, ледзь адчувальны водар чагосьці знаёмага нагадаў ёй дзяцінства. Здаецца, то быў пах палыновай вады, якой мылі падлогу ў замку па першым часе Міндоўгавага жыцця на Навагародскім стале. Па-свойму пахлі і свежыя дубовыя дошкі, якія тут клалі, калі пабудавалі гэтую вежу. Цяпер дошкі пацямнелі, заільсніліся, а тады... Успомнілася, як па гэтым жа калідоры тупала ўслед за хутканогай Апфіяй, а тая залівалася смехам, бесперапынку сакочучы, поўная маладой, дзёрзкай сілы. Як даўно тое было!

Войшалк быў тады таксама малады, неўтаймаваны, шалёны. Кажуць, ён цяпер зусім іншы — гадзінамі моліцца, як просты інак, а пасля да паўночы перапісвае кнігі. Нібыта не сочыць за дзяржаўнымі справамі, цалкам заняты царкоўнымі... Але Жывена памятала ліхаманкавы бляск вачэй, калі гаварыў пра навагародскі стол, і не верыла таму спакою. Доўга, о як доўга чакаў Войшалк свае пары. Дачакаўся быў, але зноў перахітрыў яго бацька. Як рыцары на паядынку, сыходзіліся яны не раз і, як аглушыўшы адзін аднаго альбо і балюча ўдарыўшы, зноў разыходзіліся.

«Але, — думала Жывена, асцярожна ступаючы па вузкіх прыступках крутых замкавых лесвіц, дзе высока ўверсе трапяталі па сценах убітыя ў жалезныя зажымы смалякі, ужо з цяжкасцю знаходзячы дарогу да заходняй вежы з гэтага велічэзнага замка, — ідзе час, і, можа, прыйдзе Войшалкавы».

Яна раздумвала над тым, як непрыкметна перацяклі адзін у адзін месяцы, гады. Падрос старэйшы, Рукля, і таксама прымерваўся да вялікага Новагародскага стала. Са з'яўленнем Яксы зноў зашалясцелі па баярскіх ды пасольскіх дварах спрэчкі — а што, калі зацяжарыць ад Міндоўга сястра Марты? І ці дасць папа дазвол на шлюб з жанчынай, якая аказалася такой жаданай для караля? А без шлюбу ўсе, каго яна народзіць, будуць лічыцца крапіўнікамі, байструкамі. Аднак старыя людзі казалі, што і незаконныя дзеці не раз усчыналі смуту ў княствах, таму не чакалі нічога добрага ад захаплення вялікага князя, як па-ранейшаму называлі яго праваслаўныя...

Амяцежаныя тымі думкамі былі новагародцы. Аб усім гэтым ішлі адсюль, з княжага, альбо, як казалі каталікі, каралеўскага двара ўсе звесткі да насцярожана-чуйнага княжыча-манаха, але хто перадаваў іх, не маглі злавіць каралеўскія віжы, хаця моцна стараўся палацін — галоўная асоба ў палацы і намеснік князя ў судзе. Ён нават загадаў сцяць горлам[171] аднаго са слуг, праўда, абвінаваціў яго ў тым, што нібыта ўкраў той у Яксы сярэбраную бяліленку — сасуд для бяліл.

З тым доўгім роздумам ішла дзяўчына па калідорах, па галерэі, дзе стаялі воі ў жалезных даспехах і кальчугах, якія праводзілі яе насцярожанымі позіркамі, а каля брамы аддала скураны шмат з выявай конніка, па якім варта вызначала, колькі людзей увайшло ў замак і колькі выйшла з яго. Успомнілася зноў дзяцінства — тады яна была тут не чужой, тады, падбягаючы разам з юнай сваёй цёткай да драўлянай брамы, сустракала ласкавыя позіркі маладых вояў, якія жартавалі з Апфіяй. Ды і брама была тады драўлянаю, а вежы толькі пачыналі будавацца, і вялікі князь жыў у крыле, якое

дабудоўвалася проста на вачах. Так, замак за гэтыя гады стаў ужо суровым, непрыветным, непадступным, але гараджане ганарыліся ім, і месца на пасадзе ля замка стала каштаваць невымерна дорага, бо кожны імяніты баярын прагнуў быць бліжэй да ўлады, да велічы і славы.

Яна доўга стаяла, ледзь адышоўшы ад брамы, і глядзела на замкавыя цвержы[172]. Няўдалая размова з Міндоўгам толькі абвастрыла цяжар на душы.

Будучае існуе, яно зазірае нам у вочы, а мы бяссільна адводзім позіркі, каб не бачыць яго — мы, малыя дзеці ў вялізным свеце, якія спалохана туляцца да сценкі свайго гняздзечка...

Асенні вецер закружыў над ёю, сыпануў счарнелае лісце пад ногі, дажджавымі кроплямі, як венікам, ударыў па твары. Замак, такі любімы з дзяцінства, зараз зачыняўся для яе, і на весну яна назаўжды — так, ужо назаўжды — з'едзе з Новагародка — горада, выпакутаванага ў марах там, на далёкіх дарогах.

Доўга, як везучы па замеценых дарогах цяжкія сані, не праходзіла ў тым годзе зіма.

Новагародак віраваў чуткамі — Даўмонт збег у Пскоў, не вытрымаўшы ганьбы і баючыся Міндоўга. Таўцівіл і Транята пасылалі паслоў — не тое каб ушчуваць новагародскага князя, але папярэдзіць аб небяспецы. Не лічылася ў язычнікаў ганьбай выкрасці чужую жонку — наадварот, захапляліся б жамойцкі і літоўскі князь смеласцю магутнага караля, калі б не ягонае вяртанне да хрысціянства. Хрышчоны ж Полацак ставіўся да паездкі ў Рым таксама непрыязна, да таго ж захопніцтва чужой жонкі выглядала там іначай, чымся на новаахрышчаных землях. Адным словам, усюды былі непярэліўкі. Але Міндоўг рабіў выгляд, што не зразумеў папярэджання, і паступова ўсе замоўклі. Спадзяваўся гаспадар Новагародскай зямлі, што, як бывала не раз, вынесе яго лёс і што ўлада прымусіць сагнуцца нязгодных. Ды і людзі, як яно павялося здаўна, сёння забываюцца на тое, што хвалявала іх учора...

Істр, які быў спеваком пры двары, не страціў гэтай пасады і пры Яксе. Наадварот — яна гарнулася да яго болей, чым да хрышчаных баяр, якія часам не маглі схаваць ад яе сваёй варожасці. Сама ахрышчаная ў сталым узросце, гэтая былая нальшчанская княгіня зрабіла адступніка-жраца сваім пастаянным прадказальнікам, і хаця Істр, ратуючыся ад магчымага гневу, не казаў ёй злавесных прыкмет, яна як здагадвалася пра іх і часам трывожна пыталася, чаму згасла свечка пры ахвярапрынашэннях ці чаму хмурны ў яго твар, калі глядзіць на пячонку ахвярнага ягняці?

Нягледзячы на тое, што Істр наадрэз адмовіўся вяртацца ў язычніцкі храм, ён паабяцаў Жывене і Святазару дабіцца дазволу на ягонае аднаўленне.

— Я пакаштаваў салодкага жыцця і ўлады, калі простая чадзь схіляецца перад табою і цалуе край адзення, — сказаў ён Жывене, не тоячы задавальнення ад залататканага карзна і шаўковай кашулі, у якія быў апрануты. — Мне тут надзвычай добра. Я не хачу пасціцца тыднямі, каб пасля пачуць нешта няпэўнае і часта незразумелае. А будучае мяне не цікавіць — абы пражыць дзень, напоўнены жаночымі ўцехамі і ласкай уладаркі!

— Самая вялікая ўлада — улада духу, — ціха нагадала яму Жывена.

Але Істр не пагадзіўся:

— Ты чыстая і прыгожая, але схіляешся перада мною, спеваком пры каралеве. Ты моцна нечым прагневала Міндоўга, ён не хоча бачыць цябе тут, таму я паспрабую праз каралеву ўгаварыць яго. Храм ваш будзе адноўлены, але ж ты сама бачыш — хрысціянства пашыраецца.

Відэвут ссыхаў, яго ўсяго як сцягвала на адзін бок, і ўсё цяжэй было Жывене вытрымліваць ягоны то ўмольны, то змучана-раўнадушны погляд. Неадольная сіла цягнула яго з гэтага светлага, прывабнага, але абыякавага да чалавека і яго жаданняў свету. Аднойчы,

гледзячы, як гуляе, седзячы ля ягонага ложка, маленькі Святазар, сказаў жорстка:

— У яго ж ёсць родныя ў Чэхіі. Ці маеш ты права забраць дзіця ад іх?

Жывена і сама неаднойчы думала пра тое. У гэтага дзіцяці ёсць дзед, які павінен даведацца праўду аб тым, што здарылася з яго сынам і нявесткай. У яго ёсць радзіма — свая, адзіная на зямлі. Так, лёс яго пераламаўся, аднак, хаця хлопчык і не здагадваецца аб тым, яна, Жывена, тое ведае... Думка пра тое, каб развітацца са Святазарам, была нясцерпнаю, хлапчаня даўно стала часцінкай яе самой. Але ж ён ёй не належыць, яна проста стала выратавальніцаю, якую ў страшную часіну паслаў яму лёс.

— Чэхі гандлююць у нас, ты можаш паслаць праз іх вестку ў Прагу, — нібы чытаючы яе думкі, дадаў Відэвут.

Сапраўды, праз гандляроў можна было перадаць у Пражскі купецкі саюз звесткі пра Гайну і Душана. Трагічныя тыя весткі, але часам патрэбная пэўнасць, каб не сачыліся крывёю, усё спадзеючыся на лепшае, бацькоўскае ці мацярынскае сэрцы, а маліліся за памерлых і тым дапамагалі беспрытульным душам непахаваных знайсці дарогу ў Ірый.

І ўсё ж яна марудзіла, нібы чакала нейкага знаку.

І ён прыйшоў.

Аднойчы, ідучы паўз кірмашовы рад, пачула Жывена чэшскую гаворку. Пад плеценай паветкаю стаялі дзівосныя кубкі са шкла, сонца зіхотка грала на іхніх гранях. Два купцы, чакаючы пакупніка, гулялі ў бірычча, бразгалі біркі — гульнёвыя костачкі.

— Вы адкуль? — запыталася яна, любуючыся залатымі пялёсткамі на дзяржальне крышталёвага кубка.

— З Прагі.

— З Прагі? — устрапянулася дзяўчына. Яна загаварыла з імі і назвала імёны Гайны і ейнага бацькі Вондржыха, а таксама Душана, але купцы не чулі такіх імёнаў.

— Шмат у нас гандлёвага люду, усіх не ўспомніш, — задумліва пстрыкнуў біркай па кубку, аблюбаваным Жывенай, малады памагаты.

Танюткі звон, як быццам жаўрук спрабаваў сваё горла перад тым, як заліцца на ўсю паднябесную, быў шчымлівага, чыстага тону. А ёй чамусьці ўспомніўся іншы гук — свіст стралы, якая ляцела ў маладога хлопца (помніцца, яго звалі Заяц), які спрабаваў вызваліць яе і сябе ад насільнікаў.

«Дзіўна, што мне ўспомнілася тое імгненне. Чаму ў вачах паўстала страла? Страла — гэта ж сімвал дарогі», — падумалася ёй. І ў той жа момант Жывена ўбачыла, як павольна закружылася над ёю белае з чорнымі пералівамі пёрка — мабыць, яго скінула, пралятаючы над новагародскай плошчай, нейкая птушка. Лёгкая паветраная плынь прынесла яго сюды, пад паветку, мякка паклала ля ног жрыцы.

І пяро таксама — да шляху!

Купцы, мабыць, так і не зразумелі, чаму пакупніца застыла, гледзячы ўніз. Чакала яна знаку дарогі для сына, але марыла, каб не з'яўляўся той знак ніколі...

Некалькі імгненняў яна вагалася. Што ж, трэба слухацца багоў.

— Ці не возьмецеся аддаць у купецкі саюз мой ліст? Я добра заплачу вам, — папрасіла яна чэхаў, паабяцаўшы, што знойдзе ім тут добрых пакупнікоў, магчыма, нават з каралеўскага замка. Пачуўшы пра тое, абодва купцы неяк сумеліся, у іхніх галасах загучалі пачцівыя ноткі. Жывена назвала дом Яўлампіі, і яны паабяцалі, што абавязкова зойдуць па ліст і перададуць яго ў Празе тым, каму належыць, каб там адшукалі сляды купца. І сапраўды прыходзілі некалькі разоў і ў рэшце рэшт выгадна збылі свой далікатны тавар, а ў пакоях Яксы і

прыдворных баярынь пасталі на сталах зіхоткія чэшскія кубкі і шкляніцы.

Адправіўшы ліст, Жывена адчула, нібы перайшла нейкую мяжу, нешта як адарвала ад сябе — але і набыла.

У Новагародку ўсё гучней пачалі гаварыць пра новы паход на Лівонію. Нібыта полацкі князь Таўцівіл задумаў вярнуць былую крэпасць палачан — Герцыке. Яго падтрымаў брат, Транята. Міндоўг жа муляўся — з аднаго боку, заседзеўся ён у замку, войска новагародскае прагла вольнага ветру паходаў, радасці здабычы і гарачага мяча. Але ж дамовы з каталіцкімі ўладарамі, крыжакамі, гнеў папы моцна астуджвалі жаданне быць заадно з сваякамі ў паходзе. Ваенны напад — гэта дні ў сядле, гразкія дарогі, на якіх лёгка заблудзіцца; там бывае ўсё: нечаканы ўдар у спіну, багністае балота, адкуль ніхто не выберацца... Гэта не тое што мірныя дні, калі ўладары адседжваюцца ў сваіх замках альбо абнесеных моцнай агароджай дзяцінцах, адкуль іх не выманіць... Дробных княстваў зашмат тут, і, хаця значна пашырыліся ўладанні Новагародка і стаў ён магутнейшым за іншыя княствы, усё ж ёсць яшчэ магчымасці для збірання земляў пад ягоную, Міндоўгаву, руку... Нальшчаны, Жамойць, Дзяволтва, дый і Полацак — усе яны хаця і падпарадкоўваюцца ўжо ў многім Новагародку, але пакуль, як ваўкі ля гуртоўні, пільна сочаць адзін за адным. Гора слабейшаму!

І кароль то загараўся, перастаўляючы, як у варцобах, фігуркі туды-сюды, то астываў і днямі гойсаў па ваколіцах, палюючы на зуброў і кабаноў.

Непралазныя, магутныя лясы амаль ушчыльную падступалі да Новагародка. Забраўшыся на цвержу, любіў уладар княства доўга аглядаць агромністую прастору, што гублялася ў лілова-лазуровай смузе, зліваючыся з небам.

Гэтая вежа — таўшчынёй у тры метры, складзеная з бутавага каменю і бітай цэглы, замацаванай рошчынай, ужо атрымала ў народзе назву Шчытоўкі. Яна і

сапраўды выглядала на шчыт, які захіляў грудзі Новагародка — звужаная зверху, нібыта сягала ў вышыню, лунала над наваколлем. Нізкімі і малымі перад ёю, ужо і цяпер маўкліва-непрыступнай, злавеснай, выглядалі масіўныя дубовыя сцены вакол замчышча. Але драўляныя збудаванні — гэта пакуль. Пасля, можа, ужо і ягонымі сынамі, дабудуецца тое, што задумаў ён, Міндоўг — яшчэ тры вежы: адна ва ўсходнім кутку, другая, з брамай, насупраць Шчытоўкі, а трэцяя — насупраць рамеснага пасада. Мудрэц-муралей гаворыць, што трэба было б пабудаваць яшчэ адну вежу — там, на ўсходнім схіле, дзе струменяцца крыніцы, каб пры асадзе не змаглі ворагі пазбавіць замак вады. Магчыма, так і станецца. А сцены абавязкова стануць мураванымі, хаця б дзеля гэтага і прыйшлося звесці сюды, у стольны горад, усё каменне з княства. Але хапае таго камення, магутныя валуны, як застылыя волаты, часта сустракаюцца нават пры дарогах. Паданні кажуць пра вялетаў-волатаў, што жылі тут нашмат раней за сённяшніх жыхароў княства і ўмелі многае, што дасюль неспасцігальна для слабога чалавечага розуму. Думаў вялікі князь пра тых, што будуць тут хадзіць і смяяцца праз многія вякі пасля яго. Ці ўспомняць хаця словам? Можа, забудуць яго, але ж тое, што будуецца зараз, застанецца для нашчадкаў, і не можа быць, каб прапала ўсё, што з такімі неймавернымі высілкамі творыцца сёння...

Гудзеў у байніцах вецер, пругка тоўхаючыся ў грудзі, калі Міндоўг выглядаў з вузкага акна і ўзіраўся ў мураваныя дамы пасада, саламяныя стрэхі селішчаў вакол стольнага горада. Кожная хата — дым, і кожны дым прыносіць штогод у княжую казну сярэбраныя грыўны, куны і мыслі — вавёрак па-літоўску. А на іх можна заказваць зброю, поўніць княжую — ён паправіў сам сябе ў думках на «каралеўскую» — казну. У Новагародка ўжо шмат багаццяў. Болей, чым было, калі ён упершыню прыйшоў сюды са сваімі выгнаннікамі-баярамі, нават не прыйшоў, а прыбег, каб уратавацца ад родзічаў-ваўкоў. Што ж — ён аказаўся найлюцейшым, многія гады то варагаваў з імі, то затойваўся, то рабіўся саюзнікам. І здавалася, не будзе яму зносу — так лёгка

неслі па далёкіх і блізкіх дарогах ногі, так моцна трымалі меч, дзіду ці кінжал рукі. А вось жанчыны... Заўсёды любіў іх, але не надта пускаў у сваё мужчынскае жыццё. Кахаў, але пасля, адарыўшы, забываўся на многіх і многіх. Як забыўся на маці сваёй дачкі... Затое цяпер, пад старасць, як прыліп да маладой яшчэ, салодкай, як позняя сакавітая груша, Яксы. І сам не чакаў ад сябе такой пажадлівасці, таму, стоячы ў ранішнія гадзіны ля байніц, пытаўся сам у сябе, ці не старэе ён сапраўды, ці не час аддаваць княства сынам? І рашуча адказваў сам сабе: «Не!»

Часта, на адзіноце, як узнесены на галавакружную вышыню над наваколлем, уяўляў Міндоўг і сваю непрызнаную дачку. Параўноўваў з ёю сыноў. Бадай што толькі Войшалка можна параўнаць з ёю па ўпартасці і сіле духу. Двое ж малодшых, дзеці Марты, былі абодва нейкімі вялымі, распешчанымі. Абодва любілі раскошу і ўжо касавурыліся адзін на аднаго, прадчуваючы непазбежнае саперніцтва. Малодшы, Рэпенья, быў дужа зацятым, не саступаў брату ні ў чым, і калі той настойваў на сваім, бег скардзіцца да бацькі, як спачатку бегаў да маці. Міндоўг шкадаваў, што не змог пераламаць дачку, прымусіць яе згадзіцца на шлюб, які б спатрэбіўся яму ў вечнай, нястомнай барацьбе за ўладу. Яна магла б быць яму памочніцай, ды па сваёй ахвоце выбрала іншае. І гэта трывожыла караля. Не мог ён паверыць, што можна адрынуць уладу, таму і не давяраў да канца Жывене. Недзе заставалася макавінка перасцярогі.

Улада! Якое ж гэта бурліва-радаснае, гарачае пачуццё, калі нізка схіляюцца перад табою сотні і тысячы людзей і ў вачах іх рабская пакора і захапленне кожным словам уладара. Гнаны і слабы, ты нікому не патрэбны, тваё слова тоне ў варожым маўчанні навакольных, але варта толькі ўзысці на прыступкі трона, як цябе нібы ахутвае залатое воблака, усё цудоўна мяняецца. Людзей, якія апантана служаць любой уладзе, абы толькі быць пры ёй, больш чым трэба, яны штурхаюць адзін аднаго і ліслівa лезуць і лезуць пад твой позірк...

Міндоўг добра ведаў ім цану, бо ўслед за ўладай найбольш любіў раз'ятраны шал бітвы, новыя дарогі і барацьбу, любіў рызыкаваць і выйграваць, а яны, гэтыя слізні, паўзлі толькі да трона, толькі да яго... Але з гадамі бясстрашны воін у ім прытаміўся, затое падняў галаву стомлены і спешчаны ўладаю стары, і князь супраціўляўся таму, што было для яго новым. Можа, прыгожая жанчына, новая княгіня і не давала старасці ўзяць над ім верх, і так хацелася ўсё яшчэ, нягледзячы ні на што, адчуваць сябе ранейшым Міндоўгам, юрлівым і моцным.

Ён акружыў былую сваячку, а цяпер каханку і новую гаспадыню, асаблівай увагай. І тымі жанчынамі, якія гатовыя былі служыць новай уладарцы з той жа бязмежнай адданасцю, што і ранейшай.

Яўлампія цяпер амаль не выходзіла з пакояў Яксы і надта прыдалася ў першыя цяжкія дні, калі тая адчувала сябе палонніцай і рвалася назад. Дзе што ўзялося — днямі, захлынаючыся ад жадання дагадзіць, расказвала старая модніца пра гісторыю Новагародка і радаслоўныя былых князёў. Гэта супакойвала княгіню — хапала ў тых аповедах і вераломства, і падману, і хцівасці, і грэх яе — што не забіла сябе пры няславе, аддалася сваяку на сорам усяму свету — рабіўся не такім страшным. Яўлампія, між іншым, шмат расказвала пра сябе і сям'ю. Міндоўг, які бавіў амаль усе вечары пры новай кабеце, быццам бы няўважліва слухаў сакатанне жанчыны ў хвіліны, калі тая заплятала косы ягонай абранніцы альбо прыносіла той цёплае карзно на плечы (у замкавых пакоях дзьмула, хаця зімою дзень і ноч гарэла паленне ў вялізных камінах). На самой жа справе кароль чуйна адзначаў усё, што Яўлампія гаварыла пра Жывену. Так ён пачуў пра тое, што дзяўчына ўзялася даглядаць спаралізаванага Відэвута і зноў падзівіўся неразважліваму велікадушшу дачкі — гэта пры тым розуме, які далі ёй багі!

Багоў Міндоўг баяўся і адначасна адчуваў сябе іхнім родзічам. Нездарма ж было ў іхнім родзе прароцтва пра

ўлюбёнца лёсу, якому дадзена будзе ўзляцець высока і на вякі. Новы хрысціянскі бог, да якога князь далучаўся двойчы — праз усходняе і заходняе хрысціянства — быў у многім яму незразумелым. Ніколі, ніколі не даў бы пакорліва сябе ўкрыжаваць сам Міндоўг! Але так патрэбна было для княжавання, для ўлады — і ён хрысціўся і захапляўся веліччу, якую даў заходнім краінам магутны бог хрысціян. Што ж, калі ён больш моцны, чым старыя, мілыя яму язычніцкія багі? Ён суцяшаў сябе тым, што данінай ім засталася ягоная кроў, ягоная дачка. А пра яе таксама шмат гаварыла гэтая сакатуха, гэтая няродная, някроўная сваячка Жывены.

— Яна стала іншаю пасля Візантыі і, хаця магла б ужо з'ехаць на сваё паганскае свяцілішча, усё яшчэ сядзіць тут, у горадзе, — расказвала Яўлампія.

У ейным голасе лавіў Міндоўг непрыязныя ноткі — старой ліслівіцы яўна хацелася, каб унучка ейнага мужа была як найдалей ад яе дома і самога стольнага горада. Кароль чакаў, калі баярыня асмеліцца на просьбу, якая так і пякла ёй язык. Чакаў і пасмейваўся сам сабе, бо даўно меў рашэнне. Прасілі аб тым жрацы Перуновыя, прасіў стары Святазар, які аднойчы ўжо прыходзіў да яго...

І калі Яўлампія аднойчы загаварыла-заспявала, што, можа, у адноўленым храме паправіцца абраннік Жывены, але для гэтага патрэбны дазвол караля на аднаўленне храма Ашвінаў, Міндоўг зрабіў выгляд, што ўзважвае «за» і «супраць».

У пакоі, дзе яшчэ сырыя ад рошчыны сцены былі завешаныя тканымі посцілкамі і прывезенымі з іншых краін тканымі карцінамі, запанавала цішыня. Трашчалі смалякі ў сценах, у печы палалі дубовыя круглякі, кідаючы чырвоныя каснікі на твары прысутных тут людзей. Міндоўг глядзеў на сваю прыдворную.

Цяжка дыхаючы, уздрыгваючы пульхнымі грудзямі, якія выпіралі з-пад гарсэта вялымі паўшар'ямі, яна пакорліва чакала. Якса млява карміла старога

кудлатага ганчака, глядзела на абаіх. Цёмныя вочы яе былі абыякавымі, яна нібыта глядзела скрозь, у нейкую далячынь. Здалёку данесліся крыкі — гэта княжычы, гуляючы ў двары ў рыцараў, бразнулі аб брук дзідамі.

— Няхай аднаўляюць храм, — выгаварыў нарэшце кароль. — Толькі дзеля цябе дару язычнікам такое права...

Са стоенай насмешкай пазіраў, як забегалі вочы ў Яўлампіі, як стала яна ліхаманкава прыкідваць, што дасць ёй нечаканая міласць караля. Калі стане вядома, што па ейнай просьбе дазволіў кароль аднаўляць капішча, ці не затузаюць-задзяўбуць яе святары, якім яна шчодра ахвяруе на царкву? З іншага боку, павага да яе павялічыцца, і можа, нарэшце насмеліцца прапанаваць ёй шлюб малады, бязродны намеснік палаціна Даніла? Дасюль, здаецца, пазіраў Даніла на дачку ейнага даўняга ўлюбёнца Карыята, але ў таго шмат дачок, і пасаг за імі невялікі. Даніла пакуль вагаецца: розніца ў гадах вялікая, але міласць караля можа пераважыць сумненні...

А яшчэ — навекі зачыніць яна свой дом для гэтай папрашайкі, бо тады за ўсё дабро, якое засталося пасля мужа, будзе адказваць новы чалавек. Яму працей адмовіць чужой. Для яе ж, Яўлампіі, Жывена не зусім чужая, расла на вачах, да таго ж урадзілася прыгажуняй і кожны раз, прыходзячы ў дом, выклікае зайздрасць...

І, сцяміўшы тое, Яўлампія схілілася перад Міндоўгам у нізкім, шчырым паклоне. Вечарам, пераказаўшы радасную вестку старому Святазару, з задавальненнем назірала яна, як дзякаваў ёй гэты ссохлы, амаль бязважкі жрэц, якога яна чамусьці вельмі баялася. Ён, магчыма, адчуў і ейнае таемнае жаданне пазбавіцца ад яго самога, але не паказаў таго гаспадыні, і яна назаўтра расказвала ўсім у замку, якую міласць аказаў ёй Міндоўг... Ад той весткі ўсцешыўся і Істр, бо і яму моцна карцела хутчэй выбавіцца ад Святазара, сама прысутнасць якога нібы дакарала былога жраца.

Адразу пасля таго, як быў дадзены дазвол на аднаўленне свяцілішча, Жывена, Святазар і Відэвут, які ўсю дарогу праляжаў у фурманцы, адправіліся ў дарогу.

Панылая, пустэльная даліна з адзінокім узгоркам, на якім грувасціліся гіганцкія камяні, разлеглася перад імі. Нехта — ці не людзі, што жылі навокал? — ссек свяшчэнныя дубы далёка ад самога свяцілішча, а месца ля храмаператварыў у пашу. Былая Менцязь яшчэ болей зарасла чаротам і трыснягом, ссохлыя, падобныя да заржавелых шабляў расліны шапацелі суха і непрыветна, і ўжо скамянелымі адбіткамі глыбіліся на патрэсканай, чорнай, камкаватай зямлі заечыя і воўчыя сляды.

— Настаўнік, я, мабыць, ніколі не прывыкну да таго, як хутка сцірае зямля чалавечы след на ёй, як радасна забываецца на нас, — загаварыла Жывена.— Колькі сіл спатрэбіцца, каб аднавіць усё, як было!

Святазар маўчаў, гледзячы на зжаўцелую за зіму траву, на непрыветную, яшчэ не абсохлую дарогу, на шэрае неба, якое, здавалася, ляжала на ўзгорку і закрывала далягляд.

— Трэба пайсці да людзей, — сказаў ён нарэшце.

Селішча хавалася ў лесе, вярсты за тры ад былога свяцілішча. Ля хат, таксама шэра-непрыветных у гэты сакавіцкі дзень, завіхаліся людзі — ладзілі драўляныя плугі, грузілі на калёсы гной, секлі дровы. У Жывены адлягло ад сэрца, як убачыла вільчакі хат — усюды былі яны з конскімі галовамі, несмяротным знакам Ашвінаў.

Іх пазналі не адразу. А калі пазналі, акружылі пругкім усхваляваным колам, загаманілі адначасна пакрыўджана і з моцнай надзеяй, што ўсё адновіцца: святы і ахвярапрынашэнні, лячэнне і спадзяванне на дапамогу.

З размоў выявілася, што хрысціянскага святара, прысланага з Навагародка, яны прагналі, і болей да іх ніхто не прыходзіў. Жыццё ж без дапамогі багоў робіцца

ўсё болей невыносным, таму што няма каму паскардзіцца на шалёныя падаткі-аблогі, на хваробы і няўдачы.

Падчас тых размоў прабіўся да жрацоў суровы чорнабароды мацак у расхрыстанай кашулі пад дзіравым суконным плашчом. І на грудзях яго блішчэў чырвона-жоўтай меддзю крыж. Вакол яго паступова нарастала, як набрынявала, злавесная цішыня. Раптам, пасярэдзіне размовы, яна ўзарвалася. Хтосьці выкрыкнуў з нянавісцю:

— Бі хрысціяніна!

І галасы падхапілі:

— Знішчым здрадніка!

— Багі гневаюцца на нас з-за яго!

Невядома адкуль у руках злавесна бліснулі сякеры. Відэвут, седзячы непадалёку, таксама заторгаўся, твар яго скрывіўся пакутай і непрыязнасцю. Ён прагаварыў нягучна, але выразна:

— Ён чужы нам. Хай памірае.

Але тут голасна крыкнула Жывена:

— Прэч! Назад!

Голас яе ўпаў у вірлівую нянавісць, як струмень вады ў распаленыя свінцом ячэйкі, прыгатаваныя ювелірам для плаўкі. Ажно нібы зашыпела ў паветры і нават падалося, што над натоўпам падняліся клубы дыму.

— Ён мае права на свой уласны выбар, — ужо нягучна сказала яна. Абвяла ўсіх позіркам. — Няхай рашае сам, якім багам пакланяцца.

На яе глядзелі здзіўлена. Здавён з усіх грахоў самым страшным, недаравальным было вось гэтае — здрада сваім багам. Адступніку не было літасці. І калі ў селішчах і гарадскіх пасадах звычайным быў пераход у

хрысціянства, то тут, на беразе Менцязі, гэта было ўпершыню. Але чалавек не застрашыўся, ён, здавалася, нават прагнуў пакутніцкай смерці. Заступніцтва Жывены яго не ўзрадавала. Ён зірнуў на яе пагардліва і плюнуў пад ногі, кінуўшы выразнае і цяжкае, як камень з-за пазухі:

— І ты будзеш гарэць у агні вечным, ідалапаклонніца!

Абураны натоўп зноў зароў. Святазар вагаўся. Жывена адна стаяла перад раз'ятранымі людзьмі, і здавалася, што вось-вось абрынуцца яны і на яе. Сутарга прайшла па старэчым твары. Падняўшы руку, ён зашапацеў ледзь чутна, але людзі тут жа змоўклі — не адно тутэйшае пакаленне вырасла пры ім, так што самыя старыя дзяды памяталі яго маладым.

— Іншыя цяпер часы, і не след нам гнявіць Новагародак. Мы і так ледзь упрасілі караля дазволіць нам аднаўляць храм. І па дапамогу прыйшлі да вас, паклоннікі Ашвінаў — ці зможам мы зрабіць гэта разам з вамі? Трэба ўзяцца за працу неадкладна.

Маўчанне запанавала вакол. Выразна бачыла дзяўчына ў вачах навакольных нямое пытанне, якое нясмела выказала старая, закарэлая ад цяжкай працы кабета:

— Хутка сеяць...

— Калі не пачнём зараз, заўтра можам спазніцца! — заторгаўся Відэвут.

— Храм не адновіцца! — паспешліва загаварылі жрацы разам. Але натоўп маўчаў.

Нарэшце, разважліва, як раздумваючы, прамовіў грабар Алекса:

— Кажуць, пачнецца новы паход. А тады нават і за грошы злыдуха толькі і дастанеш. Не ўжо — тое, што паклаў у клець, тое і пракорміць. Прыйдзецца чакаць да восені...

— Восенню могуць быць іншыя варункі — Міндоўг

пойдзе ў паход, на стол сядзе Войналк. Трэба зараз жа, сёння пачынаць! — настойліва звярнуўся да ўсіх Святазар. Але людзі хілілі галовы, і толькі тры маладыя, моцныя мужчыны згадзіліся ісці заўтра ў лес — валіць дрэвы.

Жрацы вярталіся ў Новагародак прыгнечанымі, у Відэвута разбалелася спіна, ён глуха стагнаў нават пасля таго, як Святазар даў яму колькі драбінак заспакаяльнага опію. Дарога назад здалася асабліва траскай, а наваколле — непрыветным і нават варожым.

— А мы ж яшчэ нават хітраца[173] не падабралі, які б хаця малюнак храма зрабіў і разлікі ўчыніў! — усклікнуў Святазар.

Яны пераглянуліся. Сапраўды, толькі цяпер нібы адплюшчыліся вочы: хаця кожны мог намаляваць храм, але ж давядзецца яшчэ вылічваць прапорцыі, кіраваць работамі, наладжваць падвоз лесу і цэглы. А дзе ўзяць дубовае бярвенне? Міндоўг нядаўна загадаў лічыць дубы свяшчэннымі, і за кожнае ссечанае дрэва накладаўся вялікі штраф. Значыць, трэба было, апроч ягонага слова, запасацца пергаментам-дазволам на будаўніцтва...

Звыклыя да наладжанага, уладкаванага жыцця, жрацы-мужчыны пачувалі сябе бездапаможнымі. Тое, што жыхары Менцязі адмовілі ў сваёй дапамозе — хаця б нават на нядоўгі час сяўбы і ўборкі збожжа — ашаламіла.

— Простая чадзь як была подлаю, так і застанецца назаўсёды. Колькі мы іх ратавалі, колькі начэй без сну было, калі наладжвалі маленні, і за каго — за іх жа! — ужо каля самага горада з натугай прастагнаў Відэвут. Але Святазар ціха запярэчыў:

— Дзіця маё, народ думае, як выжыць. Проста выжыць. Не кожнаму даюць багі магчымасць узняцца над жывёльнай патрэбай цела, а тыя, хто в е д а ю ц ь, павінны запасціся цярпеннем і літасцю. Нашы выпрабаванні толькі пачынаюцца...

А Жывене ён сказаў, калі яны засталіся сам-насам:

— Бачу, хрысціянская Візантыя пакінула ў табе след. Ці не так?

— А хіба і сапраўды не павінен чалавек сам выбіраць, што трэба ягонай душы?

— Толькі тады, калі дух яго абудзіцца. А іначай ён можа натварыць вялікай бяды.

— Я ніколі не вазьмуся, Настаўнік, судзіць іншага і апраўдваць ягоную смерць.

— Значыць, дзіця маё, ты не зможаш быць сапраўдным пастырам — пастухом для авечак. Пастыр павінен быць жорсткім. Кажу табе — у чалавеку столькі цёмнага, што яго трэба трымаць у абцугах!

Настаўнік і яго былая вучаніца доўга гаварылі паміж сабой, і ўпершыню не было ў іх звыклай згоды і разумення, так што ў рэшце рэшт яны ўпершыню разышліся моцна незадаволеныя адно адным.

На развітанне зноў папярэдзіў стары жрэц:

— Нас усіх чакаюць вялікія беды і горыч, і трэба гартаваць свае сілы.

Як у ваду глядзеў Святазар. Але для Жывены год 1264 быў, бадай, ледзь не такім жа горкім, як і падчас ейнага палону, нібы поўнай жменяй зноў сыпануў ёй у прыпол са свайго клада вогненнавокі, барадаты Дзедка. Ды толькі не золатам ці срэбрам, а нягодамі. Дочкі ягоныя — аднавокія малюткі, што прыкідваюцца вандроўнымі агеньчыкамі, каб збіць з тропу прахожых, — здаецца, акружылі маладую жрыцу, скакалі вакол яе, дражнячыся і падлабуньваючыся.

У месяц багіні Маі з Прагі прыехалі двое — стары сагнуты хваробай гандляр Вондржых і малады Яр, дзед і дзядзька маленькага Святазара. Не ведалі чэхі, як і чым аддзячыць Жывене, паднеслі ёй багатыя падарункі. Бясконца распытвалі прыезджыя пра дні, праведзеныя

дзяўчынаю разам з Гайнай і Душанам, асабліва ж пра татарскі напад. І без гэтага пакутным стаўся б для жрыцы іхні прыезд, але цяпер, хвіліна за хвілінай аднаўляючы ў памяці тое страшнае ранне, калі апошнім намаганнем сіл і волі выцягнула яна з вогненнага калідора маленькі камячок жыцця, яна ледзь знаходзіла ў сабе сілы для раўнавагі. Але — так хочуць багі, яна не мае права не слухаць іх, не падпарадкоўвацца Наканаванню...

Нібы рвалася напалам сэрца, калі бялявы, празрыста-светлы, як пранізаны сонцам і радасцю хлопчык зірнуў на яе яснымі шэрымі вочкамі і запытаўся з адчаем:

— Дык ты мне не мама?!

— Я заўсёды буду тваёй маці, сынок. Запомні мае словы, ты зразумееш іх пазней — роднасць па духу бывае яшчэ больш моцнай, чым па крыві.

— А што такое — дух?

— Калі ты, ратуючыся, будзеш думаць не толькі пра сябе... Калі ты падзелішся апошнім кавалкам хлеба з галодным... І шмат што яшчэ... Я спадзяюся, што мы ўбачымся. Я веру, што Новагародак стане табе такім жа родным, як і ты стаў мне...

Чэхі спяшаліся ехаць, але ўсё ж пабылі некалькі дзён, каб хлопчык змог прывыкнуць да іх. Шмат расказвалі яму аб Празе, аб велічэзным замку-горадзе на гары, што цягнулася ўвысь над Влтавай, аб магутных вежах вакол Вышаграда, аб каралі Вацлаве Першым, які зрабіў Прагу магутнай і прыгожай.

— А я раскажу там пра нашага караля Міндоўга і пра наш замак на гары, — спяшаўся пахваліцца перад сваімі новымі родзічамі хлопчык, і ён то радаваўся падарожжу, то смуткаваў ад таго, што Жывена застаецца тут і не едзе з ім у цудоўны горад Прагу.

На развітанне Вондржых нізка схіліўся перад дзяўчынай:

— І ты родная нам, — слёзы напоўнілі яго вочы. — І ўвогуле — кожны народ, як краска, што цвіце на сваім уласным лузе, але ўсе народы — гэта букет у руцэ Пана Бога, нашага Творцы...

Паехалі чэхі, і засталася ў душы рана, якая торгалася і смылела, асабліва па начах. Успамінала Жывена слёзы названага сына, і рыданні, і цёплыя ручкі вакол шыі, што ніяк не хацелі расшчапіцца, і пыл, які падняўся за фурманкай, што адвозіла хлопчыка — той пыл быў горкі, уедлівы, ад яго слязіліся вочы і пасля доўга ніяк не маглі ўдыхнуць напоўніцу вечаровае паветра грудзі...

Клопаты аб будучым свяцілішчы займалі ўвесь час. Жывене ўдалося дазнацца, што багацці з храма Ашвінаў былі забраныя ў велікакняскую казну. Карцела дазнацца, што сталася з рукапісамі, якія былі схаваныя ў куфрах, акутых меддзю, і якія ў свяцілішчы кожныя паўгода павінна была правяраць Сава, — тая клала ў пакой, дзе стаялі куфры, спецыяльныя зёлкі, каб не заводзілася плесня. Але падземныя сховішчы замка былі занадта блізка да крыніц, якія шчодра бруіліся па ўсходнім схіле гары. Ці не сапсуюцца неацэнныя скарбы са свяшчэннымі тэкстамі без належнага нагляду?

Аднойчы, добра заплаціўшы галоўнаму захавальніку скарбаў Барталамею, які, рызыкуючы жыццём, выкраў ключ у соннага палаціна, яна спусцілася ў замкавае падзямелле і ў скарбніцы знайшла знаёмыя з дзяцінства рэчы. Так, яны ляжалі тут — сярэбраныя браціны для пітва, залатыя грыўны — кожная вагой каля 186 грамаў, двуручныя амфары-карчагі, якія былі і мерай ахвярапрынашэнняў, змеевікі, чары, а таксама крыштальныя шарыпацікі. Былі тут таксама і дзве пазалочаныя палкі, іх дробныя дзяленні называлі «пальцамі» альбо пазногцямі. А яшчэ ляжалі чужыя для храма рэчы, амаль закрываючы тыя, дарагія ёй прадметы, — шлемы візантыйскай работы, мячы, сякеры з інкруставанымі дзяржальнамі.

— А дзе ж кнігі і летапісы? — запыталася яна з заміраннем сэрца. — Дзе свяшчэннае вяроўчатае пісьмо?

Але захавальнік не ведаў таго. Ён згадзіўся дапамагчы Жывене яшчэ і таму, што помніў — прадзед яго быў памагатым Перуновага капішча, і што там, унізе, амаль на адным узроўні з замкавымі падзямеллямі, ляжаць маленькія берасцяныя карабкі — попел ад касцей ягоных продкаў. Але калі дзяўчына задоўга, на ягоную думку, затрымалася ля груды храмавага багацця, ён нецярпліва патрабаваў:

— Калі хочаш яшчэ нешта паглядзець — даплаці.

Яна дала яму яшчэ манету, і ён змоўк, чакаў, пакуль яна пройдзецца па ўсім сховішчы, шукаючы кнігі. Іх не было, але, прыстасаваўшыся да цемры, якая пагражала згасіць кволае святло смаляка, дзяўчына знайшла нарэшце вузкі сярэбраны гляк з вузялковым пісьмом. Выцягнуўшы тонкую вяроўку і звыкла абмацаўшы яе, яна зразумела, што большая частка вяроўкі згніла тут, у сырым падзямеллі, бо гляк не быў шчыльна закупораны, як рабілі тое ў капішчы.

Ключнік пільна сачыў за ейнымі рукамі.

— Дазволь, я вазьму адсюль гэтую вяроўку, — звярнулася да яго Жывена. — Ты бачыш, серабро я пакідаю. А калі ты знойдзеш яшчэ і пергамены, ты не пашкадуеш, што дазволіў мне сюды зазірнуць. Я шчодра даплачу табе, — дадала яна хутка.

Але ключнік адмоўна трос галавой.

— Вяроўка згніла, вось паспрабуй! — пераконвала яго Жывена. Але Барталамей упёрся і гнуў сваё:

— Адкуль я ведаю, што калі дакрануся, то не ператваруся ў што-небудзь? — пужліва казаў ён. — Вы, воблакапрагоннікі, чарадзеі, усё можаце. Шкадую, што пайшоў з табою. А калі яшчэ дазнаюцца, што адсюль нешта вынеслі?!

— Яна згніе, і ніхто ні пра што не дазнаецца! — нарэшце пераканала яго жрыца. Пераканала не толькі словам — палахліва, але прагавіта схаваў той у свой капшук яшчэ

колькі манет.

Адыходзячы, Жывена азірнулася і ўбачыла, як здзекліва-радасна зіркае на яе з груды залатых і сярэбраных рэчаў чырванавокі Дзедка, які паспеў тут, бачна па ўсім, пасяліцца і нават абжыцца. Ведала Жывена, што прагна смокча, як расу, усё, што наслаілася на каштоўнасцях — нянавісць, хцівасць, пажадлівасць, — гэты захавальнік кладаў, што селіцца ён там, дзе іх найболей. Невыказна шкада ёй было чыстых некалі рэчаў, якія служылі святыням, а цяпер будуць пераплаўленыя ў манеты альбо брускі.

Яна дакорліва паківала Дзедку галавой. Убачыўшы тое, спалохана перахрысціўся Барталамей. Нешта яна там заўважыла — але не дай Божа і Пярун убачыць гэта яму, простаму чалавеку! Страшныя падземныя духі, а калі ўсядуцца на шыю — так і загіне чалавек, і ніхто яму не дапаможа!

Жывена прынесла выратаваны ёю жмут вяроўчын у дом, але не дужа ўзрадаваўся яму Відэвут.

Забыўся ён на многае, а аднаўляць у памяці не хацеў. А можа, ужо і не мог.

Маці брала над ім верх, і ён усё болей паддаваўся ўспамінам дзяцінства. Замест звыклых вечаровых гімнаў Ашвінам мармытаў ён заклінанні да барздукоў, прускіх гномаў, каб хутчэй узялі яны да сябе ягоных ворагаў. А маці ўспаміналa, што прускія жрацы — неруці і вандлулуці, тулісоны і лагашоны, думонес і жвейгджурунес — куды мацнейшыя, чымся гэтыя, славянскія... Марыла яна вярнуцца ў родныя мясціны — хаця б дзеля таго, каб там памерці.

— Ля нашага дома часта хадзіў Пушайціс, — расказвала яна, седзячы ля Відэвута. — Малады, вясёлы... Бывала, папрашу яго, каб жыта кусцілася, пушылася, як ягоная барада — бялявая, у завіточках, — ён заўсёды паслухае. І вас з Брутэнам не раз выводзіў з лясных сцежак на тую, што вядзе дадому.

Калі ж Жывена спрабавала падсаджвацца да іх, каб паслухаць матчыны аповеды, тая замаўкала, касавурылася на яе, а пасля выходзіла з пакоя.

Дзяўчына адчувала адзіноту — не такую, як там, у Візантыі, але таксама цяжкую, як гнёт, які цяпер заўсёды быў на ёй і ад якога не ўдавалася выбавіцца.

Часцей і часцей прыходзіла да яе адчуванне, што храм каля Менцязі не ўздымецца больш ніколі. Нешта парушылася там, быццам бы парвалася нябачная сувязь паміж зямлёй і думкамі тых, хто ўзносіў там малітвы да багоў. І Ашвіны ўсё часцей уяўляліся ёй іншымі, чым раней — залатыя німбы былі вакол іхніх галоваў, пунсовы і сіні плашчы нібы адцянялі цёмныя валасы. Аднойчы здагадалася і сама схаладнела ад той думкі дзяўчына — усё болей ператвараліся для яе Ашвіны ў святых, якіх бачыла яна ў візантыйскім храме Казьмы і Даміяна. І ўсё часцей усплываў у вачах адрачоны твар Багародзіцы на іконе, што некалі належала імператрыцы Зоі. Тады ж расказвала гаспадыня, што ўсемагутная севаста Зоя магла ўгадваць па бляску на гэтым абразе, ці ўдадуцца ёй тыя ці іншыя справы. І Жывена памятала — нібы ўспыхнуў, а пасля згас залаты покрыў на плячах цудоўнай жанчыны, калі яна ў адчаі запыталася, ці знойдзе свайго хлопчыка. І што ж? Святазара забралі ў яе, двойчы забралі, і другі раз ужо назаўсёды.

Яна цяпер часта згадвала Візантыю. Дзяржава гэтая была сцэментаваная на агульным духоўным грунце. Старыя багі, што засталіся ў звычках і памяці грэкаў, больш не ўплывалі на агульны ход рэчаў, але ў свой час жорсткім, на крыві, быў той пераход з аднаго пласта пазнання на другі. Тое ж цяпер будзе праходзіць і Новагародак. Але яна — дзе застанецца яна сама? На якім беразе?

Ішоў другі час, другая эпоха. Бацька, Міндоўг, спрабаваў прайсці свой шлях, балансуючы, як глумцы-акторы, на вяроўцы, напятай высока над галовамі. Кожны ягоны крок бачны здаля, яго сустракаюць то праклёнамі, то славасловамі, а то і тым і гэтым

адначасна. Але разам з ім сёння робяць свой выбар тысячы людзей, свядома ці несвядома. І яе маленькае жыццё нібыта пакладзена на вялізныя вагі, і яна гайдаецца на іх разам з усімі.

Разам са Святазарам прыкідваючы свае і храмавыя набыткі і каштоўнасці, каб пачаць аднаўленне свяцілішча, яна не раз задавалася пытаннем, ці не было разбурэнне свяцілішча тым самым знакам, які даваўся жрацам старых багоў? Гаварыла пра тое са Святазарам, але той нават самыя пытанні ўспрыняў балюча, як магчымую здраду, і яна больш не гаварыла з ім аб тым, што набалела. Ляжала дарога перад ёю, раздвойваючыся, і жыццё нястрымна несла на раздарожжа, дзе трэба выбіраць, куды пайсці...

Некалькі разоў парывалася зноў трапіць да Міндоўга, каб упрасіць яго вярнуць скарбы свяцілішча. Хаця б дазволілі пашукаць скруткі пергаментаў, свяшчэнныя кнігі! Дзе яны, што з імі сталася? Але кароль не прымаў яе. Яўлампія адмовілася дапамагаць — баялася гневу ўладара.

— Ён і так цяпер абдзірае ўсіх падаткамі, бо рыхтуецца да новага паходу, — патлумачыла яна Жывене. — Лепей і не прасі!

— Можа, звярнуцца да Яксы? — раздумвала ўголас жрыца.

— І не думай! Я аднойчы ёй сказала пра цябе, а яна вызверылася: «Зноў хочаце каралю соль на ягоныя раны сыпаць, прыгажуню да яго весці? І так ён пасля сустрэчы з ёю сам быў не свой». І аб чым толькі вы гаварылі той раз з каралём?

— Аб тым, каб ён адправіў Яксу далей ад Навагародка.

— Што? Ты насмелілася даваць парады Міндоўгу?! Вось жа на маю шыю ліха ўсселася — унучкай Агапія апекавацца, а мне і самой зубамі трымацца трэба ў гэтым жыцці! — бедавала Яўлампія.

З тае пары ўсе размовы пра багацці былога свяцілішча нібы заглухлі.

Тым часам на княства насоўвалася пагроза.

На самым пачатку верасня Міндоўг разам з адборнай дружынай і сынамі паехаў у родавую крэпасць, нібыта на паляванне. Аднак хадзілі чуткі, што там, у пушчы, непрыкметна збірае ён войска, каб ісці паходам разам са сваякамі на Ордэн. Мабыць, дзеля таго каб перасекчы тыя збродні, узяў з сабой вялікі князь Яксу і абодвух сыноў.

А 13 верасня прыляцела ў стольны горад чорная вестка — Даўмонт і Транята засеклі Міндоўга і яго сыноў Руклю і Рэпенью.

Пакуль везлі ў сталіцу цела вялікага князя і караля, хадуном хадзіў Навагародак; ва ўсіх цэрквах і касцеле служылі паніхіды, а ў вялікім храме Перуна пад замкам не перапыняліся ні ўдзень, ні ўначы ахвярапрынашэнні духам, якія панясуць тую грэшную душу ў Ірый. Казалі жрацы, што падаў у той дзень Лазнік нядобры знак Міндоўгу, які хаця і пакінуў яму, як тое належала, венік, ваду ў кадушцы і мыльны корань, аднак не паслухаўся крыку чорнага пеўня, які тройчы кукарэкаў, як ішоў кароль у лазню. Шапталіся таксама, што валялася Якса ў нагах Даўмонта, прасіла пашкадаваць яе, таму што бязвіннай ахвярай пажадлівасці ўладара была яна. Аднак той, адвярнуўшыся, усё роўна ўдарыў яе мячом, хаця вочы ў яго пасля таго былі залітыя слязьмі і нічога не разумеў ён з таго, што казаў яму Транята. А Траняту называлі самым крыважэрным — з асалодай і нянавісцю сек ён отракаў нявінных, мабыць, ачышчаючы дарогу да новагародскага трона сваім нашчадкам...

Хавалі Міндоўга з вялікай паспешлівасцю, аднак язычніцкімі жрацамі было пакладзена яму ў далёкую дарогу ўсё, што належала ўладару. Там былі рысіныя і мядзведжыя кіпцюры, каб мог ён ускараскацца на шкляную гару Меру, дзе будзе вяршыцца Страшны Суд; любімы конь, пысу якому намазалі мёдам; дарагі посуд і

шмат што іншае, патрэбнае для таго, каб не адчуваў сябе валадар абдзеленым. Іначай прыйдзе ён да жывых патрабаваць свайго.

Не паклалі толькі, як рабілі тое заўсёды, калі хавалі князёў, забітых рабоў. Хрысціянінам усё ж быў ён, і таму пралілі яму ў магілу свежую кроў голуба, і то неўпрыкмет для прысутных. Жывена, якая стаяла непадалёк ад магілы Міндоўга, змагла тое ўбачыць.

Дазволілі ёй наблізіцца да мёртвага караля толькі таму, што побач з ім клалі ў магілу не толькі дзяцей ягоных, не толькі Яксу, але і засечаных падчас страшнага нападу слуг, сярод якіх была таксама Яўлампія.

Не магла няўрымслівая кабета не паехаць разам са сваёй гаспадыняй, і смяротнай вяроўкай звязаў іх Лёс.

Хмурны быў той вераснёўскі дзень, слязілася неба, тузалася па ветры лісце дрэў, яшчэ зялёнае і моцнае, але з жоўтымі плямамі. І хаця ведала жрыца, што няма смерці, але душа яе ныла і ныла, і яна не магла з сабой справіцца.

Ды няўжо сапраўды ёсць у крыві нешта таямнічае, тое, што лучыць жыцці і ў гэтым, і ў будучым свеце? Няўжо душа яе гаруе па страчаным бацьку, які ніколі не быў, ні на адну хвіліну, душэўна блізкім і пра якога згадвала толькі ў роздумах пра будучы храм? А можа, гэтак шкада ёй легкадумную, але ўсё ж нязлую Яўлампію, апошнюю нітачку, што лучыла яе з незабыўным дзедам, якога любіла ўсёй душой?

Не магла сама сабе адказаць Жывена, што гэтак галасіла ў ёй, рабіла нямілым свет. Няўжо вечна наканавана людзям забіваць адно аднаго, гвалтоўна адпраўляць з гэтага светлага кола, што называецца жыццём? У свяцілішчы шмат казалі пра тое, што душа чалавека, які памёр гвалтоўна, доўга не знаходзіць супакою, дарога яго там, у Ірыі, азмрочана жахам і нянавісцю. Галдан Цэрэнхан таксама апавядаў пра тое, што мусяць тыбетцы тры дні і тры ночы чытаць над мёртвым целам свяшчэнныя тэксты, дапамагаючы

душы знаходзіць правільную дарогу ў царстве памерлых. А лепей за ўсё дапамагаць чалавеку ў тую хвіліну, калі залатая нітка яго душы пераразаецца няўмольнымі судзяніцамі, трыма багінямі лёсу, але для таго павінен ён быць сярод мілых яму людзей, у спакоі і цішыні.

Міндоўгу і яго сынам наканавана было іншае — страшная, чорная прорва...

Калі засыпаныя былі ўжо ўсе нябожчыкі і высокі курган узняўся над наваколлем, калі людзі паціху пачалі разыходзіцца, дзяўчына доўга стаяла ля кургана і глядзела на высокі дубовы крыж, што пастаўлены быў наверсе... І душа яе раптоўна рванулася да яго, магутнага воя, які нёс на сваіх плячах галавакружны груз усяго княства... да бацькі, што лёг тут, ужо навечна, разам з каханай жанчынай і дзецьмі.

Вось ляжыць ён тут, блізка ля пабудаванага ім магутнага замка, побач з самым славутым капішчам Перуна — і дзе яго веліч, куды падзелася сіла і страх, які адчувалі навакольныя? Прахам быў, і ў зямлю ператворыцца, і курган, толькі што насыпаны над ім стараннымі слугамі і воінамі, якіх вадзіў у баявыя паходы, хутка зарасце травой. А хто цяпер прыйдзе на навагародскі стол?

І адразу ўспомніўся Войшалк... Дзе зараз Войшалк, чаму не прыехаў ён на пахаванне бацькі? Можа, што здарылася з ім самім? А яна чакала яго. Хацела запытацца пра кнігі і рукапісы. Без іх цяжка, амаль немагчыма будзе аднавіць многія свяшчэнныя абрады. Тое, што ведае Святазар, яны мусяць нанова запісваць, але чалавечая памяць недасканалая. Звяздар Вакула рабіў свае разлікі, увесь час зазіраючы ў запісы папярэднікаў. Няўжо ўсё гэта загінула назаўсёды?!

Святазар параіў ёй на нейкі час з'ехаць з Навагародка.

— Але куды, Настаўнік?

— У храм, які, як мне помніцца, называлі Ашвахатхі, а

цяпер проста Конскім.

— Гэта той, дзе некалі прыносілі ў ахвяру Ашвінам коней?

— У той. Цяпер там ахвяруюць багам саламяных скакуноў...

Яна стала горача даказваць, што гэта не да пары. Ды і хто можа тут ёй пагражаць? Але Святазар загадаў, і яна падпарадкавалася, пакінуўшы дом і Відэвута, які сустрэў вестку аб ейным ад'ездзе амаль раўнадушна.

У краі сапраўды пачыналася вялікая смута. Войшалк, спачатку ўцёкшы ад Даўмонта і Траняты, пасля сабраў войска і пайшоў на забойцаў. Новагародак заціх, затаіўся. З'ехалі ў свае родавыя селішчы найбольш звязаныя з каралеўскім дваром прыдворныя баяры. Заціхла гаканне сякер на новых вежах другой цвержы, што імкліва расла ў апошнія гады, робячы замак Міндоўга гэткім жа велічным, як і ўмацаванні і замкі іншых каралёў Эўропы.

Аднак амаль не перапыняўся гандаль. Ехалі і ехалі ў стольны горад фурманкі і абозы, плылі па Нёмане стругі і лодзіі, перагружаліся ў Гародні і Валкавыйску. Аднак болей, чым калі, былі насцярожаныя купцы, гатовыя былі яны па першым знаку трывогі хавацца, як смаўжы, у бяспечныя мясціны.

Жывена пераехала ў свяцілішча, што месцілася ў пракаветнай пушчы, так далёка ад вялікіх і малых дарог, што толькі мясцовыя людзі ведалі, як знайсці яго.

Перад падарожжам, вагаючыся, паклала ў скураную торбу загорнуты ў чысты палатняны ручнік абраз, вывезены ёю з Візантыі. А перад тым доўга ўзіралася ў яго. Двое святых — Казьма і Даміян. Ёсць і яшчэ ў хрысціян двое, знітаваныя ў адно — Флор і Лаўр, ахоўнікі коней. Ім пачалі пакланяцца на Новагародчыне зусім нядаўна. Ідзе, ідзе новае ў княства — з Візантыі, з Рыма, з многіх усходніх краін. І, можа, ёсць у тым свая праўда?

Звяздар Вакула, ужо сагнуты ў крук, сустрэў яе са старэчай расчуленасцю і нават праслязіўся. Павёў у сваю святліцу, паказаў два скруткі пергаментаў, якія змог уратаваць падчас разгрому свяцілішча пад Менцяззю, а таксама сваю назіральную трубу з павелічальным шклом, праз якую ўзіраўся ў зоркі.

— Шмат чаму вучу я тутэйшых жрацоў, ды ўжо ніколі не змагу аднавіць таго, што знішчана, — сказаў ён з горыччу. — Але змірыўся з тым, бо трэба неяк жыць.

— Я памятаю, як спраўдзілася тое, што ты прадказаў мне ў свяцілішчы, — нагадала Жывена. — Аднак мы ўсё роўна засталіся разам з Відэвутам, хаця і здарылася з ім няшчасце.

— Хочаш, я паспрабую вызнаць, што кажуць нябесныя свяцілы пра яго і твой далейшы лёс? — прапанаваў Вакула.

— Не хачу, — адмовілася дзяўчына. — Я думаю, смяротнаму чалавеку не варта зазіраць у будучае, яго справа — жыць у ладзе са сваім сумленнем. А ўсё, што наканавана, прымаць са спакоем.

— Ты стала іншаю, — уздыхнуў Вакула. — Але не мяняецца твая прыгажосць. Твая маці была такой жа прыўкраснаю, вось толькі пажыла яна мала, бо, мабыць, выканала сваё прызначэнне. А ў цябе, Жывена, хаця і адмаўляешся ты ад мовы зорак, жыццё доўгае, а нашчадкам тваім наканавана шмат чаго зрабіць для роднай зямлі...

— Значыць, у мяне будуць дзеці? — імгненна запыталася Жывена, і яны разам з Вакулам засмяяліся. «Твая праўда, нічым не выкарчуецца ў чалавеку гэтая прага зазіраць у будучае!»

Аднак моцна пасля таго задумалася яна. І сапраўды — з першых жа тыдняў тут, у свяцілішчы, стала зразумелым, што многае ўжо страчана ёю на далёкіх шляхах і што нездарма мудрацы старажытнасці ўцякалі ад людзей.

Светлымі да празрыстасці былі вочы мясцовых жрацоў, і хаця мудрыя былі яны, аднак дзецьмі выглядалі ў розных жыццёвых абставінах. Але і яна, якую вучыла і моцна ўжо біла жыццё, адышла ад строгай аскетычнасці, у якой жылі тут служкі Ашвінаў, а таму перасталі адкрывацца ёй галасы і знакі, якія чуюць і бачаць дасведчаныя: крык савы ў пранізлівай цемры ночы, шоргат і шлях ліста, які адлятае ад роднага дрэва; трапятлівасць ценю, што імчыць па зямлі ўслед за маладзіком... Усё, што яна перажыла, лягло на яе нябачнымі пластамі, таксама бы ценямі, яна адчувала, што ахутаная гэтым покрывам з ценяў... І яна апантана старалася адарваць ад сябе той ліпучы покрыў, а ён усё не адставаў...

А пакуль былая жрыца змагалася сама з сабой у цішыні і адрачонасці ад зямнога, у сталіцу Новагародскай зямлі прыйшоў жамойцкі князь і стаў чыніць суд і расправы над тымі прыхільнікамі Міндоўга, якія не паспелі схавацца альбо спадзяваліся на літасць Траняты. З тых чутак, якія даляталі да храма, можна было адчуць напал барацьбы паміж сваякамі — Транята запрасіў свайго саюзніка Таўцівіла Полацкага «дзяліць зямлю і набытак Міндоўгаў» [174]. Ды не дзяльбу, а забойства задумаў ён, гэтак жа, як тое задумаў і Таўцівіл. Сутыкнуліся, як крэмень і крэсіва, сваякі — і быў забіты Таўцівіл разам са сваімі баярамі. Цэлым застаўся толькі нейкі полацкі баярын Ракопій, які выдаў намеры свайго князя Траняце. Казалі, што шмат золата атрымаў Пракопій, услаўляў яго і абдымаў, як лепшага сябра, Транята, але патаемна загадаў забіць на зваротным шляху і забраць у здрадніка юдава золата...

Слухаючы ўсё гэта, не магла Жывена спакойна і бесклапотна жыць у храме. Чужым ён рабіўся ёй, да таго ж стаў назаляць ёй сваім каханнем мясцовы тысяцкі Рацібор. І яна вырашыла патаемна вярнуцца ў Новагародак.

У халодны лістападаўскі дзень, калі шэрань кладзецца на прыжухлую траву ўзорыстымі карункамі, а скалелыя птушкі працяжна крычаць над апусцелымі палямі,

паехала Жывена са свяцілішча. А калі ўначы месцілася яна ў знаёмага гаспадара, які пазнаў яе адразу і з радасцю даў месца ў хаце, шапнуў ён, што недалёка ад селішча стаіць са сваім атрадам Войшалк.

— Я чула, ён у Ляшчынскім манастыры, пад Пінскам? — здзівілася дзяўчына.

— Ён ужо другі раз прыязджае сюды, баярыня, — назваў яе даўно забытым словам гаспадар. — Мой сын пайшоў у ягонае войска. Войшалк добра плаціць, апроч таго, не хочам мы мець за князя жамойта.

Селішча было ў дзвюх гадзінах язды, і хаця фурман бурчаў, што ён надта стомлены, загадала яму Жывена збірацца ў дарогу.

— А таці, а рабаўнікі розныя? — стагнаў вазніца. — Я не абараню цябе, я нямоглы і немалады, каб у першыя пеўні з хаты выбірацца. Вунь вада ў студзянцы замерзла, а конь па замерзлай дарозе падковы саб'е...

Але Жывена адчула, што няпроста прыйшла да яе вестка і, значыць, патрэбна ёй убачыць княжыча. «Ды не, — паправіла яна сама сябе, — князя. Так, законнага спадкаемцу Міндоўга, які да таго ж не склаў рукі і не затачыўся ў келлі».

Яе спачатку не хацелі пускаць у селішча, але імя дзеда Агапія расчыніла браму. І зноў яна з пяшчотай успомніла яго, нястомнага дарадцу княжага двара, паважанага ў сталіцы чалавека. Мусіць, вартай кіраваў нехта з тых, хто помніў дзеда і верыў, што і ўнучка ягоная верная Новагародку.

Войшалк сустрэў яе з радасцю, якой яна ад яго не чакала. Але і яна не думала ўбачыць яго такім — хмурны, няўпэўнены ў сабе і ад таго гарачы юнак некуды нібы знік. Суровы, з раннімі зморшчынамі вакол рота, але са спакойным, смелым поглядам мужчына стаяў перад ёй, і яна адчула ў ім сілу. Тую, якая была ў Міндоўга. Тую, якая была і ў ёй.

Ён загадаў прынесці гарачага грушавага ўзвару, награэць камень і пакласці ёй у ногі, каб не ахаладзела яна з дарогі. І гэта таксама быў новы Войшалк — той, ранейшы, нават не падумаў бы пра тое, як ехала яна праз халодную ледзяную прастору, праз маўкліва-пагрозлівую пушчу, каб толькі ўбачыць яго. І ранейшага жорсткага недаверу ў яго вачах таксама не было, а былі ў іх стоеная пяшчота і цеплыня. І яна, якая рыхтавала словы папроку за зруйнаванае свяцілішча і прагла дабіцца вяртання храмавых скарбаў, не ведала, як распачаць тую нялёгкую гаворку.

— Не ведаю, чаму Божы гнеў так абрынуўся на наш род. Здаецца, бацька наш, нягледзячы ні на што, быў хрышчаны, — сказаў ён, успамінаючы пра Міндоўга. — А што было з табой?

Калі яна коратка распавяла пра свой шлях у Візантыю і вяртанне назад, ён узрадаваўся.

— Прымай усё, што пашле Госпад. Я ж, схіляючыся перад яго воляй, прашу аднаго: не даць распасціся Княству. Калі разарвуць яго на часткі Транята, Даўмонт ці булевіцкія князі — паўстане, мабыць, бацька з магілы і спапяліць мяне маланкай!

Не радасць ад таго, што змеценыя з яго дарогі браты-сапернікі, што ўладалюбны бацька знайшоў нарэшце вечны спачын, не злосць на абставіны гучалі ў ягоным голасе, а боль. І, адчувалася, гэты боль віраваў у грудзях княжыча, нягледзячы на вонкавы спакой.

— На нас канчаецца дынастыя, якая пачалася так удала! — сказаў ён. — І я часта думаю: каму працягваць аб'ядноўваць вакол Новагародка землі? Толькі мне, пакуль будуць сілы. І я буду рабіць тое! Люблю гэты край, хачу, каб быў ён не горшым, чым іншыя дзяржавы.

Памаўчаў, дадаў з горыччу:

— Але плён будуць спажываць іншыя.

Яна падумала пра тое, што ўжо час выбіраць свой далейшы лёс. Ці застанецца яна цнатліўкай і будзе вучыць будучых жрацоў, ці, калі акрыяе Відэвут, выканае дадзены яму зарок. Можа, боскія блізняты дадуць ёй сына замест маленькага Святазара, але ніколі, ніколі не даведаецца дзіця пра тое, чыя кроў цячэ ў ягоных жылах...

А Войшалк як прачытаў думкі сястры:

— Позна, цяпер ужо і сапраўды позна для цябе ўсё гэта, наша, княжацкае. Ды і не жаночая гэта справа — улада, барацьба, інтрыгі. Занадта ты чыстая для таго, сястра...

І тут жа запытаўся хутка:

— Ты хрышчаная?

А калі яна адмоўна пахітала галавой, дадаў задуменна-сцвярджальна:

— Ну вось бачыш...

Тады яна і загаварыла пра разбураныя свяцілішчы Ашвінаў, пра рукапісы, што збіраліся стагоддзямі. Пра тое, што падсечаныя карані не толькі язычніцтву ў краі, але і таму, што назбіралі продкі...

Войшалк слухаў уважліва, але хутка перабіў гнеўныя словы:

— Ты бачыла Візантыю. Шэсць стагоддзяў зрабілі яе ўладаркай паўсвету. А ці магчымым гэта было б, калі б там пакінулі язычніцтва?

— Але цяпер яна нібыта бясплодна выкіпае ў сабе, у сваіх уласных межах[175]. Я адчувала гэта. Нешта губляецца і ў Візантыі. Пайшоўшы па яе шляху, ці не страцім і мы тое, што назапасілі продкі?

— Язычніцтва — гэта не запас. Гэта — адсталасць і памылка народнага шляху.

— Ты хочаш цалкам узяць усё ад візантыйскай

традыцыі?

— А чаму б і не? І што перад гэтым кнігі з мудрасцю краін, якія згубіліся ў гісторыі? Значыць, іхняя мудрасць была несапраўднаю, значыць, нам трэба шукаць іншае, лепшае. Ашвіны, Пярун, Вялес і Мокаш, Лада і Жыжаль, гарцукі і Дзедка, Лазнік — колькі іх там? А ў жамойтаў іншыя, а ў яцвягаў — таксама свае. На гэтым не пабудуеш адзіную дзяржаву. — Усё што хочаш, але не гэта. Язычніцтву я не дам спатолі.

Яна зразумела, што аспрэчыць сказанае ім не ўдасца.

— Аддай хаця кнігі!

— Я спаліў іх. І за кожную спаленую чарнакніжыцу даў зарок перадаць манастырам у Лаўрышаве і Новагародку перапісанае або аплачанае мной Евангелле.

Яна не хацела паказваць князю сваёй роспачы, але, мабыць, твар яе пабялеў, таму што ён загадаў прынесці вады і паспрабаваў суцешыць.

— Я не сказаў табе — купцы з Візантыі прывезлі ў замак фурманку, нагружаную багатымі падарункамі. Нейкі Нікіфар з Канстанцінопаля перадаў гэта табе. Калі я ад'язджаў з замка, загадаў гэта схаваць у надзейным месцы, каб ты магла карыстацца падарункамі і жыць не горш за багатых баяраў.

— Нікіфар?! Мой прыёмны бацька?!

Яна ўся засвяцілася. Радасць неадольна паднялася ў ёй. Перад вачыма паўсталі цёмна-зялёныя мармуровыя слупы ў Сафійскім храме, залатыя дахі вялізных палацаў над асляпляльна-сінімі водамі Басфора, і ўспамін, калі яна стаяла побач з Нікіфарам на вежы, адкуль бачыўся вялікі, багаты горад паміж мораў... Няўжо гэта адбывалася з ёю?

Жыццё і праўда здаецца сном, і нездарма мудрасць арыяў гаворыць: трэба жыць у хвіліне, што цячэ праз жыццё тут і зараз. Над мінулым і будучым няма ў нас улады. Але клапаціцца пра будучае трэба зараз.

— Я аддам усе падарункі перапісчыкам, якія змогуць услед за старым Святазарам запісаць тое, што ведае ён.

— Тады я не вярну табе іх. Перад Спасам пакляўся я выкараняць язычніцтва ў нашым краі, колькі змагу.

— Тады я змушаная буду ілгаць табе, князь. Забудзь мае словы. Я надзену на сябе багатыя карункі і бранзалеты і буду выглядаць не горш за баярынь, якія поўзаюць ля твайго трона...

— Трона пакуль няма. Няма нікога вакол, хто быў бы блізкі маёй душы. І я змушаны забыцца на маленькую дзяўчынку, якая некалі ля царквы ашчаперыла шыю ручкамі, а пасля ператварылася ў ворага, якога я пакляўся знішчыць. Але я спадзяюся, што ты прыйдзеш у хрысціянства, і таму адпускаю цябе з мірам і з Богам.

Яна ўзняла галаву, і яны доўга моўчкі глядзелі адно аднаму ў вочы.

Чырвонае карзно-плашч, пераломленае складкамі, здавалася на Войшалку чорным манаскім уборам, глыбокія цені ляжалі пад вачамі — цяпер тужлівымі, пакутнымі, але адначасна і прыязнымі да яе. А ёй здавалася, што паміж імі віруе-пеніцца шалёная горная рэчка, у якую не ўвайсці, якую не пераадолець ужо ніколі. Яшчэ адна, канчатковая, страта!

Меч Войшалка ляжаў на жоўтым выскабленым стале, а побач з ім адліваў серабром вялікі крыж. Цеплілася ў куце бліскучая медная лампада перад абразом Спаса, і гэтак жа тужліва-адрачона глядзеў на людзей бог хрысціян, па твары якога калыхаліся туды-сюды цені ад агеньчыка, які матляўся і неспакойна ўздрыгваў — на дварэ ўсчыналася завіруха. Зюзя, бог маразоў, злосна раз за разам сыпаў жменямі замерзлага снегу ў зацягненае бычыным пухіром акно, нібы сейбіт на полі.

У тое імгненне ўсё яе дзяцінства — радаснае і светлае — пранеслася перад вачыма, а найбольш тыя імгненні, дзе малады княжыч Войшалк, адзінокі і хваравіта-прыгнечаны, сустракаў яе ў драўляным замку, браў на

рукі, высока ўздымаў у неба і рабіўся іншым — бесклапотным, адкрытым. А каралева Марта глядзела на іх зверху сваімі блакітнымі, з сярэбраным адлівам вачамі, і холад быў у іх... Новагародак быў ёй чужы — але для Жывены і Войшалка бязмерна родны. І так будзе да скону, як бы ні разводзіла іх жыццё...

Войшалк не стаў утрымліваць сястру, калі яна, нягледзячы на непагадзь, сабралася назад. Спяшаўся і ён, клікалі яго неабходнасць і трывога.

А яна, ужо на дасвецці вярнуўшыся ў свяцілішча, заспяшалася ў Новагародак, быццам чакала яе там нешта пільнае, неадкладнае. Пасля зразумела — клікалі судзяніцы, багіні лёсу, бо не ўсё яшчэ было зжыта і перапалена Жывенай — залатой жрыцай Ашвінаў...

Але па першым часе нічога не адбывалася. Вось толькі зусім ужо нядобрымі, халоднымі сталі позіркі некалі так закаханага ў яе Відэвута, іншым зрабіла яго хвароба. Разам з маці нібы пераплаўляліся яны ў нешта адно, і хваравіты бляск вачэй старой жанчыны ўсё ўзмацняўся.

Святазар стаў хварэць, мабыць, і ягоны моцны дух паступова абцяжарваўся ў віры людскіх клопатаў, пажадлівасці і дробязнасці. Таму і не стала спавядацца перад ім пра сустрэчу з Войшалкам Жывена. Ён жа быў заняты толькі адным — аднаўленнем свяцілішча, і ні на што іншае ў яго ўжо не ставала сіл.

У той вечар, вяртаючыся ад Святазара, яна пачувала сябе надта стомленай. Рана лягла спаць, зайшоўшы па звычцы да Відэвута. Але ў ягонай лажніцы слуг не аказалася, ён коратка патлумачыў, што адпусціў іх з рання. Размаўляць яму відавочна не хацелася, і яна хутка выйшла, паспеўшы, аднак, заўважыць стоеную ўрачыстасць і нейкі зласлівы цень у зрэнках. І хаця карцела супыніцца, дапытацца, што з ім — адклала гэта на заўтра.

А ноччу прачнулася ад дыму і, амаль задыхнуўшыся, угледзела ў цемры пад дзвярыма чырвоныя каснікі агню. Калі ж кінулася да дзвярэй, адчула, што звонку

трымаюць іх моцныя засаўкі. Ударылася ўсім целам у тоўстыя смолкія дошкі, але толькі глуха загулі яны, і ў вачах чырвоныя іскры рассыпаліся.

Бездапаможна агледзелася. Яе зачынілі тут, знарок пакінулі паміраць у гарачым зыркім мроіве, як у апраметнай! Крыкнула колькі разоў, ды голас згубіўся, заглух, яна закашлялася, падбегла да акна, але драўляныя засаўкі трымаліся таксама смяротна-моцна.

— Дапамажыце!

Не, гэта крычала ўжо не яна — нешта, што не магло зміріцца са смерцю, і на гэты, не пазнавальны ёю самою крык азваўся нейчы — таксама ўжо як бы і не чалавечы. Адкуль прынёсся ён — хіба са святліцы, дзе ляжаў Відэвут?

— Табе, Патолс, гэтая ахвяра! Ты будзеш задаволены!

Патолс... Бог апраметнай у прусаў. Дык вось што задумала маці-вар'ятка. Яна ж, мабыць, угаварыла і Відэвута памерці, стаць ахвяраю багам. І ён, змучаны хваробаю і безнадзейнасцю, згадзіўся...

Тады яна зразумела, што ўсё скончана. Упала на калені, распушчаныя косы заслалі падлогу, ужо гарачую, і ў апошнім намаганні сустрэць смерць дастойна, так, як заўсёды вучыў яе Святазар, прашаптала, перамагаючы безразважна-чорны жах цела перад нябытам, развітальны радок з вечаровага гімна Ашвінам. Яны ўзніклі перад ёю і цяпер, як жывыя, якімі здаліся тады, у далёкім мроіве візантыйскага храма.

Слова не памірае, але не памірае і душа. Залатая іскрынка, яна выпырхне з цела і паімчыцца туды, да свайго Творцы, каб зліцца з ім у зіхоткім, асляпляльным ззянні.

Толькі трэба быць спакойнай і верыць у гэта.

Але як жа трымціць і курчыцца ў пякельным страху цела, якое жыве сваім жыццём і не хоча знікаць! І яна заплюшчыла вочы, з апошніх сіл стрымліваючы свой

жах, сваё маладое жаданне жыць, нарадзіць дзіця, кахаць, і ў гэтым адчайным намаганні захлынулася даўкім, як камяк поўсці, дымам...

Кружылася неба. Яно пачынала кружыцца адразу, як толькі расплюшчвала вочы, і было дзіўна, што зоркі тут, у выраі, такія шалёна-нястрымныя. Над ёю нагінаўся адзін з Ашвінаў — сінія, як асенняя вада, вочы глядзелі трывожна, і яна прасіла:

— Трымай мяне!

Спрабавала ўхапіцца за яго, але нешта больш магутнае, чым яе і ягоныя намаганні, вырывала з рук крысо адзежыны, і зноў шалёна, да непрытомнасці, шпурляла ў бездань...

Але неяк яна ачнулася і зразумела, што ляжыць у небагатай святліцы на шырокай лаве, засланай мядзведжымі шкурамі. Ля паліцы ціха корпаецца са шклянкамі немаладая жанчына ў доўгай сукні і чорнай, з кутасамі, камізэльцы. Прыгледзеўшыся, пазнала яе — служанка суседзяў, часта сустракала яе на вуліцы то з кошыкам, то з берасцянкай. Напружыла памяць — і, успомніўшы, усклікнула. Ад таго, што зразумела, — гэта дом суседа Жадана.

— Ачомалася! — радасна ўсклікнула жанчына. — Ляжы, не рухайся, а то скура твая яшчэ толькі пачала зажываць!

Тады і адчула Жывена боль — такі жахліва-пранізлівы, такі раптоўны, як быццам ён толькі і чакаў, каб наваліцца і скруціць яе. Жанчына хуценька напаіла, прыўзняўшы галаву, адварам, у якім дзяўчына пазнала смак маку, і боль паступова, неахвотна пачаў аддаляцца.

Праз некалькі дзён даведалася яна, што ў тую ноч сусед Жадан спачатку кінуўся ратаваць ад агню не свой дом, а суседні. І нават не дом — уварваўшыся ўсярэдзіну, паўсюдна шукаў там Жывену. І вынес яе, ужо непрытомную. Толькі адышоўся на колькі крокаў ад

ганка, як грымнуліся ўніз вогненна-зыркія, у дыме і полымі, кроквы, абарваўшы крыкі ці то Відэвута, ці то ягонай маці. Пачуўшы тое, здрыганулася дзяўчына — зразумела яна, што ў апошнюю хвіліну адрынуў былы каханы матчыну злую волю, захацеў жыць, хай сабе і калекам. Але было позна... Муравянку Жадана ратавала ўжо ўся вуліца, і ў рэшце рэшт удалося збіць ненажэрнага чырвонага пеўня, што ўжо дзёўб дах: задыхнуўся ён ад вады, што лілі на яго ледзь не цэлую ноч.

— А дзе твой гаспадар? — запыталася яна ў служанкі Вярбы.

— На паляванні. Збіраўся пазней, але ж давялося трохі ўсё зыначыць.

Жывена зразумела — гэта з-за яе. Хацеў, каб яна асвойталася ў ягоным доме.

За дзвярыма чуваць было нейкае драпанне. Праз адчыненыя дзверы ўбачыла яна сястру Жадана, якая сядзела на жоўтай падлозе і, высунуўшы ад стараннасці язык, нешта драпала на дошчачцы.

— Наша гаспадынька стараецца, у школку ходзіць, — злавіла яе позірк служанка.

Жывена ўспомніла, як некалі сама гэтак жа крэмзала цвёрдым жалезным свярдзёлкам па бяросце, а Святазар, яшчэ не такі згорблены і станчэлы, папраўляў ейную руку. Запыталася пра яго.

— Ён часта прыходзіць. Гэта ад яго напой. Упершыню бачу, каб так суцішаў боль, — патлумачыла Вярба, зноў даючы Жывене заспакаяльнага пітва. А пасля, калі яна абмазала спаленую на спіне і плячах скуру дзяўчыны мёдам і абкруціла белым прахалодным палатном, сказала, што гаспадар павінен прыйсці з пушчы толькі праз дзве сядміцы.

— А пакуль ты ў мяне будзеш гаспадыняй, так што загадвай, мая галубка, — дадала жанчына, і ў выцвілых

вачах яе мільгануў гарэзлівы агеньчык.

Шмат пра што хацела ў яе запытацца Жывена, асабліва ж пра тое, чаму прынеслі яе ў гэты дом, ды запнулася. Успомніла позіркі Жадана, нясмелую ўсмешку на вуснах, якая так не пасавала да яго смелай, гордай постаці. Як увачавідкі ўбачыла паклоны, якімі вітаў пры сустрэчах, і румянак на шчоках, раптоўны і неадольны, якога відавочна саромеўся, — успомніла і падзівілася сама са сваёй безуважнасці і пэўнай слепаты.

— Ты не думай, галубка, што ён бедны і з простай чадзі. Не, ягоны дзед увесь гандаль новагародскі ў руках трымаў. Але аднойчы ўклаў усё багацце ў мяккую рухлядзь і хацеў, прадаўшы, мець добры прыбытак, ды абрабавалі на дняпроўскіх парогах-камянях ягоныя стругі. Дзед з гора і памёр, а за ім і бацька з маткай трапілі ў засаду, што таці падчас завалокаў[176] паміж князямі ўсчынялі. Добра, што хаця дом Жадану і яго сястры застаўся... — апавядала служанка.

Начамі, калі незлічонай колькасцю жоўтых харугваў трапятала за вокнамі лістота, яна думала пра сваё жыццё і пра свет, у які прыйшла, каб нешта перамяніць у ім, перамяніўшыся сама.

Для чагосьці выратавалася яна і на гэты раз, абмінула яе няшчасце, абпаліўшы і цела, і душу.

На наступны дзень яна ўпершыню змагла падняцца з ложка — кволая, як толькі што народжанае цяля, на дрыготкіх нагах, адчуваючы млосць пад грудзьмі. Жоўтая падлога, па якой яна ішла, пахла сасною, і прыйшло нясцерпнае, як смага, жаданне — у пушчу, далей ад людзей. Да руін свяцілішча, да лясоў, дзе, непакорныя, стаяць стогадовыя дубы. Там ёй было добра, там яе несла над зямлёй, як лёгкае белае пёрка...

Але ўвечары прыехаў гаспадар. Спачатку пачаўся гармідар на двары, і яна выглянула туды скрозь чыста памытае шкло: ля фурманкі, дзе ляжалі важкія, агромністыя тушы дзікоў, вішчала ад захаплення

дзяўчынка, а сам Жадан стаяў ля коней, распрагаючы іх. Яна міжволі залюбавалася коньмі — адзін з іх, высокі, з тонкімі сухімі нагамі, нагадаў Роса, і нешта нахлынула на яе з тых часоў, калі яна ляцела на ім па дарогах, смелая і юная.

І, уся захопленая тым духам лёгкасці і святла, яна злавіла позірк Жадана.

Можа, ад таго, што яна жыла ў яго доме і шмат думала пра тыя хвіліны, калі ён выносіў яе з агню, можа, ад таго, што душа яе зараз была безабароннай ад наляцелых успамінаў, дзяўчына адчула штуршок у сэрца. Погляд маладога паляўнічага неспадзявана пранізаў яе танюткай сярэбранай іголкай...

Яна зачыніла акно, чамусьці спалохаўшыся. Гэтак яшчэ ніколі не бывала з ёю. Уладарыла заўсёды яна, адгукаючыся альбо на цёпла-дзіцячы парыў Відэвута, альбо на юнача-гарачае захапленне Брутэна. Нават Райнер... душа яе адгукнулася на ягоны крык аб дараванні, ягоны безнадзейны ўжо парыў. Але толькі душа...

Гэтае імгненне, калі яны з Жаданам глядзелі адно аднаму ў вочы, адразу зблізіла іх, нават як бы звязала нябачным, але моцным сілом. І калі яна, спалоханая і аглушаная адначасна, лягла на ложак, каб аддыхацца, бо моцна закружылася галава — ціхім, пераможным смехам нешта як рассыпалася ў пакоі, і яна зразумела, што грацыёзна-танклявая, легкадумная, але адначасна неадольна-магутная багіня кахання Ляля насцігла яе, захапіла разам са сваім насмешлівым памагатым Любчыкам.

Няўжо сапраўды неадольна-магутная?!

Вечарам, калі гаспадар запрасіў яе праз Вярбу выйсці да святочнага стала на вячэру, яна спачатку хацела адмовіцца. Але, падумаўшы крыху, сабралася, папярэдзіўшы, што не есць ні дзічыны, ні яек — зародкаў жыцця. Аказалася, што для яе прыгатаваныя асобныя стравы — каша з ячменю, жур, вараная рэпа. І

гэта таксама кранула — ён ведаў ці здагадваўся пра тое, што даспадобы ягонай госці, а што не!

Калі яна выйшла да стала, засцеленага бялюткім абрусам і застаўленага любімымі навагародцамі стравамі, Жадан пачціва схіліўся перад ёю, спакойна-стрымана выслухаў ейную ўдзячнасць за выратаванне. Але ў абаіх румянкам гарэлі шчокі, і ў рухах, у паставах быў той ліхаманкавы агонь, якім меціць багіня Ляля сваіх ахвяр і які бывае для іх то нечуванай асалодай, то пракляццем.

Упершыню гарэла ў ім Жывена, упершыню не магла яна як след сабрацца з думкамі, адказвала як праз тонкую паласу туману.

Малая за сталом глядзела на яе яснымі, цікаўнымі вочкамі, і яна ўспомніла пра маленькага Святазара, якога выратавала некалі ў агні і які цяпер падрастае ў далёкай Чэхіі, недзе ля Прагі. Ён абдымаў яе тонкімі ручкамі, абвіваўся вакол, але, хаця душа яе і была аддадзеная дзіцяці, усё ж ніколі не рабіліся цяжкімі грудзі, не адольвала нейкая першабытная, амаль жывёльная прага цешыцца маленькім дзіцячым цельцам, цалаваць яго, злёгку пакусваючы, як робяць гэта звяры, грэючыся пад кароткім тут, на поўначы, цяплом. А зараз... Яна амаль не глядзела на Жадана, але нібыта бачыла яго моцныя рукі, шырокія далоні, і такое ж першабытнае, нястрымна-гарачае пачуццё да яго п'янкою хваляй шугала ў цела... Дык вось чым ахмельваецца бессмяротная душа, спускаючыся пад цяжарам мінулых жыццяў у зямны, невыносна пакутны і адначасна такі спакуслівы свет! Яна забываецца на высокі нябесны кліч і кожны раз нанова пачынае сваё кола... Але не, не паддасца яна, Жывена, на гэтую пастку, на гэтую хмельную, дурную радасць!

Назаўтра, падзякаваўшы яшчэ раз Жадану, яна з'ехала з ягонага дома. А забіраючы з сабой старога Святазара, каб разам з ім дабірацца да былой Менцязі, даведалася, што на навагародскі стол зноў сеў Войшалк. Ён трыумфальна ехаў да стольнага горада, у замку ліхаманкава ўздымалі белыя, з шырокай чырвонай

паласой пасярэдзіне харугвы, вывешвалі Міндоўгавы выявы — конніка з узнятым мячом, а таксама агромністыя палотны з лікамі Спаса і Маткі Боскай.

Яна не стала чакаць урачыстага ўезду вялікага князя ў свой стольны горад. Так, Войшалкавым пачуваў сябе Навагародак, Войшалк быў яго родавым, уроджаным князем, які жалезнай рукой штурхаў у княства Дзяволтву і Дайнову, Жамойць і Аўкштоты, працягваючы справу Міндоўга.

— Мы едзем да свяцілішча, — рашуча сказала яна Святазару.

Ён згадзіўся адразу. Толькі запытаўся ціха:

— Мы не адужаем зноў падняць свяцілішча.

— Але школку мы зможам там весці. А яшчэ — запісваць усё, што ведаем, каб не прапала мудрасць вякоў разам з нашымі кволымі жыццямі.

Святазар зірнуў на яе з удзячнасцю. Ён усё болей слухаўся Жывену, нібы, перадаўшы дзяўчыне многае з таго, што ведаў сам, як бы пераліўся ў яе. Цяпер жа, калі яна цудам засталася жывая, баяўся разлучацца са сваёй вучаніцай хаця б на дзень. Гэта напаўняла яе ўдзячнасцю, але і трывогай — падазравала, што стары жрэц баіцца заставацца ў гэтым амаль не пазнавальным і нязвыклым для яго свеце адзін.

Свет вакол сапраўды мяняўся. Людзі адвыклі ад іх і ўжо глядзелі не адкрыта і радасна, а са стоеным страхам — баяліся княжай улады, якая паўсюдна змагалася з язычнікамі. Аднак пасылалі дзетак вучыцца грамаце да Святазара і Жывены, якія пасяліліся ў аднаго з гаспадароў, у той час як на месцы былой святліцы Галоўнага Жраца ўзводзіліся новыя палаты.

Позняй восенню, калі па сценах убогіх хатак хвасталі ледзяныя дажджы, перасяліліся нарэшце стары жрэц і ягоная вучаніца ў палаты. А з імі — трое дзяцей з селішча, якія засталіся без бацькоў, а таксама дзве

адзінокія жанчыны. Разам сустрэлі і зіму.

Яна была завейнаю, і над былой Менцяззю днямі скуголілі вятры і па начах вылі ваўкі.

Пацягнуліся дні, поўныя клопатаў.

Дзяцей вучылі грамаце абое — і Жывена, і Святазар. І за тое мясцовыя жыхары прыносілі ім хлеб і гародніну. А яшчэ — пaступова, патроху, звярталіся да іх па парады і па дапамогу.

— Як думаеш — ці зможам мы аднавіць свяцілішча? — настойліва дапытваўся ў яе стары жрэц.

Жывена адмоўчвалася. Яна нястомна запаўняла старонку за старонкай, апісваючы спосабы лячэння. Пісала не на санскрыце — свяшчэннай мове жрацоў, а на мове старaславянскіх асветнікаў Кірылы і Мяфодзія. Баялася, што не паспеюць яны перадаць свае веды дзецям, не паспеюць навучыць іх усяму, што трэба для служак Ашвінаў. Галоўнае — каб дзеці навучыліся адрозніваць пасылы светлых ці цёмных сілаў, каб дапамагалі яны пераадольваць у сабе і ў навакольным зло і хцівасць. Для гэтага кожную раніцу яны ўставалі зацемна. Калі надта віхурыла і завіруха галасіла і білася аб сцены, заставаліся ў хаце і, павярнуўшыся тварам на ўсход, разам славілі Зару-Зараніцу, ні знаку якой не было відно ў цёмным шалёным мроіве начы. Але яны ведалі, што яна спяшаецца сюды, на зямлю, вось толькі сіл цяпер, у сцюдзёны час, у яе замала, і трэба дапамагчы святлу прабіцца да людзей. Голас Святазара быў заслабы, а дзеці толькі вучыліся спяваць, і тады голас Жывены як накрываў сабой іхнія гукі, і ёй здавалася, што яна адна толькі і засталася ў гэтым паўночным краі, каб клікаць цяпло. Тады ўставала ў вачах Візантыя, і яна, забываючыся на ўсё, пачынала новы гімн Зары, а дзеці, не ведаючы яго, адно разгублена глядзелі на яе, і стары Святазар тузаў за крысо калматага авечага карзна.

Пад самую вясну, калі пад пульхным снегам зазвінелі ручаі і ад ранішніх дажджоў пацямнелі новыя сцены,

Жадан прывёз у свяцілішча сваю сястру.

— Я хачу, каб Уна вучылася тут.

Дзяўчынка з захапленнем глядзела на Жывену сваімі шэрымі, чыстымі вачыма.

— Яна хоча быць падобнай да цябе, — патлумачыў Жадан.

Трымаўся ён спакойна, годна, але гарэў на шчоках яго больш яркі, як звычайна, румянак.

— Уна — гэта на старадаўняй мове значыць «юная», — разглядаючы дзяўчынку, задумаўся Святазар. — Яно сведчыць пра высокі лёс, які яе чакае.

— Хіба імя можа прадракаць лёс? — здзівіўся Жадан. — Бацькі ж даюць яго, як ім захочацца!

— Гэта не яны выбіраюць, а Лёс. Таму па імю таксама можна адгадваць наканаванасць, — растлумачыў стары жрэц. — А яшчэ — па знаках на руках і нагах...

— Няўжо вы і гэта можаце спазнаць?!

Ён глядзеў з захапленнем. Дастаў падарунак — тонка вырабленыя цялячыя скуркі, прыдатныя для пісьма. Гэта быў сапраўды дарагі і жаданы падарунак, бо запас пергаментаў, купленых у Навагародку, ужо заканчваўся.

— Хацеў бы я застацца тут, з вамі, — нехаця развітваючыся, прагаварыў Жадан.

— Заставайся, — узняў на яго выцвілыя вочы Святазар.

— Але я прасты паляўнічы.

— Ты не быў раней паляўнічым, і ты ведаеш грамату.

— Няўжо багі адкрылі вам і гэта?

— Не, — спакойна адказаў Святазар. — Я ведаў яшчэ твайго дзеда, пазнаў цябе адразу. Ён у ранняй

маладосці быў сябрам ейнага дзеда Агапія, — ён паказаў на Жывену. — І нездарма дарогі прывялі цябе сюды, да нас. Да яе...

Зіму яны перазімавалі, і да Жывены пакрысе пачала вяртацца спакойная, чыстая сіла. Яна адчувала яе, калі шторанак выходзіла з драўлянай, цёплай хаты і па расчышчанай ужо дарожцы ішла да каменнай сцяны, на якую падаў першы кволы праменьчык сонца, каб там, дачакаўшыся Святазара, які з крэхтам ледзь не слаўся па сцежцы, дапаўзаючы да сцяны, тварыла звыклае сяшчэннадзейства.

Ды думкі яе раздвойваліся. Не ўсё магла яна цяпер даверыць старому настаўніку.

Ёй цяжка, амаль немагчыма было б расказваць пра той момант, калі перад іконай Божай маці, у самы горкі час, калі ў невядомай далечы знікла захопленае Райнерам дзіця, на яе сышло, як дзівоснае святло, адчуванне, што яна знойдзе маленькага Святазара. І пра тыя імгненні, калі стаяла перад Балдуінам і два юнакі з крыламі за спіной нібы прыўзнялі яе над халоднай мазаічнай падлогай і запячаталі вусны ворагам.

Ішло і да яе новае, ішло неадольна, і трэба было альбо станавіцца на яго шляху, ажно да самай пагібелі, альбо прымаць яго як непазбежнасць і, адасобіўшыся, спакойна і неадольна тварыць сваю паўсядзённую работу, бо каму, як не багам, ведаць, чым усё абернецца праз гады і нават стагоддзі? Сказаў жа некалі стары Святазар, калі стаялі яны ўпершыню каля разбуранага свяцілішча:

— Калі я адправіў тваю маці да Міндоўга, спакусіўшыся зямнымі меркаваннямі, я зрабіў тым першы крок да пагібелі нашага храма. Нарадзілася ты, а праз цябе прыйшоў сюды і княжыч Войшалк...

А што з таго, што робяць яны сёння, застанецца, пусціць карані, а што вырве бязлітасны вецер часу?

А тым часам, пакуль яна тварыла маленні і лячыла

хворых, цела яе памятала ліхаманкавы агонь, што паліў яго пры набліжэнні Жадана, і вусны яе палымнелі на бледным твары, скусаныя падчас начных роздумаў. Займалася з Унаю зацята, нібы старалася перадаць усё, што ведала сама, кемлівай і стараннай дзяўчынцы.

Аднойчы Святазар нагадаў:

— Хутка прыйдзе час, калі табе давядзецца выбіраць — заставацца навечна ў храме альбо пры ім.

Жывена ведала гэта — калісьці памерлая ўжо Сава, што засталася служыць у свяцілішчы, выбрала зарок вечнага дзявоцтва. Але для жрыцы Ашвінаў не менш важным было і іншае — праз цялеснае яднанне з мужчынам прыцягнуць у свет для нараджэння чыстую, светлую душу, дзіця, якое ўзбагаціць людства, узвысіць яго, іначай чорная сіла зла забрудзіць, залье ўсё навокал. Жрацы храма вучылі маладых, што агонь, ад якога палымнеюць яны, трэба адухаўляць святлом кахання, тады робіцца ён моцным і асвятляе іхні далейшы шлях. А Жывена ведала і іншую, найвышэйшую ўласцівасць любоўнага агню: калі зліваюцца ў адно дасканалыя, мудрыя каханыя, сіла яго такая, што можа нават вышпурнуць іх з гэтага свету ў залатое ззянне Сусвету, у вечна-таямнічую асалоду самога Быцця[177]. Але гэта бывала раней, калі людзі не былі так абцяжараныя чарнатою, калі веды іх, што ішлі ад Тварца праз мудрых настаўнікаў-рышы, былі высокімі і амаль роўнымі боствам.

Такога ёй не зведаць. Здавалася некалі — такім дасканалым каханым можа стаць для яе Відэвут. Але чаму тады, у той светлы час, багі не далі ёй сілы кахання, якое можа рабіць цуд? Не, не палымнела яна, не згарала пры адной думцы пра дотык ягонай рукі. І з Брутэнам не было гэтак, як цяпер.

А Святазар усё прыглядаўся да яе, нібы хацеў пра нешта запытацца, але вычэкваў. Маўчала і яна, толькі больш заўзята займалася справамі.

Перад самым святам багіні Маі, калі юнай, радаснай

лістотай пакрываюцца вольхі і бярэзнік, а на ўзгорках ліловымі пырскамі раскідае вясна сон-траву, Жывена, якая лягла спаць рана, стомленая дарогай з далёкага селішча, прачнулася і села на сваім шырокім ложы. У пакоі, які вокнамі выходзіў на лес, было светла, як днём.

Штосьці клікала яе — можа, крыніца, якая бруілася непадалёку, вызвоньваючы сваю радасць руху і жыцця? Можа, маладая шчэць травы, што зараз, у гэтую ноч, неадольна прабівалася ўверх, зацягваючы зялёнай сваёй сілай выгаралыя лапеніцы навакольнай даліны?

Яна ўстала. Ціха, каб не патрывожыць Святазара і прыслужніц, выйшла на драўляны ганак і спынілася, углядаючыся ў ноч.

Месяц, што наліўся сакавітай жаўцізной амаль да поўні, вісеў над раўнінай, дзе некалі была Менцязь і дзе нават узімку булькаталі таліцы і дыміліся вакол іх калюжыны.

Цяпер над гэтай клачкаватай, няроўнай прасторай вісеў туман. Але не цяжкі, белы, як дым над лешняй, што хавае пад сабой усё навокал. Жывена нават затрымала дыханне — ніколі не бачыла яна гэткага лёгкага, наскрозь пранізанага месяцавым святлом і ад таго нейкага святочна-іскрыстага покрыва, што не ахутвала зямлю, а нібы пераліваласяся, зіхцела, дражнілася безліччу светлых іскрынак. Праз яго бачыліся яліны, што нерухомымі волатамі стаялі на тым, былым беразе возера, купіны, што там-сям вытыркаліся з зямлі, і калі яна павярнулася, каб паглядзець на руіны свяцілішча, яно, удзень перакрыўленае і знявечанае, цяпер велічна цямнела на фоне лесу. Жывене нават здалося на імгненне, што не было ні разбурэння, ні пажару, а яе ніколі не выхоплівала адсюль і не шпурляла па далёкіх, чужых дарогах. Што зараз Юрна абкрые плечы цёплым і мяккім лісіным карзном, павядзе ў святліцу, угаворваючы паспаць.

Няма, няма ні Юрны, ні Відэвута з Брутэнам, ні Савы... На ейных плячах цяпер усё тут — і гэтае разбуранае свяцілішча, і стары Святазар, і маладыя, зусім яшчэ цёмныя дзяўчаткі, і зямяне, якія пілуюць дубы для

новага храма, але патрабуюць за гэта, каб яна выпрасіла для іх у багоў шчасця і багацця...

Дзіўна, але лёгкі гэты туман не хаваў і неба — яно раскінулася ва ўсёй сваёй магутнай неабдымнасці, буйныя і дробныя зоркі таксама нібы вібрыравалі, перадаючы ёй сваё трымценне-чаканне, і Шлях, нібы ручнік, быў перакінуты цераз плячо Начы-свацці.

Амаль нячутна, з нейкім мышыным піскам, расчыніліся дзверы, Святазар, босы, стаў каля яе. І ў тое ж імгненне пачулася выразнае цоканне конскіх падковаў па мяккай лясной дарозе. Конь не спяшаўся. Вось ён зусім спыніўся, і насцярожаны слых жрацоў улавіў, як коннік саскочыў на дарогу, а пасля пакрочыў побач з канём.

— Гэта да цябе, — зусім спакойна прашаптаў Святазар, і, калі яна, зразумеўшы патаемны сэнс ягоных слоў, ухапілася за руку старога свайго настаўніка, ён мякка, спакойна выслабаніў руку.

— Прыслухайся да свайго сэрца. У кожнага часу свой голас, умей жа выслухаць яго...

Ён нячутна адступіў. Піскнулі дзверы, яна засталася на ганку адна, а праз сярэбраны вэлюм ночы ўсё бліжэй і бліжэй чуліся крокі. Яна так выразна, нібы ўжо ўбачыла яго, ведала, што гэта едзе сюды Жадан. І ўсё гэта разам — зіхоткі, жывы месяц, грозная, чорная вышыня неба з яго светлякамі-зоркамі, уся гэтая сярэбраная даліна з разбураным свяцілішчам, нястрымны агонь, што разліваўся па жылах, — сабралася ў адно і напоўніла ніколі яшчэ не перажываным, невымерным захапленнем і шчасцем.

І яна адчула, што ўсё тое, што перажыта і, магчыма, яшчэ прыйдзе ў яе жыццё, ужо акупленае гэтай хвілінай.

Вольга Іпатава

Нарадзілася ў гарадскім пасёлку Мір Карэліцкага раёна Гродзенскай вобласці ў сям'і служачых. Пасля смерці маці выхоўвалася ў дзіцячым доме (1956-1961). У 1961 годзе скончыла ў Гродне сярэднюю школу № 7 і паступіла на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага універсітэта. У 1963 г. перавялася на завочнае аддзяленне (скончыла ў 1967).

Працавала настаўніцай ў вёсцы Руба на Віцебшчыне, таваразнаўцам у Віцебскім абласным кнігагандлі (1964), інструктарам, загадчыкам сектара ў Гродзенскім гаркаме камсамола (1965-1968), рэдактарам на абласной студыі тэлебачання (1968-1970). У 1970-1973 гг. — літсупрацоўнік газеты «Літаратура і мастацтва», затым літкансультант газеты «Чырвоная змена». У 1975-1978 гг. — аспірантка Літаратурнага інстытута ў Маскве. У 1978-1979 зноў працавала літкансультантам у «Чырвонай змене». У 1985-1989 гг. — галоўны рэдактар літаратурна-драматычных перадач Беларускага тэлебачання. З 1989 года — загадчык аддзела, з 1990 года — намеснік галоўнага рэдактара часопіса «Спадчына».

У 1991-1995 гг. Вольга Іпатава была галоўным рэдактарам газеты «Культура». З 1998 да 2001 года — намеснікам старшыні, а з 2001 да 2002 года — старшынёй Саюза беларускіх пісьменнікаў.

Узнагароджана ордэнам «Знак Пашаны», медалём Францыска Скарыны, з’яўляецца лаурэатам прэміі імя Барыса Кіта (2003), «Залаты апостраф» (2006, за аповесць «Апошняя ахвяра свяшчэннага дуба»), прэміі імя Міколы Ганька (2009, за "вялікую асветніцкую працу і прапаганду духоўных дасягненняў беларускай эміграцыі ў Канадзе") і інш. З’яўляецца ганаровым акадэмікам Міжнароднай акадэміі навук «Еўразія».

Друкуецца з 1959 года. Аўтар зборнікаў вершаў «Раніца» (1969), «Ліпеньскія навальніцы» (1973), «Парасткі» (1976), «Крыло» (1976, на рускай мове), зборнікаў аповесцей і апавяданняў «Вецер над стромай» (1977, расійскае выданне, Масква, 1980, адзначана на Ўсесаюзным конкурсе імя М.Горкага, 1981), «Дваццаць хвілін з Немезідай» (1981), «Перакат» (1984), «Агонь у жылах крэменю» (1989), «Чорная княгіня», (1989) «За морам Хвалынскім» (1989), кніжак для дзяцей «Снягурка» (1974), «Казка пра Паўліна» (1983). Напісала тэлеп'есу «Давыд Гарадзенскі» (пастаўлена ў 1988).

У 1996 годзе выдадзена кніга «Паміж Масквой і Варшавай», у 2002 годзе выйшла трылогія «Альгердава дзіда» («Залатая жрыца Ашвінаў», «Вяшчун Гедыміна», «Альгердава дзіда») і інш.

Творы Вольгі Іпатавай пераведзены на рускую, англійскую, нямецкую, узбекскую, балгарскую, польскую, славацкую, чэшскую мовы, а таксама на мову хіндзі.

Акрамя таго, Вольга Іпатава выступае ў друку з крытычнымі артыкуламі і публіцыстычнымі нататкамі, перакладае на беларускую мову творы рускіх, літоўскіх, украінскіх, узбекскіх, армянскіх пісьменнікаў, займаецца грамадскай дзейнасцю.

Крыніца: www.be.wikipedia.org

1. Нямецкі воін-наезнік.

2. Усе тэксты гімнаў узятыя з «Рыгведы»

3. У стражытных арыяў гэта быў узрост 108 гадоў

4. Скуранымі

5. Вярхоўны бог балтыйскіх славян

6. Тут у значэнні памрэ

7. Ёсць гіпотэза Р.Г.Уасона аб тым, што сома — гэта сок мухамора (Amanita muskaria)

8. Лабрадор называлі «тавусіным» (паўлінавым) каменем

9. Багіня смерці

10. Рэдкі сорт граната

11. Злы дух у славян

12. Ласкавае ад назвы бога Чура. Тут у значэнні — нашчадак

13. Так апавядае летапіс пра язычнікаў-вояў Міндоўга

14. У значэнні — русалка

15. Імя ад грэчаскага «апфо» — запальваць

16. Своеасаблівае выкананне духоўных вершаў

17. Купец, які гандляваў на шляху з вараг у грэкі

18. Залатыя рымскія манеты часоў Траяна

19. Старажытны назоўнік ад «гаіць»

20. Лісліві

21. Палярная зорка

22. Тоўстае сукно

23. Шчодрымі

24. Бунтаўшчыкі

25. Забілі

26. Так называлі шахматы

27. Ваўнянкі

28. Бібліятэка

29. Тэкст узяты з Хронікі Сымона Грунаў «Забытая гісторыя прусаў»

30. Афарбоўка (ад вап — фарба)

31. Сякеры

32. Казловая скура, вырабленая ў саф'ян

33. З 1242 па 1248 год

34. Берыл

35. Аб гэтых незвычайных дажджах пішуць летапісы

36. Забралы падняць!

37. Страва з хлеба і вады

38. Чорт пабяры (ням.)

39. Бялільшчык

40. Доўга дамаўляцца

41. Жрэц, які дзяжурыць на вежы

42. Шар з крышталю (старажытнарускае — фаціс, ад індыйскага пацік)

43. Нарост

44. Вялізны

45. Сіні

46. Піжма

47. Плецены з палосак кары кашэль

48. Вяз

49. Нябожчыкаў славяне хавалі ў дубовых калодах

50. Расліна брыонія, якая раней расла ў краінах Эўропы

51. Гномы (бел.)

52. Раз'ятраная жанчына (стараж.)

53. Прамаруджванне

54. Людзі імянітыя (лац.)

55. Безрукаўны плашч у прусаў

56. Бог лекарства

57. Тыдзень

58. Пахкасцей

59. Безліч (старажытнарус.)

60. Дакладны выраз з летапісу. Апіева трава — сельдэрэй

61. Яхант

62. Сасуды

63. Перламутр

64. Der Ochse (ням.) — вол

65. Гран (лац.) = 0,062 г

66. Штурм і націск! (ням.)

67. Сузор'е Блізнятаў

68. Падучая

69. Сюды! (ням.)

70. Шэльма

71. Міжцараванне (лац.)

72. Ваўчанка

73. Гэта было ў 1147 г.

74. Грамавержац (ням.)

75. Піва, віна? (ням.)

76. Паркі, багіні Лёсу

77. Мецїны

78. Знакі

79. Тыя, хто не мае надзелу

80. Сузор'е Арыёна

81. Непарадак (цюрк.)

82. Кожны клапоціцца пра сябе сам (грэч.)

83. Вярблюд

84. Сірыус

85. Загадчык

86. Імператар

87. Зоя разам з сястрой Феадорай правіла імперыяй у 1042 г.

88. Дзеці імператараў нараджаліся ў спецыяльнай

пурпуровай палаце

89. Касія нарадзілася каля 810 г.

90. Жонка імператара Рамана II, які правіў з 959 па 963 г.

91. Канстанцін Вялікі правіў з 324 па 337 г.

92. Раздзел рэлігій на праваслаўную і каталіцкую адбыўся ў 1054 г.

93. Захоп лацінянамі Канстанцінопаля адбыўся ў 1204 г.

94. Славуты тыбецкі трактат «Чжу-Шы» рэкамендуе лекарам пры хваробе жонкі слухаць пульс мужа, і наадварот

95. У Візантыі сеялі пшаніцу ў кастрычніку-лістападзе, а некаторыя злакі і ў лютым

96. Тупы, грубы (лац.)

97. Прыдворны, які аб'яўляе выхад імператара

98. У «Чжуд Шы» менавіта так апавядаецца пра перадачу ведаў па медыцыне ў старажытнай Індыі

99. Вучоны XI ст., вучыўся ў Індыі і пераклаў гэты медыцынскі трактат VII ст.

100. Так называюць Візантыю тыбетцы

101. Быць на Шляху — ісці да духоўнай дасканаласці

102. У старажытным Кітаі існаваў культ трох Уладароў: Неба (Цянь-хуан), Зямлі (Дзі-хуан) і Людзей (Жэнь-хуан). У медыцыне ж ёсць тры вілы пульсу — Неба, Зямлі, Людзей

103. У Візантыі год пачынаўся 1 верасня

104. Старажытнаарабскае боства

105. Чароўная птушка, накшталт Гамаюн-птушкі ↵

106. Чорт (араб.) ↵

107. Рыза, шырокае і доўгае адзенне святара без рукавоў, з выразам для галавы ↵

108. Пальма ↵

109. Доўгая кашуля з выразам па горлу і шырокімі рукавамі ↵

110. Гэтае адценне лічылася царскім, ніхто на яго не меў права ↵

111. Афіна ↵

112. Рубін (старажытнарус.) ↵

113. Так называлі храм св. Сафіі ↵

114. Персанаж тыбецкай міфалогіі ↵

115. Адпавядаюць злым духам ↵

116. Грэчаская мера даўжыні ў 1,774 метра ↵

117. Камергер, палацавы чыноўнік ↵

118. Рамесныя майтэрні, яны ж і крамы ↵

119. Джалаладдзін Румі (пачэснае імя Маўлеві, 1207-1273 гг.), — персідскамоўны паэт, чые газелі і оды з'яўляюцца вяршыняй суфійскай містычнай паэзіі ↵

120. Так у славян называўся Млечны Шлях. Чагір — зорка Венера ↵

121. У Візантыі існавала строгая іерархія чыноў і рангаў — усяго 15. Носьбіты першых 12 уваходзілі ў склад сінкліта ↵

122. Воіны, што выконвалі «паліцэйскія» функцыі ў палацы і ў час выездаў імператара ↵

123. Філасофія будызму, заснаваная на тым, каб у гэтым жыцці пазбавіцца новага нараджэння як крыніцы пакут↵

124. Тыбет↵

125. Маржовая костка↵

126. У Візантыі неадабральна адносіліся да другога шлюбу, а асобам высокага рангу мог прыйсці загад імператара пастрыгчыся ў манахі. Праўда, у манастыр ісці было не абавязкова, аднак трэба было весці манаскі лад жыцця↵

127. Мудрагелісты ўсходні выраз, які азначае «не буду спрачацца»↵

128. Цяжкія грузавыя судны↵

129. Пахкасці↵

130. Кавалак тканіны, абматаны вакол цела↵

131. Візантыем называўся маленькі гарадок, на месцы якога пабудавалі Цар-горад і які даў назву ўсёй краіне — Візантыя↵

132. Манастыры↵

133. Раман Аргір цараваў з 1028 па 1034 г.↵

134. Менавіта так у летапісах і размовах называлася царква святой Сафіі, паводле ўзору якой былі пабудаваны храмы ў Кіеве, Ноўгарадзе, Полацку↵

135. Мудры, альбо пэўныя скрыжаванні пальцаў, як бы накіроўваюць плынь энергіі ў патрэбныя органы і тым лечаць. Выявы святых на сценах царквы сведчаць аб тым, што гэты спосаб лячэння быў вядомы ў старажытнай Візантыі↵

136. Аб здольнасці старажытных мастакоў бачыць біяполе чалавека піша Ш.Карагула (кн. «Прарыў да творчасці»)↵

137. Чыноўнік з паліцэйскіямі функцыямі, які загадваў аховай палаца↵

138. Радок з «Іліяды», дзе гаворыцца аб траянскіх старэйшынах, якія ўбачылі Алену↵

139. Славяне не раз турбавалі Візантыю, у тым ліку Алег разам з палачанамі патрабаваў і атрымліваў з яе даніну↵

140. Пачэсны тытул прыдворнага, звычайна еўнуха, што праводзіў прыёмы ў Вялікім Палацы↵

141. Начальнік імператарскай гвардыі, у якой былі зазвычай чужаземцы↵

142. У 7 гадзін раніцы↵

143. Усе справы сям'і павінна была засведчыць у Візантыі царква↵

144. Адзенне накшталт каптана для выхадаў у свет↵

145. Род шоўку↵

146. Высокі прыдворны тытул↵

147. Шаўковыя персідскія покрывы↵

148. Параднае адзенне↵

149. Начальнік службы асабістых пакояў імператара↵

150. Славян у Візантыі таксама называлі таўраскіфамі↵

151. У візантыйцаў пошта была важным дзяржаўным ведамствам↵

152. Адзін з палкаводцаў, што адбіралі ў 1261 годзе Цар-горад у лацінян↵

153. Зборы прававых нормаў Візантыі↵

154. Выраз, які азначае «на дармаўшчыну»↵

155. Дакладны рэцэпт з «Чжуд-Шы», тыбецкай кнігі лекавання↵

156. Водаправод. У Візантыі ён насіў імя імператара Валента↵

157. У сэнсе — здурнеў↵

158. Канстэбль↵

159. Так называлі ў Грэцыі Афрадыту↵

160. Бенедыкт Крысп, лекар VIII ст., пісаў пра адвар вяза ў вершах: «Калі сцягно чалавека крокі свае ж парушае, // З дрэва вяза вучыся кару дабываць асцярожна.»↵

161. Лапа (грэч.) — чапляцца; адсюль слова «лопух»↵

162. Настаўнік імператарскіх дзяцей↵

163. Першы з філосафаў↵

164. Папская грамата з гнеўным асуджэннем↵

165. Малярыя і ў нашым стагоддзі лічыцца цяжкай хваробай↵

166. Вобразы скандынаўска-германскай міфалогіі↵

167. Траву мурог лічылі чарадзейнай↵

168. Пра вяроўчатае пісьмо ў старажытных славян сведчаць многія крыніцы↵

169. Затурбаваная↵

170. Рай↵

171. Забіць↵

172. Вартавыя вежы↵

173. Так называўся ў старажытнасці архітэктар↵

174. Дакладны выраз з летапісу↵

175. «Бясплодна выкіпае ў сабе» — так характарызаваў Візантыю Д.Андрэеў у кнізе «Ружа свету»

176. Сваркі

177. Гэта сцвярджае «Тантра» — вучэнне аб тым, што праз плоцкае каханне спазнаюцца сакрэты быцця

Падрыхтаванае на падставе: Вольга Іпатава, Альгердава дзіда. Раманы, — Мінск: Беллітфонд, 2002. — 608 с.

ISBN 985-6576-31-8

УДК 882.6-31

У кнігу вядомай беларускай пісьменніцы Вольгі Іпатавай увайшлі тры раманы на гістарычную тэму — «Залатая жрыца Ашвінаў», «Вяшчун Гедзіміна» і «Альгердава дзіда».